

ВОЗЗВАНІЕ. ТОВАРИЩИ!

Товарищи рабочие, солдаты, сербы, хорваты и словенцы и все юго-славянские революционеры.

Решительный момент настал. Австро-Германские империалисты в союзе с Русско-Украинской буржуазией высылают белогвардейские отряды что-бы огнем уничтожить все завоеванное Российской революцией, и что-бы водворить капиталистический олигархический порядок.

Тяжелый проклятый сапог милитаризма наступает на грудь молодой Российской Республики советов. Насильники Вильгельма 2-го двигаются в глубь красной России дабы побежденной они могли диктовать условия своего империалистического мира. Товарищи! можем-ли спокойно смотреть на это тяжелое положение молодой новой России, не должны мы как истинные революционеры, как угнетенные пролетарии поддержать наших русских товарищей в их борьбе с империалистическими хищниками. Разве мы позволим капиталистическим холопам Австро-Венгерским, Германским и Русско-Украинским, уничтожить революционную рабоче-крестьянскую Россию этот авангард всемирной социальной революции.

Допустим-ли мы этот позор? НИКОГДА! Долг наш идти вместе с Российским пролетариатом в борьбе с кликом капиталистов и помещиков. Все мы должны как один человек вступить в ряды красных борцов против капиталистических и буржуазных банд.

ТОВАРИЩИ Юго-Славянские Рабочие, крестьяне и солдаты!

Мы не можем допустить, чтобы капитализм восторжествовал победой Российской Социалистической Республики. Заря новой лучшей жизни всего человечества

ТОВАРИЩИ! Отцы, матери и братья ваши находятся под тяжелым Австро-Германским гнетом империализма, ждут освобождения. Не простит нам наш порабощенный народ.

НЕ ПРОСТИТ НАМ ИСТОРИЯ, если мы Юго-Славянские рабочие, крестьяне и солдаты в этот критический момент оставим наших Русских товарищей одиночными в этой тяжелой борьбе с чужими и своими угнетателями.

Все к оружию товарищи! С радостным сердцем идете спасать Русскую революцию, сознавая, что только в спасении русской революции будет спасение и освобождение нас и угнетенных всего мира.

ТОВАРИЩИ Юго-Славяне!

ВСЕ В РЯДЫ КРАСНОЙ АРМИИ! ВСЕ К ОРУЖИЮ!

ДА ЗДРАВСТВУЕТ СВОБОДНАЯ ТРУДОВАЯ РОССИЯ! ДА ЗДРАВСТВУЕТ ВСЕМИРНАЯ РЕВОЛЮЦИЯ!

Член губ. Коллегии по формированию
Рабоче-Крестьянской Красной Армии *Паршин.*

Член окружной секции по формированию
Юго-Славянских советских войск *Чопи и Ратков.*

Самара. Губерн. тип. 1918.

СРБИЈА И РУСКА РЕВОЛУЦИЈА 1917.

СРБИЈА И РУСКА РЕВОЛУЦИЈА 1917.

Нове теме и изазови
Тематски зборник радова

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
ИНСТИТУТ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Србија и руска револуција 1917.
Нове теме и изазови.
Тематски зборник радова

Serbia and the Russian Revolution of 1917.
New Issues and Challenges.
Thematic Collection of Articles

Београд, 2017.

Институт за новију историју Србије
Библиотека „Зборници радова“, бр. 15
Институт славяноведения Российской академии наук

За издаваче

др Миле Бјелајац, др Константин Никифоров

Главни и одговорни уредник

др Алексеј Ј. Тимофејев

Уређивачки одбор

др Миле Белајац, др Алексеј Тимофејев,
др Горан Милорадовић, др Константин Никифоров,
др Људмила Кузмичева, др Андреј Шемјакин,
др Александар Силкин

Секретар редакције

МА Милана Живановић

Рецензенти

др Милан Ристовић, др Олег Валентинович Ромањко,
др Николај Александрович Копилов

Лектор и коректор

Биљана Рацковић

Превод са руског

Милана Живановић

Редактор за енглески језик

Сања Николић

Техничка обрада текста

Мирјана Вујашевић

ISBN 978-86-7005-135-5

Зборник је настао као резултат рада на пројекту Традиција и трансформација: *Историјско наслеђе и национални идентитети у Србији* (бр. 47019) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

САДРЖАЈ CONTENTS

Реч уредништва / Preface 9

ПУТЕВИ РАТА Roads of War

Миле БЈЕЛАЈАЦ

Где су корени стереотипа о српско-руским односима 1914–1918?

Mile Bjelajac

Where is the Root of Stereotypes about the

Serbian-Russian Relationship in 1914–1918? 15

Константин НИКИФОРОВ

Први светски рат као граница две епохе

Konstantin Nikiforov

World War I as the Boundary of Two Eras 47

Никола ПОПОВИЋ

Идеја о истовременој офанзиви са „Румунског“

и Солунског фронта 1916. године

Nikola B. Popović

The Idea of Simultaneous Offensive from the

Romanian and Thessaloniki Fronts in 1916 61

Мирослав ПЕРИШИЋ

Да ли је Аписово писмо поуздан историјски извор?

Miroslav Perišić

Is Apis's Letter a Reliable Historical Source? 65

Александар ЖИВОТИЋ

Руски ђак на челу Српског добровољачког корпуса –

генерал Михаило Живковић (1856–1930)

Aleksandar Životić

A Russian Student at the Head of the Serbian Volunteer Corps –

General Mihailo Živković (1856–1930) 85

Далибор ДЕНДА

Српска војска и руске трупе на Солунском фронту:
историографија и стварност

Dalibor Denda

Serbian Army and Russian Troops on

Macedonian Front: Historiography and Reality 113

ТОКОВИ РЕВОЛУЦИЈЕ

Currents of Revolution

Латинка ПЕРОВИЋ

Револуционарно наслеђе Русије 19. века:

Утицај у Србији и његова изученост у српској историографији

Latinka Perović

The Revolutionary Heritage of Russia in the 19th Century: its

Influence on Serbia and its Study in Serbian Historiography 131

Људмила КУЗМИЧЕВА

Карађорђевићи и крај династије Романов

Lyudmila Kuzmicheva

The Karađorđevićs and the End of the Romanov Dynasty 141

Радован ПИЛИПОВИЋ

Узроци и разлози преврата у Русији 1917. у српској

црквеној публицистици 20-их година 20. века

Radovan Pilipović

The Reasons and Causes of the Coup in Russia in 1917 Reflected

in the Serbian Church Press of the 1920s 165

Јарослав ВИШЊАКОВ

Српски добровољци у Русији 1916–1917.

Yaroslav Vishnyakov

Serbian Volunteers in Russia in 1916–1917. 183

Алексеј ТИМОФЕЈЕВ

Фебруарска револуција 1917. у очима Краљевине Србије

Aleksej Timofejev

The February Revolution of 1917 through the Eyes

of the Kingdom of Serbia 215

Милана ЖИВАНОВИЋ

Слика последњег руског цара код Срба у 20. веку

Milana Živanović

The Image of the Last Russian Emperor among the

Serbs in the 20th Century 259

Момчило ИСИЋ

Предреволуционарно и револуционарно стање у Русији

(септембар, октобар 1917) – виђење Милоша Московљевића

Momčilo Isić

The Pre-revolutionary and Revolutionary Situation in Russia

(September and October 1917) – Miloš Moskovljević's View 283

КЛИЦЕ ПРОМЕНА

Seeds of Changes

Горан МИЛОРАДОВИЋ

Велики и мали. Деловање Хрватске странке права у

Руској царевини до Октобарске револуције

Goran Miloradović

The Great and the Small. Activities of the Croatian Party of

Rights in the Russian Empire until the October Revolution 313

Алексеј АРСЕЊЕВ,

Михаил ОРДОВСКИ

Делатност М. П. Чубинског и В. Д. Плетњова у Петрограду

везана за уједињење словенских народа Балкана

Aleksej Arsenjev,

Michael Ordovsky

The Contribution of M. P. Tchubinskij and V. D. Pletnev to the

Uniting of the Slavic Peoples in the Balkans 347

Андреј ШЕМЈАКИН

Фебруарска револуција 1917. у Русији, Никола Пашић

и Крфска декларација

Andrey Shemyakin

The February Revolution of 1917 in Russia,

Nikola Pašić and Corfu Declaration 359

<i>Гордана КРИВОКАПИЋ -ЈОВИЋ</i> Зашто Југославија? Преоријентација Србије од Русије ка Француској Gordana Krivokapić -Jović Why Yugoslavia? Reorientation of Serbia from Russia to France	387
<i>Александар СИЛКИН</i> „Великосрпска хегемонија“ и тешка судбина „несрпских народа“ у Краљевини СХС/Југославији: од докумената Коминтерне до савремене руске историографије Aleksandr Silkin “Great-Serbian Hegemony” and the Destiny of “Non-Serbian Peoples” in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia: from the Documents of Comintern to Contemporary Russian Historiography	407
Подаци о ауторима / About the Authors	425

Реч уредништва

Две револуције на тлу Русије, фебруара и октобра 1917. године, имале су далекосежне последице на цео турбулентни 20. век. Русија неће бити творац и гарант мировних уговора после Првог светског рата, чиме ће нехотично охрабривати ревизионизме поражених или држава незадовољних новим поретком. Револуција и грађански рат унели су у европску свакодневицу појам „бољшевизам“, који постаје синоним за свако зло против кога се ваља борити свим средствима, па и у савезу са „црним ђаволом“. За Србију, то је била далекосежна промена тектонског карактера. Може се само нагађати да ли је била тежа неизвесност у току јулске кризе 1914. или губитак ослонца 1917. године.

Прошло је сто година од тада. Руска револуција је као тема историчара крајем 20. века постепено маргинализована. Поистовећивана је са идеологизованим клишеом и постепено је подвргавана ништа мање идеологизованој ревизији или друштвеном забораву.

Дакле две револуције које су се одиграле у Русији 1917. године – данас су почеле да се перципирају као једна, по својим коренима или узроцима. Ипак, док Октобарска револуција још опстаје у поједностављеном дискурсу салонског неолевичарења или кафанског антикомунизма, друга, Фебруарска револуција, њене актери, намере и резултати све више се претварају у неку врсту избледеле сенке у историјском сећању.

Разлог такве чудне трансформације историјског сећања је очигледан: далекосежне последице Октобарске револуције, односно

победе крајње левице у Русији драматично су утицале на судбине многих народа, па и српског. Део српског и других југословенских народа прихватио је идеје крајње левице и био спреман свим средствима да служи идеји светске револуције. Овим су у послератном периоду биле угрожене тековине победе у Првом светском рату и сâмо остварење старе идеје о јужнословенској држави.

У овом зборнику изостављене су ове теме о далекосежним последицама. Његов садржај више је посвећен пружању слике ратне драме и перцепцијама савременика пре сто година. Такође, дат је и један шири историјски контекст у коме су се развијале превратне идеје и формирали носиоци догађаја. Аутори зборника су посебну пажњу посветили утицају револуционарне 1917. на судбину Србије у периоду јединствене катаклизме која је почела уочи Фебруарске револуције и трајала све до Октобарске револуције. Вишесмерне приступе и теме радова можемо да сведемо на три општа правца: ратне околности Русије и ратна судбина Србије; сама револуција као појава и њене специфичне последице у различитим доменима српско-руских односа у том тренутку; развој и расплет борбе за различито виђење југословенске идеје (узајамно корисне државне заједнице различитих народа у тренутно тешкој ситуацији или као начина решавања српског националног питања уједињењем свих српских земаља). У оквиру сваког поглавља (рат, револуција, српско/југословенско питање) радови су поређани хронолошки.

У овом пројекту је учествовао читав низ истраживача из Србије и Русије, што га заиста чини озбиљним међународним подухватом: из Србије су радове послали научници Института за новију историју Србије, Института за савремену историју, Филозофског факултета Универзитета у Београду, Института за стратегијска истраживања; из Русије сарадници Института за словенске студије РАН, Историјског факултета Московског државног универзитета „Ломоносов“ (МГУ „Ломоносов“) и Московског државног института за међународне односе (МГИМО). Ради се о водећим институцијама у Србији и Русији које се баве проучавањем савремене српске историје, односно руском прошлости минулог века. Нису били заобиђени ни дојени историографије, на чијим радовима почива проучавање прошлости српско-руских односа у 20. веку. Допринос је пружила и млађа генерација српских историчара која наставља развој историјске науке у сегментима мање проученим или намерно изостављеним у радовима претходних генерација. Више текстова

има супротстављене ставове и тиме доприноси различитом сагледавању далеке и бурне 1917. у Русији. Ово је тим значајније што је револуциона 1917. толико богата догађајима и појавама да не може и не сме да има једносмерно или поједностављено сагледавање и тумачење. У богатству приступа и погледа темељи се нада у живот научне критике и дискусије, које су изузетно важне за научни живот сваког историјског догађаја. Про или контра у глобалном сагледавању или у виђењу појединих детаља догађаја, сви ови радови доприносе модерном и стереометријском приступу руској револуцији 1917. у контексту српске прошлости. Културне и цивилизацијске везе између Србије и Русије (чији значај можемо да проценимо као велики мада са различитим знаковима вредности) биле су изузетно снажне почетком 20. века, чак и ван контекста посебног чврстог ратног савезништва уочи и за време Првог светског рата. Препознавање Фебруарске и Октобарске револуције као значајаних догађаја у оквиру европске цивилизације и њеног источног дела било је заједничко полазиште већине аутора зборника. Овај тематски зборник још једном је мапирао тачку бифуркације 1916/1917. у прошлости Србије и Русије. Сматрамо зборник и позивом за друге историчаре из Србије и иностранства на даљу активну размену мишљења поводом догађаја који је потпуно променио распоред геополитичких и идеолошких снага на истоку европског континента.

Посебан допринос објављивању зборника дали су рецензенти: проф. др Милан Ристовић, проф. др Олег Ромањко и проф. др Николај Копилов, затим директори Института за новију историју Србије др Миле Бјелајац и Института за словенске студије РАН др Константин Никофоров (у чијем саиздаваштву излази зборник); и наравно, секретар редакције МА Милана Живановић, чији је несебичан рад на преводима и припреми текстова учинио могућим састављање и уређивање зборника у веома кратком року.

Уредништво

ПУТЕВИ ПАТА
Roads of War

УДК 94:327(497.11:470)"1914/1918"
94(497.11)"1914/1918"
94(470)"1914/1918"

Миле БЈЕЛАЈАЦ

Институт за новију историју Србије
mile.bjelajac@gmail.com

Где су корени стереотипа о српско-руским односима 1914–1918?

Апстракт: У чланку аутор разматра одређени број тема из српско-руских односа у периоду Првог светског рата око којих постоје различите интерпретације међу историчарима. Указано је на присуство мањкавости, недостатака и тенденциозности у појединим радовима, а упоређивањем стандардних навода историчара и самих извора, примећено је да понекад нема основа за неке доскорашње тврдње, а неке су можда чак и легенде.

Кључне речи: српско-руски односи, Први светски рат, Никола Пашић, цар Николај II, Александар Карађорђевић, Мирослав Спалајковић

Данас бисмо могли набрајати многе теме из историје српско-руских и југословенско-совјетских односа, све до наших дана, које носе извесну ноту традиционалне уопштености, понекад стереотипних закључака, али и нових оцена. Не ради се само о геополитици, политичко-војним темама већ и о економији, културној и научној сарадњи, православљу, идеологијама и њиховој рецепцији. Процеси преиспитивања се не крећу само унутар затворених научних кругова појединих дисциплина (историје, лингвистике, књижевности, теологије) већ су део јавног говора, политичке културе и конструисане историјске свести. Дакле, теме би се могле потезати од Катарине Велике и српских сеоба, повлачења Русије са Балкана услед Наполеонових похода, Вукове језичне реформе, ратова 1876–1878. и Берлинског конгреса, српских ривалских династија Карађорђевића и Обреновића, Анексионе кризе, балканских ратова и Првог светског рата, бољшевизма, руске емиграције на тлу Југославије, Другог светског рата, Информбироа, па све до Милошевића и Јељцина, или Путина и

Србије данас.¹ Економска и финансијска сарадња је посебан и мање обрађиван сегмент. Историчари и савременици писали су о овим темама, објављивани су зборници са научних скупова или изабрана и приређена документа. Што је још важније, о руској балканској политици и српско-руским односима нису писали само руски и српски историчари, то је тема којом су се бавили научници и савременици на разним странама света.

Данашње околности свакако стимулишу преиспитивање неких ранијих, идеолошких, политичких интерпретација које су имале несумњивог одраза на историографију. Међутим, данас, више него икада пре, историчари су у могућности да стекну увид у раније недоступну архивску грађу. Ово је предност која оправдава одржавање нових сусрета, конференција и трајне сарадње. Институт за новију историју Србије био је суорганизатор више међународних конференција те издавач зборника који су имали за тематику руско-српске односе, односно совјетско-југословенске односе.

И нове технологије, као интернет на пример, омогућавају брже информисање о новоизашлим књигама и преведеним делима на свим странама света, о научним конференцијама, курсевима на универзитетима. Не мање важна је околност да се може пратити јавно иступање историчара и полемике на телевизији. На „youtube“

1 *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945: Документи и материјали*, приредио Бранко Петрановић, (Београд: Савезно министарство за иностране послове, 1996); *Отношения России (СССР) и Югославией 1941–1945 гг: Документы и материалы*, сас. И. В. Бухаркин, (Москва: Терра, 1998); *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948, The Yugoslav-Soviet Conflict 1948, Zbornik radova, Collection of the Works from Scientific Conference*, ur. P. Kačavenda, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1999); Sava Živanov, *Rusija i raskol Evrope: odnosi između evropskih sila pred Prvi svetski rat: od Berlinskog kongresa do počeka rata (1878–1914)*, (Beograd: Službeni list SCG, 2005); Никола Б. Поповић, *Србија и царска Русија* (2. издање), (Београд: Службени гласник, 2007); *Срби о Русији и Русима. Од Елизабете Петровне до Владимира Путина (1750–2010)*, приредио Мирослав Јовановић, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011); Мирослав Јовановић, *Срби и Руси 12–21 век (Историја односа)*, (Београд: Народна библиотека Србије, 2012); Алексей Тимофеев, *Русский фактор. Вторая мировая война в Югославии 1941–1945*, (Москва: Вече, 2010); Мирослав Перишић, *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелегенције на европским универзитетима 1945–1958*, (Београд: Институт за новију историје Србије, 2008); Горан Милорадовић, *Лепота под надзором: совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*, (Београд: Институт за савремену историју, 2012); *Первая Мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-восточной Европы, Очерки истории*, отв. ред. Е. П. Серапионова, (Москва: Институт славяноведения РАН, 2015).

порталу остају доступне многе промоције књига, панели с поводом или емисије где гостују историчари.

Ипак, нова времена доносе и неке нове „обичаје“ који нас нимало не радују. Неки припадници нове генерације историчара прећуткују баштину, резултате старијих или претходних генерација. Можда је само у питању нечитање, или површност. Испада као да су тек са њима „отворене“ неке домаће или стране архиве или да су тек они дохватили збирке објављених дипломатских и војних докумената. Шта тек рећи о томе да се одавно отворена питања интерпретирају као тек отворена, нова. Нема упоредних анализа или компаративног приступа, нема помена да су и раније индиковане контроверзе и нерасветљена места из прошлости. Историографска литература се дели на тобожњу марксистичку или комунистичку и нову, наводно дезидеологизовану, постмодерну. У сваком случају, сваки сусрет са оваквом литературом или прилозима делује обесхрабрујуће и подстиче песимизам.

Припрема обележавања 100-годишњице од избијања Првог светског рата као да нас је вратила у време историјске јулске кризе из 1914. Као да је оживљена у нашем времену сва она политичка аргументација која је некада довела до рата. Историчари, нажалост, нису били имуни на ту конјуктуру. Свом том ревизионистичком настојању прилично је погодовала балканска криза и ратови 90-их.² Тако је, веома лако, Балкан поново стављен у фокус, а дуготрајни сукоб великих сила је склоњен по страни. Или, ако се криве велике силе, онда је то на првом месту Русија, потом Француска, а онда и Велика Британија, која по мишљењу неких нових британских историчара није имала прави разлог да се умеша у сукоб континенталних сила.

За ову прилику осврнућемо се на неколико питања или места из српско-руских односа око којих постоје различите интерпретације међу историчарима. Увек смо били знатижељни да видимо на које изворе или литературу се ослањају аутори када се приклањају појединим верзијама. Понекад пресуђују мемоари или дневници савременика, понекад интервјуи истакнутих савременика у међуратној штампи. Победници су волели да понешто додају или истакну

2 Миле Белаяц, „Направления ревизии истории сербско-российских отношений: Первая и Вторая мировые войны“, *Вместе в стотнии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке*, Сборник статей, ред. кол. К. В. Никифоров, М. Белаяц, (Москва: Институт славяноведения РАН, 2016), 188–206.

властиту улогу у догађају, баце понеку сенку на друге. Збирке докумената које су владе уз помоћ историчара издавале још за време избијања Првог светског рата (обојене књиге) или у међуратном времену с правом су добиле критику савремених историчара. Истакнута је тенденциозност, прикривање, па чак и недопустива накнадна редакција. Са свим тим мањкавостима ове збирке су коришћене, понекад без додатне провере у другој врсти извора. Рецепција научних или популарних дела у радовима савремених историчара такође је питање за себе. Неке теме историчарима намећу или су наметале политичке околности. Тако, када треба „доказати“ да је руски фактор увек био негативан по Србију, користи се селективна контекстуализација догађаја из прошлости. Обрнуто, када је пожељно да се истакне братство два народа, традиционално пријатељство и историјска узајамност, прећуткују се нпр. они догађаји из прошлости који би, по схватањима аутора, нарушили идиличну слику. Ми се држимо становишта да прошлости не треба ни додавати ни одузимати, треба је разумети из некадашњих околности, као и некадашње актере који су деловали у неизвесним околностима, често у крајњој изнуди.

Србија је у свом времену пре 100 година показивала једну примерну самосталност у одбрани свог суверенитета и пројектовању националних аспирација. Својим савезницима била је лојалан партнер, али због своје самосталности и жеља често је била незгодан партнер силама заштитницама, првенствено Русији а потом Француској. Тешко би се научно могло, а то је покушавано, доказати да је била тек прости руски или француски пион на Балкану.

Може се констатовати да се ово није довољно препознавало или се са становишта нових радова превиђало или намерно остављало по страни. Завређује да се укаже на то шта су основе за поновну тврдњу да је Русија подстакла Србију на непопустљивост по питању аустроугарског ултиматума и да је наводна порука из Петрограда која је стигла у послеподневним сатима 25. јула изазвала ненадани преокрет у њеном држању. У Србији су неоправдано прецењивали могућности Русије и других савезника и нису разумели колико је потребно времена и организације за реализацију појединих одлука. Дobar пример је неиспоручивање траженог наоружања из Русије пре избијања рата, као и координација напора у јесен 1915. и приликом избављења српске војске са обала Албаније. С друге стране, често се више помињао значај француских испорука оружја и заштитничких поступака, а занемаривао значај и величина руских. Посебно

је било осетљиво за интерпретацију питање односа према Србији у политици савезничких ратних циљева, тајних уговора и политичких захтева који су упућивани Србији па и притисака који су на њу вршени. Тако завређује да буде поново размотрен рани руски захтев за територијалне уступке Бугарској у августу 1914. који ће се наставити до октобра 1915. Међу теме свакако спада прво опирање, а потом попуштање царске Русије у току преговора око уласка Италије у рат на страни Антанте или држање Русије у току преговора савезника око уласка Румуније у рат; затим супротстављање српском предлогу да се изврши превентивни упад у Бугарску и спречи њена мобилизација; однос две династије или цара Николаја II према Србији је увек тема за себе. Приметили смо упоређујући стандардне наводе историчара и самих извора да понекад нема основа за неке доскорашње тврдње, а неке су можда чак и легенде.

Да ли је Русија подстакла Србију на непопустљивост по питању аустроугарског ултиматума и тиме изазвала рат?

Када су у питању Србија и Русија пре и после Сарајевског атентата, неки аутори упорно инсистирају на томе да је Русија охрабривала Србију на непопустљивост у одговору на аустроугарски ултиматум. Штавише, пишу да је Србија последњег дана рока за одговор, 25. јула у 18 часова, још до раног послеподнева била наводно спремна да прихвати у потпуности све захтеве из ултиматума и тиме отклони разлог за рат, али је онда стигао наводно фатални телеграм Спалајковића из Петрограда са извештајем о безусловној руској подршци и њеној мобилизацији. Тада је наводно Србија променила став и ставила нека условљавања у свом одговору. Да би то извео, историчар Кристофер Кларк је морао на пример не само да фалсификује упутство Николе Пашића српским посланицима у иностранству током раног поподнева 25. јула (у коме их обавештава о детаљима и карактеру српског одговора) већ и да фалсификује извештај британског отправника послова из Београда. Наиме, из оба документа се види да је око поднева био заузет коначан став поводом ултиматума и да се две тачке условљавају разјашњењем и вољом великих сила. Ништа се ту у наредним сатима није променило. Никакав Спалајковићев телеграм са информацијама и ставовима Сазонова, као и резултатима седнице руске владе и цара 25. јула после подне није стигао у Београд пре предаје ултиматума. Кларк дословно пише: „Пашић је 25.

јула саставио свој телеграм српским посланствима изјављујући да Београд намерава да пошаље одговор 'помирљив по свим тачкама' (...) тада су Срби чак били спремни да прихвате чувене тачке 5 и 6 тражећи да формирање мешовите комисије за истрагу 'буде у обе-збеђеном сагласју са међународним правом'. Али, пише Кларк, онда наступа промена и он то објашњава на следећи начин: „Вероватно су вести из Русије учиниле да се у Београду одбаци фаталистичко расположење и министри одустану од покушаја избегавања рата прихватањем захтева из ултиматума.“³

Рецимо одмах, на овом месту да Кларк није оригиналан, исту тезу је одавно пласирала аустријска ревизионистичка школа почетком 30-их. Они би у понечем и могли да се правдају јер нису били у поседу свих извора, али за Кларка то оправдање не може да важи.⁴

Супротно Кларку, британски историчар Марк Корнвол исти-че да је српски став био постојан и да није дошло до ненадане промене у супротном смислу. По њему, Србија је била много тврдоглавија од почетка јулске кризе, али је, због одсуства директне подршке у два кључна дана, морала да ублажи своја становишта.⁵

У стварности, када је 23. јула 1914. стигао аустроугарски ултиматум, Штрандман, отправник послова после Хартвигове смрти, није имао никакве инструкције. Својој влади ће у току ноћи покушати да пошаље шифровани телеграм са садржајем ултиматума, али због опструкције аустроугарске телеграфске агенције, информација ће стићи у Петроград тек после аустроугарске предаје текста ултиматума Сазонову, 24. јула пре подне. После предаје ултиматума Штрандман је позван у владу код Лазара Пачуа, а увече је руском представнику дошао и регент Александар, забринут и несигуран. Питао је за савет и молио да се поново покрене питање испоруке 120.000 пуша-

3 Christopher Clark, *The Sleepwalkers – How Europe Went to War 1914*, (London: Harper 2013), 461–464. О овоме видети шире: Миле Бјелајац, *1914–2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, (Београд: Медија центар Одбрана, 2014), 184–195; Миле Белајац, *Кому нужна ревизија историји? Старые и новые споры о причинах Первой мировой войны*, (Москва: Алгоритм, 2015), 232–247.

4 Eduard Czegka, „Die Mobilmachung der europäischem Mächte im Sommer 1914: Serbien und Montenegro“, *Berliner Monatshefte*, Januar 1936, 3–22, 12–13. Критички осврт на тезе из овог чланка видети у: М. Ј., „Мобилизације Србије и Црне Горе у Прошлом рату“, *Ратник*, св. VIII, 1936, 140–141.

5 Mark Cornwall, „Serbia“, *Forging Collective Memory, Government and International Historians through Two World Wars*, ed. Keith Willson, (Providence; Oxford: Berghan Books, 1996), 73.

ка које су тражене од Русије још у фебруару. Заједно су закључили да би било добро да се обрати италијанском краљу, с којим је био у родбинској вези и да италијански суверен посредује у Бечу.

Када је Никола Пашић стигао у Београд 24. јула пре подне, после састанка са министрима, дошао је код Штрандмана. Отправник и даље није имао никакве инструкције из Петрограда. Пашић га је обавестио да је прихватио предлог регента да се италијански краљ моли за посредовање. Такође ће бити послата молба великим силама за заштиту. „Али“ додао је, „оне се све, очигледно неће сагласити (...) Ако рат буде неизбежан, ратоваћемо какав год буде одговор на телеграм који је (ће?) краљевевић Александар упутио (упутити?) цару.“ Од војних мера било је предвиђено активирање првог позива. Пашић је донео телеграм за руског цара уз молбу регента Александра да га он пошаље и да не иде преко српског посланика Спалајковића. Овај телеграм руски цар је видео тек 26. јула, а његов одговор је стигао у Ниш 28. јула, управо када је Аустро-Угарска објавила рат Србији. Цар је у одговору који је писан 26. јула навео да са пажњом прати ситуацију и да очекује да ће регент и српска влада учинити све са своје стране, не жртвујући достојанство земље, да се избегне ужас новог рата: „Док год постоји и најмања нада у избегавање крвопролића, сви наши напори морају бити управљени ка том циљу. Ако, пак упркос нашим најискренијим жељама у томе не успемо, Ваше Височанство може бити убеђено у то да Русија ни у ком случају неће остати равнодушна према судбини Србије“.⁶

Поред посете Штрандману, Пашић 24. јула тражи и од Спалајковића, у два телеграма, да се распита о ставу руске владе у случају сукоба и да ли се може рачунати са руском подршком. Обавештава Спалајковића да је изјавио Штрандману: „Рекао сам да ће Српска Влада умолити пријатељске државе да заштите независност Србије. Ако је рат неизбежан, додао сам, Србија ће га водити.“⁷

Пре коначне редакције одговора на ултиматум који је истицао 25. јула у 18 часова, Пашић је имао магловите ставове о чврстости руске подршке. Прихватио је упозорење да је Русија војно још увек неспремна и у деликатној ситуацији, као и савет да се буде попустљив у одговору до максималних граница како би се избегао рат. Руски отправник послова затајио је специјалну, поверљиву инструкцију да у случају напада Аустро-Угарске српска војска не пружа отпор и да се

6 Бјелајац, *н. д.*, 193.

7 *Исто.*

после повлачења затражи интервенција великих сила како би се сукоб зауставио. Ова инструкција била је плод руског сазнања да српска војска изузетно оскудева у наоружању, муницији и сваковрсној војној опреми. Такође, руски министар Сазонов 25. јула шаље инструкцију Штрандману да Срби хитно траже посредовање Велике Британије.⁸

*Разлози за неисторучивање траженог наоружања
Србији пре краја августа 1914.*

Да Србија и Русија у лето 1914. године нису желеле рат, није потребно доказивати. Ни једна ни друга држава тада нису биле војничке спремне и прибојавале су се ненаданих заплета које би Централне силе искористиле као повод за рат. Русија се налазила у сред војних реформи, увођења новог наоружања и развијања ратне индустрије већег капацитета, као и железничке мреже која би водила ка западном фронту. Ратови које је водила Србија исцрпели су залихе, а предстојало је уређење новодобијених територија и градња железничке мреже и мостова. Пашић је током посете Русији у фебруару 1914. изјавио да се „политика Србије састоји у томе да остане очуван мир на Балкану и да се спречавају нови заплети, јер Србији треба мира да [би] се опоравила и наоружала за одбрану српских државних интереса“.⁹ Током исте посете, а према белешци самог Пашића, он се залагао пред руским царем да се у будућности оствари уједињење Србије са припадницима српско-хрватског народа, па и Словенаца из Монархије. Овај документ је током рата пронађен и објављен у немачкој „Белој књизи“ 1919. ради доказивања кривице за рат на Мировној конференцији.¹⁰ И у другим изворима је било података да се после балканских ратова следећа етапа ослободилачке борбе виде на Западу али као ствар даље будућности. Насупрот томе, аустроугарски планови за уништавање Србије донети су још 1906. године.

Пашић је оцењивао положај Србије као веома опасан и тада је хитно тражио од руске владе испоруку 120.000 пушака, 24 хаубице 10,5 мм, 36 брдских топова, 250.000 униформи, веће количине му-

8 Исто.

9 Олег Рудолфович Ајрапетов, *Генерали, либерали и предузетници. Рад за фронт и револуцију (1907–1917)*, (Београд: Удружење за друштвену историју, 2005), 29–30; Поповић, *н. д.*, 67–70; Dragoslav Janković, „Niška deklaracija 1914“, *Istorija XX veka* 10/1969, 14–15.

10 Janković, *н. д.*, 14, наромена бр. 22. Немачка верзија овог документа је преведена и објављена у листу *Политика* 14. 12. 1926.

ниције, па чак и коње. Ови захтеви су понављани у марту, мају и јуну, но без резултата. Србија се окретала и Француској за хитне испоруке артиљеријске муниције и пушака, али су очекивани рокови испоруке (до краја 1916) били обесхрабрујући. У исто време, што Србија није морала знати, и самој Русији недостајало је оружје. У лето 1914. за ратну формацију је недостајало милион пушака једнократно, а по отпочињању рата и по додатних 100.000 месечно. Капацитет свих фабрика у августу 1914. био је 10.296 месечно. Недостајало јој је артиљерије и артиљеријске муниције па је и сама морала да набавља из иностранства.¹¹

Дакле, Србија је јулску кризу сачекала без те помоћи и морала је у више наврата да понавља захтеве. Регент је то поновио, како смо претходно навели, отправнику послова Штрандману 24. јула, а министар војни Душан Стефановић 27. јула. Стварни разлог оклевања да се решава о испорукама налазимо у документима руског отправника послова у Београду Василија Штрандмана: „Пошто сам у вези са овим успоравањем имао непријатности у Нишу, упитао сам приватним писмом пријатеље у министарству иностраних дела за разлоге кашњења. У два одговора која сам добио са знањем министра иностраних дела, било ми је саопштено да је, узимајући у обзир жељу Русије да се до решења аустро-српског конфликта дође на миран начин, требало избегавати све што би противничкој страни могло дати повода за оптуживање Русије за неискреност и подстрекавање Србије да се супротстави. Ето због чега је слање наоружања у том тренутку било сматрано потпуно неприхватљивим па је издата наредба да се причека док се политичка ситуација не разјасни“.¹²

Помоћ ће кренути тек крајем августа 1914. Српска војска је тако кренула у рат са оним што је имала после балканских ратова. Део јединица другог позива, па и један читав пук првог позива нису

11 Ајрапетов, *н. д.*, 112; Поповић, *н. д.*, 69; ДСПКС, VII-2, 342, Док 208. - Из извештаја од 18. јуна 1914. се види да је из Француске очекивано још 34.000 разорних граната и 80.000 шрапнела. Међутим, током јесени ће стићи тек незнатна количина. Претходно је било испоручено преко Солуна неколико хиљада зрна. Влада је била заинтересована и за 200.000 пушака по 82 динара са испоруком у Солуну, али рок испоруке био би 24 месеца. (Исто, 346, 4/17. јун 1914).

12 Василиј Н. Штрандман, *Балканске успомене*, књ. 1, (Београд: Жагор, 2009), 333–334. Штрандман је допунио ове редове коментаром: „Сматрам за дуг савести да скреном пажњу на ту околност, као на доказ искрено мирољубивих стремљења Русије, без обзира на озбиљан ризик да Србија због недостатка наоружања доживи одлучујући пораз на самом почетку рата“.

имали пушке. Оне су почеле пристизати тек после Церске битке. Стизала је потом и друга неопходна опрема.

Током јесени 1914. и током целе 1915. године, из Русије ће стизати највеће количине војног материјала и хране за стоку и народ. Србија је снабдевана добрим делом из заплењеног материјала аустроугарске војске на источном фронту. Како је и сама имала у наоружању велике количине плена, велику драгоценост је представљала муниција за аустријске пушке „манлихер“ и топове. Део тога Србија је прослеђивала Црној Гори. Стизаће и санитетске мисије са великим количинама медицинског материјала. Одеса и Дунав су биле жиле куцавице ове активности. С друге стране, савезници су преко Србије испоручивали Русији драгоцене материјале.¹³

Мада су писци између два рата, а и савремени, доста прецизно презентовали обим ове помоћи, она се на нивоу јавног дискурса мање помињала за разлику од нпр. француске војне помоћи. Француска војна помоћ у критичној фази до средине октобра 1914. износила је свега око 15.000 шрапнела и разорних граната за све врсте топова којима је располагала српска војска, као и гаранцију за 20.000 граната из грчких депоа које су испоручене у новембру 1914. и које су се касније имале надокнадити на рачун српских набавки из Француске.¹⁴

Карактер захтева за територијалне уступке Србије у корист Бугарске августа 1914.

Колико су одговори руског цара да Србију неће препустити њеној судбини и да ће тражено оружје бити коначно упућено силно уздигли морал српских државника, регента и војске, толико су веома непријатно деловали захтеви Русије да, у име обнове балканског савеза и придобијања нових савезника, Србија препусти Бугарској велики део нових територија гарантованих Букурештанским уговором из 1913. Србија је покушала да се извуче од тог захтева сужавајући захтеве, дајући извесна обећања, али само под условом да Бугарска одмах узме активно учешће на страни савезника, такође

13 Алексеј Тимофејев и Дарко Кремић, *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата*, Зборник грађе, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2014); Поповић, *н. д.*, 136–149.

14 АСАНУ, Дневници Душана Стефановића, 12, 13, 85, 108, 114, 121.

да се поменуто питање решава после рата а не у његовом току. Надаље, евентуално српско попуштање условљавало се захтевом да томе „допринесу“ и Грчка и Румунија.¹⁵ На све наговештаје да би се требало вратити на линију првобитног споразума о Македонији из 1912. пре отпочињања рата, српски посланик у Петрограду је био резолутно против: „Никад“.¹⁶ Започет у августу 1914, овај притисак Русије потрајаће све до октобра 1915 године. Њему ће се у септембру 1914. придружити остале чланице Антанте. У исто време Русија је, због свог општег војног положаја, рано, већ почетком рата, покушала да у њега укључи Италију на својој страни. Сазонов је прве кораке учинио већ у августу 1914, али, како више историчара истиче, брзо се охладио јер су италијанске жеље на источној обали Јадрана биле неумерене. „Српском посланику је почетком октобра рекао да Италији не обећава ништа одређено и да ће Трст вероватно остати Аустро-Угарској која би била сведена на минимум“. Спалајковић је опонирао тражећи да тај град припадне „српско-хрватско-словеначкој држави“. Пашићу је поручивао да би требало убедити Британце да на обалама Јадрана створе „што већу и јачу Србију, која би била увек у стању спречити продирање Немачке ка Трсту“.¹⁷ Пашић је искористио предлог Врховне команде од 9. новембра да се због недостатка муниције прекине отпор и склопи мир са Аустро-Угарском па је преко Спалајковића поручио Петрограду да хитно треба решити питање муниције али и отклонити даље притиске да се Бугарској уступе српске територије јер то руши морал војсци у иначе тешкој ситуацији.¹⁸

15 Ово питање су обрађивали историчари М. Марјановић, Д. Јанковић, Д. Шепић, Б. Кризман, М. Екмечић, Н. Поповић, М. Б. Петровић, А. Митровић, Ђ. Станковић, Д. Живојиновић и др. Од нових издања треба консултовати: Ненад П. Габрић, *Јован Јовановић Пижон и европска дипломатија Србије (1913–1918)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2011); Јован М. Јовановић, *Дневник 1896–1920*, (Нови Сад: Прометеј, 2015); Штрандман, *Балканске успомене*, књ. 1.

16 Зоран Д. Бајин, „Мирослав Спалајковић (1869–1951) биографија“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2016), 242, (према: АС, МИД-ПО, ф XX, Спалајковић – Пашићу 11/24. августа 1914).

17 Бајин, *н. д.*, 243, (према Ђорђе Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, (Beograd, 1984), 49–50; Поповић, *н. д.*, 188–189; Мира Радојевић и Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату: кратка историја*, (Београд: Српска књижевна задруга, 2014), 144 и др.

18 Stanković, *н. д.*, 75.

Поред Пашићевих и Спалајковићевих активности, на овај притисак у вези са територијама најдиректније се цару пожалио и регент Александар у новембру 1914. Уз своју очајничку молбу цару да се пожуре са испорукама муниције, унео је и једну малу уцену саопштавајући да је Врховна команда у тешким условима почела помињати мир са Аустро-Угарском. Цар је охрабрио регента оценом да он, цар, Бугарској нимало не верује.¹⁹

Најјачи аргумент руског министра иностраних послова Сазонова, када је био присиљен да притиска Србију, био је да она не води рачуна о општој савезничкој ствари и да треба да им се у остварењу својих интереса са поверењем препусти. С друге стране, српским аргументима пред савезницима ишле су на руку бугарске активности у долини Вардара које су имале за циљ да се руше мостови и пруга како би се та важна савезничка комуникација онеспособила. У једном тренутку, у новембру 1914, композиција са драгоценом артиљеријском муницијом је у последњи час сретно умакла рушењу једног од мостова.

Занимљива су запажања историчара колико је савезнички однос Србије и Русије имао своја објективна ограничења. То се види на пример из преписке Спалајковића и Пашића. Посланик је упозоравао свог премијера да ваља бити обазрив и имати разумевања за руске, посебно материјалне тешкоће, те да сталним и упорним инсистирањем српски представници не постану досадни својим руским савезницима. С друге стране, Пашић је у инструкцијама налагао: „Чувати се треба да Русима не будемо досадни и да се не показујемо како нас нико не може задовољити (...) То је тачно и то колико за политичка питања толико још више за материјална.“²⁰

Опирање западним притисцима на потом попуштање по питању Лондонског уговора. Преговори и подршка румунским захтевима. Однос према југословенском програму српске владе

Србија је пред својим савезницима веома рано изашла са својим ратним циљем – ослобођење и уједињење Јужних Словена или српско-хрватско-словеначко уједињење. У ратним прокламација-

19 Бајин, *н. д.*, 246.

20 *Исто*, 250 (према Поповић, *н. д.*, 126–127; према преписци Пашић–Спалајковић и записницима и преписци руске владе у Првом светском рату).

ма регента Александра као врховног команданта војсци и краљевој за цео народ то је такође истакнуто. Припреме тајних уговора међу савезницима на првом месту са Италијом, а потом Румунијом, понуде Бугарској и релативно касна одлука да се изврши дебелација Аустро-Угарске њеним разлагањем на националне државе, отварале су простор за конфликте или стрепње Србије од намера њених савезника. Русија је виђена као заштитница али тражене су и друге подршке, од Француске, Велике Британије а касније и Сједињених Америчких Држава. Сажето, Србија је много труда и енергије улагала да брани своју политику пред претензијама Италије на источни Јадран и њеним интригама против Србије и Јужних Словена. На другој страни отворало се питање западног Баната и Македоније.

Италија је већ у октобру иступила са идејом о „аутономној Хрватској“, а Британци су видели практичност јужнословенског решења како би се вршили притисци на Србију да попусти у корист Бугарске јер би добила компензације на западу.²¹ Русија и њен министар спољних послова Сазонов бранили су колико су могли српску политику пред другим савезницима, а савезничку пред Србима. Признаје се да је Сазонов морао водити ратну политику, али да је и унутар саме Русије било разлике у гледиштима како је водити па и према Србији.²²

Ова историјска питања производила су многе контроверзе после југословенског уједињења, а производе их и после слома Југославије 1991. године. У једном делу хрватске историографије и публицистике, па и школским уџбеницима, учешће Србије у припремању Лондонског уговора и карактер уједињења се интерпретирају као српска издаја на штету Хрвата и планирана великосрпска хегемонија после уједињења. Слично се интерпретирао уговор у Рапалу са Италијом после рата.²³ На другој страни у српском преиспитивању југословенског искуства један број историчара је почео да износи вредносни суд да је југословенско уједињење било грешка и да је последица превасходно мегаломаније регента Александра који је наводно желео да буде краљ што веће државе. Неки су овде додавали

21 Stanković, *n. d.*, 50–51.

22 Бајин, *н. д.*, 261.

23 Mile Bjelajac, „Mit o prodaji hrvatskih nacionalnih teritorija 1915–1924. godine. Poreklo, recepcija, trajanje“, *Dijalog povjesničara-istoričara* 4, priredili Hans Georg Fleck, Igor Graovac, (Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2001), 113–128; Миле Бјелајас, *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901–1999*, (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2010), 121–126.

и Николу Пашића.²⁴ И један и други приступ, да би били убедљиви, подразумевали су жртвовање неких историјски проверљивих чињеница.

Трендови ревизије који промовишу негативне вредносне судове о српском фактору и Југославији склањају на пример ставове Франа Супила, које је износио Анти Трумбићу у септембру 1914, „да уколико Хрватска остане усамљена, нас ће Италија прогутати као макалоне“. Супило је сугерисао јачање јединства због заједничке угрожености. Упозоравао је да је до тада аустроугрска политика користила сва средства да се међу поданицима, у сваком народу, култивише сепаратизам и антагонизам „имена и вјере“. Супило је писао „да ми Хрвати, Срби и Словенци од Триглава до Тимока сачињавамо један те исти народ са једним те истим језиком, а само са три народна имена“.²⁵ Склања се у страну све што су чинили српски државници и дипломате током рата пре и после склапања Лондонског уговора у априлу 1915. па и касније у тешким преговорима са Италијом пред уговор склопљен у Рапалу 11. новембра 1920. године.²⁶ Уместо ових, чешће се истичу ставови Супила из 1915. или 1916. када је изражавао сумње према Србији и тражио самосталну Хрватску или Трумбићеви ставови када је прешао у опозицију.

У српским изворима нема потврде да је регент самостално пројектовао југословенско уједињење насупрот вољи легитимних политичких представника, Југословенског и Црногорског одбора, јавних личности и на крају савезника. Српска династија није била противна уједињењу, али је постојање династије у Црној Гори отварало нека питања око којих су се разилазили некадашњи савременици, а потом историчари. Данас међу академским историчарима постоји тренд да се долазак Југословенске дивизије на простор Црне Горе 1918. године представи као „окупација“ или да се легитимна одлука Велике народне скупштине српског народа Црне Горе (Подгоричка) о уједињењу изједначи са „Аншлусом“ или оку-

24 Mile Bjelajac i Gordana Krivokapić Jović, *Prilozi iz naučne kritike – Srpska historiografija i svet, Uticaj jugoslovenske krize na srpsku i svetsku historiografiju*, (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2011), 10, 33–50; Бранко Петрановић, *Историографија и критика*, (Подгорица: ЦИД, 1997), одељак „Српска историографија и југословенска држава“, 173–208.

25 Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1984), 171–172.

26 Бјелајац, *Дипломатија и војска*, 118–119.

пацијом, а „Божихна побуна“ 1919. слави као општи устанак који је српска војска угушила.²⁷

Србија, насупрот тврдњама неких хрватских историчара, није учествовала у преговорима и креирању Лондонског уговора са Италијом. Њени представници су наслућивали и енергично, али без резултата, упозоравали савезнике на штетност и претераност италијанских захтева за словенске крајеве. Пашић је био спреман да путује у Петроград како би потражио највишу интервенцију од његовог императорског величанства, али су у Петрограду нашли изговор да одбију његов долазак. Он је примљен тек после свршеног чина. Да га „утеши“, Сазонов му је сугерисао да то искористи као оправдање пред српским круговима.²⁸

Ипак Русија и сам Сазонов посебно су чинили све да њени савезници не попусте пред претераним захтевима Италије. Чак су се и Британци супротставили Италији када је у питању била средња Далмација и лука Сплит. Сазонов је дао велики отпор и његова влада је 25. марта 1915. уручила меморандум представницима Француске и Велике Британије. У меморандуму се излагало да је довољно што се Италији уступа северни Јадран, Истра са Пулом и Валона у Албанији те да на тај начин војнички контролише цео Јадран. Евентуално може да јој се дâ део Далмације од Задра до рта Планка са луком Шибеник. Руска страна је тако жртвовала понешто из резервног плана за придобијање Италије. Франу Супилу, који је тада био у Петрограду, Сазонов је натукнуо да ће се ипак морати део словенске обале жртвовати. Супило алармира Пашића и то је Србији било прво сазнање до куда се отишло у понудама Италији. Супило је наивно поручивао: „Србија, престолонаследник и Ви енергичном интервенцијом држим да би много допринијели (...) Корак простолонаследников и Ваш увјерен сам много би користио“. Из Париза је јављао посланик Веснић да је дознао из поузданог извора да се у Лондону воде преговори са Италијом. И он саветује да се Србија обрати руској влади. Руски посланик у Београду подржава идеју да се у Далмацији не врше уступци, али ово у циљу већег притиска на Србију у погледу захтева у корист

27 Šerbo Rastoder, *Janusovo lice istorije. Odabrani članci i rasprave*, (Podgorica: Vijesti, 2000); *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, priradio Šerbo Rastoder, (Bar: Conteco, 2000); Srđa Pavlović, *Balkan Anschluss. The Annexation of Montenegro and Creation of the Common South Slave State*, (West Lafayette: Purdue University Press, 2007).

28 Поповић, н. д., 211.

Бугарске. Српски посланик у Петрограду јавио је 10. априла Пашићу да је из разговора са Сазоновим закључио: „Уопште, види се да Сазонов не сматра засад остварив наш програм потпуног уједињења Срба, Хрвата и Словенаца и због тога не одушевљава се њиме онолико колико бисмо желели.“²⁹

Ни руска страна, осим представника војске, није била задовољна током и начином преговора. Замерало се Французима и Енглезима да успешно бране своје интересе од Италије, а да попуштају тамо где је Русија заинтересована. Војска је једино била чврста да се не прихвати италијанска жеља за неутрализацијом источне јадранске обале која би припала Србији.

Пашић, када је слао своју ноту савезницима 6. априла, није био упознат са појединостима преговора и није знао докле сежу италијански захтеви и шта им је од тога обећано. Није знао ни колики је Сазоновљев отпор. Сам Спалајковић је 16. априла имао информације да је лично цар дао упутства да се могу дати Истра и Ријека, али не и Далмација. Пашићу је и то било много. Ратна ситуација је на крају приморала и Русију на попуштање па је 26. априла потписан тајни Лондонски споразум. Ово је изазвало велико разочарање у Нишу, ратној престоници Србије, о чему је јавио руски посланик Трубецки. Руске новине су 1. маја писале да је Италија, уз остало, добила Далмацију са Сплитом.³⁰

У мају 1915. године почели су у Ниш стизати гласови да ће се и са Румунијом „трговати“ на штету српских интереса, што је изазивало забринутост. Србију је преко Париза упозорио Томаш Масарик, али и њени специјални делегати у Петрограду. Румунија је истакла своја три правца проширења: Буковина, Трансилванија и Банат до Тисе. Ово су правдали етничким принципом. За 200.000 Срба у Банату су тврдили да је то компензовано са 300.000 румунског становништва (Влаха) у источној Србији. Историчар Никола Б. Поповић је у свом делу *Србија и Царска Русија* покушао да одговори на питање колико је Русија штитила интересе Србије у савезничким преговорима са Румунијом око њеног уласка у рат на страни Антанте. Русија је у први мах одбијала да се уопште размишља о новим границама на реци Прут и Тиси, што је погодило румунског премијера. Руси су у октобру 1914. поручили да не могу ићи против праведних српских интереса у Банату. На овом становишту били су и Французи. Тада су и

29 Поповић, *н. д.*, 202–205.

30 Бајин, *н. д.*, 251. Преглед стандардне литературе видети у напоменама 133–135.

прекинути преговори, који ће се обновити после Лондонског уговора. Према разумевању Пашића, који је био упоран у тражењу да се и Србија укључи у преговоре, Русија и савезници су стали на страну српског интереса како би је лакше наговорили на концесије у корист Бугарске, са којом су безуспешно преговарали. Мада су преговори били прекинути због руског одбијања, контакти су настављени другим каналима са западним савезницима. Сазонов им је поручио да Прут не долази у обзир ни границе у Банату западно од линије Дунав – Бела Црква – Темишвар јер је то потребно за заштиту Србије. Пашић, свестан слабијег положаја у односу на Румунију, није прихватио сугестију Сазонова да Србија сама настави преговоре, већ је предложио да их настави Русија али да Србија буде такође укључена. Ствари су кренуле лоше по Србију у јуну 1915. године. Русија је због војне ситуације почела да попусти. Превлададе су процене да би улазак Румуније и Бугарске на страни споразума пресудио рат. Погрешно, али тада се тако нагађало. Румунија је оклевала и свој став у суштини условљавала руском офанзивом на коју би се она закачила. Ни Француска није ишло добро па су и они хтели пошто пото да Румунија што пре уђе у рат.

Румунији је у лето 1916. уговором у Букурешту гарантован територијални интегритет обећане до тада одвојене „етничке“ територије као награда за ступање у рат. Потписан је политички уговор и војна конвенција 4/17. августа која је предвиђала да ће Русија помоћи са две пешадијске и једном коњичком дивизијом њену офанзиву, такође да ће поћи црноморском флотом. Обавеза Румуније је била да до 15/28. августа отпочне офанзиву. Румунски услов је био да савезници започну масовну офанзиву на Солунском фронту. Како примећују румунски историчари, политичко-војни савез који је на крају потписан имао је многе контрадикторне ставке, одражавао је међусобно неповерење и двосмислености. Посебно се то односило на заштиту западних сила од неких руских претензија којих се Румунија бојала. Рат у који је ушла Румунија није допринео савезницима. Они су касније, како је писао Андре Тардије, француски министар, пропустили да претходно процене ресурсе непријатеља. Руски генерал Брусилев је после слома ценио да је румунској војсци требало послати не корпус од две другоразредне дивизије већ целу једну армију састављену од добрих трупа па би онда ток рата узео други правац. Део румунске армије се потом наслонио на руску у продужет-

ку њеног фронта без одлучујућег значаја.³¹ Савезници су очекивали више и од италијанског и од румунског учешћа у рату – бржу победу и мир.

Србију су пре свега бринули територијални захтеви Румуна. Руски војни успеси и њихова уверавања Спалајковићу да ће се водити рачуна о српским интересима и да ће се питање Баната оставити отвореним били су пре разлог за бригу. Спалајковић је 23. августа јавио влади да је сазнао да је споразум свршена ствар, а у руском министарству „могли су само да га теше говорећи да судбина Баната није коначно одређена и да ће обећања Румунији вредети ‘колико и сва обећања која се врше под притиском’“.³² На опомену француског посланика, Пашић 3. септембра 1916. шаље савезницима ноту у којој им је пребацио њихово држање и затражио да се унапред дефинише српско-бугарска граница.

Ускоро ће слом Русије и губитак традиционалног ослоњања окренути Пашића модусу са западним савезницима. Рат и успешна офанзива 1918, подршка Француске учиниће да се све последице Лондонског и Букурештанског уговора не реализују у максималном обиму.

Зашто савезници и Русија нису подржали план Србије да се спречи бугарска мобилизација и ангажовање на страни Централних сила 1915?

Да ли би трагедија српске државе била умањена да је Бугарска била избачена из строја још крајем септембра 1915? Зашто су Русија и други савезници веровали до задњег момента да ће придобити Бугарску и вршили притисак на Србију да не предузима превентивни напад у време бугарске мобилизације?

Ова епизода се код српских историчара дуго интерпретирала искључиво као сукоб Пашића и српске врховне команде, тада наклоњене „Црној руци“. Био је то ехо нагађања савременика после слома, током боравка на Крфу и у Солуну. Истина је била да су, као и у

31 Lorentian Cristian Dumitru, „July–August 1914 Romania denis to attack Serbia“, *Prvi svetski rat i Balkan – 90 godina kasnije*, Tematski zbornik radova, ur. M. Terzić, (Београд: Институт за стратегијска истраживања, Одељење за војну историју, 2011), 9–18, 15–16.

32 Бајин, н. д., 275 (према депешама Спалајковића из Архива Србије и Никола Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, (Београд: Институт за савремену историју, 1977), 334–335).

случају акције српске војске у Албанији крајем маја и током јуна 1915, и Врховна команда и Влада (Пашић) били јединствени у стратешком планирању и проценама. Ова настојања прекинули су савезници великим притисцима и на једну и на другу страну у Србији.³³ Пашић је морао преко министра војног да изда строгу наредбу Врховној команди да се ни по коју цену, и под претњом најстрожије казне, не сме покретати никаква акција против Бугарске, чиме би се могао пружити изговор Грчкој да не изврши (дефанзивну) савезничку обавезу ако дође до рата.³⁴ Одмах после напада Бугарске на Србију у октобру 1915. многи истакнути страни савременици су се покајали и потврдили да је направљена грешка задржавањем Србије. У истом духу су писали и после рата.

Помоћник начелника штаба Врховне команде пуковник Живко Павловић је после рата писао да је Никола Пашић савезничким владама предложио превентивни напад Србије на Бугарску. Они су чврсто одговорили да таква акција не сме бити поведена јер би омељала постизање споразума који по њиховом мишљењу само што није постигнут. Узалуд је Пашић 25. септембра упозоравао да је Бугарска изабрала страну, што су догађаји само потврдили.³⁵ Одроз тога може да се види у писању француског посланика у Петрограду Палеолога. Према његовим наводима, посланик Спалајковић је 25. септембра 1915. дошао видно узнемирен у француску петроградску амбасаду како би се изјадао поводом Сазоновљевог упозорења да би српско отпочињање војних дејстава могло да буде виђено као злочин раван бугарском. Палеолог и Спалајковић су се сложили да Рус грешити из „словенске сентименталности“. Слично је мислио и италијански посланик у Петрограду Карлоти. На Сазонова се Спалајковић жалио не само Пашићу него и другим руским државницима. Шелкин ће у мемоарима записати да се Сазонов, када га је Спалајковић покушао убедити у неопходност хитног напада на Бугарску, страховито узрујао и запретио да ће затражити његов опозив из Петрограда. Шелкин је

33 Историчар Милош Ковић наводи да су Живко Павловић, Милан Недић и Милан Зеленика у својим радовима дали једну интерпретацију, а Саво Скоко на пример и Бранислав Глигоријевић потпуно супротне и на темељу једног исказа војводе Путника из 1916. кога различито интерпретирају. (Милош Ковић, *Једини пут. Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године*, (Београд: Филип Вишњић, 2016), 76).

34 Ковић, *н. д.*, 76.

35 Ковић, *н. д.*, 73 (према: Живко Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915 године*, (Београд: Научно дело, 1968), 37).

сугерисао да Спалајковић иде код старог дипломате Горемикина и да изложи ствар. Горемикин је рекао посланику да су Срби погрешили, да је требало деловати а не тражити одобрење од Сазонова. Он је, по Геромикину, особа која оклева и када је хитна акција логична.³⁶

Пуковник и потоњи генерал Живко Павловић је забележио да је у име Врховне команде 23. и 25. септембра послао преко војних представника захтеве за садејство савезника у тој акцији. Молбе су биле узалудне па је српска врховна команда одлучила да самостално изведе акцију. Савезнички војни представници предвођени руским пуковником Виктором Артамоновим „заузели (су) према нама претећи и скоро непријатељски став“. Тврдили су да су „њихове владе скоро на завршетку преговора са Бугарском, и она тек што није прешла на страну наших савезника који ће је окренути против Турске“. Следио је и један претећи телеграм лорда Киченера. Једнак притисак вршен је на Пашића који је морао попустити. Руски министар Сазонов му је поручио да би напад на Бугарску био „опаснија и одвратнија авантура него бугарски напад пре две две године“ и „срамота за словенство“.³⁷

Да су и српска влада и српска врховна команда биле на истом становишту може се закључити из телеграма који је Пашић послао посланику у Паризу 23. септембра, а војни делегат Врховне команде пуковник Стефановић предао за француског главнокомандујећег: „Наше је мишљење да треба омести бугарску мобилизацију једним ултиматумом у коме ће се рећи да ће Антанта предузети војне мере и на Црном и Егејском мору против Бугарске ако она припрема мобилизацију против њихове савезнице Србије.“ Такође се предлагало да савезници са 150.000–200.000 војника затворе северни фронт, а Срби са 150.000, Румуни са 150.000 и Грци са 200.000 војника блокирају Бугарску и тако је спрече да отвори пут ка Константинопољу. Вапили су: „Треба спречити бугарску мобилизацију. Србија ниуком

36 Бајин, н. д., 264–265 (према: Eugenii De Schelking, *Recollection of a Russian Diplomat: the suicide of monarchies (William II and Nicholas II)*, (New York: The Macmillan company, 1918), 214–216).

37 Ковић, н. д., 74–75 (према: Павловић, н. д., 39; Krunoslav Spasić, „Dnevnik i izveštaji pukovnika Furnije, francuskog vojnog atašea za Srbiju i Crnu Goru od avgusta do oktobra 1915“, *Vojnoistorijski glasnik* 2/1986, 360, 362; Миљивоје Ј. Николајевић, *Србија и њени савезници: Догађаји с јесени 1915. године*, (Београд: Штампариија Савеза професионалних занатлијских удружења, 1923), 68–73; Поповић, н. д., 178–181; Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић у ратовима за ослобођење* 1, (Београд: Завод за уџбенике, 2002), 161).

случају не може чекати да Бугарска заврши своју мобилизацију и нападне. (Српској) влади треба што пре саопштити какве мере ће се предузети“.³⁸

Док је француски војни изасланик у Србији пуковник Фурније прослеђујући ово својим претпостављенима подржавао идеје пуковника Павловића за офанзиву, као и Пашићеве да савезници због морала пошаљу бар 100.000 војника, британски главнокомандујући лорд Киченер је тих критичних дана (1. октобра) поручивао да се држи северни фронт главним снагама, а помоћним трупима брани пруга Солун – Ниш до доласка савезничких трупа. Савезничка кореспонденција сведочи да се схватала ситуација, али да је кашњење било фатално.³⁹ Извештај француског посланика из Софије 24. септембра био је недвосмислен: „Напад ће бити симултан са аустроугарским и немачким. Неће бити у готовости у наредних десет до двадесет дана.“ Париз је овај извештај имао 25. септембра.⁴⁰

Инсистирање или царски ултиматум западним савезницима да се убрза повлачење српске војске са албанског приморја?

У српску историографију увукла се једна, готово легенда која казује да је руски цар Николај II, 6/19. јануара 1916. упутио ултиматум савезницима да ће се Русија повући из савеза ако савезници хитно не избеаве српску војску и избеглице са албанског приморја.

Корен те легенде би могао бити у писању некадашњег конзула Марка П. Цемовића на страницама листа *Време* фебруара 1926. године.⁴¹ Цемовић, некадашњи конзул у Одеси, задужен за питање транспорта материјала за Србију, а потом за прикупљање добровољаца и друге мисије, описао је своју и улогу војног изасланика Србије у анимирању руског генерала Алексејева па и самог цара Николаја II да се интервенише код западних савезника. Помиње се и посланик Спалајковић и циркуларна депеша Пашића српским посланицима да ургирају за убрзање евакуације. Најинтересантнији део чланка је увођење, по први пут, посредне инсинуације да је цар после

38 *Les armes françaises dans la grande guerre*, tome VIII, (Paris: Ministère de la guerre ЕМА, Service historique, 1927), 97.

39 *Исто*, 93–123.

40 *Исто*, 88.

41 Марко Цемовић, „Како је спашена наша војска у јануару 1916. године“, *Време*, 2. 1926, 1.

њихових представки послао ултиматум савезницима запретивши повлачењем Русије из савеза ако се хитно не убрза евакуација и спасавање српске војске. Своју аргументацију даје посредно. Његов сведок је руски генерал, бивши аташе у Берлину, који му је наводно, сав раздраган саопштио: „Драги мој, цар је већ послао брзојав енглеском краљу и Поенкареу да кида савез ако се српска војска одмах не спасе.“ Други наводни сведок је француски маршал По који му је, насупрот Русу, дошао сав бесан и са врата изговорио „која вас је црна сила довела овде да разрушите један велики савез“. Цемовић му је болестан и изнервиран наводно затворио врата. Да ли је било баш тако? На овај чланак реаговао је зет покојног српског војног изасланика Лонткијевића и некадашњи секретар у петроградском посланству Мита Димитријевић. Он је оспоравао одлучну улогу Цемовића, истакнувши Лонткијевића и цитирајући многа оновремена документа па и царско писмо енглеском краљу. Ту није било никаквог ултиматума или претње кидањем савеза. Димитријевић наводи да је због узбурканог јавног мњења у Русији поводом неблаговременог избављења српске војске и избеглица из Албаније и њихове прехране коначно интервенисао руски цар 6. јануара (по старом календару – прим. М. Б.) после мемоара српског војног изасланика пуковника Лонткијевића. У царском писму, преведеном на српски, стоји:

„Краљу, Лондон

С молбом обраћам вам се да покушате помоћи наше храбре савезнике Србе. Као што знате, један велики део њихове војске чека да оде с албанских обала. Потребно је што пре спасти српске трупе. Оне ће доцније несумњиво бити од велике користи за све савезнике. Ако Енглеска и Француска могу обезбедити њихово брзо и ...дано укрцавање и транспортовање на Крф, убеђен сам да ће тиме учинити праведно и племенито дело. Ники“

Димитријевић је у полемици приложио неколико документа, телеграма који сведоче о савезничком заједничком демаршу у Грчкој, као и лично обраћање Николаја II регенту Алкесандру у коме га обавештава да ће јуначка српска војска бити брзо пребачена на Крф и да ће се брзо опоравити.⁴²

Цемовић се осетио прозваним и пише нови чланак у *Времену* у коме сада даје нешто другачију аргументацију и наводи неке дру-

42 Мита Димитријевић, „Како је завршен период мученичког повлачења српске војске. Историјска документа о интервенцији руског цара Николе за спасавање српских трупа из албанских гудура“, *Време*, 12. 2. 1926, 5.

ге сведоке. Он пише: „Ово тврђење негира све оно што сам ја написао о акцији од 6. јануара 1916. г. у Царској Ставци. Једно од двога, трећег не може бити: ја или г. Мита Димитријевић, један не говори истину. Остало би ово питање нерешено, да нема истина своју мистичну моћ, коју наш народ изражава овако: ‘Заклела се земља рају да се тајне све дознају’. Збиља има нечега мистичног у случајности да се у мојим хартијама сачувала оригинална депеша пок. Лонткијевића, његовом руком написана коју је он после наше посете Алексејеву послао г. М. Спалајковићу шифровано под бр. 514.“ Из ње се види да је Цемовић из Петрограда однео Пашићеву депешу од 2. јануара, у којој се жалио на недопустиво држање Италијана, и да су је предали генералу Алексејеву. Генерал је о свему реферисао цару и био је мишљења да ће цар одмах телеграфисати Жофру и Френчу у смислу захтева српске владе. Дакле, по Цемовићу они су предали превод Пашићеве циркуларне депеше посланствима. Ова депеша је стигла у Петроград 3. јануара, а Цемовић је, како наводи, предао 6. јануара. И даље, у овој полемици каже да се на његов претходни чланак одазвао писмом из Новог Сада бивши руски капетан Никола Е. Барановски из руске врховне команде на служби код генерала Павла Александровича Базарова. У том писму, пише Цемовић, стоји да је цар Никола II за ручком 6. јануара изјавио изванредним војним изасланицима, енглеском и француском – да кида савез ако наша војска не буде спасена. Због тога ме онако јаросно био сусрео и маршал По.⁴³ Али, пише сада Цемовић, „види се из публиковане цареве депеше, коју је цар послао истог 6. јануара енглеском краљу, да се доцније предомислио и у блажем облику тражио спасавање наше војске.“ Цемовић оставља могућност да је пок. Лонткијевић можда штогод говорио свом зету Димитријевићу о „меморандуму“, уз назнаку да је тај „меморандум“ код њега, Цемовића. „То није био меморандум о положају наше војске већ представка наше владе о нашем Добровољачком одреду. Ову представку чинио је наш посланик Спалајковић у име владе, због чега сам и ја био позват у Петроград и заједно с депешом г. Пашића однео је у царску Ставку“.⁴⁴

43 Генерал Пол Жерар По (Paul Gerard Pau, 1848–1932) био је 1915. у мисији на Балкану (фебруар–април 1915), Русији и Италији, а потом представник француске војске при руској врховној команди од новембра 1915. Није имао чин маршала. *Dictionnaire de la grande guerre 1914–1918, Sous la direction François Cochet et Remy Porte*, (Paris: Robert Lafont, 2008), 799–800.

44 Марко П. Цемовић, „Како је спашена српска војска – Нека документа говоре“, *Време*, 24. 2. 1926, 4.

Неки историчари прихватају верзију о ултиматуму. Петар Опачић пише да су телеграми између регента Александра (16. децембра 1915) и цара Николаја (22. децембра 1915) „представљали разделницу између живота и смрти српске војске у албанском приморју. Наиме руска Влада је 19. децембра изјавила да ће ставити у питање и сам савез са западним савезничким државама ако се одмах не учини све да се спасе српска војска.“⁴⁵ Историчар Никола Поповић поклања поверење Цемовићевом казивању и пише да је по пријему представке 5/18. јануара руски цар „послао енергичан телеграм енглеском краљу и председнику француске републике у коме је рекао да ће раскинути савез ако се српска војска не спасе“.⁴⁶

Према документима заведеним у Врховној команди, регент Александар се из Скадра, 3/16. децембра 1915. обратио депешом руском императору да му он својом „високом интервенцијом“ код савезника помогне да спасе војску и да се она не шаље даље од лучице Сан Ђовани ди Медуа на југ ка Валони, да се одатле укрца на бродове и пребаци негде близу српских граница, „а најбоље у околну Солуна“.⁴⁷ Тек четири дана касније, 7/20. децембра у Врховну команду је стигло и заведено писмо српског војног аташеа у Петрограду у коме 3/16. децембра јавља да га је „јуче, Цар питао“ о стању српске војске и изјавио: „Жали веома што се Србији на време није могло помоћи. У Русији су тада биле тешке прилике, нарочито због немања оружја. Све ће се учинити да се српска војска снадбе и реорганизује. Вели да ће све учинити да се Србија ослободи и награди и у том погледу влада потпуна сагласност међу савезницима.“⁴⁸

Мора се навести да у том тренутку ни регент ни цар нису били упознати са практичним препрекама за једну такву велику операцију из луке Сан Ђовани ди Медуа и да је то видљиво из ондашњих савезничких стручних процена и њихових напора да се што пре оспособе комуникације и транспорт хране и опреме из Драча и Валоне ка српским одступајућим деловима. У овоме је излазила у сусрет и

45 Петар Опачић, *Србија између Антанте и Централних сила 1915–1917*, (Београд: Завод за унапређење образовања и васпитања, 2009), 199. Аутор се позива (нап. 33, стр. 213) на *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца (ВРС)*, књ. XIII, (Београд, 1927), 320, 351, и на чланак Миливоја Николајевића, „За време светског рата у Лондону“, *Ратник*, 1933, св. 4, 53–60.

46 Поповић, *н. д.*, 132.

47 *ВРС*, књ. XIII, 320.

48 *ВРС*, књ. XIII, 351, Министар војни Врховној команди са 7448 од 14. децембра 1915, заведено 20. децембра (дати су по новом календару).

српска врховна команда одређујући хитно своје инжињеријске делове да помогну енглеску акцију.

Одговор цара српски војни изасланик је послао 9/22. децембра. Спалајковић је такође информисао владу о ставовима цара и руске дипломатије у том тренутку. Овај одговор стигао је (заведен) у српску врховну команду 27. децембра:

„Са осећањем бола ја сам од скоро пратио одступање храбре српске војске кроз Албанију и Црну Гору. Изјављујем Вашем Краљевском Височанству моје дивљење искрено пред вештином са којом је она под Вашим руководством одољевала свима тешкоћама путева, одбијајући нападе свуда бројно надмоћнијем непријатељу. Сагласно мојим наредбама Министар Спољних Послова више пута је позивао савезнике да предузму мере за осигуравање морског пута у Јадранском Мору. Захтеви ови биће обнављани и ја се надам да ће славној војсци Вашег Височанства бити дата могућност да напусти Сан Ђовани ди Медиа (? – у ориг. М. Б.). Ја верујем тврдо да ће се она ускоро опоравити од преживљених тешкоћа и поново узети учешћа у борби са општим непријатељем. Победа над њим а васкрс Велике Србије биће Вама братском Српском Народу утеха за све што сте проживели. Никола II, с. р.“⁴⁹

Пуковник Миливоје Николајевић, потоњи генерал који је током рата био српски војни изасланик у Лондону, оставио је више радова о том времену, али ни код њега нема „ултиматума о раскиду савеза“. Николајевић цени да је раду генерала Мондезира много помогла енергична интервенција цара Николаја, али цитирањем извештаја српског министарства спољних послова Врховној команди бр. 265 од 19. јануара (по новом) даје прецизне димензије интервенције: „Посланство у Петрограду јавља да је цару и руској влади, из телеграма, министарства спољних послова и од српског војног изасланика познате наше муке до најмањих ситница. Цар осећа наше болове и лично наређује, да би спасао нашу војску. Нема дана да он, његов начелник штаба врховне комане, или Сазонов, не телеграфишу Савезницима о томе. Све су учинили, **осим ставити још у питање и сам савез** (нагласио М. Б.). Француски и енглески војни изасланици такођер су узнемирени и телеграфишу својим врховним командама, јер је њихов интерес што пре реорганизовати нашу војску и упутити је у Солун“. Истог дана, Николајевић наводи друго обавештење: у Русију су стигли одговори и обећања британског краља и француског председ-

49 ВРС, књ. XIII, 398–399.

ника да ће учинити све да превезу српску војску из Албаније.⁵⁰ Исти документ на који се позива Николајевић објављен је у едицији *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, као и одговори британског краља и француског председника руском цару.⁵¹

Руска подршка стварању Солунског фронта и његовој могућој офанзивној експлоатацији

Русија и Француска су подржавале идеју очувања мостобрана на Балкану и после окупације Србије. Италија је такође била за то заинтересована како не би остала сама на мостобрану у Албанији. Из својих уских интереса чак је предлагала да се део српске војске реорганизује у северној Албанији како би она учествовала у одбрани од даљег надирања аустроугарске војске, а тек мањи део да се евакуише на Крф. Британија је невољно дала своју сагласност за очување експедиционих снага на међусавезничкој конференцији у децембру 1915. године. Напуштање Балкана, сматрало се, дало би погрешан сигнал Румунији и Грчкој. Па ипак, због држања Грчке, питање је било изузетно сложено. Само питање окупације Крфа било је камен спотицања не само са Грчком него и међу савезницима. Антанти је на руку ишло немачко разумевање да нема разлога даље настављати операције на Балкану после слома Србије. Према самокритичном реферату генерала Жофра, поднетом на конференцији у Шантију од 5. до 7. децембра 1915, лоше процене довеле су до кашњења и губитка Балкана. Све мере савезника и ургенције Србије су закасниле. Далековиду процену руског генерала Алексејева, начелника руског генералштаба, коју је изложио у ноти савезницима 21. новембра (пет дана пре српске одлуке о коначном повлачењу) потврдиће догађаји у јесен 1918. године. Алексејев је прво изнео процену да одлучан успех није могућ на два главна фронта где су концентрисане и најјаче снаге непријатеља, већ га стратешки треба изненадити на споредном и преко Србије ударити у позадину ка Будимпешти, а са италијанског фронта ка Бечу. Руси би респектабилном снагом ударили преко Карпата да садејствују том продору. Масу на Балкану би чинило десет корпуса. Касније су и Срби сличне претпоставке дали у свом меморандуму савезничкој конференцији у Шантију. Тада је ипак прихваћено да се остане у Солуну и око града учврсти

50 Миливоје Николајевић, „За време светског рата у Лондону“, *Ратник*, 1933, св. V, 62.

51 *ВРС*, књ. XIV, (Београд, 1928), 253–254, заведено под 31. јануар 1916.

одбрана, а српска војска прихвати и евакуише. Тек 21. јануара 1916. на састанку у Лондону одлучено је да Солун постане офанзивна база, а у фебруару 1916. у Паризу Британци и Французи су договорили детаље о снабдевању 150.000 српских војника.⁵² Русија је све до револуција 1917. остала Србији лојалан савезник по питању Солунског фронта где је још 1916. упутила као испомоћ једну пешадијску бригаду у току прве савезничке офанзиве. Руски и српски погледи су се у то време у потпуности поклапали када је важност Солунског фронта у питању. Пашић се у јесен 1916. жалио Русима да се српска војска троши преко сваке границе и да неће бити даљег успеха јер Бугари убацују појачања. Предлагао је да се руска бригада на Солунском фронту стави под српску команду. Регент Александар шаље 3. октобра 1916. молбу руском цару за појачање Солунског фронта. Руси реагују и траже од савезника да се и њихове снаге укључе у пуној снази у борбе а не само српска војска. Генерал Алексејев упозорио је да може доћи до губитка целог фронта. Цар је после телеграма регента 20. октобра послао лично писмо француском председнику Поенкареу у вези са Солунским фронтом. Већ 25. октобра стигао је одговор да је француско-британски савет одобрио да се фронт ојача на шест француских дивизија и седам британских. Како до овог обећаног покрета није дошло, преписке и контакти настављени су током новембра. Генералисимус Жофр је био противан због тешке ситуације на Западу, али је предлагао да се руски корпус из Француске пребаци на Балкан. Умешала се тада Италија сматрајући да би се тиме нарушила балканска равнотежа и повећао руски утицај. У јануару 1917. одржани су нови разговори у Паризу о Солунском фронту. Италија је пристала да пошаље две дивизије и није даље инсистирала на скраћењу фронта напуштањем Битоља. Британци су обећали једну. Два месеца касније одржана је још једна међусавезничка конференција (у Петрограду) на којој је одато признање подвизима српске војске те истакнуто да се та војска мора помоћи јер би могла нестати услед сталних напора.⁵³

Револуција је избацила из строја царску Русију, али је исход рата запечаћен пробојем Солунског фронта, како су правилно про-

52 Петар Опачић, „Дипломатска борба за очување Солунског фронта“, *Србија 1916*, Зборник радова, ур. Љ. Алексић, (Београд: Историјски институт, 1987), 99–122; Берислав Висковић, „Евакуација српске војске са албанског приморја на оток Крф“, *Србија 1916*, Зборник радова, ур. Љ. Алексић, (Београд: Историјски институт, 1987), 123–154.

53 Поповић, *н. д.*, 260–269; Петар Опачић, *Солунска офанзива 1918*, (Београд: Војноисторијски институт, 1980), 19–22.

цењивали и српски и руски војни и политички фактори, па и далековиди француски генерали, а признали немачки цар и његови генерали после испадања Бугарске из рата и пада Ниша. Ова историјска чињеница је често била, па и данас је, у академској литератури жртвована потреби да се оправдају жртве на западном и италијанском фронту. За Балкан и његову историју изгледа да често важе двострука мерила.

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Српске академије наука и уметности. Фонд Дневници Душана Стефановића.

Објављени извори

- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. XIII. Београд, 1927; књ. XIV. Београд, 1928.
- *Односи Југославије и Русије (СССР) 1941–1945: Документи и материјали*, приредио Бранко Петрановић. Београд: Савезно министарство за иностране послове, 1996.
- *Отношения России (СССР) и Югославией 1941–1945 гг: Документъи и материалы*, сос. И. В. Бухаркин. Москва: Терра, 1998.
- Тимофејев, Алексеј и Дарко Кремић. *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата*, Зборник грађе. Београд: Институт за новију историју Србије, 2014.

Мемоарска грађа

- Јовановић, Јован М. *Дневник 1896–1920*. Нови Сад: Прометеј, 2015.

Штампа

- *Време*

Литература

- Ајрапетов, Олег Рудолфович. *Генерали, либерали и предузетници. Рад за фронт и револуцију (1907–1917)*. Београд: Удружење за друштвену историју, 2005.

- Бајин, Зоран Д. „Мирослав Спалајковић (1869–1951) биографија“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2016.
- Белаяц, Миле. *Кому нужна ревизия истории? Старые и новые споры о причинах первой мировой войны*. Москва: Алгоритм, 2015.
- Белаяц, Миле. „Направления ревизии истории сербско-российских отношений: Первая и Вторая мировые войны“. *Вместе в стотни конфликтов. Россия и Сербия в XX веке*, Сборник статей, ред. кол. К. В. Никифоров, М. Белаяц. Москва: Институт славяноведения РАН, 2016.
- Бјелајац, Миле. *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901–1999*. Београд: Медија центар „Одбрана“, 2010.
- Bjelajac, Mile. „Mit o prodaji hrvatskih nacionalnih teritorija 1915–1924. godine. Poreklo, recepcija, trajanje“. *Dijalog povjesničara-istoričara 4*, priredili Hans Georg Fleck, Igor Graovac. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2001.
- Бјелајац, Миле. *1914–2014: Зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*. Београд: Медија центар Одбрана, 2014.
- Висковић, Берислав. „Евакуација српске војске са албанског приморја на оток Крф“. *Србија 1916*, Зборник радова, ур. Љ. Алексић. Београд: Историјски институт, 1987.
- Габрић, Ненад П. *Јован Јовановић Пижон и европска дипломатија Србије (1913–1918)*. Београд: Завод за уџбенике, 2011.
- Глигоријевић, Бранислав. *Краљ Александар Карађорђевић у ратовима за ослобођење 1*. Београд: Завод за уџбенике, 2002.
- *Dictionnaire de la grande guerre 1914–1918*, Sous la direction François Cochet et Remy Porte. Paris: Robert Lafont, 2008.
- Dumitru, Lorentian Cristian. „July–August 1914 Romania denis to attack Serbia“. *Prvi svetski rat i Balkan – 90 godina kasnije*, Tematski zbornik radova, ur. M. Terzić. Beograd: Institut za strategijska istraživanja, Odeljenje za vojnu istoriju, 2011.
- Živanov, Sava. *Rusija i raskol Evrope: odnosi između evropskih sila pred Prvi svetski rat: od Berlinskog kongresa do početka rata (1878–1914)*. Beograd: Službeni list SCG, 2005.
- Janković, Dragoslav. „Niška deklaracija 1914“. *Istorija XX veka 10/1969*.
- Јовановић, Мирослав. *Срби и Руси 12–21 век (Историја односа)*. Београд: Народна библиотека Србије, 2012.

- *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948, The Yugoslav-Soviet Conflict 1948, Zbornik radova, Collection of the Works from Scientific Conference*, ur. P. Kačavenda. Београд: Институт за савремену историју, 1999.
- Ковић, Милош. *Једини пут. Силе Антанте и одбрана Србије 1915. године*. Београд: Филип Вишњић, 2016.
- *Les armes françaises dans la grande guerre*, tome VIII. Paris: Ministère de la guerre ЕМА, Service historique, 1927.
- М. Ј., „Мобилизације Србије и Црне Горе у Прошлом рату“. *Ратник*, св. VIII, 1936.
- Милорадовић, Горан. *Лепота под надзором: совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*. Београд: Институт за савремену историју, 2012.
- Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*. Београд: Српска књижевна задруга, 1984.
- Николајевић, Миливоје. „За време светског рата у Лондону“. *Ратник*, 1933, св. 4.
- Николајевић, Миливоје Ј. *Србија и њени савезници: Догађаји с јесени 1915. године*. Београд: Штампарија Савеза професионалних занатлијских удружења, 1923.
- Опачић, Петар. „Дипломатска борба за очување Солунског фронта“. *Србија 1916*, Зборник радова, ур. Љ. Алексић. Београд: Историјски институт, 1987.
- Опачић, Петар. *Солунска офанзива 1918*. Београд: Војноисторијски институт, 1980.
- Опачић, Петар. *Србија између Антанте и Централних сила 1915–1917*. Београд: Завод за унапређење образовања и васпитања, 2009.
- Павловић, Живко. *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915 године*. Београд: Научно дело, 1968.
- Pavlović, Srđa. *Balkan Anschluss. The Annexation of Montenegro and Creation of the Common South Slave State*. West Lafayette: Purdue University Press, 2007.
- *Первая Мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-восточной Европы, Очерки истории*, отв. ред. Е. П. Серапионова. Москва: Институт славяноведения РАН, 2015.
- Перишић, Мирослав. *Од Стаљина ка Сартру. Формирање југословенске интелигенције на европским универзитетима 1945–1958*. Београд: Институт за новију историје Србије, 2008.

- Петрановић, Бранко. *Историографија и критика*. Подгорица: ЦИД, 1997.
- Поповић, Никола. *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*. Београд: Институт за савремену историју, 1977.
- Поповић, Никола Б. *Србија и царска Русија*, (2. издање). Београд: Службени гласник, 2007.
- Радојевић, Мира и Љубодраг Димић. *Србија у Великом рату: кратка историја*. Београд: Српска књижевна задруга, 2014.
- Rastoder, Šerbo. *Janusovo lice istorije. Odabrani članci i rasprave*. Podgorica: Vijesti, 2000.
- Spasić, Krunoslav. „Dnevnik i izveštaji pukovnika Furnijea, francuskog vojnog atašea za Srbiju i Crnu Goru od avgusta do oktobra 1915“. *Vojnoistorijski glasnik* 2/1986.
- *Срби о Русији и Русима. Од Елизабете Петровне до Владимира Путина (1750–2010)*, приредио Мирослав Јовановић. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.
- Stanković, Đorđe Đ. *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*. Beograd, 1984.
- Schelking, Eugenii De. *Recollection of a Russian Diplomat: the suicide od monarchies (William II and Nicholas II)*. New York: The Macmillan company, 1918.
- Тимофеев, Алексей. *Русский фактор. Вторая мировая война в Югославии 1941–1945*. Москва: Вече, 2010.
- *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore*, priredio Šerbo Rastoder. Bar: Conteco, 2000.
- Clark, Christopher. *The Sleepwalkers – How Europe Went to War 1914*. London: Harper 2013.
- Cornwall, Mark. „Serbia“. *Forging Collective Memory, Government and International Historians through Two World Wars*, ed. Keith Willson. Providence; Oxford: Berghan Books, 1996.
- Штрандман, Василиј Н. *Балканске успомене*, књ. 1. Београд: Жагор, 2009.

Mile Bjelajac
The Institute for Recent History of Serbia

**Where is the Root of Stereotypes about the
Serbian-Russian Relationship in 1914–1918?**

Summary: The author studies a number of problems concerning the Serbian-Russian relations during World War I, which have caused various interpretations of historians. The existing defects, shortcomings and tendentiousness are revealed in the studies of some researchers. Comparing the common lines of reasoning of some historians and the sources themselves, the author comes to the conclusion that some widespread statements are based on doubtful arguments and sometimes have the character of legends.

Key words: Serbian-Russian Relations, World War I, Nikola Pašić, Tsar Nicholas II, Aleksandar Karađorđević, Miroslav Spalajković

Константин НИКИФОРОВ

Институт за словенске студије Руске академије наука, Москва
nikiforov@inslav.ru

Први светски рат као граница две епохе

Апстракт: У чланку који се бави Балканом разматрају се хронолошке границе новог времена и такозваног „дугог XIX века“. Закључује се да је за Балкан тај век, напротив, био „кратак“ и трајао 36 година – од Берлинског конгреса 1878. до почетка Првог светског рата 1914. Историја му је доделила управо тај период како би прошао свој пут повратка у Европу – од добијања независности до „европеизације“ свих сегмената живота. Важност тог периода за историју Балкана је довела до тога да му је у последње време посвећен велики број научних радова.

Кључне речи: Балкан, нова историја, XIX век, модернизација

Фактички сви истраживачи су сагласни с чињеницом да је Први светски рат био својеврсна граница у развоју човечанства – завршена је једна његова етапа и отпочела је друга. И политички и економски и културно и ментално. То се односи и на Балкан. Али остаје питање када је почела та етапа, коју обично називамо *новим временом*, а која је окончана Првим светским ратом.

Уз сву конвенционалност датума почетка новог времена, за Балкан оно очигледно почиње крајем XVII и почетком XVIII века.¹ Тада је рат Свете лиге (Аустрија, Пољска, Русија, Венеција) против

1 Управо су на основу поменутих хронолошких одредница писали аутори четвортомне *Нове историје Балкана* Института за словенске студије Руске академије наука. Прве три књиге су већ објављене, а приводи се крају рад на последњем тому. Видети: *История Балкан. Век восемнадцатый*, отв. ред. В. Н. Виноградов, (Москва: Наука, 2004); *История Балкан. Век девятнадцатый (до Крымской войны)*, отв. ред. В. Н. Виноградов, (Москва: URSS, 2012); *История Балкан. Судьбоносное двадцатилетие (1856–1878)*, отв. ред. В. Н. Виноградов, (Москва: URSS, 2013).

Османског царства 1683–1699. „означио наглу промену у размештају и распоређивању снага – хришћани су постали наступајућа страна, а муслимани дефанзивна и одступајућа (...) Улоге су се промениле. (...) И све се то десило у тренутку појаве првих клица балканске ренесансе“.²

Ништа мање важно није ни то да је управо у XVIII веку Европа, према оцени бугарског истраживача Марије Тодорове, престала да посматра Балкан само као део Османског царства.³ У последњој трећини XVIII века југоисточна Европа је појавом *источног питања* постала део европског међународног система. А само источно питање је, како се сматра, отворено Кучук-кајнарџијским миром, закљученим после наредног руско-турског рата 1774. године.⁴ Нешто касније се завршио и последњи аустријско-турски рат (1788–1791). А Русији је у наредном, XIX веку предстојало да ратује са Турском чак четири пута (1806–1812, 1828–1829, Кримски рат 1853–1856, 1877–1878).

Границу векова је означила Велика француска револуција. Наполеонови ратови који су уследили након револуције још више су убрзали процес укључивања југоисточне Европе у светске међународне односе. У исто време су у XIX веку, приликом поновног стварања независних националних држава на Балкану, њихове етнички условљене границе често биле интерпретиране веома растегнуто. Стога није случајно што су се тада појавили сви „велики“ балкански планови: „Мегали идеја“, „Начертаније“ итд. И управо је као последица њиховог настанка подвучена та конфликтност региона, о којој је тако много писано у историографији. За разлику од западне Европе, процес националног разграничења на Балкану никада није могао бити у потпуности завршен. Стално мешање великих држава такође је играло значајну улогу у репродукцији међуетничке затегнутости на Балкану.

За даљу еманципацију балканских народа је посебно важан био период од Берлинског конгреса до почетка Првог светског рата. Прво, после Берлинског конгреса многи од њих су након дугог прекида добили независност, а Бугарска политичку самосталност. Као

2 Владилен Н. Виноградов, „Предисловие“, у: *История Балкан. Век восемнадцатый*, отв. ред. В. Н. Виноградов, (Москва: Наука, 2004), 3.

3 *История Балкан. Век восемнадцатый*, 527.

4 Видети: Ирина С. Достян, „Особая позиция России“, *Александр I, Наполеон и Балканы*, отв. ред. В. Н. Виноградов, (Москва: Наука, 1997), 15.

друго, како сматра В. Н. Виноградов, после Берлина, „услед страхо-витог слабљења турске државе смањио се значај источног питања у судбини Европе“.⁵ „Османска владавина у региону се приближавала крају. Заједно с тим је у прошлост отишао систем међународних односа у региону у којем су тон одређивале велике државе, час супарничећи, час сарађујући једна са другом (...) овде су субјекти међународног права постале саме балканске државе, њихови међусобни односи и, како се ускоро видело, њихово супарништво“.⁶

Национални планови балканских држава нису се само ослањали на планове великих држава и на заједничке планове, требало је превазићи и вековну заосталост. Из Азије, у којој су се обреле после турског освајања, те државе су се поново вратиле у Европу. Али „вратити се“ формално је било недовољно, требало је „вратити се“ фактички, односно европеизовати сваки сегмент свог умногоне већ патријархалног живота, и постати прави Европејац.

Као последица тога, модернизација (или европеизација) је представљала суштину историје балканских држава у периоду од Берлинског конгреса до Првог светског рата. За државе које су заостале у развоју, а притом себи поставиле кратак рок за превладавање тог заостатка, пречег и важнијег задатка није било. Одмах ћемо приметити да „сагласно закључцима већине представника школе економске историје, несклад између држава западне Европе и балканског региона у периоду 1878–1914. г. (према основним показатељима економског развоја) не само да се није смањио већ се, напротив, повећао. Концепција ‘достизања развоја’ је претрпела неуспех“.⁷

Одлуке Берлинског конгреса су остале на снази до балканских ратова 1912–1913, иако су много раније биле предмет разматрања. Године 1885. дошло је до уједињења Бугарске, а затим и до српско-бугарског рата. Устанак на Криту избио је 1896–1897. и прерастао у грчко-турски рат. Године 1903. десио се државни преврат у Србији, који се завршио сменом владајуће династије. Аустро-Угарска је 1908. анектирала Босну и Херцеговину, што је појачало нове балканске поделе које су правиле велике државе. Исте године су млади

5 Владилен Н. Виноградов, „Последняя русско-турецкая война“, *История Балкан. Судьбоносное двадцатилетие (1856–1878 гг.)*, отв. ред. В. Н. Виноградов, (Москва: URSS, 2013), 325.

6 Владилен Н. Виноградов, „Предисловие“, у: В. „*пороховом погребу Европы*“. 1878–1914, отв. ред. В. Н. Виноградов, В. И. Косик, (Москва: Индрик, 2003), 7.

7 Рашид Р. Субаев, „Балканская модернизация 1878–1914 годов: цели и результаты“, *Славяноведение* 5/2015, 7.

официри организовали Младотурску револуцију у Османском царству.

Пораст утицаја војног фактора, односно милитаризација политике у историји балканских држава тог периода имала је опште-регионални карактер. Официри су покушали да преузму на себе одговорност за развој својих држава. Тако је 1908. у Грчкој настала панхеленска организација Војна лига. И у Србији је преврат из 1903. био војни. Они су створили тајну организацију „Уједињење или смрт“, познатију под називом „Црна рука“, и претендовали су на главну улогу у држави. На одређеној етапи развоја државе, официри су покушали да заузму место које је имала наследна елита, уништена у Србији и неколико балканских држава након турског освајања. Изузетак је, због своје удаљености од Стамбола, представљала „бојарска Румунија“. Чак су се у извесној мери променили и циљеви модернизације балканских држава – уместо европеизације у први план је избила припрема за рат.

Територијалне спорове балканске државе су покушале да реше на најразличитије начине, али пре свега најтрадиционалнијим путем – ратом. Како је већ истакнуто, 1885, неколико година после Берлинског конгреса, почео је српско-бугарски рат – први међу ослобођеним балканским државама.

Посебно место у преустројству југоисточне Европе је припадало балканским ратовима, посебно Првом. Он је због потискивања Турске и турског становништва назад у Азију представљао неку врсту источноевропске реконквисте. Мале балканске државе су први пут у историји иступиле заједно и самостално, а не како би подржале дејства великих држава. Балканске савезнике су почели да називају „седмом великом државом“. „У малобројне неоспорне успехе у модернизацији у периоду од 1878. до 1914. г. може се убројити и промена улоге и места балканских држава у систему међународних односа“.⁸

Међутим, савез балканских држава, као што је познато, није био дуготрајан. Други балкански рат је имао регионални карактер и представљао је рат између дојучерашњих савезника. Као што борба против Мавара није уздржала хришћанска краљевства од борбе једног с другим, тако је и протеривање Турака пратила борба нових балканских држава за поделу турских трофеја.

8 Исто, 14.

По значају балкански ратови се могу поредити са Берлинским конгресом. После 1878. они су „постали хронолошки друга, а по значају – њему равноправна етапа настанка националне државности балканских држава“.⁹ Корени балканских ратова су се, као и обично, налазили у одлукама Берлинског конгреса, а непосредни повод је била Младотурска револуција 1908. године. Одлуке донете у Берлину ослањале су се на идеју националне државности и самим тим водиле реализацији идеје поделе османског наслеђа међу новим балканским државама. „Национализам је победио империјалну традицију“.¹⁰ На овај или онај начин „балкански ратови су окончали не само ‘дуги XIX век’ већ и претходну (умногоме преломну) епоху у развоју свих држава региона“.¹¹

Управо се на Балкану, уместо очекиване ере благодатања, мир откопљао у светски рат. Ни супарништво великих држава није нестало. Напротив, оно је порасло. Иако су се после Наполеонових ратова европске државе придржавале одређених правила игре и ограничења у међусобним односима, касније су та правила почела да се мењају. Основе процеса њиховог рушења је поставио Кримски рат. „Дефинитивна демонстрација система конвенционалних ограничења у односима између континенталних империја је трајала неколико деценија и свом силином се појавила у току Првог светског рата“.¹²

Први светски рат је довео до уклањања источног питања са дневног реда међународне дипломатије, што се десило истовремено са распадом Османског царства. Русија, сурвавши се у револуцију, није добила „кључеве своје куће“ – контролу над мореузима и Константинопољем.

9 Арутюн А. Улуњян, „Опыт неввраждебного историописания: Балканские войны в контексте ‘новой историографии’ региона“, *Модернизация vs война. Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913)*, отв. ред. Р. П. Гришина, А. Л. Шемякин, (Москва: Институт славяноведения РАН, 2012), 48.

10 Рашид Р. Субаев, „Имперская политико-идеологическая традиция в Юго-Восточной Европе как методологический принцип изучения истории Балкан: к вопросу о природе ‘мегал-идей’“, *Славяноведение* 1/2015, 10–11, 19.

11 Андрей Л. Шемякин, „Сербия и сербы накануне балканских войн глазами русских (к дискуссии о ‘современном’ государстве)“, *Модернизация vs война. Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913)*, отв. ред. Р. П. Гришина, А. Л. Шемякин, (Москва: Институт славяноведения РАН, 2012), 123.

12 Алексей И. Миллер, „Империја и нација в ‘долгом XIX веке’“, *Всемирная история*, Т. 5. Мир в XIX веке: на пути к индустриальной цивилизации, отв. ред. тома В. С. Мирзеханов, (Москва: Наука, 2014), 262.

Први светски рат је такође био тесно повезан и са процесима модернизације. У исто време је био „њен својеврсни покретач, што је била његова главна особеност у поређењу са другим војним конфликтима“. Заиста, „захваљујући томе, рат је повећао могућност за реализацију раније формулисаних теоретских замисли и идеја“.¹³

Милорад Екмечић је писао да, као што је граница између XVIII и XIX века отворила Балкан Европи и целом свету, граница између XIX и XX га је дефинитивно учинила „интегралним делом Европе“. Велика француска револуција је постала својеврсним „образцем“ за XIX век, а Први светски рат за XX век.¹⁴

Распад Османског и Аустро-угарског царства после Првог светског рата је, као резултат реализације модерне и тада актуелне паролe о праву народа на самоопредељење, довео до стварања нових националних држава на њиховој пређашњој територији. Међутим, Версајски систем, заснован управо на том праву, није довео до ликвидације националних противречности. Нове границе су уклониле низ старих противречности, али су стварале нове. Уз то, све су балканске државе остале многонационалне.

Скоро све балканске државе су почетком XX века биле суочене са националним катастрофама. Турци су преживели губитак европских територија, а затим и распад царства. Бугарска је два пута искусила горко разочарање – после Другог балканског и Првог светског рата. Своју Голготу је за време Првог светског рата преживела Србија. Македонија је остала подељена. Већ по завршетку Првог светског рата, након пораза у грчко-турском рату 1919–1921. године, „малоазијску катастрофу“ је преживела Грчка. Фактички је једини изузетак у том смислу чинила Румунија.

Ни после светских ратова нису ишчезли проблеми балканске модернизације. Након Првог светског рата, она је као и раније била имитирајућа и постепена, и на крају крајева смањивање заостатка у односу на развијене државе је и у међуратном периоду поново било без успеха.

13 И. Грдина, „Первая мировая война – кризис доверия и конфликт между модернизацией и реализацией проектов“, *SLOVENICA III. Первая мировая война в политике и культуре русских и словенцев. К 100-летию начала Первой мировой войны*, ред. К. В. Никифоров, (Москва: Институт славяноведения, 2014), 19.

14 Милорад Екмечић, *Огледи из историје*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1999), 163.

* * *

Историчари воле да говоре о „дугом XIX веку“, који се показао дужим од уобичајених 100 година, с обзиром да се завршио почетком Првог светског рата. И у томе је, наравно, његов смисао. Ипак, последњих деценија се у историографији пише, а то се односи и на Балкан, не само о његовом продуженом него и о скраћеном трајању, не само „дугом“ већ и „кратком“ XIX веку. Истиче се да он почиње не 1789. (или 1776) већ и 1815. или чак 1848. године.¹⁵

Последња година има смисла, иако револуција није захватила територије европске Турске осим Влашке. Међутим, након револуције се процес почетне, али још увек неприметне „европеизације“ на Балкану убрзао. Има смисла и важна година као што је 1856. – која је означила крај Кримског рата, најважнијег војног конфликта у Европи у XIX веку. После Париског мира покровитељство Русије над хришћанским становништвом европске Турске је било замењено колективним покровитељством европских држава. За Русију је „престало да важи старо правило – решавање спорова са Турском у четири ока, без мешања са стране. Источно питање се у свим својим аспектима претворило у интернационално“.¹⁶

Ризиковаћемо и изнети запажање да је за балканске народе тај „кратки XIX век“ могао да почне још тридесет година касније – 1878. За балканске народе, нова историја је почела управо после Берлинског конгреса.¹⁷ И трајала је 36 година – до Првог светског рата. И за тај невелики период балканским државама је на нивоу еманципације и модернизације предстојало много да ураде.

Заједничко за цео регион је постало оно што је била суштина тог периода: „прогрес је уместо статичког модела просвећивања постајао кичма века (...) све се креће, и онима који нису желели да заостају у прогресу предлагано је ‘да ускоче у воз’; а парадигма ‘стићи’ и ‘престићи’ изазивала је фрустрацију у случају неиспуњења тог циља“. У исто време „у последњој трећини XIX века, западна цивили-

15 Велихан С. Мирзеханов, „XIX век в мировой истории: проблемы, подходы, модели времени“, *Всемирная история*, Т. 5: Мир в XIX веке: на пути к индустриальной цивилизации, отв. ред. тома В. С. Мирзеханов, (Москва: Наука, 2014), 7.

16 Владилен Н. Виноградов, „Обманчивый блеск Ункяр-Искелесийского договора“, *История Балкан. Век девятнадцатый (до Крымской войны)*, отв. ред. В. Н. Виноградов, (Москва: URSS, 2012), 422.

17 Видети: Субаев, „Балканская модернизация 1878–1914“, 3.

зација је не само раширила своје границе, она мења своју суштину, освешћујући себе као доминантну културу“.¹⁸

У целом свету, па у том смислу и на Балкану и у Русији,¹⁹ стогодишњица Првог светског рата је утицала на објављивање опширне литературе. Али није случајно што је у последње време и балкански „кратки XIX век“ привукао пажњу руских историчара. Довољно је поменути серију објављену у Институту за словенске студије Руске академије наука *Човек на Балкану*,²⁰ као и неколико значајних књига на руском језику.²¹ Ти радови су несумњиво увећали наше знање

18 Мирзеханов, „XIX век в мировой истории“, 8, 15.

19 Видети на пример: *Россия в годы Первой мировой войны, 1914–1918: материалы Междунар. науч. конф. (Москва, 30 сентября – 3 октября 2014 г.)*, ред. Ю. А. Петров, (Москва: ИРИ РАН, 2014); *Первая мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-Восточной Европы: Очерки истории*, отв. ред. Е. П. Серапионова, (Москва: Институт славяноведения РАН, 2015); *Serbia in the Great War. Anglo-Saxon Testimonies and Historical Analysis*, ed. D. Bataković, (Belgrade: National Library of Serbia, 2014); *Први светски рат и балкански чвор: зборник радова: међународна научна конференција*, ур. И. Пантелић, Ј. Милановић, (Београд: Институт за савремену историју, 2014); *Мира Радојевић и Љубодрог Димић, Србија у Великом рату: кратка историја*, (Београд: Српска књижевна задруга, 2014); *Први светски рат. Србија, Балкан и велике силе*, Зборник радова, ур. Срђан Рудић, Миљан Милкић, (Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2015); *Миле Белаяц, Кому нужна ревизия истории? Старые и новые споры о причинах Первой мировой войны*, (Москва: Алгоритм, 2015); *Срби 1903–1914. Историја идеја*, приредио Милош Ковић, (Београд: Слио, 2015).

20 *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в.*, отв. ред. Р. П. Гришина, (Санкт-Петербург: Алетейя, 2002); *Человек на Балканах и процессы модернизации. Синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX – первая половина XX в.)*, отв. ред. Р. П. Гришина, (Санкт-Петербург: Алетейя, 2004); *Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя треть XIX – начало XX в.)*, отв. ред. Р. П. Гришина, (Санкт-Петербург: Алетейя, 2006); *Человек на Балканах. Социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах (середина XIX – середина XX в.)*, отв. ред. Р. П. Гришина, (Санкт-Петербург: Алетейя, 2007); *Человек на Балканах. Власть и общество: опыт взаимодействия (конец XIX – начало XX в.)*, отв. ред. Р. П. Гришина, (Санкт-Петербург: Алетейя, 2009); *Человек на Балканах глазами русских*, отв. ред. Р. П. Гришина, (Санкт-Петербург: Алетейя, 2011); *Модернизация vs война. Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913)*, отв. ред. Р. П. Гришина, А. Л. Шемякин, (Москва: Институт славяноведения РАН, 2012); *Человек на Балканах: Особенности „новой“ южнославянской государственности: Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878–1920 гг.*, отв. ред. А. Л. Шемякин, (Москва: Институт славяноведения РАН, 2016).

21 *Русские о Сербии и сербах*, Т. I: Письма, статьи, мемуары, сост. А. Л. Шемякин, (Санкт-Петербург: Алетейя, 2006); *Русские о Сербии и сербах*, Т. II: Архивные

и наше поимање сложених процеса који су се дешавали на Балкану на граници две историјске епохе. „Кратком балканском веку“ ће бити посвећен и четврти, последњи том *Нове историје Балкана*, припремљен у Институту за словенске студије, а чији ће назив бити: *Историја Балкана. На прелому епоха (1878–1914. г.)*.

Литература

- Белаяц, Миле. *Кому нужна ревизия истории? Старые и новые споры о причинах Первой мировой войны*. Москва: Алгоритм, 2015.
- Виноградов, Владилен Н. „Обманчивый блеск Ункяр-Искелесийского договора“. *История Балкан. Век девятнадцатый (до Крымской войны)*, отв. ред. В. Н. Виноградов. Москва: URSS, 2012.
- Виноградов, Владилен Н. „Предисловие“. У: *История Балкан. Век восемнадцатый*, отв. ред. В. Н. Виноградов. Москва: Наука, 2004.
- Виноградов, Владилен Н. „Предисловие“. У: *В „пороховом погребке Европы“. 1878–1914*, отв. ред. В. Н. Виноградов, В. И. Косик. Москва: Индрик, 2003.
- Виноградов, Владилен Н. „Последняя русско-турецкая война“. *История Балкан. Судьбоносное двадцатилетие (1856–1878 гг.)*, отв. ред. В. Н. Виноградов. Москва: URSS, 2013.
- Вишняков, Ярослав В. *Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века*. Москва: МГИМО-Университет, 2012.
- Грдина, И. „Первая мировая война – кризис доверия и конфликт между модернизацией и реализацией проектов“. *SLOVENICA III. Первая мировая война в политике и культуре русских и словенцев. К 100-летию начала Первой мировой войны*, ред. К. В. Никифоров. Москва: Институт славяноведения, 2014.
- Достян, Ирина С. „Особая позиция России“. *Александр I, Наполеон и Балканы*, отв. ред. В. Н. Виноградов. Москва: Наука, 1997.

свидетельства, сост. А. Л. Шемякин, (Москва: Индрик, 2014); Алексей Ю. Тимофеев, *Крест, кинжал и книга. Старая Сербия в политике Белграда 1878–1912 гг.*, (Санкт-Петербург: Алетейя, 2007); Ярослав В. Вишняков, *Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века*, (Москва: МГИМО-Университет, 2012); Петр А. Искендеров, *Сербия, Черногория и албанский вопрос в начале XX века*, (Санкт-Петербург: Алетейя, 2013).

- Екмечић, Милорад. *Огледи из историје*. Београд: Службени лист СРЈ, 1999.
- Искендеров, Петр А. *Сербија, Черногория и албанский вопрос в начале XX века*. Санкт-Петербург: Алетейя, 2013.
- *История Балкан. Век восемнадцатый*, отв. ред. В. Н. Виноградов. Москва: Наука, 2004.
- *История Балкан. Век девятнадцатый (до Крымской войны)*, отв. ред. В. Н. Виноградов. Москва: URSS, 2012.
- *История Балкан. Судьбоносное двадцатилетие (1856–1878)*, отв. ред. В. Н. Виноградов. Москва: URSS, 2013.
- Миллер, Алексей И. „Империја и нација в ‘долгом XIX веке’“. *Всемирная история*, Т. 5: Мир в XIX веке: на пути к индустриальной цивилизации, отв. ред. тома В. С. Мирзеханов. Москва: Наука, 2014.
- Мирзеханов, Велихан С. „XIX век в мировой истории: проблемы, подходы, модели времени“. *Всемирная история*, Т. 5: Мир в XIX веке: на пути к индустриальной цивилизации, отв. ред. тома В. С. Мирзеханов. Москва: Наука, 2014.
- *Модернизация vs война. Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913)*, отв. ред. Р. П. Гришина, А. Л. Шемякин. Москва: Институт славяноведения РАН, 2012.
- *Первая мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-Восточной Европы: Очерки истории*, отв. ред. Е. П. Серапионова. Москва: Институт славяноведения РАН, 2015.
- *Први светски рат и балкански чвор: зборник радова: међународна научна конференција*, ур. И. Пантелић, Ј. Милановић. Београд: Институт за савремену историју, 2014.
- *Први светски рат. Србија, Балкан и велике силе*, Зборник радова, ур. Срђан Рудић, Миљан Милкић. Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2015.
- Радојевић, Мира и Љубодраг Димић. *Србија у Великом рату: кратка историја*. Београд: Српска књижевна задруга, 2014.
- *Россия в годы Первой мировой войны, 1914–1918: материалы Междунар. науч. конф. (Москва, 30 сентября – 3 октября 2014 г.)*, ред. Ю. А. Петров. Москва: ИРИ РАН, 2014.
- *Русские о Сербии и сербах*, Т. I: Письма, статьи, мемуары, сост. А. Л. Шемякин. Санкт-Петербург: Алетейя, 2006.
- *Русские о Сербии и сербах*, Т. II: Архивные свидетельства, сост. А. Л. Шемякин. Москва: Индрик, 2014.

- *Срби 1903–1914. Историја идеја*, приредио Милош Ковић. Београд: Clio, 2015.
- Субаев, Рашид Р. „Балканская модернизация 1878–1914 годов: цели и результаты“. *Славяноведение* 5/2015.
- Субаев, Рашид Р. „Имперская политико-идеологическая традиция в Юго-Восточной Европе как методологический принцип изучения истории Балкан: к вопросу о природе ‘мегало-идей’“. *Славяноведение* 1/2015.
- Тимофеев, Алексей Ю. *Крест, кинжал и книга. Старая Сербия в политике Белграда 1878–1912 гг.* Санкт-Петербург: Алетейя, 2007.
- Улунян, Арутюн А. „Опыт невраждебного историописания: Балканские войны в контексте ‘новой историографии’ региона“. *Модернизация vs война. Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913)*, отв. ред. Р. П. Гришина, А. Л. Шемякин. Москва: Институт славяноведения РАН, 2012.
- *Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в.*, отв. ред. Р. П. Гришина. Санкт-Петербург: Алетейя, 2002.
- *Человек на Балканах. Власть и общество: опыт взаимодействия (конец XIX – начало XX в.)*, отв. ред. Р. П. Гришина. Санкт-Петербург: Алетейя, 2009.
- *Человек на Балканах глазами русских*, отв. ред. Р. П. Гришина. Санкт-Петербург: Алетейя, 2011.
- *Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя треть XIX – начало XX в.)*, отв. ред. Р. П. Гришина. Санкт-Петербург: Алетейя, 2006.
- *Человек на Балканах и процессы модернизации. Синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX – первая половина XX в.)*, отв. ред. Р. П. Гришина. Санкт-Петербург: Алетейя, 2004.
- *Человек на Балканах: Особенности „новой“ южнославянской государственности: Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878–1920 гг.*, отв. ред. А. Л. Шемякин. Москва: Институт славяноведения РАН, 2016.
- *Человек на Балканах. Социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах (середина XIX – середина XX в.)*, отв. ред. Р. П. Гришина. Санкт-Петербург: Алетейя, 2007.

- Шемякин, Андрей Л. „Сербия и сербы накануне балканских войн глазами русских (к дискуссии о ‘современном’ государстве)“. *Модернизация vs война. Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913)*, отв. ред. Р. П. Гришина, А. Л. Шемякин. Москва: Институт славяноведения РАН, 2012.
- *Serbia in the Great War. Anglo-Saxon Testimonies and Historical Analysis*, ed. D. Bataković. Belgrade: National Library of Serbia, 2014.

Konstantin Nikiforov
The Institute of Slavic Studies
of the Russian Academy of Sciences

World War I as the Boundary of Two Eras

Summary: Considering the chronological framework of modern times and the so-called “long 19th century” with reference to the Balkans, the author comes to the conclusion that, for the Balkans, the 19th century was actually “short” and fit into 36 years – the period between the Congress of Berlin in 1878 and the beginning of World War I in 1914. History allotted quite a short period for the Balkans to pass their way back to Europe, from gaining independence to the “Europeanization” of all life aspects. Being very important for the history of the Balkans, this period has attracted the researchers’ interest and has led to the appearance of numerous scientific works devoted to this period.

Key words: the Balkans, modern history, 19th century, modernization

УДК 355.48(497)"1916"
94(497.11)"1916"

Никола Б. ПОПОВИЋ

Идеја о истовременој офанзиви са „Румунског“ и Солунског фронта 1916. године

Апстракт: У излагању се разматрају планови офанзиве са два фронта у чијем су прављењу учествовали представници српских и руских војних структура у току 1916. године. Та идеја се повезује са плановима о пребацивању Српског добровољачког корпуса на територију Србије и вођењу борби у њеном северном делу уз истовремену офанзиву са југа, односно Солунског фронта.

Кључне речи: Српски добровољачки корпус, Рајковић, Добруца, Солунски фронт

Мени је тешко да учествујем на научним скуповима у последње време.¹ Нисам се одвикао, него се ради о томе што ја више не радим, истраживачки, теме из Првог светског рата. То је прва чињеница, да немам шта ново да кажем. Друго, у последње две-три године појавили су се „инстант“ историчари који су постали специјалисти за Велики рат. Колико је мени позната научна методологија, без рада у архиву на темама Првог светског рата нема науке. Могу се производити књиге на бази литературе, али је за то потребна велика памет да да̑ неку нову интерпретацију. Али за теме које су старе сто година, са изворне тачке, на несрећу ових новинара, публициста и свезналица, нема спектакуларне новине која ће нешто битно да промени. Наравно, овим нећу рећи да треба ставити тачку на теме Првог светског рата, али треба знати да су могући само нови детаљи. Иако ми није лако, али нисам могао Алексеју Тимофејеву и Милету Бјелајцу да одбијем позив да учествујем, па сам се потрудио да нешто смислим. Али када ту тему издвојим, онда то може бити нека интерпретацијска новина. У наслову сам ставио „Румунски фронт“ иако он под тим

1 Прилог представља ауторизовани текст излагања са скупа.

именом не стоји и није стајао у стварности. О овој теми не волим да пишем. Планови су једно. Имате пуно планова о преуређењу аустро-угарске државе, о настанку Југославије (Краљевине СХС). За науке је важно де факто стање.

А сада мало конкретније. У плановима офанзиве са два фронта учествовали су српски четник Рајковић, припадник српског четничког одреда у Турн Северину, затим Стеван Хаџић, командант 1. српске добровољачке дивизије, Бранислав Лонткијевић, српски војни изасланик при Ставци (руској врховној команди). Учествовали су и политички радници који су били око Добровољачког корпуса у Одеси. Учествовао је генерал Алексејев, начелник руске врховне команде и сам руски цар. Људи око цара и српске врховне команде су расправљали о томе како је могуће употребити Српски добровољачки корпус.² Али само реч-две да подсетим да су добровољци долазили у Србију до октобра 1915. године Дунавом. Међутим, нова аустро-угарска офанзива им је пресекла пут и решење је пронађено у оснивању Српског добровољачког корпуса у Одеси. У почетку је био одред. Један од савременика је рекао: „Тај одред постао је чаурица из које ће се развити корпус“. Корпус је у једном тренутку имао 36.000 људи. Идеја да се Српски добровољачки корпус ангажује у операцијама у северној Србији, конкретно Тимочкој крајини, никла је у штабу корпуса, а разматрали су је Драгутин Кушаковић, начелник Штаба корпуса, један од елитних српских официра и сам генерал Михаило Живковић, командант корпуса. То је било у септембру 1916. када је 1. добровољачка дивизија, јачине око 14.000 људи била у саставу руског 47. корпуса и вршила операције у Добруци, заједно са руском и румунском војском против здружених немачких и бугарских снага. Ове операције су завршене неуспешно, уз велике губитке. Идеја корпуса је била да се он пребаци на Турн Северин и да одатле у датом моменту пређе Дунав и дејствује на територији Србије, а да одоздо, истовремено, крене офанзива са Солунског фронта како би се окупациона војска нашла нападнута са лица и са леђа.

На овом плану су најдетаљније радили већ поменути четник Рајковић, који је био под командом потпуковника Александра Срба и руског капетана Ратманова, који је имао обавештајни пункт у Турн Северину. Они су заједно прикупљали податке о стању у Србији.

2 Он никада није био назван југословенски, јер је то чист фалсификат. Некадашњи Војноисторијски институт је 1954. објавио књигу у којем је ову војну јединицу именовано као југословенски, али то је одраз једне политике и времена.

Рајковић је одлазио у Србију, слао је извештаје и писао како у Хомољу има око 20.000 српских војника који се крију на том простору, што је, чини ми се, била претерана бројка. Идеја плана дејстава Српског добровољачког корпуса се у великој мери заснивала на тој претпоставци. Намера је била да корпус пређе у Србију, припоји себи расуте војнике који су се скривали и да тако ојачан крене у офанзиву. Након уласка у рат, Румунија је отворила питање употребе корпуса добровољаца и код српских официра који су командовали њима, југословенских политичких представника у корпусу, руске Ставке и самог цара. Свако је имао свој интерес. Добровољци, нарочито из Баната, Војводине и Славоније, имали су жељу да обуку српску униформу, ставе шајкачу и усмере се на Банат... Стицајем околности сви су пребачени на добруцански фронт. Последица овакве употребе корпуса била је његово осипање. Живковић, командант корпуса, небројено пута је интервенисао код Пашића, а и саопштавао му да дејствује код руских власти да се опрезно доносе одлуке о корпусу. Живковић је упозоравао: „наше је племе на измаку“. Имао је податке о побуњеницима из 1. српске добровољачке дивизије у Добруци. По пропасти кампање у Добруци и поразу Румуније, која се показала као слаб савезник, напуштена је и идеја о пребацивању корпуса из Турн Северина у Србију. Због неслоге унутар Српског добровољачког корпуса уследио је Пашићев телеграм: „Онима у Одеси рећи да се смире иначе ћу их све посмењивати“! Ствари су се смириле, али поразом Румуније, доласком зиме, корпус је премештен у Вознесенск и околину. Наступила је осека покрета и полет добровољаца. Дошло је и до Фебруарске револуције. Корпус бива преименован у Корпус Срба, Хрвата и Словенаца. Под тим именом је дејствовао 1919. године као добровољачки пук Срба, Хрвата и Словенаца на Уралу. У тој дружини је био и Милош Московљевић као политички радник. Невоља и одисеја добровољаца који су изашли из корпуса и приступили другим добровољачким јединицама трајала је све до 1920. године од Самаре до Владивостока.

Nikola B. Popović

The Idea of Simultaneous Offensive from the Romanian and Thessaloniki Fronts in 1916

Summary: This paper discusses plans of simultaneous offensives on two fronts, drafted by representatives of Serbian and Russian military structures during 1916. This idea is related to the intention to transfer the Serbian volunteer corps to the territory of Serbia and to wage war in the north with simultaneous advance in the south from the positions at the Thessaloniki front.

Key words: Serbian Volunteer Corps, Rajković, Dobrudža, Thessaloniki front

УДК 355:929 Димитријевић-Апис Д.(044)
94(100)“1914”

Мирослав ПЕРИШИЋ
Архив Србије
perisic59@gmail.com

Да ли је Аписово писмо поуздан историјски извор?

Апстракт: У раду се анализира поузданост писма Драгутина Димитријевића Аписа које је писао у затвору 1917. Александру Карађорђевићу и Вишем суду за офицере, а у којем износи тврдњу да је организовао атентат у Сарајеву на Франца Фердинанда 28. јуна 1914. године. Постоји више околности које доводе у питање поузданост такве Аписове тврдње, од којих су најважније чињенице да је писмо писано са робије у посебном психолошком стању и да је спољнополитички контекст био такав да је српској влади био неопходан кривац за Сарајевски атентат како би дала задовољење Аустро-Угарској у ситуацији када се преговарало о сепаратном миру.

Кључне речи: Драгутин Димитријевић Апис, Солунски процес, Сарајевски атентат, Атрамонов, Александар Карађорђевић, српска влада, Аустро-Угарска, сепаратни мир

Једна реченица из последње воље Драгутина Димитријевића Аписа, писане 11. јуна 1917, заслужује да се историчар на њој задржи. Том реченицом Апис почиње текст „Моја последња воља“. Она гласи: „Иако осуђен од оба суда на смрт, и лишен милости круне, ја умирем невин, у убеђењу да је моја смрт била потребна Србији из више разлога“.¹ На шта је тачно Апис мислио када је написао да је његова смрт била потребна Србији, из више разлога остало је тајна коју је понео у гроб неколико дана касније када је стрељан.

Историчари су у доброј мери истражили Аписову улогу у Мајском преврату 1903, његово држање у сукобу цивилних и војних власти у Србији и утврдили чињенице које говоре у прилог мишљењу

1 „Моја последња воља“, у: Дејвид Мекензи, *Апис*, (Горњи Милановац: Дечје новине, 1989), 9.

да није било његовог покушаја да изврши атентат на регента Александра за који му је 1917. суђено. Остала је нејасна његова улога у Сарајевском атентату за коју се сазнало на основу његовог писма са робије 1917. године, у којем је изнео „признање“ да је он организовао атентат на Фраца Фердинанда. Ово писмо је у делу стране историографије прихваћено као историјска чињеница. Таквом ставу је свакако допринело и виђење организације „Уједињење или смрт“ („Црна рука“) као „заstraшујуће“, како је, на пример, назива Дејвид Мекензи, који је иначе у својој књизи о Апису опрезнији изражавајући мишљење да је његова улога у атентату у Сарајеву била споредна и „далеко безначајнија него што је он тврдио у свом рапорту суду у Солуну“.² Имајући у виду да историчарима није познат ниједан други извор осим Аписовог „рапорта“ 1917, Мекензијево тумачење се може сматрати ближим истини. Аписово признање не мора бити историјска чињеница. Писмо у којем је описао ту своју улогу је накнадно настао историјски извор, у условима које треба имати у виду. Писмо је писао на робији, у посебном психолошком стању, у данима када је почињао да схвата да мора да тражи решење за своје помиловање. Међутим, постоји још низ других околности битних за контекст у којем је то писмо настало. Вероватно је, имајући у виду те околности, већина српских историчара изражавала благу резерву према садржају Аписовог „рапорта“ 1917. године. Иако не у директној форми, сумњу, па и поједине детаље о томе како је настало Аписово писмо, износи и Владимир Дедијер који је у књизи *Сарајево 1914*. објавио Аписово писмо и најобухватније до сада обрадио тему атентата на Фраца Фердинанда. У књизи *Србија у Великом рату 1914–1918*, аутори Мира Радојевић и Љубодраг Димић такође износе тумачење да је Аписово прихватање одговорности за Сарајевски атентат тешко доказати.³ Иако су због припадности организацији „Уједињење или смрт“ имали личне разлоге да у својим радовима буду субјективни, Оскар Тартаља и Јован Ђоновић, који је, бојећи се реакција власти, своје чланке о Солунском процесу објављивао без потписа у *Гласнику* штампаном после Првог светског рата, наводили су податке који отварају простор за размишљање о спољнополитичком контексту и упућују на потребу да се Аписов „рапорт“ о Сарајевском атентату и његово погубљење сагледају у светлу ширих догађаја на које је, мо-

2 Мекензи, *н. д.*, 313.

3 Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, (Београд, 2014), 244.

жда, мислио изражавајући осећање да је његова смрт била потребна Србији. Упоредна хронологија тока тајних преговора о сепаратном миру и Аписове судбине од хапшења до погубљења може да буде од помоћи у сагледавању контекста.⁴

Први преговори о сепаратном миру Аустро-Угарске, са једне, и Француске и Британије, са друге стране, трајали су у периоду од 29. августа до 23. новембра, када су прекинута због смрти цара Франца Јозефа 21. новембра 1916, да би били настављени у децембру исте године, а потом интензивирани у фебруару 1917; новембра 1916. почели су да се доносе гласови на Крфу и у Солуну о побуни српске војске против владе; децембра 1916. аустријски цар Карло је пристао на обнову преговора и Француска је изнела своје предлоге; истог месеца српска влада је ухапсила један број официра „за дело побуне у војсци и преврат“, али истрага није почела одмах; истрага против ухапшених официра, припадника „Црне руке“ у Солуну поклопила се са наставком преговора о сепаратном миру у току којих цар Карло 31. јануара/12. фебруара даје пристанак на рестаурацију Србије и њен излазак на Јадранско море, уз услов да буде уклоњена дина-

4 За хронологију тока преговора о сепаратном миру послужили су мемоари Сикста Бурбонског, чији су делови објављени у: *Солунски процес. Понуда Аустро-Угарске за сепаратни мир (5 децембра 1916 – 12 октобра 1917). Мемоари принца Сикста Бурбонског*, (Београд, 1923). Принц Сикст Бурбонски, по рођењу Француз, био је брат принцезе Зите, супруге принца Карла, који је после убиства Франца Фердинанда постао престолонаследник. Због тога су Сикста Бурбонског обе зараћене стране сматрале за особу у коју се може имати поверење па му је и припала улога посредника при покушају склапања мира између Аустро-Угарске, са једне, и Француске и Британије, са друге стране. Литература о сепаратном миру: Robert A. Kann, *Die Sixtusaffäre und die geheimen Friedensverhandlungen Österreich-Ungarns im Ersten Weltkrieg*, (Videň, 1966). François Fejtő, *Requiem für eine Monarchie. Die Zerschlagung Österreich-Ungarns*, (Videň, 1991); Ingeborg Meckling, *Die Außenpolitik des Grafen Czernin*, (Videň, 1969); Tamara Griesser-Pecar, *Die Mission Sixtus*, Wien, 1988; August Demblin, Alexander Demblin, *Minister gegen Kaiser: Aufzeichnungen eines österreichisch-ungarischen Diplomaten über Aussenminister Czernin und Kaiser Karl*, (Wien, 1997); *Kaiser Karl I. (IV.) als Christ, Staatsmann, Ehemann und Familienvater*, Jan Mikrut (Hrsg.), (Wien, 2004); *Тајна превратна организација: извештај са претреса у Војном суду за официре у Солуну: по белешкама вођеним на самом претресу*, (Солун, 1918), 638; Oskar Tartalja, *Veleizdajnik, moje uspomene i borbi protiv crno-žutog orla*, (Zagreb, 1928). О односу Британије према Србији у време преговора о сепаратном миру, на основу британских извора писао је Драгољуб Живојиновић. У домаћој штампи текстови на ту тему објављивани су у: *Српске Новине*, бр. 102, 1918; *Београдски дневник*, 7. јануар 1920. (1919–1926, власник Д. Паранос); *Гласник*, (1923–1924, власник Ј. Боновић); *Радикал*, бр. 294 (1921–1927, власник Ст. Протић).

стија Карађорђевић, а да уместо ње Србијом влада хабзбуршки владар; убрзо, 23. фебруара/8. марта почела је револуција у Русији и Србија остаје без најснажнијег међународног упоришта; после писма Сикста Бурбонског упућеног цару Карлу средином марта, цар Карло 4/17. марта пристаје на рестаурацију Србије, њен излазак на море и задржавање династије Карађорђевић, а у Солуну је донета одлука да почне суђење ухапшеним официрима „за дело побуне у војсци и преврат“; у периоду од 7. до 12. тј. 20. до 25. марта, почели су директни преговори принчева Сикста и Ксавија Бурбонског са царем Карлом и царицом Зитом у Бечу, у току којих цар Карло 11/24. марта истиче услов за склапање мира да Краљевина Србија прекине сваки однос и уништи свако друштво или организацију која би имала за циљ распад Монархије, нарочито Народну одбрану, да лојално спречава свим средствима у њеној власти сваку агитацију у Србији и изван њених граница, и о томе да да обавезу „под јемством Сила Споразума“; у Солуну у то време почиње истрага о „атентату“ на престолонаследника Александра Карађорђевића, који је наводно покушан 29. августа 1916. године; девет дана после последњег наведеног услова цара Карла, ислеђивани официри су предати суду пошто је извршен увиђај за „атентат“ на престолонаследника Александра Карађорђевића, а 25. марта/7. априла чланови „Црне руке“ су оптужени и за „атентат на престолонаследника Александра“; убрзо 26. априла/9. маја у два писма цара Карла и аустроугарског министра спољних послова грофа Отокара Чернина прихваћени су сви најважнији услови мира са циљем да он буде потписан средином јуна по новом календару тј. почетком јуна по старом календару; првостепена пресуда у Солунском процесу изречена је 23. маја/5. јуна, а 5/18. јуна донета је и другостепена извршна пресуда војног суда, која је и извршена 13/26. јуна 1917. године; Драгутин Димитријевић Апис је стрељан. У међувремену, Жорж Клемансо, председник француске владе, одустао је од сепаратног мира.⁵

У периоду после постављања последњих услова цара Карла, 11. марта по старом календару, уследила су Аписова писма писана престолонаследнику Александру и Вишем суду за официре, чији је садржај касније послужио као задовољење Беча а у очекивању српске владе да ће бити потписан сепаратни мир. Аписова писма са робије у целини гласе:

5 Tartalja, *n. d.*

Војном Суду за Официре,

Саопштењем тужбе за извршени атентат на Њ. К. В. Престоноследника видео сам, да се за тај атентат окривљују Раде Малобабих и Мухамед Мехмедбашић а да се и ја оптужујем за саучесништво у том делу. Моје саучесништво у овом делу у главном се утврђује силним интересовањем за оба ова оптужена и сталним заузимањем за њих.

Принуђен на овај начин, да ово моје интересовање оправдам стварним разлозима пред судом, ја ћу морати изнети једну ствар која ме за ову двојцу оптужених везује и због које сам се ја тако пажљив према њима показивао. Управо, морам да објасним, зашто је моја сва савест ангажована око ових двају личности.

Ствар је у овоме:

Раду Малобабиха сам као шеф извештајног одсека Гл. Ђштаба ангажовао, да ми организује извештајну мрежу у Аустро-Угарској и он је се тога примио. Ово сам учинио у споразуму са руским војним аташем г. Артамановом, који се је и лично састајао са Радом у мом присуству. Пошто је Раде почео посао, ја сам осећајући да се Аустрија спрема за рат са нама мислио, да ће нестанком престолонаследника аустријског Фердинанда војничка странка и струја, којој је он на челу био, изгубити своју јачину и да ће на тај начин ратна опасност бити од Србије отклоњена или ће бар за нешто бити одложена, те сам због тога ангажовао Малобабиха, да приликом заказаног доласка Фердинандовог у Сарајево организује атентат на њега. На ово сам се решио дефинитивно, тек онда кад ми је Артаманов дао уверење, да нас Русија неће оставити без заштите ако нас Аустрија нападне. Г. Артаманову овом приликом нисам саопштио ништа од мојих намера за атентат, а повод за тражење његовог мишљења о држању Русије нашао сам у томе, што се наш рад на извештајној служби могао осетити, па би и он могао бити претекст Аустрији, да нас нападне. Малобабих је извршио мој налог, организовао и извршио атентат. Главни учесници његови били су у мојој служби и имали су мали хонорар, који сам ја преко Малобабиха слао. Неке од њихових признаница налазе се у Руским рукама, пошто сам паре за тај рад добијао од г. Артаманова, јер Г. Ђштаб није имао још кредита за овај увећани рад.

Мухамед Мехмедбашић је једини Србин Муслиманин, који је био учесник у том атентату и који је успео да побегне прво у Црну Гору а затим за време рата дошао је к мени у Ужице. Поред овога он је са

мојом сарадњом отишао са Крфа у Атину а по делу које је суду из истраге познато.

Налазећи се везан оваквим великим моралним обавезама према овим лицима ја сам за њих чинио све не водећи рачуна много о правилима и прописима.

Прикривао сам, нарочито Раду Малобабића, још и с тога: што је шеф полицијске Секције Врховне Команде г. Туцаковић још као начел. округа Подрињског пре рата покушао да Раду представи као сумњивог само за то што му Рада није хтео да открије шта то он ради са гл. Ђштабом, а нарочито кад је Рада и поред његове воље а уз припомоћ граничних официра пренео у Босну за атентат бомбе, револвере и муницију; и што је г. Малобабић био већ једном жртва таквог полицијског расположења према њему издржавши силно мучење годину дана и више у нишким полицијским апсанама. О овоме постојала је и писмена званична радња.

Како у свему овоме има доста незгодних момената за државне интересе, а ја сам принуђен да то у своју личну одбрану и у одбрану главних оптужених по делу атентата на Њ. К. В. Престолонаследника изнесем сматрам, да ми је као Србину дужност да суду то унапред саопштим.

Да од ове своје намере одустанем немогуће ми је, јер сматрам, да је се истрага руководила, полазећи од мене, баш тим необјашњивим моментима мојих веза са г. Малобабићем, да дође до састава оних околности које су њега и Мухамеда Мехмедбашића довеле до оптуженичке клупе, а ја небих ни у гробу могао бити миран при помисли, да сам ма из којих разлога могао допустити, да Српски војни суд за официре заврши и доврши пресуду Аустријског суда у Сарајеву и да том приликом српским судом буде осуђен једини Србин Муслиман, који је био учесник у протесту српског народа и омладине у Босни противу Аустро-Угарске тираније над српским племеном.

28 марта 1917 год.
у Солуну

Оптужени,
Драг. Т. Димитријевић
Ђштаб. Пуковник

ВОЈНИ СУД ЗА ОФИЦИРЕ

Пов. Но 1249.

29-III-917 г. Примљено

У седници судској за време претреса 25. априла ов. г. на питање суда оптужени пуковник г. Димитријевић изјави: да одустаје од намере, да исказ, који је у овом рапорту изложио употреби за своју одбрану по оптужењу о покуш. атентату на Њ. Кр. Височанство на дан 29. августа пр. године код Острова.

Према овоме по овом рапорту нема се шта радити, већ се има чувати само за Историју.

25/IV-1917 г.

Солун

Пред. Суда пуковник

Петар Мишић

Судија

пуковник Мих. Филиповић

потпуковник Јов. Л. Јовановић⁶

Друго писмо гласи:

Ваше Краљевско Височанство

Пресрећан што ми се дала прилика да Вашем Височанству могу упутити ово писмо, потресен до дна своје душе узимам перо у руке и отварам своје срце и душу пред својим Господарем.

Пренеражен оптужбом о извршеном атентату на Ваше Височанство у Острову, а потпуно невин у том делу, ја сам са ужасом видео, где на оптуженичку клупу доводе још два лица и то оба из моје близине. Оба ова оптужена ја сам чувао поред себе, о њима се бринуо и заштићавао их од сваког, који би их могао третирати горе но што они то заслужују. Та су двојица оптужених Раде Малобабић и Мухамед Мехмедбашић. Први је Ваше Височанство, по мом налогу извршио организацију атентата у Сарајеву а други је једини Србин Муслиман, који је учествовао у атентату избегао суд Аустријски бегством к

6 Архив Србије (АС), МИД, Солунски процес.

нами. Да се неби дошло до несрећне фаталности, да српски војени Суд за официре осуђује ову двојицу српских осветника, ја сам то саопштио суду и предочио, да све то морам рећи пред судом, да би објаснио то моје загонетно заузимање за њих, а које је било основа и полазна тачка истраге о атентату на Ваше Краљевско Височанство.

Поводом овим, ја сам молио, да ми се одобри да се Вашем Краљевском Височанству могу обратити писмом, што ми је и одобрено. Уверен да сам ово одобрење добио само високим и милостивим саизвољењем Вашег Височанства, ја овај дан, кад ово писмо пишем бележим у најзначајније и најсрећније дане мога живота, а писмо пишем пун нада, да ће оно затећи Ваше Височанство онолико милостиво, са колико ја искрености и отворености излазим са њиме пред свог Господара.

Ваше Височанство,

Најтежи бол и најтежа душевна страдања сносим од момента, од кад ми је саопштена тужба, да сам ја хтео да проспем крв Вашег Височанства. Ја би, Ваше Височанство морао бити, не човек, не звер, већ монструм, кад бих и помислио да Вашој личности пожелим зла. Зар ја, који сам по целе ноћи обилазио око осветљених прозора Ваше болесничке собе у Београду, који сам са страхом и стегнутим срцем у Вашем предсобљу преклињао Ваше лекаре да све чине, па и немогуће, само да Вам живот сачувају, зар би ја Вами могао желети смрт?! Ти осећаји безграничне љубави, које сам према Вашем Височанству осећао, све наде и сва маштања моја о величини Вашој а за срећу Србије и српског народа, у којима сам ја живео толико година нису могли проћи тако лако и оставили су у мојој души дубоке и неизгладљиве утиске тако, да бих ја морао бити син пакла па да од тих осећаја, и преко њих, постанем Ваш убица. И ако сам интригама био удаљен од Вашег Височанства све те мени тако драге везе и сви ти мени тако драги осећаји остали су дубоко у срцу и ја ни једног тренутка нисам могао помислити, да ће иком моћи пасти паклена мисао на ум, да ја радим Вами о глави. Само Ваше силно добротинство о мојој болести било би довољно, да ме обавезе на свагда и за увек, да мој живот припада Вашем Височанству и да није било свих осталих добротинства и знакова Ваше благонаклоности према мени. Поред овога ја не могу заборавити, да је моја унука, сироче Вами тако силно оданог покој. Глишића, дете на које сам ја пренео сву љубав очинску – Ваше кумче, а у кући у којој сам ја одрастао та се веза сматра светињом. И зар би ја могао и помислити да дигнем руку и пожелим смрт куму тог

мени милог детета, чија ми слика и сад у затвору стоји пред очима на мом столу. То ме Ваше Величанство боле и ја протестујем пред Вами протестом индињираног човека чији се душевни мир може повратити само уверењем, да Ваше Краљевско Височанство не верује у то и да је све то дело хотимичног или нехотимичног али несрећног подривања свих веза које ме за Ваше Височанство везују.

Ако је до кога дошло, стварањем свега овога од стране људи, који мени не желе добра, а који Вашем Височанству тиме не чине никакво нарочито добро, онда ја то све разумем. А разумети то значи, прећи преко тога без икаквог даљег размишљања о томе, само је мени за овакво схватање те ствари потребно само то, да расположење Вашег Краљ. Височанства и стара благонаклоност према мени није тиме порушена. Ја људе разумем. Они су ми у целој овој ствари споредни. У расположењу Вашег Краљ. Височанства ја бих нашао неисцрпан извор снаге, да све моје биће и даље посветим добру Вашег Височанства и ономе делу коме Ваше Височанство као први и узвишени пионир тежи.

Ако је до свега овога дошло нехотице, стицајем прилика ја онда морам да Ваше Височанство молим за Краљевски опроштај, јер, признајем да сам ја много крив, управо ја сам ако не једини ал оно главни кривац, што је дошло до ових потреса. Крив сам, ако ничим другим а оно само тим, што нисам имао одлучности, да без икаквих обзира и без икаквих мојих ситних личних осетљивости изиђем пред Ваше Височанство и све интриге у зачетку уништим. Ја сам кривац, што сам оставио времена, да се на чистим стварима и поштеним намерама могла сталожити интрига која је довела до овако тешких потреса. Признајући ово, мени остаје само то, да Ваше Височанство молим за опроштај и да на њега рачунам само надом, да је Ваше Височанство у своје срцу сачувало још коју кап благонаклоности према мени.

Једно објашњење које нарочито дугујем Вашем Краљ. Височанству јесте у ствари у којој се сав мој грех и сва моја кривица најбоље види, а то је наша тајна организација. Та са чистим намерама тајна организација постала је Ваше Височанство, онда кад је Пијемонт постао. Створио ју је г. Богдан Раденковић онда Турски роб који је у српском Двору видео само светињу а у Србији сву своју наду. Ето у ту сам ствар ја ушао у оним данима, кад сам имао све поверење Вашег Височанства и кад сам био готов да за величину личности Вашег Височанства све учиним. Улазећи у ту организацију ја сам имао оне идеје, које су Вашем Височанству познате покретањем Пијемонта,

а у њу сам ушао са пуном вером, да сарађујући у њој уједно будем слуга Ваше личности, јер је сав рад требао доцније у историји да буде записан на златном листу Ваше владавине. Кад је се прва интрига појавила, из несхватања саме ствари, ја нисам био довољно одлучан и да Ваше Височанство без икаквих заобилажења обавестим. Ту ја налазим сву моју тешку погрешку, а ту јој је и сва тежина. Да ми то Ваше Краљевско Височанство опрости, може само тако, ако се наоружа пуном мером Краљевске милости.

Ја се усуђујем да Ваше Краљевско Височанство уверим, да у осталом сав рад те организације и сав свој рад у њој тако је чист и лојалан, да га увек могу изнети пред Ваше Краљевско Височанство без зазора, јер у њему нема ничега зашта не бих могао слободно погледати у очи Ваше Краљ. Височанство и то и пред људима и пред Богом. Због овога сам и био сачувао устав те организације, да га Вашем Краљевском Височанству првом приликом покажем а пуков. Милутина Лазаревића и мајора Радоја Јанковића молио сам да ми код Вашег Височанства спреме пријем онај који сам увек код Вашег Височанства налазио.

У осталом из истраге је Ваше Краљев. Височанство могло видети, да та организација није више у животу. Људи који су у тој организацији били именима и радом својим и пожртвовањем показују колико је та организација била далеко од каквих задњих намера. У њој су били чланови официри на које је Ваше Краљ. Височанство могло увек да рачуна и моћи ће и у будуће да рачуна.

Претресом свега овога пред судом Ваше Краљевско Височанство, до некле се профанишу а осећаји који треба да се сматрају светим. Пред публиком која не уме да осећа и да разуме износе се сви наши одношаји и бацају људи великих имена а о светињама (о имену Вашег Височанства чују се речи које престављају сакрилеж) псовке и т.д. Зашта све то?! Зато што је у главама неких новинара, професионалних полицијских службеника и плашљивих политичара конструисана по све недотупавна конструкција неког преврата!

Ваше Височанство,

Ја Вас преклињем прекините ову ствар.

Немојте допустити, да Српски војни суд за официре довршава осуду Аустријског Сарајевског суда.

Немојте допустити, да суд за официре удари жиг издајства на чело официра који су маштали за ослобођењем свег српског племена а у славу Вашег имена. Немојте допустити, да том пресудом и

осудом буду погођени толики живи официри који су честито служили Вашем Височанству а честито ће и даље служити. Немојте допустити, да се том осудом жиг издајнички удари на светли спомен многих официра који су пали на бојном пољу и чија успомена има да буде храна душевна новим поколењима Вашег народа.

А опростите:

Мени као Вашем главном кривцу. – Опростите Богдану и у последњим његовим данима обрадујте га вашом милошћу. – Опростите старом генералу Дамњану његово старачко пискарање. – Опростите и ослободите ово неколико официра, који су Вам у души одани и из чијих ја очију читам, да од Вас очекују милост. Дајте нам да осетимо Вашу милост и подвргните нас Вашем личном суду, кога ћемо ми поднети, ма какав он био, са уверењем, да је пун правде и милости.

Ваше Височанство,

Молећи Вас за све ово пред ове Велике Празнике а знајући да висока милост Вашег Височанства у аболицији овог нашег оптужења може да нам донесе радост, да смо понова враћени у срце Вашег Височанства о Васкрсу, ја сам пун нада да ћемо у Васкрсењу Ваше милости према нама, ми сви наћи нове снаге, да се целим својим бићем посветимо служби Вашег Височанства и у тој нади остајем Вашем Краљевском Височанству са безграничним осећајима љубави

На Велики Четвртак.

30 Марта 1917 год.

У Солуну

*Увек верни и одани,
Драгутин Т. Димитријевић
штаб. пуковник⁷*

Драгутин Димитријевић Апис, личност око које су се с разлогом плеле бројне приче у Србији још од 1903. и чије се име налази у готово свим писаним историјама Првог светског рата, као да је реченицом из последње воље желео да дâ до знања да је жртвован у име политичког интереса Србије када је она 1917. године била у безизлазној ситуацији и када јој је мир био неопходан по сваку цену. Апис је написао писмо које је упутио Војном суду за официре и престолонаследнику Александру у коме себи приписује улогу организатора

⁷ АС, МИД, Солунски процес.

Сарајевског атентата. Описује како, зашто и преко кога је то урадио. Историчар мора да постави питање да ли се може имати поверење у историјски извор настао 1917. о догађају из 1914, и то у историјски извор који је настао на робији, у време када је српској влади било ве-ома стало да се одржи на власти и да задовољи Аустро-Угарску како би сепаратни мир био што пре склопљен?

Уз неопходну обазривост увек када је реч о извору који је настао накнадно, поузданост Аписових навода умањује чињеница да је писмо писано у сасвим сигурно посебном психолошком стању. Реч је о исказу који, насупротив изворима насталим у време Сарајевског атентата, може бити накнадно подешаван, а свакако је писан из позиције давно завршеног догађаја, али несмањеног политичког интереса Аустро-Угарске за тај догађај у ратним околностима и у измењеној политичкој ситуацији у односу на претходне ратне године. Из Аписовог писма закључило би се да је он био близак сарадник, па чак и у пријатељским односима са руским војним аташеом Виктором Артамоновим. Британски историчар Доминик Ливен, који је у руским архивима истраживао како су руски представници у Београду извештавали о тајним организацијама у Србији и који се позива на богату кореспонденцију Артамонова, предочава да је руски војни аташе много више извештавао о Црној руци него о Младој Босни.⁸ Ливен, међутим, наводи да Артамонов није имао симпатија за Црну руку ни за било какво тајно удруживање или завере у војсци јер је веровао да то нарушава војну дисциплину и да није гајио политичке симпатије према вођама Црне руке сматрајући да се превише руководе личним амбицијама и ривалитетима.⁹

Драгутин Димитријевић Апис био је, на крају, када се све сагледа, осуђен на смрт и погубљен не због онога због чега је ухапшен, јер је за то недостајало доказа, нити због наведеног атентата на престолонаследника Александра Карађорђевића, што такође није доказано, већ због организације атентата на Франца Фердинанда, за шта опет нема доказа. Био је ухапшен под сумњом за побуну и преврат због својих наводних веза са непријатељем и намера да преузме улогу у склапању сепаратног мира. Тек касније оптужница је проширена и на дело покушаја атентата на престолонаследника Александра. Хронологија догађаја, међутим, открива узрочно-последичну везу

8 Доминик Ливен, Интервју, *Историјске свеске*, (Андрићград: Андрићев институт, 2014).

9 Исто.

преговора о сепаратном миру са Солунским процесом, пресудом и погубљењем Аписа. Признање које је у свом писму понудио сам или уз обећања српских власти да ће под тим условом бити помилован, временски се поклопило са убрзањем преговора о сепаратном миру. Треба имати у виду и да је Апис био личност која је придавала себи далеко већи значај од оног који је стварно имао и да је могао да гаји осећај историјске мисије. На крају је и ушао у историју, али не због својих војничких заслуга или политичких способности, како то види Дејвид Мекензи. Лоша процена српске владе тадашње ситуације у Европи довела је до погубљења официра у Солуну. Аписа су српске власти жртвовале ради склапања мира који није склопљен. Беч је добио задовољење, Србија се није домогла мира, а историчари никада нису могли да пронађу ниједан други извор који би потврдио Аписов исказ. Насупрот Аписовом исказу који је настао 1917, историографији је сада већ познато да постоји документ из 1914. године који упућује на чињеницу да су аустроугарске власти биле упознате са опасношћу која је претила да угрози безбедност Франца Фердинанда 28. јуна 1914. у Сарајеву. Реч је о документу који може да се третира као дојава упућена 17. јуна 1914. из Земуна, примљена у Загребу уз пропратну белешку на полеђини под ознаком „Povjerljivo“, прослеђена даље на употребу „Predstojništvu redarstva“ 20. јуна, уз још једну забелешку да је заведена под датумом 21. јун 1914. године.¹⁰ Наведени документ заправо доказује да су аустроугарске власти биле обавештене о припреми атентата, али да нису предузеле ништа како би га спречиле. Дакле, аустроугарске власти су поседовале информације о припреми атентата, после атентата извршиле су истражне радње, написана је оптужница, организовано суђење и донета пресуда, али се ни у једном од тих докумената не спомиње било каква улога Драгутина Димитријевића Аписа. Пљачка српских архива коју су извршиле аустроугарске власти у току Првог светског рата такође упућује на закључак да није постојала никаква сумња усмерена ка Апису и његовој евентуалној улози у атентату. У циљу проналажења било каквог доказа који би послужио за оптужбу Србије као организатора атентата, Аустро-Угарска, којој су такви докази били потребни ради моралног покрића за рат, формирала је научну комисију састављену од аустријских и мађарских стручњака са представници-

10 Документ је објављен и извршена детаљна спољна и унутрашња критика извора у: Мирослав Перишић, *Сарајевски атентат. Повратак документима*, (Андрићград-Вишеград: Андрићев институт, 2014), 523.

ма хрватско-славонско-далматинске владе и босанско-херцеговачке земаљске владе. Задатак комисије је био да изврши увид у културно благо српских културних и научних установа и издвоји део тог блага за одношење у Беч и Будимпешту. На највећем удару је била архивска грађа. Да је пљачка спроведена темељно, сведочи извештај земаљске владе Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације упућен хрватском бану о преметачини архивске грађе у Београду из којег се види и шта је из Србије у Беч до тада однела Аустро-Угарска (Izvjешće od 3. travnja 1917). Извештај је потписао „kraljevski državni odvjetnik kao izaslanik kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade, 15. srpnja 1917“.¹¹ У извештају изасланик хрватског бана открива да му је био поверен задатак да истражи све податке који се односе на великосрпску пропаганду и политичке везе припадника краљевина Хрватске и Славоније са круговима у Србији у списима пронађеним током преметачина обављених у „србијанским“ надлежним војним областима и званичника у Србији, као и оних који се налазе у „овоземним“ областима. Прегледање архивске грађе је обављено у Београду и у Бечу. Из извештаја се види да су прегледани списи председника владе Николе Пашића и на тавану његове куће, затим грађа Политичког одељења српског министарства иностраних дела, српског војног министарства, Народне одбране, Савеза добровољаца, Јована Скерлића, српског пресбиоро, Кола српских сестара, соколских друштава, списи који се односе на 1903. годину, извештаји о анархистима и социјалистима, затим извештаји војних изасланика у Букурешту, Атини и Софији, подаци који се односе на лица која су узела српско држављанство, документација о кредитима, извештаји граничних рејона, спискови страних лекара на служби у Србији и бројне друге хартије. У „Izvjeshću“ се наводи да су се у Бечу тада налазила 63 сандука архивске грађе из Србије која је обухватала четири целине: дипломатску преписку Политичког одељења Министарства иностраних дела Краљевине Србије за период од 1881. до 1914, акта Управе града Београда за период од 1903. до 1914, земљишне књиге за године 1911, 1913. и 1914. и „бугарски школски архив из Македоније и Старе Србије“. Са списима су били однети и деловодни протоколи и регистри. У „Izvjeshću“ се констатује да у списима Мини-

11 „Izvjeshće od 3. travnja 1917“ писано „15. srpnja 1917“. Državni arhiv Hrvatske (DAH), AN, k. 77/1916, kut. 102, 70 listova. Фотокопија у количини од 79 листова на којој је наведена и сигнатура из Државног архива Хрватске налази се у Архиву Србије.

старства иностраних дела, односно у извештајима српских дипломатских представника у Атини, Берлину, Бечу, Букурешту, Лондону, Паризу, Петрограду, Риму, Цариграду, Цетињу, Софији, Будимпешти, Приштини, Скопљу и Солуну нису нађени никакви подаци који би се односили на великосрпску пропаганду. У „Izvjješću“ нема трага о било каквој сумњи усмереној ка Аписовој улози организатора Сарајевског атентата.

Ближе истини би могло да буде Аписово саучесништво у Сарајевском атентату него улога организатора. На сумњу у саучесништво, Аустро-Угарска је у току истражних радњи поводом атентата на Фраца Фердинанда и у току судског процеса Гаврилу Принципу и младобосанцима баратала подацима о Народној одбрани, а не о Апису. И цар Карло у својим условима за склапање сепаратног мира, по мемоарима главног посредника у преговорима о миру принца Сикста Бурбонског, тражећи уништавање друштава и организација које су „за циљ имале распад аустроугарске монархије“, имао је у виду пре свега Народну одбрану. На улогу саучесника у организацији Сарајевског атентата упућује чињеница да је Драгутин Димитријевић Апис био упознат са преношењем оружја из Србије у Босну и Херцеговину. У службеном допису у својству шефа Извештајног одсека Краљевског српског главног ђенералштаба – Оперативном одељењу Краљевског српског главног ђенералштаба, Драгутин Димитријевић 8. јуна 1914, по старом а 21. јуна по новом календару, наводи следеће:

Према предњем наређењу част ми је поднети овај Извештај: Из предмета видим, да се говори о преносу оружја, муниције и бомби у Босну за Раду Малобабића а у циљу наоружања нашега живља у Босни.

Колико је мени о томе познато, ствар је у овоме:

Малобабић је повереник наш већ неколико година. Са његовим радом и услугама које нам је учинио упознат сам још израније и много пре но што сам дошао на положај шефа овог одсека. Са њиме је радила Народна Одбрана, и покојни мајор Милан Васић сматрао га је за једног од најагилнијих наших људи. Исто овако мишљење о њему имао је и мајор Димитрије Павловић, коме је граничном официру Малобабић учинио најлепше услуге у најозбиљнијем времену за време наших ратова у времену кад је Аустро-Угарска извршила мобилизацију своје војске и кад је у Босни заведено „изнимно стање“.

На основи ових мишљења и пошто сам лично познао Малобабића и оценио га, да је врло способан за службу прибављања података о Аустро-Угарској војсци упустио сам га за ту службу у Гл. Ђенералштабу.

Од месеца Септембра прошле године г. Малобабић ради са највећом вољом, енергијом и успехом као повереник Гл. Ђ.штаба. Извештаје које шаље и његов целокупни рад заслужују свако признање, а за сумњу која се на њега баца од стране Начелника Подринског округа до данас нема никаквог основа.

Од појединих првака наших у Загребу лично сам се уверио, да Малобабић важи као добар и исправан Србин и да му они поклањају пуно поверење. Поред овога, треба знати, да је Малобабић био један од велеиздајника Срба, који су били у затвору у Загребу.

У осталом и приликом последњег доласка Малобабићевог у Београд, он је општио и послом долазио у додир са члановима Народне одбране и да је он типа „Настићевог“, као што то у својем рапорту наглашава окружни Начелник, њему би одавно било на расположењу и сувише материјала, и то много раније но што сам га ангажовао за рад око прикупљања извештаја о Аустро-Угарској војсци. До данас Малобабић чува све то као светињу, а према опрезности коју у својем раду показује, даје се закључити, да сав тај посао врши из чистих побуда доброг Србина и родољуба, готовог на сваку жртву за успех српске ствари.

Сматрао сам за потребно, да ово изнесем, да би се видело са каквим се човеком има посла и коме је од стране овог одсека поверена служба прикупљања података и указано опште поверење.

Односно преношења оружја и бомби ствар је у овоме:

Пре неколико дана позвао сам Малобабића у Београд, ради упутства и споразума за рад. Овом приликом нарочито сам се са њиме споразумевао о поузданим путевима за пренос извештаја од наших повереника и то нарочито за најтеже прилике. Том ми је приликом Малобабић изнео потребу, да би носиоци извештаја (курири) и одлучнији повереници требали, да имају какво ручно оружје за само-одбрану и предложио ми, да би те људе требало наоружати револверима. Ја сам се сагласио са тим његовим предлогом, и одобрио сам му намеру, да са собом понесе четири револвера са потребним бројем метака.

Да би долазак Малобабића у Београд и у Србију остао мање обележен, а да би могао пренети и револвере утврдили смо, да се овог

пута он врати преко Дрине, којим је он путем и раније прелазио с тим, да се том приликом увери и о поузданости тог пута и покуша организовати брже преношење извештаја тим путем. Но како је у то време путовао на своје ново опредељење и командант тог граничног одсека мајор, Љуб. Вуловић, ја сам их међусобно упознао, што је било потребно за даљи рад, и са њима се том приликом споразумео, да заједно отпутују.

Мајору Вуловићу и Малобабићу сам препоручио, да о овоме раду Гл. Ђ. штаба не говоре ником, па ни службеним лицима, сем оних, који су за сам рад неопходно потребни и то у онолико колико је њихова сарадња потребна.

Овакву препоруку сам издао и нарочито нагласио, што сметрам, да овај рад Гл. Ђ. штаба треба да зна мањи број и службених лица а и с тога, што ми је Малобабић напоменуо да из Народне Одбране показују велику радозналост за његове везе са Гл. Ђ. штабом толико, да су му тражили и покушавали да добију његову изјаву са киме оће да ради: са Народном Одбраном или са Гл. Ђ. штабом.

Дајући Малобабићу овакву препоруку односно рада са Гл. Ђ. штабом ја сам га саветовао, да и даље остане на расположењу Народной Одбрани за њене циљеве, у колико је то могуће поред послова, који му дати из Гл. Ђ. штаба.

Као што се из доведе изнетог види: Малобабићев прелаз преко Дрине у Босну тајним путем одобрио сам у интересу службе. Пренос четири револвера и муниције за исте одобрио сам такође у интересу саме службе, сматрајући да се тим не врши наоружавање нашег становништва у Босни, а у истом циљу препоручио сам, да се о томе свему упознаду, уколико је то неопходно потребно, само она службена лица чија је сарадња за тај посао неопходно потребна.

О преносу бомби није ми познато, а могуће је, да је Малобабић понео и свој ручни кофер и замолио да му се исти преко границе пренесе, што је могло послужити Окружном Начелнику као основа за тврђење, да се у томе коферу налазе бомбе.

Користим се овом приликом да Начелника известим и о овоме:

Командири граничних чета у Шабцу и Лозници известили су ме, да поједини чланови Народне Одбране захтевају од наших повереника, који су и чланови Народне Одбране, да наредбе које долазе од наших војних власти не примају и да сав загранични рад наших војних власти достављају Народной Одбрани. Исто тако и полицијске власти траже, да о овоме раду наших војних власти буду увек обавештене.

Како су ови захтеви полицијских власти и Народне Одбране штетни по повереничку службу Гл. Ђ. штаба мени је част замолити за дејство, да се по овоме учини потребан корак и да се Народној Одбрани, у колико је она овлашћена за рад ван граница, достави, да њен рад треба да је на услузи а не на сметњи раду Гл. Ђ. штаба и да радозналост њених чланова за загранични рад војних власти није на своје месту и излази ван граница њених задатака. За полицијске власти молим, да се издаду потребна упутства, како би се избегле штетне последице за рад Г. Ђ. штаба и избегла непотребна трења и сукоби при овоме раду.

На завршетку овога свог извештаја част ми је изнети своје мишљење, да овај предмет не би ни постао, да нема горе поменутих неумесних захтева појединих чланова Народне Одбране и да полицијске власти имају у овоме погледу потребна упутства, којим би се одклониле сваке несугласице у раду на заграничним пословима и обезбедила сарадња полицијски власти војним властима у овим пословима, која је за успех у овом раду неопходно потребна.¹²

Иако га, углавном део историографије сматра затвореним, питање Аписове улоге у Сарајевском атентату, услед недостатка поузданијих историјских извора, још је једно питање које остаје отворено.

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Србије. Varia.
- Архив Србије. МИД ПО, 1914, Ф. 1, А I/3.
- Državni arhiv Hrvatske. Izvješće od 3. travnja 1917, AN, k.77/1916, kut. 102.
- Архив Србије. МИД, Солунски процес.

Литература

- Ливен, Доминик. Интервју. *Историјске свеске*. Андрићград: Андрићев институт, 2014.
- Мекензи, Дејвид. *Апис*. Горњи Милановац: Дечје новине. 1989.

12 АС, Varia; ДСПКС, 363.

- *Мемоари принца Сикста Бурбонског*. Београд, 1923.
- Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*. Београд: СКЗ, 1984.
- Перишић, Мирослав. *Сарајевски атентат. Повратак докумен- тима*. Андрићград-Вишеград: Андрићев институт, 2014.
- Радојевић, Мира, Љубодраг Димић. *Србија у Великом рату 1914–1918*. Београд: СКЗ, 2014.
- Tartalja, Oskar. *Veleizdajnik, moje uspomene u borbi protiv crno-žutog orla*. Zagreb, 1928.

Штампа

- *Српске новине*
- *Београдски дневник*
- *Гласник* (1923–1924)
- *Радикал* (1921–1927)

Miroslav Perišić
The Archive of Serbia

Is Apis's Letter a Reliable Historical Source?

Summary: The paper analyses the reliability of the letter of Dragutin Dimitrijević (known as Apis) to Aleksandar Karađorđević and the Supreme Officers' court which he wrote from prison in 1917. In that letter, Apis claimed that he himself had organized the attempt to assassinate Franz Ferdinand in Sarajevo on June 28, 1914. There are many circumstances which raise doubts about reliability of this Apis's statement, the most important being the following: the letter was written by a prisoner in a special psychological state, while the current foreign policy situation demanded from the Serbian government to find the person responsible for the Sarajevo assassination attempt in order to satisfy Austria-Hungary in case there were negotiations on separate peace.

Key words: Dragutin Dimitrijević Apis, Salonika trial, the Sarajevo assassination attempt, V. A. Artamonov, Aleksandar Karađorđević, Serbian government, Austria-Hungary, separate peace

УДК 355:929 Живковић М.
355.087.2(=163.41)"1916/1918"

Александар ЖИВОТИЋ
Филозофски факултет у Београду
aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs

Руски ђак на челу Српског добровољачког корпуса – генерал Михаило Живковић (1856–1930)

Апстракт: У раду се на основу објављених и необјављених архивских извора српског и руског порекла, као и релевантне мемоарске и историографске литературе представља и анализира ток војничке каријере команданта Српског добровољачког корпуса у Русији генерала Михаила Живковића.

Кључне речи: Србија, Русија, Први светски рат, добровољци, Михаило Живковић, војска

Стварање модерне српске државе кроз процес сталне дипломатске и оружане борбе изискивало је образовање модерне и снажне српске војске. Као један од главних предуслова утемељења војске – једне од најважнијих државних институција – јавила се потреба формирања официрског кора. Зато је 1850, оснивањем Артиљеријске школе, претече Војне академије, започело систематско и континуирано школовање официрских нараштаја у Србији. Иако су прве класе Артиљеријске школе биле малобројне, оне су дале прве школоване офицере који су у миру стварали и у ратовима за ослобођење и уједињење предводили јединице српске војске. Међу њима посебно место заузимају питомци 11. класе Артиљеријске школе који су у балканским и Првом светском рату командовали најзначајнијим групацијама српске војске потврђујући на бојном пољу исправност основних поставки српске војне доктрине. Један од питомаца те класе био је и прослављени ратни командант, министар војни и управник Војне академије, генерал Михаило Живковић.¹

1 Краћу биографију генерала Михаила Живковића видети у: Љубодраг Поповић, Милић Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862–1918*, (Београд, 1998), 157–161; Милић Милићевић, *Генерали Војске Кнежевине и*

Михаило Живковић је рођен 29. августа 1856. у Београду. Потицао је из трговачке породице. Родитељи, Јован и Станка, били су директни потомци славних војвода из Првог српског устанка Миленка Стојковића и Хајдук Вељка Петровића. Основну школу, два разреда гимназије и четири разреда реалне гимназије је завршио у Београду. Као и многи српски, посебно београдски младићи тог доба, понет идеалом националног ослобођења и уједињења, одлучио се за војни позив. Септембра 1874. је ступио у 11. класу Артиљеријске школе. Другови из класе су му били будући истакнути ратни команданти: војводе Степан Степановић и Живојин Мишић и генерали Михаило Рашић, Ђорђе Михаиловић и Дамњан Поповић, као и будући министар грађевина и почасни генерал Боривоје Нешић. Како се радило о последњој класи у којој се ранг одређивао на основу постигнутог успеха током ранијег школовања, а не на основу успеха који су питомци постигли у Артиљеријској школи, Живковић је од 23 питомца те класе који су завршили школовање био други у рангу. Био је иза Дамњана Поповића, а испред: Боривоја Нешића који је био седми, Михаила Рашића који је био осми, Степана Степановића који је био 14, Ђорђа Михаиловића који је био 18. и Живојина Мишића који је школовање завршио као 21. у рангу.² Школовање у Артиљеријској школи је било напорно и изузетно захтевно. Уџбеника углавном није било, па су питомци били принуђени да се најчешће ослањају на своје белешке са предавања.³

Започето школовање је прекинуто избијањем Првог српско-турског рата 1876. године. Непосредно по објави мобилизације, питомци 11. класе су унапређени у чин наредника и распоређени на различите дужности у ратним јединицама. Углавном су

Краљевине Србије, (Београд, 2003), 93–97; *Српски биографски речник*, 3 (Д–З), (Нови Сад, 2007), 781–782.

2 *Споменица педесетогодишњице Војне академије 1850–1900*, (Београд, 1900), 126–127.

3 Питомци 11. класе Артиљеријске школе су током школовања слушали предмете: алгебру вишу и нижу и геометрију, нацртну геометрију, геодезију нижу и вишу, механику, физику, хемију, пољску и сталну фортификацију, науку о оружју, артиљерију нижу и вишу, тактику, стратегију, ђенералштабну службу, администрацију, науку о земљишту с крокирањем, војну стилистику, географију, општу историју, хигијену, хипологију, науку хришћанску, француски језик, немачки језик, разно цртање и краснопис, правила пешачке службе, правила артиљеријске службе, правила коњичке службе, правила пионирске и понтомирске службе, пољску, логорну и гарнизонску службу, јахање и вожење, гимнастику, борење и пливање.

били на дужностима ордонанса у вишим штабовима. Тако је и Михаило Живковић упућен на дужност ордонанса команданта Ибарске војске генерала Фрање Заха.⁴ У том својству је учествовао у борбама на Калипољу и Јавору, код села Кушића и Чемернице.⁵ На тој дужности се задржао краће време, до унапређења у први официрски чин. Заједно са својим класним друговима, Живковић је првих дана новембра 1876. унапређен у чин потпоручника. Као тек произведени пешадијски потпоручник, прерано стасао за командне дужности, услед ратних околности и недостатка школованих официра приморан да обавља командне дужности за које ни стручно ни животом још увек није сазрео, млади официр Михаило Живковић је постављен на место команданта Рачанског батаљона Ужичке бригаде друге класе. По окончању рата, питомци ове класе нису враћени у школу ради завршетка започетог школовања, већ су, у ишчекивању поновног избијања сукоба, током периода примирја распоређени на различите трупне дужности. Потпоручник Михаило Живковић је тако постављен на положај ађутанта Чачанске бригаде прве класе. На почетку Другог српско-турског рата командовао је Драгачевским батаљоном Чачанске бригаде прве класе. Командујући својим батаљоном учествовао је у борбама око Куршумлије, Тиовца и Самокова, као и у ослобођењу Прокупља и Куршумлије. Предводећи претходницу своје бригаде, преко Преполца је стигао надомак Приштинe.⁶

По окончању српско-турских ратова, потпоручник Михаило Живковић је распоређен за водника Седмог батаљона Стајаће војске. Ипак, започета мирнодопска служба је била прекинута већ наредне године кад је заједно са својим класним друговима одлуком министра војног враћен на школовање у Артиљеријску школу. Допунско школовање је започело новембра 1878. Већ увелико одвикли од редовног учења, млади официри су имали проблем да се поново на-

4 Ибарска војска је у свом саставу имала 31 пешадијски батаљон, шест артиљеријских батерија, два коњичка ескадрона и један инжењеријски батаљон. Укупно је имала око 11.500 људи. Била је концентрисана на ширем простору села Кушића на Јавору и имала је задатак да, сходно основној идеји српског ратног плана оличеној у уверењу да треба предузети офанзиву на свим правцима, наступа ка Сјеници и Новом Пазару.

5 О операцијама Ибарске војске у рату 1876. опширније: Петар Пешић, *Наш рат с Турцима 1876/77*, (Београд, 1925).

6 О војним операцијама српске војске 1877/78. опширније: *Рат Србије с Турском за ослобођење и независност 1877–78 год*, (Београд, 1879).

викну на школске клупе. Након прве године додатног курса радили су на топграфском премеру околине Београда на простору Вишњице и Великог Села.⁷ Иако им је и сам министар војни потпуковник Јован Мишковић обећао да ће по завршетку школовања бити унапређени у чин поручника, а да ће им ранг бити одређен на основу постигнутог успеха током школовања, обећање није испуњено, тако да је ранг утврђен 1874, приликом ступања у Артиљеријску школу пратио питомце ове класе све до краја официрске каријере, односно неколицину њих до унапређења у генералски чин.⁸

По завршетку додатног школовања постављен је на место водника у Шестом батаљону Стајаће војске који је тада базирао у Куршумлији. Како је питомцима те класе на завршетку школовања било дозвољено да изразе жељу у ком би гарнизону желели да наставе официрску службу, само су Михаило Живковић и Живојин Мишић навели да су спремни да наставе службу у било ком гарнизону у коме то захтевају потребе службе. Свима се изашло у сусрет, а Живковић је упућен у Куршумлију, док је Мишић послат у Прокупље. Тако се десило да је потпоручник Михаило Живковић своју мирнодопску службу започео у варошици на југу Србије у чијем је ослобађању и сам учествовао.⁹ На тој дужности је, заједно са својим класним друговима, октобра 1882, унапређен у чин поручника, после готово пуних шест година проведених у првом официрском чину. Уз редовне дужности у београдском гарнизону, поручник Михаило Живковић је школске 1882/83. био и наставник гимнастике и војног вежбања у Првој београдској гимназији. Наредне године, октобра 1883, премештен је на место командира чете у Осмом батаљону сталног кадра. На том месту је остао наредне две године, да би марта 1885. био упућен на исту дужност у Седмом батаљону сталног кадра. Већ у јесен исте године је премештен из београдског гарнизона и постављен на дужност командира чете у 2. батаљону 10. пешадијског пука у Крагујевцу.

Почетак новог рата је прекинуо тек започету мирнодопску каријеру младог поручника Михаила Живковића. На почетку српско-бугарског рата 1885, Михаило Живковић је командовао четом у 2. батаљону 11. пешадијског пука Шумадијске дивизије, да би убрзо постао и командант батаљона. Упркос брзом и потпуном српском поразу, поручник Живковић се посебно истакао својим вој-

7 Живојин Мишић, *Моје успомене*, (Београд, 1978), 110.

8 *Исто*, 109.

9 *Исто*, 112.

ничким и командантским врлинама. На челу свог батаљона, успео је да освоји три бугарска положаја код села Алдумировац. Успешно је командовао батаљоном и у борбама код Врапче, на Драгоманским висовима, Нешковом врху и у непосредној близини Пирота.¹⁰ По завршетку рата, након демобилизације војске, Михаило Живковић је постављен за командира чете у 19. гардијском батаљону у Крагујевцу. На тој дужности је фебруара 1887. унапређен у чин капетана друге класе. Већ априла те године је с те дужности у крагујевачком гарнизону прекомандован на место ађутанта начелника Главног ђенералштаба.

Ипак, на тој дужности се није дуго задржао. Пад напредњачке владе Милутина Гарашанина марта 1887, као и повратак на место председника владе Јована Ристића отворили су простор за ново спољнополитичко позиционирање српске краљевине, што се одразило и на другачији приступ питању школовања и усавршавања српских официра у иностранству. Тиме су створени услови да, поред Аустро-Угарске, српски официри буду послати и у Русију. У децембру 1887. капетан друге класе Михаило Живковић је заједно с већом групом српских официра послат у Русију на школовање и усавршавање.¹¹ Тамо је стажирао у новочеркаском 145. пешадијском пуку у Петрограду, којим је у то време командовао Аркадиј Платонович Скугаревски.¹² Пуковник Скугаревски је међу руским официрима важио за једног од пионира новог приступа тактичке обуке пешадијских официра и организације војних вежби. Боравећи на стажирању у руској армији Живковић је завршио и четворомесечни официрски курс стрељачке школе. Учествовао је и на великим маневрима који су у Русији изведени 1889. у саставу 70. пешадијског пука. Стажирање је

10 О војним операцијама у српско-бугарском рату 1885. опширније видети: Група аутора, *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске. Од Царева Лаза 1712. до Добропољске битке 1918*, књига 2, (Београд, 1998).

11 „Одређени за државне питомце на страни“, *Службени војни лист* 51–52, 31. децембар 1887, 1369; Слободан Ђукић, „Школовање српских официра у Русији у XIX и првој деценији XX века“, *Војноисторијски гласник* 1/2015, 68.

12 Аркадиј Платонович Скугаревски (1847–?) завршио је Треће александровско училиште и Николајевску генералштабну академију. Официрску службу започео у пешадији, потом преведен у артиљерију. Начелник штаба гардијске пешадијске дивизије, начелник штаба гардијског корпуса, командант армијског корпуса током руско-јапанског рата. Потом председник Комисије за образовање у војсци (1906–1909) и члан Војног савета (1909–1912). Пензионисан 1912, након јавне критике изречене у штампи на рачун стања у руској армији и посебно везано за рад Војног савета и улогу остарелих генерала.

окончао у 145. пешадијском новочеркаском императора Александра III пуку у Петрограду, у коме је и започео своје двогодишње официрско усавршавање у пешадијским јединицама руске војске. Боравак у руској средини је трајно утицао и суштински обликовао Живковићев поглед на војну службу и организацију оружане силе. Дубоко уважавање према свом команданту, генералу Скугаревском, као и према руској војсци он је сачувао до краја живота. Штавише, с генералом Скугаревским је стално одржавао контакт и по свом повратку у Србију.¹³

По повратку са усавршавања у Русији, октобра 1889. је постао вршилац дужности команданта 3. гардијског батаљона у Београду. Паралелно са тим, студентима Велике школе је предавао наставу гађања и борења пушком.¹⁴ На тај начин је наставио свој рад са студентима Велике школе који је започео још 1884. кад је предавао предмете „стројна правила и ратна служба“ и „практично војно вежбање“. Часове је држао у другом семестру, по три часа недељно. Наиме, тадашњи ректор Панта Срећковић му је дозволио да часове држи само у пролећном семестру пошто му је у посебном писму образложио зашто би због неповољних климатских услова било лоше да студенти имају часове „у пољу“ по јесењем времену.¹⁵ Након годину дана које је провео као вршилац дужности команданта батаљона, октобра 1890. је постављен на место командира Питомачке чете Војне академије,¹⁶ са кога је првог дана нове 1891. унапређен у чин капетана прве класе. Средином јуна исте године одређен је на службу у Генералштабни одсек Општевојног одељења Министарства војног.¹⁷ Врло брзо, већ у септембру је поново враћен у трупу на место вршиоца дужности команданта, а потом и команданта 6. пешадијског батаљона. У том својству је фебруара 1893. унапређен у чин мајора. Службујући

13 „Донесение поверенного в делах в Сербии управляющем Министерством иностранных дел, Белград 18 августа 1909“, *Русские о Сербии и Сербях*, II (Архивные свидетельства), составитель А. Л. Шемякин, (Москва, 2014), 363.

14 Радош Љушић, Слађана Бојковић, Милоје Пршић, Божидар Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804–1918*, (Београд, 2000), 527.

15 *Исто*, 533.

16 *Споменица педесетогодишњице Војне академије 1850–1900*, (Београд, 1900), 114.

17 Делокруг Општевојног одељења Министарства војног се односио на командовање и управу целокупном војском, регрутовање и персоналне послове. У опису дужности начелника тог одељења је било и уређивање *Службеног војног листа*. У свом саставу Општевојно одељење је имало Ађутантски и Генералштабни одсек.

у ваљевском гарнизону, мајор Живковић је заједно са својим прет-постављеним командантом Дринске дивизијске области Василијем Мостићем и командантом Дринског пешадијског пука Јованом Ковачевићем радио на организовању редовних годишњих изложби коња и различитих витешких такмичења на коњима, што је требало да подстиче развој коњарства у земљи, популаризује коњички спорт и директно утиче на јачање борбене готовости, како сталног тако и резервног кадра.¹⁸ На место команданта Трећег гардијског пука је постављен августа 1893.

Нови премештај је уследио већ почетком јуна 1894. године. Том приликом је мајор Живковић пребачен на место вршиоца дужности начелника штаба Шумадијске дивизијске области у Крагујевцу. Међутим, првих дана септембра је враћен на службу у београдски гарнизон и постављен на место начелника штаба Пешадијске инспекције.¹⁹ На том месту је провео свега три месеца и већ у децембру је поново враћен на дужност у Генералштабном одсеку Општевојног одељења Министарства војног. Ново постављење је уследило веома брзо, па је у марту 1895. постао командант Пешадијске официрске школе. Као командант те школе унапређен је у чин потпуковника фебруара 1897. Ту дужност је обављао до марта 1897. Даља служба га је водила ван београдског гарнизона. Од марта до децембра 1897. је био командант 14. пешадијског пука и уједно командант места у Књажевцу. Децембра те године се поново вратио на службу у централни војни апарат, овог пута на место референта пешадије²⁰ Трупног одељења у команди новоформиране Активне војске на челу с бившим краљем, а сада армијским генералом Миланом Обреновићем.

Уследио је период стабилности у каријери потпуковника Михаила Живковића, који је прекинут марта 1900. кад је постављен за команданта Тимочке пешадијске бригаде у Зајечару. Обављајући ту дужност унапређен је у пуковнички чин априла 1901. Октобра месеца је премештен на место команданта Дринске пешадијске бригаде у Ваљеву. Ту је остао до априла 1902. Од тог момента па до октобра исте

18 Љушић и др., *Официри у високом школству Србије*, 522.

19 Пешадијска инспекција је образована променом формације војске 1889. Старала се о обуци, наоружању, опреми и развоју рода пешадије.

20 У Трупном одељењу Команде Активне војске, начелници одсека су имали звање референта. Референти у том одељењу су бринули о опремању, обуци и настави у роду војске (пешадији, коњици, артиљерији и инжењерији).

године је био командант града Ниша. Даља служба га је водила у зајечарски гарнизон, на место команданта Тимочке дивизијске области, што је у тадашњој мирнодопској номенклатури представљало највишу командну дужност у трупи и знак посебног статуса и престижа у војсци. Као командант дивизије у Зајечару остао је својим потчињенима у успомени као изузетно строг официр који је увек и свуда, у свакој прилици инсистирао на крутој формалној дисциплини.²¹

Као командант Тимочке дивизијске области, на великим маневрима организованим септембра 1905, Михаило Живковић је командовао Источним одредом који је по сценарију маневра којим је руководио начелник Главног ђенералштаба пуковник Александар Машин требало да се супротстави Западном одреду под командом команданта Шумадијске дивизијске области пуковника Степана Степановића. Руски војни изасланик у Београду генералштабни пуковник Сисојев, који је присуствовао маневрима, видео је пуковника Живковића као строгог и захтевног официра који је у погледу стројеве и гарнизонске службе изузетно добар, али је у тактичком и стратегијском погледу недовољно спреман и својом појавом и погледима на развој ратне вештине припада више прошлим него савременим тренуцима.²² Ипак, Сисојев, који је српску војску, а посебно њене више официре посматрао „с висине“ и с извесном дозом потцењивања, није објективно оцењивао спремност српских официра, па тако ни самог Живковића, који јесте важио за строгог официра – представника „старе гарде“ српског официрског кора, али и изузетно спремног и способног трупног команданта.

У моментима политичке кризе изазване падом владе самосталних радикала под председништвом Љубе Стојановића марта 1906, тада пуковнику Михаилу Живковићу је нуђен портфељ министра војног у новој влади. Као и његов друг са класе Степан Степановић, и он је одбио понуђени положај, с тим што је Живковић поставио одређене услове како би прихватио дужност, док је Степановић одбио понуду на самом почетку. Ипак, пред руским војним аташеом генералштабним потпуковником Сисојевим обојица су изнела раз-

21 *Мемоари генерала и министра војног Љубомира Марића (1878–1960)*, приређивач Душица Бојић, (Београд, 2012), 144–147.

22 Василий Борисович Каширин, „Высший и старший командный состав армий стран Балканского полуострова в оценках и суждениях русских военных специалистов в начале XX века“, *Человек на Балканах глазами русских*, (Санкт-Петербург, 2011), 199.

логе свог одбијања, који су били истоветни и тицали су се потребе пензионисања старијих завереника, што би по њима утицало на побољшање дисциплине у војсци, смањило протекционизам, отклонило многе неправде и створило неопходне услове за даље побољшање стања у војсци. Решење је изнађено у формирању кабинета под председништвом остарелог генерала Саве Грујића, који је уједно требало да буде и министар војни, а који је, као искусан војник, више пута председник владе и министар, отац двојице и таст једног официра завереника, био погоднија личност која се својим ауторитетом и репутацијом могла изборити с тим проблемима.²³

Уз редовне дужности, од априла до октобра 1902. Живковић је предавао тактику у Војној академији.²⁴ Члан Вишег војног савета је постао јула 1903.²⁵ Необично за дотадашњи ток његове официрске каријере, доста дуго се задржао на месту команданта Тимочке дивизијске области, све до марта 1908. кад је постао управитељ Војне академије. Већ наредног месеца је постављен на место инспектора пешадије, односно челног човека свог матичног рода војске. Обављајући дужност команданта дивизијске области, он је 29. јуна 1907, заједно са пуковником Степаном Степановићем, као и Леонидом Соларевићем и резервним пуковником Никодијем Стефановићем, унапређен у генералски чин,²⁶ што је у условима српске рестриктивне праксе унапређења у чин генерала представљало посебан израз поштовања за дотадашњи рад и постигнуте успехе у командовању.

23 „Военный агент в Сербии и Черногории – в Главное управление Генерального штаба 5 марта 1906 г. Белград“, *Русские о Сербии и Сербях*, II (Архивные свидетельства), составитель Андрей Леонидович Шемякин, (Москва, 2014), 381.

24 *Споменица седамдесетпето годишњице Војне академије 1850–1925*, (Београд, 1925), 237.

25 Виши Војни савет је образован уредбом од 19. августа 1901. Уредбом о формирању је прописано да „Виши Војни Савет проучава и даје своје мишљење о свима војним питањима из области: организације, формације, наоружања и материјалне стране војске“, даље о питањима око утврђивања земље и о свима осталим која су од значења по општи правац рада, кретања и напредовања војске. Чинили су га: војни министар и девет чланова из активних генерала и пуковника. Чланове савета је бирао на три године краљ у својству врховног команданта и постављао указом са премапотписом министра војног. Савет се састајао кад то краљ нареди, било из сопствених побуда, било на усвојену представку министра војног. Радом савета је руководио најстарији по положају у војсци члан савета према краљевим упутствима.

26 *Службени војни лист*, број 21, 29. јун 1907, 1.

Успон у каријери генерала Живковића је достигао свој врхунац кад је децембра 1907, реконструкцијом кабинета Петра Велимировића, постављен на место министра војног. На том положају је заменио генерала Степана Степановића. Остао је на истом положају и у влади под председништвом Стојана Новаковића која је образована 11. фебруара 1909.²⁷ Претходно је влада одбила његов захтев за одобрење ванредних кредита неопходних у циљу побољшања борбене спремности војске и одбрамбених могућности земље.²⁸ Живковићев захтев је са становишта преке потребе побољшања стања у војсци у ишчекивању могућег аустроугарског напада био више него оправдан. Краљ Петар је одбио да прихвати његову оставку зато што је владин предлог о помиловању и враћању у војску осуђених по делима у вези с нишком и крагујевачком контразавером био у директној вези и с решавањем питања старијих официра завереника пензионисаних 1906. Краљ је свој пристанак условљавао реактивирањем пензионисаних завереника. Влада је зато одустала од свог предлога, али је коначно 21. фебруара поднела оставку.²⁹

Обављајући дужност министра војног у јеку Анексионе кризе, у условима непосредне ратне опасности по Краљевину Србију, Живковић је настојао да војску припреми за будући сукоб и убрзано откони постојеће недостатке у њеној организацији. Како је истицао његов доцнији ратни начелник штаба, генералштабни пуковник Милутин Лазаревић, он је у тим тренуцима „знао да са неколико ведрих и оптимистичних изјава, као и целокупним својим понашањем умео је тада да уздигне самопоуздање и још више распали постојеће ратничко одушевљење у широким народним масама без обзира на то

27 Према закону из 1883. и његовим изменама из 1901, Министарство војно је представљало највишу управну и административну војну власт у Краљевини Србији. У надлежност тог министарства је спадала организација, формација и послови мобилизације целокупне војске, снабдевање војске свим потребним средствима, настава и обука, дисциплински, војносудски и војнолекарски послови у војсци, као и сви персонални послови. Министар војни је, према изменама закона из 1901, требало да „врши послове предвиђене законом и администрује војском“ чиме му је одузета ранија функција командовања, али је истим законским изменама министру војном прећутно остављена и могућност командовања.

28 Драгољуб Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. У Отаџбини 1903–1914*, (Београд, 2009), 225.

29 *Исто*.

што смо за противника имали једну европску велесилу“.³⁰ Министар војни је био до почетка октобра 1909. године кад је за заступника одређен Љубомир Стојановић. Са места министра војног је био принуђен да се повуче из здравствених разлога пошто је преживео лакши инфаркт.³¹ Као министар војни генерал Михаило Живковић је покренуо предлог измена и допуна Закона о устројству војних судова и Законика о поступку војних судова у кривичним делима, што је наишло на једногласну подршку Народне скупштине. У погледу предлога за помиловање осуђених у нишкој и крагујевачкој контразавери имао је посебне резерве. Иницирао је, на подстицај народног посланика и пензионисаног потпуковника, завереника из 1903. Петра Мишића, парламентарну истрагу о војним набавкама из иностранства. Многи савременици су му замерали да је том приликом прилично исхитрено реаговао наредивши хитну смену пуковника Михаила Рашића и његов повртака из Париза у Београд, као и стављање под истрагу њега и пуковника Дамјана Влајића, начелника Артиљеријско-техничког одељења Министарства војног.³² На оба суђења Влајић и Рашић су били ослобођени, па је скупштинска расправа постала беспредметна. Био је то крај Мишићеве политичке каријере, који је бацио сенку и на самог министра Живковића. Нису били ретки ни они који су Живковићу замерали што је прихватио положај министра војног након Мишићеве скупштинске интерпелације која је изазвала оставку министра војног генерала Степана Степановића, Живковићевог друга са класе, и покренула лавину поменуте афере.³³ Суочен са штетним последицама које је ова афера произвела на углед војске у српској средини и њену репутацију у међународним оквирима, Михаило Живковић је као министар војни иницирао организовање смотре трупа београдског гарнизона на Топчидерском брду 2. августа 1908. Смотра, која је званично имала инспекцијски карак-

30 Милутин Лазаревић, „Генерал Михаило Живковић“, *Политика*, 7895, 28. април 1930, 4.

31 Олга Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, (Београд, 1998), 333.

32 Руска страна је с посебном наклоношћу гледала на смену пуковника Влајића, на кога је била љута зато што је инсистирао на набавци муниције у француским и белгијским фабрикама, а не у руском муниционом заводу у Тули. „Военный агент в Сербии“, 404–405.

33 Милан Ж. Живановић, *Апис. Солунски процес Пуковник хиљаду деветсто седамнаесте године. Прилог проучавању политичке историје Србије од 1903. до 1918. год.*, (Нови Сад, 2015), 106–109.

тер, а није одржавана готово пуних 20 година, требало је да покаже јавности, а посебно члановима парламентарног Анкетног одбора постигнуте резултате на плану побољшања стања у војсци. Строга и на моменте ситничава нарав генерала Живковића је и том приликом испливала на површину. Због уочене небриге и недисциплине, министар је најоштрије казнио низ команданата јединица које су биле на смотри. Како је оцењивао руски отправник послова у Београду Јеврејинов, Живковић је у свом науму у потпуности успео. Према сведочењима присутних и писању штампе, министар Живковић је доживео отворене овације код присутне публике, што је за српску средину и политичке односе који су владали у њој било сасвим неочекивано и несвакидашње. У наредним данима су се на рачун министра појавили хвалоспевни текстови објављени на страницама различито политички обојених дневних листова. Руска дипломатија је оцењивала да је његов рад на месту министра војске у потпуности окренут реформи српске војске и подизању њеног квалитета на виши ниво, што му је у јавности донело велику популарност, а што се ни у ком погледу не допада Аустро-Угарској. Живковићу изузетно наклоњени руски представници су сматрали да отпор његовом раду у војсци пружају две групе официра – једна коју су чинили официри које је Живковић по свом доласку на министарски положај удаљио из војске и друга, која је била малобројнија, али састављена од официра који су војну службу олако схватили и доживљавали и као такви нису могли да се помире са захтевним, строгим и непристрасним захтевима новог министра војног. Сматрали су да је посебно незадовољан подофицирски кор, који је у Србији, за руска схватања, уживао широка права и слободе, а притом се понашао врло недисциплиновано. Своју наклоност генералу Михаилу Живковићу руска страна није крила. Штавише, отворено га је истицала као свог фаворита на месту министра војног уз нескривене жеље да се он на том положају, у условима оштрих и брзих политичких смена у Србији, одржи што дуже. На другој страни, Живковић је исказивао своју блискост Русији истичући да организација руске оружане силе представља основу његове замисли о реформи српске војске, која је свој одраз требало да нађе у предлогу новог закона о војсци на чијем нацрту је Живковић радио и за који је најављивао да ће се наћи ускоро у парламенту.³⁴ Блискост са Русијом и руско поверење у његов рад чинили су

34 „Донесение поверенного в делах в Сербии“, 362–363.

га као министра војног, у тешким моментима оптерећеним Анексионом кризом, супротстављеним интересима великих сила на Балкану и изнуђеним ратним припремама Србије, поузданим гарантом руских интереса на челу српске војске. Његов блиски однос с руским војним изаслаником, позивање руског војног изасланика на маневре и вежбе српске војске на које нису позивани други страни војни представници и низ других поступака учинили су да га руска страна види као поверљиву личност.³⁵

Оштро се супротставио предлозима владе да се у јеку Анексионе кризе војно запоседне Новопазарски санџак. Сматрао је да међународна заједница такав акт српске валде не би сматрала свршеним чином и да би политичке, дипломатске и војне последице по Србију у том случају биле несагледиве. Његово министровање је било обележено инсистирањем на строгој војничкој дисциплини, строгом придржавању постојећих прописа и постојаном формализму у свакодневним односима унутар војске. Као такав није дозвољавао да нижи официри држе старијима од себе по чину наставу, чак ни у случајевима кад су то стручни разлози налагали. У његовом мандату су у употребу у српској војсци уврштене нове униформе које су имале крој широко препознатљив у балканским и Првом светском рату. Том приликом је на Бањичком пољу организовао масовну смотру трупа какву Београд и Србија нису видели од времена кад је краљ Милан командовао Активном војском, што је у београдској јавности изазвало неподељене симпатије.³⁶ Иако није припадао групи официра завереника, млађи завереници из 1903, насупрот старијим завереницима, попут Антонија Антића и Драгутина Димитријевића - Аписа, њега су уз Радомира Путника, Степана Степановића и Илију Гојковића сматрали својим пријатељем и заштитником на месту министра војног.³⁷ Његовим личним залагањем дошло је и до реактивирања пензионисаног генералштабног пуковника Живојина Мишића и његовог постављења на место помоћника начелника Главног ђенералштаба.³⁸ Након одласка с места министра војске генерал Михаило Живковић је за собом оставио траг изузетно популарног, цењеног,

35 „Военный агент в Сербии“, 405–406.

36 Велимир Иветић, „Политичка улога министара војних Краљевине Србије од 1903. до 1914. године“, (докторска дисертација у рукопису, Факултет политичких наука, Београд, 2013), 543–545.

37 Антоније Антић, *Белешке*, (Зајечар, 2010), 255.

38 Мишић, *Моје успомене*, 250–251.

али и ауторитативног министра, о чему су живо сведочили и страни војни изасланици акредитовани у Београду.³⁹

По престанку вршења министарске дужности, враћен је на место управитеља Војне академије. Ту дужност је успешно обављао све до почетка балканских ратова и мобилизације српске војске. Истовремено је током 1910. и 1911. био и председник Војнодисциплинског суда. Инсистирајући на дисциплини као основном предуслову успешног функционисања војне организације, беспрекорном извршавању наређења старијих од стране млађих, педантан и прецизан у вршењу дужности, у то време је стекао надимак „Гвоздени“ који ће га међу колегама и потчињенима пратити до краја војничке каријере. Слично га је, уз готово неизбежан руски поглед оптерећен односом „старијег и већег“ према „млађем и мањем“, на тој дужности видео и руски војни изасланик у Београду генералштабни потпуковник Агапејев, који је у својим извештајима наглашавао да се ради о строгом официру који савршено познаје правила и прописе, али коме јачу страну не представља ширина општевојних знања. Оно што је руском изасланику посебно упадало у очи је била чињеница да је он, и поред своје познате строгости и честе ситничавости, међу потчињенима веома цењен и вољен.⁴⁰ Иако је за време свог министарског мандата стекао изузетне симпатије у војсци, јавности и политичким круговима, његов животни стил и професионални приступ нису изазивали благонаклон став краља Петра. Живковићево постојано инсистирање на дисциплини, реду, строгом поштовању правила и прописа, система војне хијерархије без робовања ауторитетима код српског владоца је изазивало анимозитет оличен у краљевом ставу да се ради о „фанфарону и фалџији“, „надутом и уображеном“ официру,⁴¹ што се у потпуности разликовало од опште слике која се о том официру формирала унутар српског официрског кора и грађанства.

На почетку балканских ратова, Михаило Живковић је ратним распоредом био одређен за команданта Ибарске војске.⁴² Иако на

39 „Военный агент в Сербии“, 405–406.

40 *Исто*, 402.

41 Петар I Карађорђевић, *Ратни дневник 1915–1916*, (Београд, 1984), 141–142.

42 Ибарска војска је била сконцентрисана у ширем рејону Рашке. У њен састав су ушли Шумадијска дивизија другог позива, 5. прекобројни пешадијски пук првог позива, као и низ мањих артиљеријских и допунских јединица. Бројала је око 23.000 људи и 36 артиљеријских оруђа. Начелник штаба је био пуковник Душан Поповић.

споредном правцу наступања српске војске, успешно је извршио задатак који је ратним планом био одређен Ибарској војсци, која је дејствовала у правцу Новог Пазара и Косовске Митровице и ослободила највећи део Рашке области и Косова и Метохије. Ибарска војска је водила јаче борбе око Новог Пазара и Сјенице, ослободила Косовску Митровицу у наступању ка Ђаковици и продрла дубоку у Метохију, саставши се код Пећи с Источним одредом црногорске војске који је предводио сердар Јанко Вукотић. У Ђаковици су и окончане операције те групације српске војске.⁴³ При крају Првог балканског рата Живковић се разболео од тифуса, што га је краће време извело из борбеног строја, у који се вратио чим се изборио с болешћу.⁴⁴ У Другом балканском рату је командовао српским трупама које су биле одређене за заштиту граничног фронта према Албанији.⁴⁵

Почетак Првог светског рата га је затекао на располагању при Штабу Врховне команде. Ипак, само месец дана по отпочињању борбених дејстава, након уласка дунавске дивизије првог позива у састав Прве армије, почетком септембра 1914. је постављен на дужност команданта новоформиране Одбране Београда, која је имала задатак да штити српску престоницу. Нов распоред му је у Ваљеву саопштио војвода Радомир Путник. Одмах је кренуо пут Београда возом, до ресничке железничке станице, а потом колима до Торлака, где је примио команду над снагама задуженим за заштиту престонице. Свој штаб је сместио у основној школи у Кумодражу. Сусревши се тих дана с Арчибалдом Рајсом у свом штабу на Торлаку, на саговорника је оставио утисак високог, снажног војника строгог држања, скромних животних навика, који са својим официрима живи под шаторима у оближњој густој шуми, док су му штабне канцеларије у школској згради, љубазног према изненадном посетиоцу, који

43 О операцијама Ибарске војске током Првог балканског рата опширније: Милутин Лазаревић, *Наши ратови за ослобођење и уједињење. Српско-турски рат 1912–1913*, I–III, (Београд, 1927–1931); Б. Перовић, М. Лак, А. Ђонлагић, Б. Гледовић, М. Ђуришић, Б. Ратковић, Б. Давидовић, С. Катић, *Први балкански рат 1912–1913. Операције Српске војске*, прва књига, (Београд, 1959); Борислав Ратковић, *Први балкански рат 1912–1913. Операције Српске војске*, друга књига, (Београд, 1975); Група аутора, *Знамените битке и бојеве српске и црногорске војске. Од Царева Лаза 1712. до Добропољске битке 1918*, књига 3, (Београд, 1998), 169–196.

44 Милутин Лазаревић, „Генерал Михаило Живковић“, *Политика*, 7895, 28. април 1930, 4.

45 Трупе одређене за заштиту граничног фронта према Албанији су чиниле Дринска дивизија другог позива и Моравска бригада првог позива.

је отворено и нескривено говорио о тешком задатку који му је поверен, али потпуно уверен да ће и поред тога што располаже малобројним трупима и недовољним ратним материјалом успети да одбрани српску престоницу.⁴⁶ Често на удару снажних аустроугарских трупа, успешно је водио српску формацију не само у одбрани града већ и током офанзиве у Срему и Колубарске битке, као и два заузећа Земунa, посебно се истакавши у бојевима на Космају и Варовници. Након напуштања Београда, Одбрана је под његовом командом суштински требало да буде стожер офанзивних операција српске војске на Колубари. У првом тренутку је на космајским и варовничким положајима задржала вишеструко јачу аустроугарску Пету армију, која је након заузимања Београда и главне железничке пруге добила потребну основицу за снажније офанзивне операције, а потом је Одбрана нападом на лево крило тзв. „Раљских положаја“ од Саве, преко Ковионе до Дунава пробила непријатељски фронт. Иако је предвиђено да то буде споредни напад, који је требало да олакша напад Друге и Треће армије на десно крило тих положаја, Одбрана Београда је извојевала одсудну победу.⁴⁷

Крај Колубарске битке је представљао за генерала Живковића и поред несумњивог војничког тријумфа и успеха коме су његове јединице и он сам дали изузетан допринос, тренутак личног разочарања. Унапређење његових класних другова у чин војводе, прво Степана Степановића, а потом и Живојина Мишића, који су у рангу били нижи од њега, код Живковића је изазвало лично незадовољство, па се он посебним рапортом 16. децембра 1914. обратио министру војном пуковнику Душану Стефановићу, жалећи се да је прескочен у рангу и да му је учињена неправда зато што није унапређен у чин војводе. Као аргументе је навео свој мирнодопски ранг, заслуге за одбрану и ослобођење Београда у 1914, кључни значај одбране варовничких положаја за коначни исход Колубарске битке, заузимање неколико изузетно важних тачака за отварање даљих офанзивних операција српске војске и улазак трупа Одбране Београда у сам град Београд и протеривање аустроугарских снага из града. Министар војни је одмах по пријему рапорта генерала Живковића затра-

46 Рудолф Арчибалд Рајс, *Шта сам видео и проживео у великим данима*, (Београд, 1997), 40.

47 Милутин Лазаревић, „Генерал Михаило Живковић“, 4; Живко Павловић, „Београдска операција (ослобођење Београда) новембра 1914 год“, *Глас Српске краљевске академије* СП, други разред, 59, (Београд, 1922), 23–26.

жио мишљење Штаба Врховне команде. Два дана касније, 18. децембра, војвода Путник је, у својству начелника Штаба Врховне команде, оштро одговорио да се по закону у чин војводе унапређује по заслугама у рату, избором, а не на основу ранга у служби, побијајући редом Живковићеве аргументе. Није порицао његове командантске заслуге, али је наглашавао да су се он и његове трупе налазиле у повољнијем положају од осталих до почетка Колубарске битке, да се на Варовници Одбрана Београда суочила са слабијим аустроугарским снагама, што је са историографског становишта крајње дискутабилно, и да су трупе под Живковићевом командом ушле у Београд противно наређењу Штаба Врховне команде.⁴⁸ О исходу свог рапорта генерал Живковић је обавештен тек јануара 1918. у Паризу кад му је преко пуковника Душана Стефановића, тада војног аташеа у Француској, министар војни генерал Божидар Терзић послао читав предмет о поменутом случају.⁴⁹ У тренуцима тешких искушења 1915, као командант Одбране Београда Живковић је испољио изузетне командантске особине. Малобројне трупе под његовом командом ни у ком случају нису биле у могућности да зауставе надирање надмоћних Макензенових снага, али су жилавошћу свог отпора задивиле и самог непријатеља. Предводио је своје јединице у низу потоњих узастопних борби на положајима код Крагујевца, Крушевца, Куршумлије, Приштине, Митровице и Пећи. Учествовао је у раду седница команданата армија у Пећи кад је донета дефинитивна одлука о повлачењу српске војске преко Албаније. Одбраном Београда је командовао и током повлачења преко Албаније, све до њеног расформирања марта 1916. на Крфу.⁵⁰

На нову дужност је одређен већ јуна исте године. Наиме, након формирања добровољачке дивизије у Русији и прилива већег броја добровољаца, указала се потреба за образовањем још једне добровољачке дивизије и команде корпуса која би објединила команду над добровољачким јединицама у Русији и водила послове на формирању нових добровољачких састава. Генерала Живковића је за ту

48 Војни архив (ВА), пописник 3, к. 461, ф. 1, док. 65, Одговор Штаба Врховне команде министру војном од 18. децембра 1914.

49 ВА, пописник 3, к. 461, ф. 1, док. 65/1, Напомена пуковника Душана Стефановића.

50 О операцијама трупа Одбране Београда током 1914. и 1915. опширније: Милутин Лазаревић, *Борбе око Београда 1915. године. Један прилог историји наших ратова*, (Београд, 1922); Живко Павловић, *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском*, (Београд, 1968); Милутин Живковић, *Одбрана Београда 1914–1915*, (Београд, 1998).

дужност препоручило несумњиво војничко и командантско искуство. Његово искуство командовања крупнијим саставима који дејствују на споредном правцу, често без свакодневне и директне везе с претпостављеном командом чинило га је готово идеалним за формирање и командовање специфичном војном формацијом удаљеном хиљадама километара од простора на коме је главнина српске војске изводила своја борбена дејства. Такође, његово познавање руског језика, руске средине и односа, правила, процедура и обичаја у руској војсци, као некадашњег руског ђака, давало је основа за претпоставку да ће се добро сналазити у руском амбијенту и успешно комуницирати са руским војним властима, од којих је пресудно зависило ефикасно деловање добровољачког корпуса у Русији. Уз то свакако треба додати и генералову личну наклоност Русији, али и руске симпатије према њему, које руски војни и дипломатски представници нису крили. Сем тога, његов ауторитет познатог ратног команданта – једног од представника самог врха српске војне елите у тим тренуцима и бившег министра војног – требало је код добровољаца, првенствено Срба, а потом и Хрвата, Словенаца и Чеха да створи посебан утисак важности и значаја у очима српске владе. Постављење генерала Живковића на ту деликатну дужност је било условљено и чињеницом да су његове предности у односу на другу двојицу генерала који су могли доћи у обзир за командовање добровољцима у Русији биле несумњиве – његов класни друг с којим је заједно био упућен на усавршавање у Русију, генерал Дамјан Поповић, после краха приликом опсаде Скадра и одбране Македоније и блискости с „црнорукцима“, није ни у ком случају долазио у обзир, док је генерал Љубомир Милић, искусни и прослављени командант, такође руски ђак, постављен на дужност команданта Тимочке дивизије.⁵¹

У моменту Живковићевог постављења на дужност команданта добровољачких трупа у Русији, тамо су се на дужностима у Првој српској добровољачкој дивизији већ налазили некадашњи руски ђаци:⁵² командант дивизије генералштабни пуковник Стеван Хаџић, његов помоћник генералштабни пуковник Драгутин Кушаковић, на-

51 Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, (Београд, 1967), 79.

52 О школовању и усавршавању српских официра у Русији опширније: В. Максимовић, „Војничке везе и односи Србије са Русијом у току протеклога столећа (1806–1917)“, *Руски архив VIII*, (Београд, 1930); Љубинка Трговчевић, *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, (Београд, 2003); Слободан Ђукић, „Школовање српских официра у Русији у XIX и првој деценији XX века“, *Војноисторијски гласник* 1/2015, 61–76.

челник штаба дивизије генералштабни мајор Војин Максимовић, командант 2. пука Драгољуб Михајловић-Рус, као и капетан прве класе Милорад Мајсторовић – сви су били ђаци престижне Николејевске генералштабне академије, коњички пуковник Младен Лукићевић је завршио Коњичку официрску школу, артиљеријски потпуковник Драгољуб Лазаревић Артиљеријску школу гађања, инжињеријско-технички потпуковник Милан Николић Николајевску инжињеријску академију, док је мајор Живојин Пејовић завршио Интендантску академију.⁵³ По образовању Српског добровољачког корпуса њима ће се, заједно с генералом Живковићем, придружити нова група некадашњих руских ђака: коњички пуковник Ђорђе Крстић који је у Русији завршио Коњичку официрску школу, инжињеријски пуковник Љубомир Максимовић који је раније стажирао у Русији, пуковник др Милан Жерајић који је у Русији завршио Императорску војномедицинску академију и генералштабни пуковник Владимир Белић, дипломац Николајевске генералштабне академије. Маја 1917, након смене пуковника Хаџића с дужности команданта Прве добровољачке дивизије, за њеног команданта ће бити одређен пуковник Драгутин Милутиновић, који је такође завршио Николајевску генералштабну академију.⁵⁴ Међу српске официре - некадашње руске ђаке који су се у тим тренуцима нашли у Русији треба убројати и војног аташеа пуковника Бранислава Лонткијевића, дипломца Николајевске генералштабне академије. Тако ће се на дужностима у Русији наћи истовремено осморица српских ђака Николајевске генералштабне академије од укупно 16 српских официра колико их је било на школовању у тој познатој и престижној војној школи. Током рата и мајор Тома Павловић је завршио Михајловску артиљеријску академију.⁵⁵

Живковићево именовање на ту дужност је наишло на огромно незадовољство краља Петра, који није крио личне антипатије према Живковићу још од његовог министровања, а које су се само појачале током ратних операција 1914. и избиле у први план током одступања 1915/1916. Ипак, протест остарелог владара није наишао на жељени пријем. Штавише, остао је без одговора. Краљева нетр-

53 ВА, пописник 10, к. 12, ф.1, док. 3, Списак официра, чиновника, подофицира, каплара и редова1. српске добровољачке дивизије који су са Крфа дошли у Русију.

54 ВА, пописник 16, к. 44, ф. 1, Добровољачки корпус Срба, Хрвата и Словенаца, 13; А. Животић, „Генерал Драгутин Милутиновић (1865–1941). Војник и историчар“, *Војноисторијски гласник* 1/2015, 49–50.

55 Ђукић, „Школовање српских официра у Русији“, 75.

пељивост је поново избила у први план након пријема вести о страдању српских добровољаца у Добруци. Иако генерал Живковић није био с добровољачким трупима у Добруци, краљ Петар га је сматрао одговорним за претрпљене губитке.⁵⁶

По доласку у Русију, генерал Живковић је посетио руског цара. Према оцени српског војног изасланика у Петрограду, генерал Живковић је на цара и његово окружење оставио изузетно добар утисак.⁵⁷ По преузимању команде над корпусом, Живковић се оријентисао на јачање добровољачког покрета потенцирајући поред војне и политичку улогу самог корпуса. Због тога је често долазио у сукоб с командантом Прве дивизије пуковником Хаџићем, који је проблем посматрао са становишта губитака које је та дивизија доживела у борбама у Добруци, док је Живковић сматрао да треба јачати добровољачки покрет и припремати добровољце за даље борбе и у условима тешких губитака имајући на уму дотадашње искуство главнине српске војске.⁵⁸ Супротно од Хаџића и Лонткијевића, сматрао је да добровољачке снаге треба ангажовати у борби што ближе Србији, а не у Добруци, удаљеној 600 километра од Србије. Предлагао је да Добровољачки корпус буде пребачен у Турн Северин, одакле би предузео операције ка простору Кључа. Такво опредељење је правдао војничким и политичким разлозима. Сматрао је да добровољци не желе да се боре на туђој територији, већ у Србији, да би се тиме обезбедила веза с домаћим становништвом и да би се могли прикупити српски војници који су остали у Србији и подићи устанак. Такође, био је уверен да би то изазвало и диверзију према Солунском и Добруџанском фронту.⁵⁹ Уколико то није могуће, сматрао је целисходнијим упућивање читавог корпуса на Солунски фронт него његов одлазак на румунски фронт.⁶⁰ За такве ставове и опредељење, генерал Живковић је тражио и подршку српског посланика у Русији Спалајковића, који је с њим делио сличне ставове о потреби ангажо-

56 Драгољуб Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. Рат и последње године 1914–1921*, (Београд, 2009), 218–219.

57 ВА, пописник 3, к. 111, ф. 9, док. 22, Телеграм пуковника Лонткијевића Штабу Врховне команде од 7. септембра 1916.

58 ВА, пописник 10, к. 15, ф. 5, док. 42, Писмо генерала Живковића пуковнику Хаџићу од 12. септембра 1916.

59 ВА, пописник 3, к. 111, ф. 91, док. 30, Писмо министра војног Штабу Врховне команде од 4. октобра 1916.

60 ВА, пописник 10, к. 1а, ф. 1, док. 22, Писмо генерала Живковића пуковнику Лонткијевићу од 1. јануара 1917.

вања добровољаца пре на Солунском него на румунском или руском фронту.⁶¹ Резимирајући Живковићев рад у Добровољачком корпусу, српски конзул у Одеси Цемовић је истицао ширину његових погледа и разумевање суштине добровољачког питања и његовог не само војног већ и ширег политичког значаја. Оцењивао је да је његов рад био апсолутно на фону опредељења српске владе за стварање југословенске државе, али да се током свог боравка у Русији суочавао с неразумевашем, па и противљењем великог дела официра на најодговорнијим положајима, који суштински нису разумели главне линије политике српске владе према прикупљању добровољаца, њиховом војном ангажовању и значају за стварање будуће југословенске државе. Искусни војник, али и бивши министар, генерал Михаило Живковић је тој проблематици приступао из сасвим другачије визуре, дајући проблему посебан значај.⁶²

Његов положај у Русији је био оптерећен и политичким сукобом који се у то време одвијао на Крфу и у Солуну. Хапшење истакнутих „црнорукаца“ и почетак Солунског процеса снажно су се рефлектовали на стање у Српском добровољачком корпусу, у коме се налазио велики број присталица „Црне руке“. Однос између генерала Живковића и пуковника Хаџића и одлагање повратка четворице официра „црнорукаца“ за које је тражено да се хитно врате у Солун довели су у питање и положај самог команданта корпуса генерала Михаила Живковића. Тражећи подршку од посланика Спалајковића у једном дугом писму, он је са жаљењем констатовао да је понашањем „црнорукаца“ доведен у питање и његов ауторитет команданта корпуса. Сматрао је да му њихово понашање компликује положај и да га лично компромитује. Иако је на изванредан начин и сам подржавао „црнорукце“ сматрајући их пре свега способним официрима и ватреним патриотама, услед захуктавања солунске афере генерал Живковић је настојао да се дистанцира од њиховог деловања настојећи да заштити како Српски добровољачки корпус на чијем је челу стајао, тако и себе као дугогодишњег официра без мрље у каријери.⁶³

61 ВА, пописник 10, к. 1а, ф. 1, док 28, Писмо генерала Живковића посланику Спалајковићу од 1. фебруара 1917.

62 *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, приређивач Никола Поповић, (Београд, 1977), 295–297.

63 Богумил Храбак, „Делатност чланова удружења ‘Уједињење или смрт’ у Русији 1915–1919“, *Историја XX века*, књига 7, (Београд, 1965), 201–202.

Након избијања револуције у Русији донета је одлука о упућивању добровољаца на Солунски фронт. Живковић је као командант корпуса организовао њихов транспорт, али се на путу разболео и остао у Паризу.⁶⁴ Претходно се ради лечења и организовања пребацивања добровољачких трупа на Солунски фронт задржао у Петрограду.⁶⁵ Пошто је лекарским прегледом констатовано да није способан за даље вршење војне дужности, пензионисан је 1. јуна 1918.⁶⁶ Остаје нејасно да ли је пензионисање заслужног и прослављеног генерала Михаила Живковића било условљено искључиво стањем његовог здравља, озбиљно начетог тешким годинама ратне и мирнодопске официрске службе, или се радило и о изразу неповерења регента Александра проузрокованом генераловим сукобом у Русији с регентовим „љубимцима“, пуковником Стеваном Хаџићем и мајором Војином Максимовићем, и његовим благим ставом према „црнорукцима“ и њиховом деловању у Српском добровољачком корпусу током Солунског процеса.

Генерал Михаило Живковић је био ожењен Даринком, ћерком познатог ваљевског трговца Ранка Гођеваца.⁶⁷ С њом у браку је имао синове Миодрага, Јована и Милана. Пензионерске дане је, начетог здравља, са озбиљним срчаним обољењем, проводио у својој кући у Београду. Приватно, током официрске каријере је као изузетно посвећен и надарен пешадијски официр, посебно заинтересован за проблеме наставе гађања, био врло активан у стрељачким дружинама. Једно време је био и члан Главног одбора Стрељачких дружина Краљевине Србије, а потом и његов вишегодишњи председник.⁶⁸ Као пензионер, посветио се писању мемоара о свом учешћу у балканским и Првом светском рату. Поред мемоарског списка о командовању До-

64 О раду Добровољачког корпуса опширније: Илија Јовановић, Стеван Рајковић, Вељко Рибар, *Југословенски добровољачки корпус у Русији. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, (Београд, 1954); *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, (Београд, 1977); *Добровољци у ратовима 1912–1918. Доживљаји и сећања*, уредник Р. Кашанин, (Београд, 1971).

65 Драгутин Милутиновић, „Пребацивање добровољачких трупа из Русије на Солунски фронт“, *Политика*, 9932, 16. јануар 1916, 6.

66 *Службени војни лист*, број 22, 18. јун 1918, 1.

67 Ранко Гођевац (Зарубе, Ваљево, 1817 – Ваљево, 1908), познати трговац, механиција и индустријалац. Бавио се углавном извозом сувих шљива. У Београду 1842. отворио фирму која се бавила трговином гвожђарско-металском и техничком робом и успешно пословала све до Другог светског рата. Развијао је посао уз велику помоћ државе и бројне олакшице у пословању.

68 Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. У Отаџбини 1903–1914*, 159.

бровољачким корпусом у Русији,⁶⁹ написао је још два обимнија мемоарска текста и један критички осврт мемоарског карактера на радове генерала и академика Живка Павловића о Колубарској бици. Његов први мемоарски спис се односи на период Првог балканског рата и Живковићево командовање Ибарском војском.⁷⁰ У том тексту је на изузетно аналитичан и критичан начин изложен ток борбених дејстава Ибарске војске у рату против Турака. Уздржавајући се од изношења својих импресија и емоција, Живковић је настојао не само да представи догађаје у којима је учествовао и које је својим командантским умећем великим делом и обликовао, већ и да кроз бритку војничку анализу извуче неопходне поуке и представи их будућим официрским нараштајима. Нажалост, тај мемоарски спис још увек није публикован и на тај начин учињен доступним научној јавности и ширем кругу знатижељника. Његов други текст мемоара се тиче периода у коме је командовао Одбраном Београда.⁷¹ Обиман текст, богат фактографским детаљима и личним утисцима команданта, представља темељну и бритку анализу дејстава ове формације у борбама српске војске током 1914. и 1915. Мемоари генерала Михаила Живковића о времену када се налазио на челу трупа Одбране Београда су објављени, али како приређивачи нису користили текст мемоара похрањен у Војном архиву, публиковани текст није идентичан тексту сачуваном у Војном архиву.⁷² Такође, објављен је без неопходне пратеће студије и критичког апарата. Подстакнут првим радовима генерала Живка Павловића о Колубарској бици, објављеним преваходно на страницама *Српског књижевног гласника*, незадовољан начином на који су представљени рад Штаба Врховне команде и његов однос с командом Прве армије током саме битке, а посебно места, улоге и значаја операција Одбране Београда током офанзивног дела битке, написао је шири аналитички текст износећи своје мишљење и чврсте аргументе у прилог своје тезе да су снаге Одбране Београда уз Другу армију током другог дела офанзивне фазе Колубарске битке изнеле најзначајнији део терета победоносне операције српске војске.⁷³ Поред мемоарских текстова генерала Живковића, у Војном архиву се чува и његова лична преписка коју је у својству командан-

69 ВА, пописник 16, к. 44, ф. 1, Добровољачки корпус Срба, Хрвата и Словенаца.

70 ВА, пописник 16, к. 43, ф. 2, Операције Ибарске војске.

71 ВА, пописник 16, к. 43, ф. 3, Одбрана Београда.

72 Живковић, *Одбрана Београда 1914–1915*.

73 ВА, пописник 16, к. 43, ф. 3, Критика радова генерала Живка Павловића.

та Добровољачког корпуса водио с представницима руских војних и цивилних власти, српском владом, српским посланством у Петрограду и низом пријатеља и познаника у Русији, што представља драгоценост сведочанство о активностима генерала Живковића, али и о дешавањима унутар корпуса, проблемима са којима се команда корпуса суочавала услед револуционарних прилика у Русији и њихових рефлексија на положај корпуса и унутрашње стање у њему.⁷⁴

За успешно командовање у рату и миру и заслуге за развој српске војске генерал Михаило Живковић је одликован више пута највишим домаћим и страним одликовањима. Био је носилац Ордена Карађорђевог звезде са мачевима трећег и четвртог реда, Ордена Карађорђевог звезде трећег реда, Ордена Белог орла трећег, четвртог и петог реда, Ордена Таковског крста са мачевима петог реда, Ордена Таковског крста другог и трећег реда, Ордена Светог Саве другог реда, Златне и Сребрне медаље за храброст, Албанске споменице, као и споменица на ратове 1876–1878, 1885, 1912–1913. и 1914–1918. Такође, одликован је и руским Орденом Светог Станислава са мачевима другог реда и француским Орденом Легије части четвртог реда.

Генерал Михаило Живковић је био и војни писац. Његов стваралачки рад на плану уобличавања војне теорије и уопштавања ратних искустава је био фокусиран на саопштавање сопствених војних, посебно ратних искустава и настојања на плану модернизације тактике и наоружања његовог матичног рода – пешадије. Своја ратна искуства из српско-турских ратова уобличио је у један текст који је штампан у војном часопису *Ратник*.⁷⁵ Тактику и обуку пешадије је настојао да осавремени дајући свој прилог разумевању употребе новог типа пушке и муниције у српској војсци,⁷⁶ брзог гађања⁷⁷ и упознавању са искуствима руских пешадијских јединица.⁷⁸

Умро је 27. априла 1930. у Београду, тачно годину дана након свог класног друга и ратног саборца војводе Степе. Тиме је са животне сцене сишао и последњи српски генерал унапређен у генерал-

74 ВА, пописник 16, к. 43, ф. 1, Преписка генерала Михаила Живковића као команданта Добровољачког корпуса у Русији.

75 Милутин Живковић, „Операције здружене Чачанске бригаде 1. класе народне војске на Тимочком војишту 1877/78, од објаве рата па до поновног пада Куршумлије“, *Ратник* 1/1914, 13–25.

76 Милутин Живковић, „Наша нова пушка и муниција“, *Ратник* 3–4/1900, 253–264.

77 Милутин Живковић, „О брзом гађању“, *Службени војни лист* 1891, 163–166.

78 Милутин Живковић и М. Мариновић, *Белешке о руској пешадији*, (Београд, 1899).

ски чин пре отпочињања епохе ратова за ослобођење и уједињење. Сахрањен је наредног дана на београдском Новом гробљу уз највише војне и државне почести. Испраћен је и искрено ожаљен од великог броја пријатеља, ратних другова, грађана и официра, уз почасни плотун и грмљавину топова. Опелу у цркви Светог Саве присуствовали су министар војни армијски генерал Стеван Хаџић и изасланик краља Александра, његов ађутант бригадни генерал Антоније Пекић. Топлим речима, с пуно поштовања и пијетета, истичући нарочито генералове ратне заслуге, од њега се испред цркве опростио његов ратни начелник штаба, угледни војни писац и историчар, генералштабни пуковник у пензији Милутин Лазаревић.⁷⁹

Генерал Михаило Живковић је припадао генерацији српских официра која је своје прве официрске кораке направила у рату и завршила своју војничку службу у највећем ратном сукобу који су Србија и свет до тада видели. Израстајући у врсне офицере, калећи се на бојним пољима, стварајући слободну српску, а потом и југословенску државу, читав свој живот су посветили држави и војсци, верујући у националну мисију и идеал националног ослобођења и уједињења.

Извори и литература

Објављени извори

- *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, приређивач Н. Поповић. Београд, 1977.
- *Русские о Сербии и Сербях*, II (Архивные свидетельства), составитель Андрей Леонидович Шемякин. Москва, 2014.

Дневници и мемоари

- Антић Антоније. *Белешке*. Зајечар, 2010.
- Живковић Милутин. *Одбрана Београда 1914–1915*. Београд, 1998.
- Карађорђевић, Петар I. *Ратни дневник 1915–1916*. Београд, 1984.
- *Добровољци у ратовима 1912–1918. Доживљаји и сећања*, уредник Р. Кашанин. Београд, 1971.
- *Мемоари генерала и министра војног Љубомира Марића (1878–1960)*, приређивач Душица Бојић. Београд, 2012.
- Мишић, Живојин. *Моје успомене*. Београд, 1978.

79 „Сахрана генерала Живковића“, *Политика*, 7896, 30. април 1930, 6.

- Рајс, Рудолф Арчибалд. *Шта сам видео и проживео у великим данима*. Београд, 1997.

Периодика

- *Службени војни лист*
- *Политика*

Литература

- Алимпић, Миливоје. *Солунски фронт*. Београд, 1967.
- Група аутора. *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске. Од Царева Лаза 1712. до Добропољске битке 1918*, књиге 2 и 3. Београд, 1998.
- Ђукић, Слободан. „Школовање српских официра у Русији у XIX и првој деценији XX века“. *Војноисторијски гласник* 1/2015, 61–76.
- Живановић, Милан Ж. *Апис. Солунски процес Пуковник хиљаду деветсто седамнаесте године. Прилог проучавању политичке историје Србије од 1903. до 1918. год.* Нови Сад, 2015.
- Живковић, Милутин. „Операције здружене Чачанске бригаде 1. класе народне војске на Тимочком војишту 1877/78, од објаве рата па до поновног пада Куршумлије“. *Ратник* 1/1914, 13–25.
- Живковић, Милутин. „Наша нова пушка и муниција“. *Ратник* 3–4/1900, 253–264.
- Живковић, Милутин. „О брзом гађању“. *Службени војни лист*, 1891, 163–166.
- Живковић, Милутин и М. Мариновић, *Белешке о руској пешадији*. Београд, 1899.
- Живојиновић, Драгољуб. *Краљ Петар I Карађорђевић. У Отаџбини 1903–1914*. Београд, 2009.
- Живојиновић, Драгољуб. *Краљ Петар I Карађорђевић. Рат и последње године 1914–1921*. Београд, 2009.
- Животић, Александар. „Генерал Драгутин Милутиновић (1865–1941). Војник и историчар“. *Војноисторијски гласник* 1/2015, 40–60.
- Иветић, Велимир. „Политичка улога министара војних Краљевине Србије од 1903. до 1914. године“. Докторска дисертација, Факултет политичких наука, Београд, 2013.
- Јовановић, Илија, Стеван Рајковић, Вељко Рибар. *Југословенски добровољачки корпус у Русији. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*. Београд, 1954.

- Каширин, Василий Борисович. „Высший и старший командный состав армий стран балканского полуострова в оценках и суждениях русских военных специалистов в начале XX века“. *Человек на Балканах глазами русских*, 180–205. Санкт-Петербург, 2011.
- Лазаревић, Милутин. *Борбе око Београда 1915. године. Један прилог историји наших ратова*. Београд, 1922.
- Лазаревић, Милутин. *Наши ратови за ослобођење и уједињење. Српско-турски рат 1912–1913*, I–III. Београд, 1927–1931.
- Љушић, Радош, Слађана Бојковић, Милоје Пршић, Божидар Јововић. *Официри у високом школству Србије 1804–1918*. Београд, 2000.
- Максимовић, В. „Војничке везе и односи Србије са Русијом у току протеклога столећа (1806–1917)“. *Руски архив VIII*, Београд, 1930.
- Милићевић, Милић. *Генерали Војске Кнежевине и Краљевине Србије*. Београд, 2003.
- Павловић, Живко. „Београдска операција (ослобођење Београда) новембра 1914 год“. *Глас Српске краљевске академије* СII, други разред, 59. Београд, 1922.
- Павловић, Живко. *Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском*. Београд, 1968.
- Пешић, Петар. *Наш рат с Турцима 1876/77*. Београд, 1925.
- Поповић, Љубодраг, Милић Милићевић. *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862–1918*. Београд, 1998.
- Перовић, Б., М. Лах, А. Ђонлагић, Б. Гледовић, М. Ђуришић, Б. Ратковић, Б. Давидовић, С. Катић. *Први балкански рат 1912–1913. Операције Српске војске*, прва књига. Београд, 1959.
- Поповић-Обрадовић, Олга. *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*. Београд, 1998.
- *Рат Србије с Турском за ослобођење и независност 1877–78 год.* Београд, 1879.
- Ратковић, Борислав. *Први балкански рат 1912–1913. Операције Српске војске*, друга књига. Београд, 1975.
- *Споменица педесетогодишњице Војне академије 1850–1900*. Београд, 1900.
- *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850–1925*. Београд, 1925.
- Трговчевић, Љубинка *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*. Београд, 2003.
- Храбак, Богумил. „Делатност чланова удружења ‘Уједињење или смрт’ у Русији 1915–1919“. *Историја XX века*, књига 7. Београд, 1965.

Aleksandar Životić
The Faculty of Philosophy, the University of Belgrade

**A Russian Student at the Head of the Serbian Volunteer Corps
– General Mihailo Živković (1856–1930)**

Summary: General Mihailo Živković was one of the outstanding Serbian military commanders of the Balkan wars and World War I. He made his first officer steps during one of the 19th century wars, and finished his military service at the time of the largest military conflict in the history of Serbia and the world. Being one of the most talented infantry officers of his generation, Živković built a brilliant officer career and took the high post of military minister during the Annexation crisis. During the Balkan wars, he commanded the Ibar Army, and during World War I headed the defense of Belgrade and the Serbian Volunteer Corps in Russia. His views on military science were very close to the Russian military theory and military practice. He trained in Russia, diligently followed the changes in the Russian army, and kept close ties with Russian officers. On the other hand, the Russian military representatives highly appreciated Mihailo Živković and regarded him as the bearer of Russian influence in the Serbian military circles.

Key words: Serbia, Russia, World War I, volunteers, Mihailo Živković, army

УДК 355.48(497)"1916/1918"
355.1(=161.1)(497)"1916/1918"
355.1(=163.41)(497)"1916/1918"

Далибор ДЕНДА

Институт за стратегијска истраживања, Београд
dalibor.denda@mod.gov.rs

Српска војска и руске трупе на Солунском фронту – историографија и стварност*

Апстракт: У раду се даје преглед и коментар литературе руског и српског порекла о боравку руских трупа на Солунском фронту. На основу мало коришћене грађе и литературе српске провинијенције указује се на недовољно познате детаље који додатно осветљавају наведену тематику, као и на српски доживљај Руса и руске војске настао на основу заједничког искуства са Солунског фронта.

Кључне речи: Србија, војска, руске трупе, Солунски фронт, историографија

Боравак руских трупа на Солунском фронту од 1916. до 1918. године није непозната тема ни у руској ни у српској историографији. Руска историографија обрађивала је ово питање како у оквирима ширих синтеза које се односе на учешће царске Русије у Првом светском рату тако и у радовима посвећеним руском експедиционом корпусу у Француској и на Балкану. Да поменемо само радове Ј. Н. Данилова,¹ Н. Г. Корсуна,² Ј. А. Писарева³ и две ди-

* Рад је део пројекта *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници* (бр. 47027) који финансира Министарство за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије.

- 1 Юрий Н. Даниловъ, *Русские отряды на французскомъ и македонскомъ фронтахъ 1916–1918 г.г.*, (Парижъ: Изданіе Союза офицеровъ участниковъ войны на французскомъ фронтѣ, 1933).
- 2 Николай Г. Корсун, *Балканский фронт мировой войны 1914–1918*, (Москва: Гос. воен. изд-во Наркомата обороны Союза ССР, 1939).
- 3 Юрий А. Писарев, „Русские войска на Салоникском фронте в 1916–1918 гг“, *Исторические записки*, Т. 79, 1966.

сертације новијег датума, А. Ј. Павлова (1995)⁴ и А. А. Болтајевског (2009).⁵

У српској историографији радова таквог обима је много мање, што је и логично, будући да фокус њеног интересовања није усмерен на историју руских оружаних снага у Великом рату. Ипак, први радови на ту тему појављују се код нас готово истовремено са појавом књиге Ј. Н. Данилова. Реч је о заједничком раду руског пуковника Романа Дрејлинга и пуковника Војислава У. Илића „Учешће руских трупа на Солунском фронту“⁶ објављеном у свескама часописа *Ратник* за март и април 1930. и раду коњичког пуковника Војислава У. Илића „Учешће 2. самосталне руске дивизије на Солунском фронту 1917.–1918. године“⁷ објављеном годину дана касније у свесци *Ратника* за фебруар–март 1931. У раду Дрејлинга и Илића описано је учешће 2. и 4. самосталне руске бригаде у борбеним дејствима до формирања 2. самосталне руске дивизије док је у раду Илића, поред учешћа у борбама, посебан акценат стављен на неред и дезорганизацију до којих је дошло након увођења мера привремене владе Керенског и као последица револуционарних дешавања. У овом раду према револуционарним иступима припадника руске дивизије аутор се односи крајње негативно, док се негативан однос Француза према Русима прећуткује. Заједничко за оба наведена рада јесте да су настала на основу руске и француске архивске грађе, док се српска грађа не користи.

Једини истраживачки рад у српској историографији који се бавио нашем темом појавио се тек 1957. из пера Драгомира Митровића, а поводом четрдесете годишњице Октобарске револуције у Русији. У раду није у већој мери обрађивано учешће руских самосталних бригада у борбеним дејствима, већ је пажња посвећена револуционарним дешавањима којима је 2. самостална руска дивизија

4 Андрей Ю. Павлов, „Русская одиссея“ эпохи Первой мировой. Русские экспедиционные силы во Франции и на Балканах, (Москва: Вече, Санкт Петербург: Русская христианская гуманитарная академия, 2011).

5 Андрей А. Болтаевский, „Русские войска на салоницком фронте 1916–1918 гг.“, (дисертација кандидата исторических наук, Московский государственный педагогический университет, 2009).

6 Роман Дрејлинг, Војислав У. Илић, „Учешће руских трупа на Солунском фронту“, *Ратник* III, (Београд, 1930), 52–66; Исто, *Ратник* IV, (Београд, 1930), 32–40.

7 Војислав У. Илић, „Учешће 2. самосталне руске дивизије на Солунском фронту 1917.–18. године“, *Ратник* II–III, (Београд, 1931), 85–89.

била захваћена под утицајем развоја ситуације у самој Русији.⁸ Ово је ипак и први рад у српској историографији који се заснивао искључиво на грађи српске војне провинујенције, а не на француској и руској грађи као што је то био случај са претходна два рада. Ипак, ни у овом раду нису целовито коришћени документи српског војног порекла као ни грађа објављена у едицији *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*.⁹ Учесће руских трупа у борбеним дејствима на Солунском фронту у ширем контексту даје и Миливоје Алимпић у књизи *Солунски фронт* из 1967. године.¹⁰

Подаци о боравку 2. и 4. руске самосталне бригаде, које ће од јуна 1917. прерасти у 2. руску самосталну дивизију, на Солунском фронту и разлози за њихово слање на балканско ратиште познати су па ћемо се на њима задржати само кратко. Циљ нашег рада биће да читаоца упознамо са више непознатих детаља из грађе српског порекла, као и са сликом коју су Срби стекли о Русима и руској војсци у току „братства по оружју“ на Солунском фронту.

Долазак руских бригада на Солунски фронт представљао је делимичан одговор руске врховне команде на захтеве савезника да се на западни фронт из Русије упути 400.000 људи које је требало да наоружа Француска.¹¹ Обе бригаде требало је да буду истог формацијског састава од по два пука од три батаљона и једног допунског батаљона од шест чета или укупно 174 официра, 24 чиновника, два свештеника и 8.862 војника, укључујући ту и два француска официра, пет чиновника и 100 војника.¹² Према српским изворима, Друга самостала руска бригада, са укупно 141 официром, 15 чиновника и 7.844 подофицира и војника под командом генерала Дитерихса, почела је да се искрцава у Солуну 30. јула 1916. Четврта самостална бригада под командом генерала Леонтјева пристигла је у

8 Dragomir Mitrović, „Revolucija u Rusiji i ruske trupe na Solunskom frontu“, *Историјски гласник* 3–4, (Београд, 1957), 17–24.

9 Подаци о руским трупама на Солунском фронту могу се пронаћи у следећим књигама зборника *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*, Министарство војске и морнарице, том. I–XXXI (Београд, 1924–1939), (даље: *ВРС*), које се односе на период од 17. јуна 1916. године до 13. јуна 1918. године: *ВРС*, XVI, (Београд, 1929); *ВРС*, XVII, (Београд, 1929); *ВРС*, XVIII, (Београд, 1930); *ВРС*, XIX, (Београд, 1930); *ВРС*, XX, (Београд, 1931); *ВРС*, XXI, (Београд, 1931); *ВРС*, XXII, (Београд, 1932); *ВРС*, XXIII, (Београд, 1933); *ВРС*, XXIV, (Београд, 1933); *ВРС*, XXV, (Београд, 1934).

10 Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, (Београд: Војно дело, 1967).

11 Павлов, „*Русская одиссея*“ *эпохи Первой мировой*, 29–38.

12 Дрејлинг, Илић, „Учесће руских трупа на Солунском фронту“, *Ратник* III, 52.

октобру исте године са 114 официра и 7.133 подофицира и војника.¹³ Друга бригада у оквиру француско-руске дивизије истакла се у заузимању Флорине и на левом крилу српске војске при заузимању Битоља, док је четврта била у резерви.¹⁴ Прве руске јединице наћи ће се под српском командом 26. новембра 1916. када је Друга бригада придодата Првој српској армији. Неколико дана касније и Четврта бригада биће стављена под команду Треће српске армије.¹⁵ Са српском војском руске трупе учествовале су у неуспешним борбама за овладавање котом 1050 и Браздастом косом.¹⁶ Према извештају који је генерал Дитерихс послао руској врховној команди јануара 1917. о бројном саставу Друге бригаде, на Солунски фронт је стигло укупно 187 официра и 8.565 подофицира, војника и чиновника. Због великих губитака које је бригада претрпела у борбама вођеним 1916. године, из Русије је за њено комплетирање било послато 25 официра и 3.439 војника.¹⁷ У мају 1917. највиши командни састав 2. руске самосталне бригаде чинили су бригадни генерал Дитерихс као командант, генералштабни пуковник Шишкин као начелник штаба, бригадни генерал Тарбејев као командант 3. пука и пуковник Алексејев као командант 4. пука. У 4. руској самосталној бригади командант је био бригадни генерал Леонтјев, начелник штаба генералштабни пуковник Дуров, командант 7. пука пуковник Мочуљски и командант 8. пука пуковник Грундштрем.¹⁸

Од две руске бригаде формира се 7. јуна 1917. Друга самостална руска дивизија у чији састав октобра и новембра исте године улази и артиљеријска бригада придошла из Русије. Када је дивизија формирана унеколико је измењен командни састав. За њеног команданта постављен је генерал Дитерихс док се генерал Леонтјев вратио у Русију. Командант 4. бригаде постао је генерал Тарбејев а за команданта 2. бригаде привремено је био постављен пуковник Александров.¹⁹ Након објављивања „Правилника о изборним чет-

13 Mitrović, *n. d.*, 17.

14 Павлов, *н. д.*, 81–82.

15 Mitrović, *n. d.*, 17–18.

16 О борбама око коте 1050 и Браздасте косе видети више: Алимпић, *н. д.*, 236–247.

17 Павлов, *н. д.*, 84.

18 Дрејлинг, Илић, „Учешће руских трупа на Солунском фронту“, *Ратник IV*, 40.

19 Илић, „Учешће 2. самосталне руске дивизије на Солунском фронту“, 87–88. - Касније ће доћи до нових промена. На челу дивизије генерала Дитерихса је заменио генерал Тарбејев а начелника штаба пуковника Дурова генералштабни пуковник Доршпрунг-Целици. Другу руску бригаду примио је пуковник Алек-

ним и пуковским комитетима и о дисциплинским судовима“ и успостављања пуковских комитета осетио се утицај руске револуције на трупе, што је довело до пада дисциплине, одбијања наређења, напада на старешине и томе слично.²⁰ У том периоду део руских трупа савезници су користили и за пацификацију ситуације у Грчкој (напад на Атину и Атос),²¹ да би крајем јула руска дивизија изашла на фронт где је требало да смени делове 156. и 76. француске дивизије у рејону Преспа–Охрид–Малић. Ту ће учествовати у борбама до краја децембра 1917. и почетка јануара 1918. када је због револуције у Русији и преговора о миру повучена са положаја. Осетила се и разорна делатност пропаганде Централних сила и револуционарне владе на руске трупе, што је све изазвало подозрење код савезника. Након тога из руских трупа издвојени су Пољаци за пољску легију а оне стављене под француску дисциплину и старање. Припадници руских трупа су сврстани у три категорије: они који су желели да се боре (углавном официри), они који су пристали да раде у позадини и они који нису хтели ни да ратују ни да раде у позадини. Прва категорија је била послана у Француску ради формирања Руске легије, од друге је образовано девет радничких батаљона, док је трећа, најбројнија, категорија (њих око 11.500) упућена у Бизерту у северну Африку на нарочито тешке радове.²²

Подаци које смо изнели углавном су познати и верификовани у историографији. На нама остаје стога да се позабавимо ставом Срба према Русима и руским трупама на Солунском фронту који до сада није заокупљао посебну пажњу историчара.

Када је у питању однос српских званичних војних кругова према руским трупама на Солунском фронту, на основу докумената српске врховне команде (СВК) може се закључити да је он био позитиван од самог почетка, као и да је идеја о њиховом доласку у суштини потекла од српске стране. Српска врховна команда је још 24. фебруара 1916. истакла потребу да руска војска учествује у операцијама на Балкану. Њена појава на фронту према Бугарима би, према мишљењу СВК, имала великог утицаја на морал бугарске војске те би резултат

сандров, а Четврту пуковник Грундштрем, 4. пук пуковник Миндра а 7. пук пуковник Несходовски.

20 Дрејлинг, Илић, „Учешће руских трупа на Солунском фронту“, *Ратник* IV, 39.

21 О томе видети више: Илић, „Учешће 2. самосталне руске дивизије на Солунском фронту“, 86–87; Павлов, *н. д.*, 121–123.

22 Mitrović, *н. д.*, 20–24; Павлов, *н. д.*, 123–129.

тога био да се маса војске можда не би ни борила или, ако би се борила, онда би то било са много мање отпора него иначе. Према мишљењу СВК, појавом руске војске на македонском војишту би се манифестовала потпуна солидарност савезника на Балкану и разбило уверење које је владало у српском и бугарском народу да Руси неће директно учествовати у рату против Бугарске већ да увек према њој показују извесну наклоност. Према информацијама СВК, већ дуже времена биле су учестале појаве бекства у бугарској војсци, док су сви бегунци и заробљеници једнодушно тврдили да би се бугарски војници још више предавали када би на македонском ратишту било Руса, јер су у њих имали поверења да им се неће десити никакво зло. Закључак је био да би се, када би било руске војске на балканском ратишту, постигао позитиван резултат: бекство и расуло код бугарске војске, што би увелико олакшало будућу офанзиву на Балкану. Пораз бугарске војске неминовно би, према мишљењу СВК, утицао на Румунију и евентуално Грчку, чији би улазак у акцију против Централних сила учинио да се брзо постигну велики успеси према Аустрији и европски рат приведе крају.²³ Ове идеје СВК о упућивању руских трупа на македонско војиште наићи ће на разумевање код команданта савезничке Источне војске генерала Сараја и ући у аргументацију коју је он изнео руском конзулу у Солуну тражећи да се руска бригада која је већ била намењена за западни фронт стави њему на располагање. Са сличним предлогом обратила се Русима и француска влада. Обавештавајући о томе Петроград, руски амбасадор у Паризу А. П. Извољски је поновио аргументација СВК с краја фебруара 1916. године. Српска аргументација одиграла је тако одлучујућу улогу и код Француза и код Руса за слање руских трупа на Солунски фронт.

Долазак руских трупа имао је велики морални значај за Србе. Вест о томе разглашена је трупима уз објашњење да Руси долазе Србима у помоћ.²⁴ Први утисак о руским војницима био је изванредан. Наглашавано је да се ради о пробраним добровољцима, од којих половина има георгијевски крст за храброст.²⁵

23 Војни архив (ВА), пописник 3 – архива српске Врховне команде (П-3), кутија (к.) 146, фасцикла (ф.) 7, редни број (р. б.) 8/1, Штаб Врховне команде, Оперативно одељење, О бр. 207 од 18/31. 4. 1916. – господину министру војном.

24 ВА, П-3, к. 146, ф. 7, р. б. 8/40, Штаб Врховне команде, Оперативно одељење, О бр. 2841 од 12/25. 7. 1916. – командантима I, II и III армије, Коњичке дивизије и Главном интенданту.

25 ВА, П-3, к. 146, ф. 7, р. б. 8/47, Министар војни – Врховној команди, ФЂОБр. 1206 од 17/29. 7. 1916.

За то да руске трупе буду под командом српске војске нарочито је био заинтересован њен врховни командант престолонаследник Александар. На решавању тог питања у Ставки се нарочито ангажовао генерал Жилински. Како се Сарај томе противио, престолонаследник је тражио преко српског војног аташеа пуковника Бранислава Лонткијевића да издејствује да се руске трупе бар боре непосредно поред српских.²⁶ То ће тако бити и решено а касније ће се руске трупе борити и под командом СВК.

Српска документа разрешавају још једно питање које је ушло у литературу. Ради се о информацији да је генерал Сарај у априлу 1917. захтевао смену генерала Леонтјева са положаја команданта 4. руске бригаде на захтев српског престолонаследника Александра.²⁷ Према грађи СВК, на захтев команданта Прве армије војводе Мишића из штаба СВК је одговорено да вести о недисциплини међу трупама Леонтјева и о бојазни о њиховом негативном утицају на српске трупе нису потекле из СВК, док је престолонаследник био непријатно дирнут јер је његово име без основа уплетено у депешу коју је војни агент Артамонов упутио руској влади и руском посланству у Паризу.²⁸

Грађа СВК доноси и непријатне информације о дејству револуционарних мера на морал и дисциплину руских трупа на Солунском фронту. Тако командант места у Водену, пуковник Николић извештава 24. јула да у последње време редовно сваког дана долазе у Воден у масама руски војници, до 500 њих, без икакве објаве и потребе и да се већина њих опија у толикој мери да су виђени где леже по свим улицама и појединим радњама. Они се, по Николићу, тако пијани међусобно и са осталим савезничким војницима свађају, туку и чине разне изгреде. Често у таквом стању иду по кућама и насилно покушавају да обљубе жене, те таквим понашањем грађанству задају страх.²⁹

И поред свих инцидената, останак руских трупа на Македонском фронту био је од животне важности за српске интересе. О томе сведоче и реакције српских војних власти на идеју о повратку руских трупа са Солунског фронта у Русију, а у вези са доласком дело-

26 ВА, П-3, к. 146, ф. 8, р. б. 8/75, Штаб Врховне команде, Стр. пов О бр. 6650 од 7/20. 10. 1916. – делегату генералу Рашићу.

27 Павлов, *н. д.*, 118–119.

28 ВА, П-3, к. 146, ф. 8, р. б. 8/106, I армија, Поверљиво ОБр. 8237 од 17/30. 4. 1917. – Врховној команди

29 ВА, П-3, к. 146, ф. 8, р. б. 8/120. Команда места Водена, Пов. Бр. 178 од 11/24. 7. 1917. – Врховној команди (за Ађутантско одељење).

ва Српске добровољачке дивизије из Русије на тај фронт. Према ноти руске амбасаде у Паризу упућеној француском министарству иностраних послова 8. октобра 1917. године, енглески бродови који су довозили српске трупе у Солун требало је да буду искориштени да врате руске трупе са Солунског фронта у Русију. Ове најаве забринуле су српски државни и војни врх, пошто би одлазак руских бригада значио слабљење Солунског фронта. Из тих разлога је наложено војном изасланику у Санкт Петербургу, пуковнику Лонткијевићу да учини потребне кораке да руска врховна команда измени ту одлуку, као и да се руске трупе на Солунском фронту ставе под српску команду. Дешеше сличног садржаја упућене су и делегату у Паризу генералу Рашићу и пуковнику Миливоју Николајевићу у Лондону, док је министар иностраних послова умољен да са своје стране предузме потребне кораке дипломатским путем код руске владе.³⁰ Активности око повлачења руске дивизије са Солунског фронта биле су прекинуте избијањем Октобарске револуције почетком новембра 1917. године. Револуционарна дешавања у Русији почела су још јаче да делују на руске трупе на Солунском фронту. Већ крајем 1917. била су све присутнија општења руских војника са непријатељем. Та општења спречавали су ватром француска артиљерија, митраљеска одељења и остали делови чији је то био задатак. Дошло је и до оружаног сукоба између Француза и Руса, који су пуцали и бацали бомбе на француске официре и једну француску батерију. Након тога руске трупе су повучене са фронта. Смена 2. руске дивизије 175, 176. и 260. француским пуком започела је између 3. и 8. јануара 1918. године.³¹ Нешто потом, док је смена била у јеку, 13. јануара 1918. генералу Артамонову је из Русије стигла депеша у којој се говорило о закључењу примирја и која је садржала наређење да се дивизија повуче у позадину фронта.³² Нередима су биле захваћене и руске трупе у Француској.³³ Крајем новембра генерал Михајло Рашић је јављао из Париза да су, од тамошњих шест руских пукова, три разоружана због немира а три остављена под оружјем и да је генерал М. И. Занкјевич (представник руске привремене владе у француској врховној команди) понудио

30 Акт министра војног Пов.Ф.Ђ.О.Бр 7091 од 16. октобра 1917, *ВРС*, XXIV, (Београд, 1933), 288–289.

31 Стр. Пов. О.Бр. 13570 од 7. јануара 1918, *ВРС*, XXV, (Београд, 1934), 37.

32 Павлов, *н. д.*, 128.

33 О немирима међу руским трупама у Француској видети више: Павлов, *н. д.*, 90–112.

да та три пука уђу у састав српске војске. Са тиме се сложио и председник српске владе Никола Пашић. Рашић је на понуду изјавио да ће те трупе радо примити под окриље српске врховне команде и организовати њихов транспорт за Солун. Рачунало се да би прво било транспортовано 6.500 Руса а касније и осталих 8.000 из састава дивизије.³⁴ Из наведеног се може закључити да је питање попуне српске војске новим трупама било горуће за српски државни и војни врх и да се у руским трупама видео жељени извор те попуне. Иако до остваривања ове идеје није дошло, спремност СВК да прими руске војнике у своје редове охрабрила је пре свега руске официре да се пријаве као добровољци у српску војску. Већ 19. децембра руски војни изасланик известио је српског делегата код француске врховне команде да око 400 руских официра са западног фронта жели да ступи у српску војску. Српски представник је замолио за писмену представку са бројем официра по чиновима коју би доставио српском министру војном. Том приликом је наговестио тамошњем руском војном изасланику да српска војска нема потребу за официрима, пошто је и сопствених имала у вишку по депоима, као и да ће питање њиховог пријема бити више политичко него војно.³⁵ Српска врховна команда дефинитивно није имала интереса за пријем руских официра, будући да је и сопствених имала у вишку преко 20%. Наиме, у априлу 1917. године у Команди нераспоређених официра српске војске водило се по списку 862 лица, од чега је на лицу било њих 418.³⁶ Са обичним војницима ствари су стајале другачије, али је и у тим случајевима у српском војном врху постојао зазор од њиховог пријема због заражености дефетизмом и непослушношћу. Већ у месецу марту 1918. војници руске дивизије који су се изјаснили за рад у позадини фронта отпочели су, због малтретирања, исмевања и непримања припадљености, да беже са радова и да се јављају у српске јединице као борци.³⁷ Руски војни изасланик генерал Артамонов, који је боравио у Паризу, упутио је тада питање генералу Рашићу да ли и руски војници могу прећи у српску војску и под каквим условима.³⁸ Коман-

34 Пов. Ф.Ђ.О.Бр. 7924 од 2. децембра 1917. (Депеша генерала Рашића из Париза Бр. 1812 од 30. новембра 1917), *ВРС*, XXIV, (Београд, 1932), 505–506.

35 Пов.Ф.Ђ.О.Бр. 8279 од 20. децембра 1917, *ВРС*, XXIV, (Београд, 1932), 618–619.

36 Velimir Ivetić, „Struktura brojnog stanja srpske vojske na Solunskom frontu 1916–1918. godine“, *Војноисторијски гласник* 3/1998, 128.

37 Mitrović, „Revolucija u Rusiji i ruske trupe na solunskom frontu“, 24.

38 ВА, П-3, к. 146, ф. 8, р.б. 8/122, Министар војни – Врховној команди (за ђенера-ла Бојовића), 8/21. 3. 1918.

дант Прве српске армије војвода Живојин Мишић, под чијом командом су се и бориле ове руске трупе 1916. и 1917. године, предложио је Врховној команди да се ови руски војници приме у редове српске војске.³⁹ Одлука начелника штаба СВК генерала Бојовића била је, међутим, да због рђавог моралног стања руске војске не треба нипошто примати у српску војску руске војнике, те да треба прекинути и пријем официра.⁴⁰

Једна од тема која се намеће а која није довољно обрађена јесте и она како су Срби доживели Русе у свакодневной комуникацији на Солунском фронту. Можда најбољи опис тога даје рапорт пешадијског капетана I класе Богослава Катића,⁴¹ који је био официр за везу код 7. руског пука из 4. бригаде од 25. новембра/7. децембра 1916. до 13/26. јануара 1918. године. Извештај је састављен 1/14. априла 1918. године у вези са разматрањем могућности да се руски војници приме као борци у српску војску. Пишући о руским трупама на Солунском фронту Катић уочава строгу класну поделу код руског народа на мужике, крестјане, раденике, грађане и племство, које се делило на дворјане и више племство. Говорећи о руском официрском кору износи да се он, за разлику од српског,⁴² попуњавао готово искључиво од племства (највише из дворјана) а готово никако од крестјана. У 7. пуку били су готово сви из дворјана, неколико официра из вишег племства и само један из крестјана. Приметио је и да су, изузев неколико старијих мирнодопских официра, сви остали ратни официри - универзитетски студенти који су за време рата свршили официрски курс у трајању од четири до шест месеци у руским војним школама и нижим училиштима. Општа знања тих официра била су по њему на завидној висини, али им је стручна спрема била далеко

39 Mitrović, „Revolucija u Rusiji i ruske trupe na solunskom frontu“, 24.

40 ВА, П-3, к. 146, ф. 8, р. б. 8/122, Штаб Врховне Команде, Оперативно одељење, ОБр. 23521 од 9/22. 3. 1918 – г. министру војном – Крф.

41 Капетан I класе Богослав Ж. Катић рођен је 26. 8. 1884. у селу Баре код Пожаревца. Налазио се на служби за одржавање везе у 7. руском пуку као ађутант 2. бригаде Дринске дивизије од 7. децембра 1916. до 26. јануара 1918. године. Након тога командир чете у 1. батаљону 2. пешадијског пука „Кнеза Михаила“. У чин мајора унапређен октобра 1918, а у чин пуковника 28. јуна 1927. Говорио је француски и руски. Одликован руским орденом Светог Станислава II реда (према ВА, Досијеи персоналних података официра и војних чиновника војске Краљевине Југославије, Катић Живка Богослав).

42 О српском официрском кору у Првом светском рату видети више: Далибор Денда, „Официрски кор Војске Краљевине Србије у Првом светском рату“, *Војноисторијски гласник* 2/2016, 31–48.

испод задовољавајуће, нарочито код командира водова и чета унапређених у току рата код којих се опажало видно непознавање војне вештине укључујући и најосновнија начела за вођење водова и чета у борби, а нарочито у планинском рату. Они су умели само да покажу како се умире – били су јунаци и ништа више. Опхођење официра према војницима било је тиранско те је официр на војника гледао као на животињу а не као на човека и припадника руског народа, на супрот очинском односу официр–војник у српској војсци. По Катићу, тек нови режим покушао је да промени тај хладан однос и да приближи официре војсци, у чему се, по његовом мишљењу, у 7. пуку углавном успело.

Говорећи о војничком кадру он истиче да је био попуњен искључиво из мужика, крестјана, раденика и грађана. Карактеристике војника биле су по душевним особинама веома блиске српском војничком елементу. Руски војник разликовао се од српског јер је био веома прост и непросвећен и неспреман за борбу у практичном животу. Руски народ био је научен да обрађује само своју њиву и ништа више. Процент писмености код војника кретао се свега између 10 и 15%, за разлику од српске војске где је већ пред балканске ратове код регрута износио око 55%.⁴³ Дугим служењем у кадру и драконским мерама била је постигнута код војника потребна дисциплина која се огледала у слепој послушности без икаквог размишљања. Ту дисциплину је подржавала врло јака религијска свест дубоко усађена у душу руског народа. По свему осталом руски војник је био сличан српском – увек јунак, али не толико из осећања и традиције већ као последица војничког васпитања. За разлику од српског војника он није био способан за самостална дела, већ за дела за која је добијао наређење и упутство и која је увек испуњавао без обзира на опасност. Катићев закључак је био да је руски народ био одличан елемент за војску, али да није био рационално обрађен. Војници из састава пука били су родом из свих губернија Русије и већином учествовали у борбама код Варшаве и у Галицији, где су неки били и рањавани, а поред њих било је и регрута. Старост војника била је од 18 до 35 година. Изгледали су здрави, јаки и пуни љубави ка „многа страдалној младшој сестри Србији“. Он је такође приметио да је владала нетрпељивост између Руса и осталих савезника, са изузетком

43 О томе видети: Милић Милићевић, „Регрутни састав Војске Србије 1883–1912. Систем позива и неки његови друштвени аспекти“, *Војноисторијски гласник* 1/2016, 19.

Срба. Руски официри су увек истицали да су дошли да се боре за слободу Србије и чак на банкетима у част француских колега прво наздрављали српском престолонаследнику и српском народу. И пуковски комитети у лето 1917. донели су одлуку да руске јединице остају на Македонском фронту да се боре за слободу братске и истовjerne Србије.⁴⁴ Ова Катићева запажања указују на то да су се, и поред очигледног братског односа и истог цивилизацијског наслеђа, Срби и Руси прилично разликовали по нивоу војничког професионализма, писмености и постојања односно непостојања демократских традиција и искустава.

У чланку смо указали на поједине радове настале у Краљевини Југославији о питању учешћа руских трупа у борбама на Солунском фронту. Они показују да је постојало живо интересовање међуратне војне јавности у Југославији за ту тему и захвалност српске војске својим руским саборцима за све напоре које су учинили бојећи се раме уз раме са Србима на Солунском фронту. Ти радови садрже и понеке детаље који могу послужити као допуна већ постојећих монографија и дисертација на руском језику о учешћу руских трупа у борбама на овом фронту. На основу до сада некоришћене српске архивске грађе која се односи на постојећа сазнања можемо закључити да је идеја о доласку руских трупа на Солунски фронт потекла од српске стране и да је српска аргументација одиграла одлучујућу улогу и код Француза и код Руса у прилог овој идеји. Останак руских трупа на Македонском фронту био је од животне важности за српске интересе, о чему сведоче реакције српских војних власти на идеју о повратку руских трупа у Русију и доласка Српске добровољачке дивизије из Русије на тај фронт. Степен дезорганизације код руских трупа изазван мерама револуционарне владе и Брест-литовским миром био је ипак толики да је на крају и сама српска врховна команда, и поред горуће потребе за људством, одустала од пријема руских војника и официра у своје редове бојећи се њиховог негативног утицаја на морал српских трупа. Лично искуство појединаца указује на то да су се, и поред блискости, Срби и Руси међусобно прилично разликовали пре свега захваљујући тековинама друштвеног развоја земаља из којих су долазили.

44 ВА, П-3, к. 146, ф. 8, р. б. 8/123, Пешадијски капетан I класе Богосав Ж. Крстић – Врховној команди, за Оперативно одељење, Пов. Бр. 165 од 1/14. 4. 1918. год., Воден.

Извори и литература

Необјављени извори

- Војни архив: Пописник 3 – Оперативна архива српске Врховне команде 1914–1920; Досијеи персоналних података официра и војних чиновника војске Краљевине Југославије.

Објављени извори

- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*, том XVI. Београд: Министарство војске и морнарице, 1929.
- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*, том XVII. Београд: Министарство војске и морнарице, 1929.
- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*. том XVIII. Београд: Министарство војске и морнарице, 1930.
- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*, том XIX, Београд: Министарство војске и морнарице, 1930.
- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*, том XX. Београд: Министарство војске и морнарице, 1931.
- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*, том XXI. Београд: Министарство војске и морнарице, 1931.
- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*, том XXII. Београд: Министарство војске и морнарице, 1932.
- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*, том XXIII. Београд: Министарство војске и морнарице, 1933.
- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*, том XXIV. Београд: Министарство војске и морнарице, 1933.
- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914–1918*, том XXV. Београд: Министарство војске и морнарице, 1934.

Литература

- Алимпић, Миливоје. *Солунски фронт*. Београд: Војно дело, 1967.
- Болтаевский, Андрей А. „Русские войска на салоникском фронте 1916–1918 гг“. Дисертација кандидата исторических наук, Московский государственный педагогический университет, 2009.
- Даниловъ, Юрий Н. *Русские отряды на французскомъ и македонскомъ фронтахъ 1916–1918 г.г.* Парижъ: Изданіе Союза офицеровъ участниковъ войны на французскомъ фронтѣ, 1933.
- Денда, Далибор. „Официрски кор Војске Краљевине Србије у Првом светском рату“. *Војноисторијски гласник* 2/2016, 31–48.
- Дрејлинг, Роман и Војислав У. Илић. „Учешће руских трупа на Солунском фронту“. *Ратник* III/1930, 52–66;
- Дрејлинг, Роман и Војислав У. Илић. „Учешће руских трупа на Солунском фронту“. *Ратник* IV/1930, 32–40.
- Ivetić, Velimir. „Struktura brojnog stanja srpske vojske na Solunskom frontu 1916–1918. godine“. *Vojnoistorijski glasnik* 3/1998, 122–130.
- Илић, Војислав У. „Учешће 2. самосталне руске дивизије на Солунском фронту 1917.–18. године“. *Ратник* II–III/1931, 85–89.
- Корсун, Николай Г. *Балканский фронт мировой войны 1914–1918*. Москва: Гос. воен. изд-во Наркомата обороны Союза ССР, 1939.
- Милићевић, Милић, Ј. „Регрутни састав Војске Србије 1883–1912. Систем позива и неки његови друштвени аспекти“. *Војноисторијски гласник* 1/2016, 9–25.
- Mitrović, Dragomir. „Revolucija u Rusiji i ruske trupe na Solunskom frontu“. *Историјски гласник* 3–4/1957, 17–24.
- Павлов, Андрей Ю. „Русская одиссея“ эпохи Первой мировой. *Русские экспедиционные силы во Франции и на Балканах*. Москва: Вече, Санкт Петербург: Русская христианская гуманитарная академия, 2011.
- Писарев, Юрий А. „Русские войска на Салоникском фронте в 1916–1918 гг“. *Исторические записки*, Т. 79/1966, 109–139.

Dalibor Denda
Strategic Research Institute

Serbian Army and Russian Troops on Macedonian Front – Historiography and Reality

Summary: The author presents several unknown articles from the military press of the Kingdom of Yugoslavia referring to the activities of Russian troops on the Macedonian front during the period 1916–1918. These works also testify about great interest of Yugoslav officers regarding the issue and gratefulness of the Serbian Army members to its Russian comrades who fought together with them on Macedonian front. The articles include some details which could be used as an addition to the existing monographs and dissertations in the Russian language regarding the issue. On the basis of unused records from the Serbian military archives, the author concludes that the idea of sending the Russian troops to the Macedonian front was born within Serbian Supreme Command as the part of a broader perspective of sending Russian troops to act on Western Front. Serbian argumentation also played crucial role in helping the French presume the Russians to make positive decision regarding the Thessalonica issue. Serbian records also show that the stay of Russian troops on Macedonian front was essential from Serbian perspective. That was the reason why Serbs tried to stop their return to Russia after the arrival of Serbian volunteer division from Russia to Macedonian front. However, the level of disorganization of Russian troops caused by the measures of Russian revolutionary government and the Brest-Litovsk peace treaty influenced the turnover of the position of the Serbian Supreme Command regarding the issue, although there was a great need among the Serbs for the combatants. Serbian Supreme Command decided not to allow the Russian Officers and Soldiers to join its units, because of fear of potentially bad influence on the moral and obedience of Serbian troops on Macedonian front. Serbian experience regarding the Russians gained from the direct contact and joint combat actions on Macedonian front shows that, although they shared the same civilization values, Serbian and Russian soldiers were very different regarding their military skills, obedience and view of life, mostly due to different experiences of social, institutional and political developments in both countries.

Key words: Serbia, Army, Russian troops, Macedonian front, Historiography

ТОКОВИ РЕВОЛУЦИЈЕ
Currents of Revolution

УДК 141.8(470)"18":930(497.11)
329.14(470:497.11)"18"
141.7(497.11:470)"18"

Латинка ПЕРОВИЋ

Революционарно наслеђе Русије 19. века: утицај у Србији и његова изученост у српској историографији

Апстракт: На основу вишегодишњих истраживања и детаљне анализе совјетске и југословенске историографије ауторка сагледава руско револуционарно наслеђе друге половине 19. века и његов утицај у Русији и Србији и долази до закључка да се револуција у Русији октобра 1917. године не може разумети само као догађајна историја. Потребно је узети у обзир идеје револуције које су се, кроз више генерација руске револуционарне интелигенције, уобличавале у теорије чији је резултат модел револуција 20. века и то не само у Русији већ касније и у Југославији.

Кључне речи: руска револуција, социјализам, Светозар Марковић, А. И. Херцен, Н. Г. Чернишевски, М. А. Бакуњин, П. Л. Лавров

Револуција у Русији октобра 1917. године дуго је припремана и имала је одјек у свету, укључујући и Србију, чији је савезник Русија била у Првом светском рату, и потоњу Југославију. Дуго се бавим тим припремним раздобљем у чијем је идејном озрачју била и Србија. Зато сматрам да, можда, није неумесно да на овом скупу изнесем увиде до којих сам дошла властитим проучавањима, не толико догађајне историје колико историје идеја. При том ћу поћи од свог крајњег закључка.

Совјетска историографија стајала је на становишту да је теоријска основа руске револуције био научни социјализам, односно марксизам. Једно, дакле, западноевропско учење које је постало универзално. Међутим, било је руских мислилаца, а нарочито тумача руске револуције у свету, који су сматрали да су њени *корени руски*, и налазили су их у руској историји, односно у руском револуционарном наслеђу друге половине 19. века.¹

1 Видети: „Историографија“, у: Latinka Perović, *Planirana revolucija. Ruski jakobinizam i blankizam*, (Beograd: BIGZ; Zagreb: Globus, 1988).

С обзиром на земље западне Европе (Француска, Енглеска, Немачка), у Русији која је, окована самодржављем и крепосним правом, заостајала, тражени су одговори на она иста питања која су се постављала у западноевропским земљама и давани су различити одговори. Дошло се до једног учења социјализма различитог од оног које је превладало у западној Европи. Поприште сукоба била је Прва интернационала (марксистички – бакуњистички), а у његовом средишту био је однос Русије и Европе.

У српској историографији једва да су постојале информације о социјалистичким учењима у западној Европи. Говорило се о утицају руских револуционарних идеја на српске студенте који су се, као државни стипендисти, школовали у Русији. И у Швајцарској, где је постојала бројна руска колонија са којом су Срби били у вези. Срби су, такође, били упућени и у борбе у Првој интернационали. Први српски социјалисти били су различито дефинисани. То се, пре свега, односи на родоначелника идеје социјализма у Србији, Светозара Марковића (1846–1875). Он је сматран првим српским социјалистом, социјалистом утопистом, аграрним социјалистом, оснивачем српског радикализма, револуционарним демократом, најзад – марксистом.

Уз државне, војне, верске и културне (привредне везе биле су најинфериорније) између Русије и Србије, постојале су и револуционарне везе, и то у континуитету. Све верзије кључне идеологије у Србији у 19. и 20. веку (рани српски социјализам, радикализам, комунизам или реални социјализам) имале су исто идејно језгро формирано под утицајем руских револуционарних идеја друге половине 19. века. Другим речима, подједнако су одбацивале либерализам и капитализам, а касније социјалну демократију.

Српска историографија није пратила резултате до којих је, нарочито на емпиријском нивоу, долазила совјетска историографија у проучавању руског револуционарног наслеђа. Као ни резултате историографије у свету, нарочито после XX конгреса КПСС-а (1956) када се тражило историјско и теоријско објашњење култа личности и терора у Совјетском Савезу. Да ли се радило о аберацији, изневеравању револуције, одступању од лењинизма или су и култ личности и терор били у логици большевичке доктрине револуције?

Половином седамдесетих година прошлог века, у тадашњем Институту за историју радничког покрета Србије (данашњем Институту за новију историју Србије) започет је рад на пројекту *Социјалистичка мисао у Србији у другој половини 19. века* (I: *Први познаваоци*

и присталице социјалистичких учења у Србији; II: Идеје и покрет Светозара Марковића; III: Тенденције у развоју покрета Светозара Марковића после његове смрти).

Поменути пројект је подразумевао дефинисање теоријског и историјског оквира. Односно, увид у историју социјалистичких учења и у земљама Западне Европе² и у Русији.³ Таквог увида, од кога би се могло поћи, није било у српској историографији: требало га је тек створити.

Када је у питању Русија, истраживање је ишло у три правца. Први, „откривање“ социјализма од стране представника племићке интелигенције (социјализам постаје „и питање и одговор на питање“ – В. Г. Бјелински) у контексту заостале сељачке државе чије су главне карактеристике самодржавље и крепосно право. Други правац исцрпљивао се у приређивању и објављивању историјских извора, у првом реду дела личности које су у појединим раздобљима руског револуционарног наслеђа имале кључну улогу. Најзад, трећи правац испуњен је настојањима да се осветли одјек руског социјализма као специфичне реакције на западноевропски социјализам у Србији. Кретање тим правцима најчешће је било паралелно.

* * *

Реконструкција историје идеје социјализма у Русији полазила је од првих критика самодржавља и крепосног права (А. Н. Радишчев, 1789) и прве оружане побуне (устанак декабриста, 1825) против тих карактеристика Русије, до генерације племићке интелигенције четрдесетих година са А. И. Херценом.⁴

У подели руске интелигенције на словенофиле и западњаке, Херцен је припадао овој другој групи. Али је у социјализму, то јест – у руској општини у којој је сачувана заједничка својина, налазио основу за помирење са словенофилима. Био је спреман и на компромис са царом око решења сељачког питања. Његов приоритет биле су по-

2 Видети: „Социјалистичка учења у Западној Европи“, у: Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli u Srbiji*, knj. 1, (Beograd: Rad, 1985).

3 „Прогресивна мисао у Русији“, *исто*.

4 Видети: „Од декабриста ка генерацији четрдесетих година XIX века. Првенствени значај политичких слобода (Александар Иванович Херцен)“, *исто*.

литичке слободе. Због њих је отишао у Европу (1847) и, упркос свему, због тога што су у њој борбе „гласне“, остао до краја живота (1870).

У емиграцији, Херцен је основао Слободну руску штампарију. Преко листа *Колокол* (Звоно), који је био забрањен у Русији, подстицао је омладину на борбу против система без политичких слобода. Разочаран у Европу због тога што револуција 1848. године није решила социјално питање, Херцен је сматрао да је Европа завршила своју историјску улогу и да већ трули. Упирао је поглед на Исток, према младим народима, „пролетерским народима“. Њима припада будућност.

Одајући признање Херцену и његовој генерацији, „генерацији очева“, што је прокрчила путеве, нова генерација, „генерација деце“ била је радикалнија. Њен је идеолог био Н. Г. Чернишевски, а гласило часопис *Савременик*. Она је поручивала Херцену да *Колокол* не треба да позива на молитву већ на секиру: „На секиру позивајте Русију“. Херцен је одговарао да се „генерација очева“ и „генерација деце“ разликује „не у идеји, већ у средствима; не у начелима већ у начину деловања... на секиру, тај *ultima ratio* угњетених, ми нећемо позивати *домле*, док остане макар једна разумна нада за решење без секире“.

Међу савременицима у Србији, Херцен је био ближи Владимиру Јовановићу, родоначелнику либерализма, него Светозару Марковићу, родоначелнику социјализма. Био је, иначе, познатији као књижевник. Његово чувено дело *Прошлост и размишљања* било је једино које је превођено на српски и хрватски језик и то тек после Другог светског рата. Као родоначелник руског социјализма, Херцен је у српску историографију ушао, ако се изузме реализација пројекта Института за историју радничког покрета Србије, тек на самом крају 20. века.⁵

* * *

За разлику од „генерације очева“, припадника племства („интелигенција која се каје“), припадници „генерације деце“ потицали су из разних друштвених слојева („разночинска интелигенција“). Под утицајем пораза Русије у Кримском рату (1856) и принуђености царске власти на уступке у сељачком питању (Тајни комитет 1857; Уредба о сељацима који су ослобођени крепосне зависности 19. фе-

5 Aleksandar Hercen, *Ruski narod i socijalizam*, izbor, uvodna studija i komentari Latin-ka Perović, (Podgorica: Cid, 1999).

бруара 1861), „генерација деце“ није се задовољавала делимичним решењима и поступношћу.

Дошло је до промене приоритета: на дневном реду није питање слободе већ питање хлеба.⁶ Мисаони рад Чернишевског пратила је политичка организација тајних револуционарних друштава у Русији („Земља и воља“). У преводу *Огледа из политичке економије (по Милу)*, Чернишевски формулише могућност да сва друштва не морају у свом развоју да прођу све фазе које су прошле земље у западној Европи. Кључно је питање својине. Чернишевски не одбацује априори капитализам, али упозорава да је он, будући да је рад роба – ново ропство. Не апсолутизује руску *општину*, али сматра да она може послужити као прелазна форма у социјализам. Чернишевски формулише теорију револуције у Русији и за Русију. У свим раздобљима руског револуционарног наслеђа, мисао о прескакању фаза у развоју друштва путем револуције остаће кључна. Преко ње је и постављено питање: *Русија и Европа*. Одговор који је даван у Русији наилазио је на велики одјек и у Србији.

Маркс је, према Светозару Марковићу, проучавао законе капиталистичког друштва у западној Европи и у тим законима налазио полуге њеног преобраћања. Чернишевски је, пак, у заосталој сељачкој Русији тражио полуге преображаја адекватне томе и налазио их у револуционарној мањини која се ослања на принципе руских патријархалних установа: *мир* и *општина*. У Србији иза Светозара Марковића, то су биле: *задруга* и *општина*. На основама заједнице рада и расподеле имао је да се успостави систем *народне самоуправе*. Марковићу је, као и руским мислиоцима друге половине 19. века, био неприхватљив капитализам који је водио „пролетаризацији народа“. Али, ако је и италијански марксиста Антонио Грамши тврдио да је руска револуција 1917. године изведена против капитала, поставља се питање ко су и у Русији и у Србији били марксисте, осим социјалдемократа? Другим речима, како је било могуће „марксизирати“ руску револуцију 1917. године?

* * *

Међу руским револуционарним мислиоцима који су, у првом реду својом акцијом, били познати изван граница царске Русије из-

6 „Радикализовање идеја генерације четрдесетих година: економско ослобођење (Николај Гавриловић Чернишевски)“, у: Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*.

дваја се М. А. Бакуњин.⁷ Он је био једини међу руским револуционарним мислиоцима друге половине 19. века који је са српским социјалистима одржавао личне везе, о којима су у Србији, касније, створане легенде.⁸

Везе Бакуњина и српских социјалиста у Швајцарској проистичале су из његових настојања да их у сукобима у Првој интернационали придобије на своју страну.⁹ Али је његов утицај био, пре свега, морални. Изостајало је, међутим, упознавање са писаним делом Бакуњина из простог разлога што, осим прокламација, оно није ни постојало у штампаној форми; каснијег је датума уопште, па и у Србији и Југославији. Најзначајније Бакуњиново дело *Државност и анархија* објављено је у Загребу (1979), а до новог издања, са уводном студијом, дошло је тек на крају 20. века.¹⁰ Упркос томе, постојао је континуитет у везама Срба са анархистима.¹¹ У првом реду, то се односи на утицај П. А. Кропоткина на припаднике „Младе Босне“ и генерацију побуњене студентске омладине 1968. године, која је као алтернативу истрошеном државном социјализму истицала Кропоткиново учење о *самоорганизовању народа*. Објављена су његова дела *Анархизам и морал – избор* (1984) и *Записи једног револуционара* (1985) а много касније, са уводном студијом и коментарима, његова *Етика*.¹²

* * *

Најшире везе српски социјалисти одржавали су са П. Л. Лавровом, идеологом руског народњаштва и инспиратором покрета руске омладине (1874/75) који је познат као *одлазак у народ*. Тада су

7 Видети: „Циљ револуције: ново друштво, а не нова држава (Михаил Александрович Бакуњин)“, *исто*.

8 „Легенда и истина о односима Николе Пашића и М. А. Бакуњина“, у: Latinka Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, (Beograd: Službeni list, 1993).

9 Те су везе описане у: Perović, *Planirana revolucija*; Zagreb: Globus, 1988). Овде треба узети у обзир и епизоду са С. Г. Нечајевим. Видети: „Мита Ценић“, у: Dimitrije Mita Cenić, *Izabrani spisi*, knj. 1, (Beograd: Rad, 1988; „Pera Todorović o svom učešću u pokušaju oslobađanja ruskog revolucionara S. G. Nečajeva“, у: Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze*.

10 Mihail Bakunjin, *Državnost i anarhija*, (Podgorica: CID, 2010).

11 „Tragovi P. A. Kropotkina kao naučnika i socijalnog mislioca kod Srba“, у: Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze*.

12 Petar Kropotkin, *Etika*, uvodna studija i komentari Latinka Perović, (Podgorica: CID, 2001).

хиљаде младих људи, углавном племићког порекла, кренуле у народ да врше мирну пропаганду *социјализма*. Наишли су на снажан отпор власти: политички процеси и прогони. Али и на неразумевање народа: сељаци су социјалисте - пропагандисте пријављивали властима. Разочарани, неки су се повукли из борбе. Они, пак, који се нису помирили са поразом, радикализовали су средства борбе. Та подела је имала одјек у Србији и огледала се у различитим тенденцијама у покрету Светозара Марковића после његове смрти (радикали и социјални револуционари). Али у српској историографији није била идентификована.

Српски социјалисти сарађивали су у Лавровљевом часопису *Вперед!* који је он издавао у Цириху (1873) и Лондону (1874/75). *Вперед!* је у, за оно време, значајном броју примерака стизао у Србију. У исто време, у социјалистичким часописима у Србији – *Рад* (1874) и *Стража* (1878/79) – објављивани су Лавровљеви радови. То је остало непознато за српску историографију све до деведесетих година 20. века. И тек је, под утицајем резултата совјетске историографије, обрађена пажња и у српској историографији на везе српских социјалиста са *лавристима* или, како су још називани, *прогресистима*,¹³ *постепеницима*, да би 2000. године била објављена Лавровљева *Историјска писма*.¹⁴ Дело које је својом мишљу о *критички мислећој интелигенцији* као глави и народу као телу утицало на идеју Светозара Марковића о народној партији, потоњих радикала.

* * *

Теоријски одговор на пораз мирне пропаганде социјализма у народу заокружен је у руским бланкизму и јакобинизму. Његов идеолог био је Н. П. Ткачов, а гласило часопис *Набат* који је излазио у Паризу. За разлику од других руских мислилаца, Ткачов је највећу пажњу посветио улози револуционара после уништења апсолутизма, то јест у фази успостављања новог друштвеног поретка. Јер, политичка револуција само је средство – циљ је социјална револуција, која настаје после освајања власти чврсто организоване револуционарне мањине. Та мањина формулише и заосталом народу намеће

13 „Saradnja srpskih socijalista u glasilu ruske revolucionarne emigracije 'Vpered!' od 1875. do 1877. godine“, у: Latinka Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze*.

14 Petar Lavrov, *Istorijska pisma*, uvodna studija i komentari Latinka Perović, (Podgorica: CID, 2000).

нови поредак. Ткачов је, без икаквог политичког тактизирања, извео функције и карактер револуционарне државе у „прелазном периоду“.

Руски јакобинизам и бланкизам, који је сажео главне карактеристике неколиких раздобља руског револуционарног наслеђа и био близак бољшевицима не само зато што су читали Ткачовљеве списе, остао је непознат српској историографији. Била су потребна дуга истраживања која су резултирала посебном књигом (осврт на историографију, историја руског јакобинизма и бланкизма, историјски извори, обимна уводна студија).¹⁵

* * *

Реакција на пораз мирне пропаганде социјализма са становишта политичке акције завршила се стварањем прве терористичке организације у Русији – „Народна воља“ (1881). Ова је организација извршила убиство цара Александра II. У Србији на њу се ослањала социјално-револуционарна тенденција настала, упоредо са радикалном тенденцијом, у покрету Светозара Марковића. Иако је „Народна воља“ на страницама гласила социјално-револуционарне струје (*Радник*, 1881) имала такав публицитет да је готово деловало да она представљају орган „Народне воље“, у српској историографији о томе нема трагова све до краја 20. века.¹⁶

Овај осврт на руско револуционарно наслеђе друге половине 19. века, његов утицај у Србији и његова изученост у српској историографији, заснован је на закључку који произлази из вишегодишњих истраживања и у совјетској, односно руској, и у српској историографији да се револуција у Русији октобра 1917. године не може разумети само као догађајна историја. Она је целовита тек ако се узму у обзир идеје револуције које су се, кроз више генерација руске револуционарне интелигенције, уобличавале у учење чији је резултат модел револуције 20. века – свуда па и у Србији, односно Југославији. Револуционарне везе између Русије и Србије у другој половини 19. века не могу се посматрати одвојено од државних, војних, верских и културних веза. Решења су често више компатибилна него што би се, без истраживања, могло претпоставити. Револуционари нигде нису

15 Видети: Perović, *Planirana revolucija*.

16 Видети: Dimitrije Mita Cenić, *Izabrani spisi*, knj. I-II, uvodna studija, izbor, redakcija i napomene dr Latinka Perović, (Beograd: Rad, 1988).

могли прескочити сенку: у новом поретку који су стварали огледају се менталитет и систем вредности који је вековима стваран. То се нарочито добро види у цикличном понављању неких питања, као што је, на пример, питање *Русија и Европа*. Односно, Србија између Русије и Европе.

Литература

- Bakunjin, Mihail. *Državnost i anarhija*. Podgorica: CID, 2010.
- Cenić, Dimitrije Mita. *Izabrani spisi*, knj. I–II, uvodna studija, izbor, redakcija i napomene dr Latinka Perović. Beograd: Rad, 1988.
- Hercen, Aleksandar. *Ruski narod i socijalizam*, izbor, uvodna studija i komentari Latinka Perović. Podgorica: Cid, 1999.
- Kropotkin, Petar. *Etika*, uvodna studija i komentari Latinka Perović. Podgorica: CID, 2001.
- Lavrov, Petar. *Istorijska pisma*, uvodna studija i komentari Latinka Perović. Podgorica: CID, 2000.
- Perović, Latinka. *Planirana revolucija. Ruski jakobinizam i blankizam*. Beograd: BIGZ, Zagreb: Globus, 1988.
- Perović, Latinka. *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli u Srbiji*, knj. 1. Beograd: Rad, 1985.
- Perović, Latinka. *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*. Beograd: Službeni list, 1993.

Latinka Perović

The Revolutionary Heritage of Russia in the 19th Century: its Influence on Serbia and its Study in Serbian Historiography

Summary: On the basis of long-term researches and detailed analysis of the Soviet and Yugoslav historiography, the author considers Russian revolutionary heritage of the second half of the 19th century and its influence on Russia and Serbia, concluding that the revolution in Russia in October 1917 should not be considered as a separate event. It is necessary to take into account the revolutionary ideas, modified and developed by many generations of Russian revolutionary intelligentsia. After all, these revolutionary ideas were embodied in the theory, which gave birth to the general model of the 20th century revolutions not only in Russia, but later in Yugoslavia as well.

Key words: Russian revolution, socialism, Svetozar Marković, A. I. Herzen, N. G. Chernyshevsky, M. A. Bakunin, P. L. Lavrov

УДК 94:327(470:497.11)"191"
929.52КАРАЂОРЂЕВИЋ"191"
929.52РОМАНОВ"191"

Људмила КУЗМИЧЕВА
Московски државни универзитет „М. В. Ломоносов“
kuzmicheva3@yandex.ru

Карађорђевићи и крај династије Романов

Апстракт: У раду се на основу српских и руских архивских докумената и зборника грађе истражује карактер међусобних односа владајућих династија у Русији и Србији у завршној етапи Првог светског рата. Анализира се однос Николаја II према краљу Петру Карађорђевићу и престолонаследнику Александру, као и односу Србије према судбини чланова дома Романов после октобарског преврата. Проучава се улога српског посланика у Русији Мирослава Спалајковића у формирању представа српске владе о судбини руског цара и његове породице. Посебна пажња је посвећена истраживању улоге Спалајковића у пружању помоћи кнегињи Јелени Петровној Романовој, протераној с мужем у Алапајевск. На основу материјала Уралске изванредне комисије и мемоара Сергеја Николајевича Смирнова реконструишу се околности хапшења и затварања Јелене Петровне Романове и чланова српске мисије у јулу 1918. године.

Кључне речи: Романови, Карађорђевићи, кнегиња Јелена Петровна Романова, убиство царске породице у Јекатеринбургу, српски посланик у Русији Мирослав Спалајковић, мемоари Сергеја Николајевича Смирнова, међудинастичке везе Русије и Србије

Кнегиња Јелена постаје све више симбол крвних и политичких веза између нашег народа и Русије. Тактична и ретке интелигенције она врши улогу на најкориснији начин по нашу отаџбину. Мирослав Спалајковић, српски посланик у Русији, 1915.¹

1 Москва – Србија, Белград – Русија. Сборник докумената и материјала, Том 4: Русско-српске одношенија. 1917–1945 г., прир.: А. Тимофејев, Г. Милорадовић, А. Силкин, (Москва: Главархив Москви, ЦГА Москви, 2017), 499.

Зближавање две владајуће династије у Русији и Србији, Романових и Карађорђевића, почетком XX века хронолошки је обележено судбоносним догађајима – убиством краља Александра Обреновића 1903. у Србији и убиством цара у Русији 1918. Тих петнаест година односа између тристогодишње династије Романов и младе српске династије испуњено је драматичним збивањима: четири рата и две револуције, окупација Србије и слом Руског царства. После 1918. није више било ни династије Романов, ни руског царства, није било ни пређашње Србије, а династија Карађорђевић је почела да влада у потпуно новој држави – Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

Романови и Карађорђевићи су били повезани међусобним споразумима и обавезама, родбинским везама и личним симпатијама. За обе државе, Русију и Србију, у истраживаном периоду, посебно је био актуелан проблем чврстине монархистичког система. Руска династија је раздирана конфликтима унутар самог дома Романов, у којем је сазрела завера против цара. Династију Карађорђевић, која се скоро 45 година налазила у емиграцији, нису сви признали и прихватили у Србији. Новог српског краља Петра су слабо познавали у Србији, јер је, не својом вољом, са четрнаест година напустио отаџбину, а његова деца, два сина и ћерка, први пут су 1903. ступила на српску земљу.

Ни околности ступања династије Карађорђевић на српски престо нису доприносиле јачању њеног међународног престижа. У европској монархистичкој породици негодовање је изазвало то што завереници-убице нису били кажњени, већ су, напротив, били блиски двору. Посланици неколико европских држава су напустили Београд у знак протеста и руски спољнополитички ресор је морао да уложи озбиљне напоре како би се нормализовао положај и признала легитимност нове српске династије у Европи.²

Процес нормализације тих односа се отегао и званична посета српског краља Русији се десила тек 1910. године. Указан му је уистину царски пријем, па је Петар Карађорђевић почео да размишља о династичком браку са Романовима за свог наследника, принца Александра. Он је имао у виду једну од кнегиња царске крви – ћерку великог кнеза Константина Константиновича Татјану, која је била рођака цара Николаја II у трећем колону.

2 Видети детаљније: Ольга М. Курчатова, „Переворот в Сербии 29 мая 1903 г. как объект внимания внешней политики и общественного мнения России“, (Диссертация на соискание ученой степени к. и. н., Саратов, 2008).

Државни делатник, музичар и песник, који је писао под псеудонимом К. Р., велики кнез Константин Константинович тај предлог није прихватио. У свом дневнику је записао: „Краљ ме је затекао неспремног. Нисам могао да кажем Краљу да се противим том браку јер се српска династија није довољно учврстила на свом нестабилном престолу. Свалио сам на Татјану да све зависи од ње.“³ Татјана се ускоро из љубави удала за кнеза Константина Багратиона-Мухранског. Али судбина ју је ипак довела у Србију, када је после погибије свог мужа на фронту 1915. и револуционарних потреса у Русији, она са децом нашла уточиште у држави у којој је владао њен несудбени вереник Александар Карађорђевић. Он је до тада већ постао и њен рођак, јер су се Константиновичи ипак ородили с Карађорђевићима. У августу 1911. у Петерхофу је, у присуству императора и царевића наследника, приређена раскошна дворска свадба ћерке краља Петра, српске принцезе Јелене Карађорђевић и сина великог кнеза Константина Константиновича, кнеза царске крви, Иоана Константиновича Романова.⁴

Тај брак је имао велики политички значај. Руски посланик у Београду Н. Х. Хартвиг је овако оцењивао важност међудинастичког савеза: „Нема, наравно, Србина који није схватио и проценио огroman (за државу) политички значај успостављања родбинских веза између руског императорског дома и династије ‘Црног’ Ђорђа, која

3 К. Р. Великий князь Константин Романов, *Дневники. Воспоминания. Стихи. Письма*, (Москва: Искусство, 1998), 325.

4 О склапању тог брака видети: Людмила В. Кузьмичева, „Русское платье сербской принцессы. Свадьба Елены Карагеоргиевич и Иоанна Константиновича Романова“, *Родина*, март 2006, спец. выпуск: Черногория и Россия; Людмила В. Кузьмичева, „Балканские принцессы в семье европейских монархов (К вопросу о признании равнодостоинства черногорской и сербской династий)“, *Человек на Балканах. Социокультурные измерения модернизации на Балканах (последняя четверть XIX – начало XX вв.)*, отв. ред. Р. П. Гришина, (Санкт Петербург: Алетейя, 2007), 342–373; Людмила В. Кузьмичева, „Представители Императорского Дома Романовых о Карагеоргиевичах и Петровичах“, *Нововековне српске династије у мемоаристици*, ур. П. Крестић, Т. Живковић, (Београд: Историјски институт, 2008), 261–284; Людмила В. Кузьмичева, „Правящие династии Сербии и Черногории в восприятии представителей Дома Романовых в конце XIX – начале XX в.“, *Человек на Балканах: Власть и общество: опыт взаимодействия (конец XIX – начало XX в.)*, отв. ред. Р. П. Гришина, (Санкт Петербург: Алетейя, 2009), 189–201; Людмила В. Кузьмичева, „Сербская тема в императорском Доме Романовых в годы Первой мировой войны“, *Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке*, Сборник статей, ред. кол. К. В. Никифоров, М. Беляц, (Москва: Институт славяноведения РАН, 2016), 32–56.

је убудуће добијала, захваљујући тим везама, морални ослонац и харизму тако неопходну у држави која је преживела не мали број потреса због борби за престо“⁵. Он је такође запазио да ће то помоћи подизању престижа Србије „међу осталим државама Балканског полуострва и ојачати њену династију“.

Међутим, за јачање позиција династије Карађорђевић, тај брак није био довољан. Сам карактер врховне власти једне личности у Србији захтевао је најпре васпитавање престолонаследника који је могао да постане ауторитарни монарх. И у томе је помоћ дошла из Русије. Престолонаследник Александар Карађорђевић је још као дечак боравио у Петербургу, био је у гостима код својих тетака, сестара његове рано преминуле мајке. Његове тетке, велике кнегиње Милица и Стана Романов, ћерке црногорског кнеза Николе, при двору Романових су заузимале висок положај. Оне су биле удате за браћу – велике кнежеве Петра и Николаја Николајевича. Отац је одлучио да ће се Александар Карађорђевић школовати у Пажевском корпусу, али је ускоро након преврата 1903. отишао са оцем у Србију, а испите давао екстерно.

Године 1906. у Србију је позван васпитач будућег наследника српског престола Александра Карађорђевића, пуковник Роман Петровић Суљменев. О избору Суљменева и околностима тог постављења је писао у успоменама бивши директор школе Пажевског корпуса, генерал Н. А. Јепанчин.⁶ У Београд је ускоро стигла и породица Суљменева. Његов унук, доктор геологије и минералогije, професор, познати православни свештеник и црквени писац Глеб Александрович Каледа (1921–1994), према речима своје мајке, ћерке Р. П. Суљменева, Александре, која је као петнаестогодишња девојка дошла код оца у Београд, писао је: „У Београду је породица Суљменев живела у краљевском двору и понекад је излазила из њега, возећи се у краљевској кочији. Народ је мислио да путује сам краљ и клањао им се. После извештаченог и углађеног Петербурга и Русије с њеним поделама људи по сталежима, титулама и богатству, Србија је изненадила Суљменеве простотом свог карактера и приступачношћу краљевског двора. [...] Краљевић Александар и његов васпитач Роман Петровић су веома заволели један другог. Принц је био добар

5 Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), Ф. Политархив, 1911, Оп. 482, Д. 526, ЛЛ. 225–225 об.

6 Николай А. Епанчин, *На службе трех императоров*, (Москва: Полиграфресурсы, 1996), 343–345.

и предусретљив. Имао сам прилике да читам нежна писма, дописне карте Александра деди, написане за време турнеје по Француској, Аустро-Угарској, где су одлазили Суљменеви на кратак одмор. Како би олакшао свом васпитачу, краљевић му је писао на руском, извињавајући се унапред за могуће грешке, мада таквих није било [...] Задачи васпитача царева су били веома широки и у значајној мери неодређени. Требало је да васпитачи припреме своје питомце за предстојећу дужност и положај, васпитати личности са неопходним за то особинама. Обезбедити широко опште образовање, одабирајући за то одговарајуће предаваче, организујући поучна путовања итд.“⁷ Шта је од тога успео да оствари руски васпитач, тешко је рећи, али, у сваком случају, осећај захвалности према наставнику очувао се код васпитаника дуго. Глеб Каледа пише о помоћи коју је краљ Александар пружао свом васпитачу у тешким годинама грађанског рата: „Тешко ми је да одредим какав је утицај деда имао на Александра Српског, али они су искрено волели један другог. После револуције, у време глади, деда је неколико пута добијао пошиљке из иностранства с неразумљивом повратном адресом, а унутра је био папирић с потписом „Александар“.“⁸

Роман Суљменев, познавалац географије и етнограф-аматер добро је познавао природу и историјске споменике Србије. О томе сведочи и водич кроз Србију са илустрацијама, који је написао 1910. године у току припрема за посету кнежева царске крви Олега и Игорa Константиновича Београду.⁹

Представници династије Карађорђевић су били тесно повезани са Русијом. Брат краља Петра, Арсен и његов син Павле, којег је имао из брака са Аурором Демидов, до 1903. су били руски поданици. Српски краљ Петар, његови синови, брат и братанац су, на тај начин, били блиски са представницима династије Романов. Улога ћерке краља Петра, Јелене је била посебна; она сама је постала Романовна и ушла у царски дом Романових, а деца коју је имала са Иоаном Константиновичем истовремено су била унуци представника три владарске династије: руских Романова, српских Карађорђевића и црногорских Петровића. Иоана Константиновича је топло примио у своју породицу и таст краљ Петар, као и женин брат – принц-регент Александар. О тим срдчним односима током тешких ратних година сведочи, на

7 Датум приступа 30. 3. 2017, <http://www.pravmir.ru/zapiski-ryadovogo/>

8 Исто.

9 Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ), Ф. 660, Оп. 2, Д. 611.

пример, телеграм Иоана Константиновича српском престолонаследнику од 14. октобра 1916. у којем му захваљује за српски орден који је добио: „С поносом носим Карађорђевог крст са мачевима.¹⁰ Срдачно захваљујем за ту високу награду, коју нисам заслужио. Братски грлим тебе и твоје бесмртне хероје, који изазивају запрепашћење. Нека живе српски витезови. Кнез Иван“.¹¹ Ту награду је Иван Константинович добио потпуно заслужено. Он се заједно са своја четири брата од почетка рата налазио на фронту и учествовао у борбеним дејствима. У јесен 1915. његов млађи брат Олег је рањен и затим умро од последица тешког рањавања. Он је био најталентованији од браће, писао је песме, завршио је Александровски лицеј. Младића су добро знали и волели у породици Карађорђевић, са којом се упознао за време своје посете Београду заједно са братом 1910. године.¹²

Судбина брачног савеза Карађорђевића и Романових је била жалосна. Срећни млади супружници који су се волели, живели су заједно мање од седам година, и то последње године у прогонству. Иоан Константинович је 18. јула 1918. зверски убијен заједно са својом браћом Игором и Константином и другим својим рођацима – великом кнегињом Јелисаветом Фјородовном, великим кнезом Сергејем Михаиловичем и кнезом Владимиром Палејем у Алапајевску. Јелена Петровна Романова је провела пола године у пермском и московским затворима и с муком је успела да се извуче из бољшевичке Русије. Малобројнима из дома Романов је успело да умакну крвавом црвеном терору. Страшна судбина је стигла и породицу императора Николаја II. Без суђења и истраге, он, његова жена, ћерке и син су стрељани у подруму Ипатијевске куће у Јекатеринбургу.¹³ Зашто нико од представника европских родбинских монархија није пруж-

10 Карађорђевог крст – Орден Карађорђевог звезде је имао четири степена, а за војне заслуге је могао бити уручен орден са мачевима. То је била висока државна награда и број награђених је био строго ограничен.

11 Архив Србије (АС), МИД, ПсП ПО, ф. 1, Р100/1916.

12 О посети детаљније: Людмила В. Кузьмичева, „Семља великог князя Константина Константиновича Романова на балканских дорогах“, *Романовы в дороге: Путешествия и поездки членов царской семьи по России и за границу*, отв. ред. М. В. Лескин, О. В. Хаванова, (Москва, Санкт Петербург: Нестор-История, 2016), 219–233.

13 Последњих година се том темом активно бави сарадница Руског државног архива друштвено-политичке историје (РГАСПИ) Људмила Анатолијевна Ликова, која је 2007. одбранила докторску дисертацију „Истражни документи о убиству руске царске породице као историјски извор“ („Следственные документы по делу об убийстве российской императорской семьи как исторический источник“). Людмила А. Лыкова, *Следствие по делу об убийстве российской импера-*

жио руку помоћи руској царској породици? У историографији се о тој теми воде дугогодишње дискусије, али одговора још увек нема.

А какву је позицију заузела Србија према судбини Романових? Српско питање је, како је познато, умногоме одредило почетак Првог светског рата, улазак Русије у рат, који је повукао са собом за њу драматичне догађаје који су уследили. Руски император је обећао да неће оставити Србију у невољи и своју реч је одржао. Чини се да би он сада најпре могао да рачуна на помоћ, ако не директну, онда посредну савезника. Не може се рећи да је српска краљевска породица остала потпуно равнодушна према положају руског цара који је абдицирао.

Како изгледа, тачне информације о погибији царске породице Карађорђевићи нису имали до краја 1918. године. Тако 28. децембра 1918. српски посланик у Стокхолму Бошко Чолак-Антић¹⁴ саопштава престолонаследнику Александру Карађорђевићу да су бољшевици највероватније при одступању повели са собом царицу и ћерке и да су оне живе. Даље он пише да ни Јелена Петровна не верује у смрт руске царице и њене деце: „Кнегиња Јелена, која није склона неоснованом оптимизму, сматра исто то. Данас је из Архангелска стигла вест да је велика кнегиња Татјана писала великом кнезу Кирилу да је руски цар жив. Многи упорно верују у то.“¹⁵

У то време информације које је имао Чолак-Антић о погибији зета српског краља, кнеза Иоана Константиновича Романова, биле су поуздане: „Амерички посланик саопштава да је преко Омска од америчког вице-конзула на постављено питање добио одговор: званично је потврђено да су великог кнеза Иоана Константиновича и његовог брата убили бољшевици у Алапајевску. Њихова тела су пронађена, опојана и сахрањена на посебном гробљу; вице-конзул ће послати детаљнији опис, када дозна. Без обзира на то што та вест изгледа прилично убедљиво, не треба игнорисати ни то да и поред тога тврде да су кнеза Ивана видели живог“.¹⁶

Јелена Петровна Романова је поделила са својим мужем сва искушења која су га задесила и упутила се са њим у прогонство. Њега је са двојицом браће бољшевичка влада у пролеће 1918. послала у

торској семљи, (Москва: Российская политическая энциклопедия, 2007); Людмила А. Лыкова, *Убийство императора Николая II*, (Москва: Белый город, 2015).

14 Бошко Чолак-Антић (1871–1949) је у мају 1918. био постављен за посланика Србије у Шведској.

15 Архив Југославије (АЈ), Ф. 74, Ф. 4–11, Л. 531.

16 Исто, Л. 532.

Вјатку. С њима су упутили и млађег сина великог кнеза Павла Александровича, кнеза Владимира Палеја. Његова мајка је у својим успоменама високо оценила храброст и верност супружничким дужностима Јелене Петровне: „она је сјајна, прати мужа у прогонство. Погледавши ме, она је одмах рекла да треба припазити на Владимира. И заиста, син је у сваком писму писао о њој са одушевљењем. Те године несрећа нам је уништила живот и зближила нас. Сада је она једна од мојих најдражих пријатељица.“¹⁷

Дана 17. (30) априла 1918. прогнане су из Вјатке послали у Јекатеринбург. Млади Владимир Палеј је писао мајци да су их „сместили у кућу неких Артамонових и они су се, на срећу, старали о кнежевима како су могли“; у Јекатеринбуршкој цркви су на ускршње вече кнежеви са упаљеним црвеним свећама у рукама слушали псалме, песме наде.¹⁸ Дана 5. (18) маја Владимир је писао мајци да „су их преместили из Јекатеринбурга у Алапајевск, уралски рударски градић [...] Сместили су их све у тамошњу школу, писао је он. Испред зграде је башта. Код њих су довели велику кнегињу Јелизавету Фјодоровну.“¹⁹ А након два месеца, 5. (18) јула сужњи су живи бачени у јаму у Алапајевску и затрпани гранатама. Њихова смрт је била мучна.

Шта је учинила српска влада како би помогла свом зету и његовој жени? Веза са Русијом је за време револуционарних догађаја одржавана преко српског посланика у Русији Мирослава Спалајковића (1869–1951). Умногome је управо он одредио стратегију и тактику српског руководства по питању судбине династије Романов. Његов став је био уздржан, чак пасиван. Улога и место Спалајковића у развоју руско-српских односа у Првом светском рату је детаљно анализирана у веома солидном истраживању младог српског научника Зорана Бајина.²⁰

Спалајковић је са радошћу и одушевљењем поздравио Фебруарску револуцију.²¹ Ни одрицање императора Николаја II од престола није код њега изазвало велико огорчење. Српски посланик је подржавао демократске реформе у Русији, иступао је на митинзима, сусретао се са члановима Привремене владе. Пад монархистичког

17 Ољга Палеј, *Воспоминания о России*, (Москва: Захаров, 2016), 100.

18 *Исто*, 104.

19 *Исто*, 107.

20 Зоран Бајин, „Мирослав Спалајковић (1869–1951) Биографија“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2016), 222–354.

21 *Исто*, 284–287.

режима је сматрао законитим, није показивао никаквог саосећања према цару и царици, тврдо је веровао у светлу будућност руског парламентаризма. Изражавати било какво саосећање према Романовима, а у том смислу и према Јелени Петровној, очигледно је сматрао опасним и непотребним. Тако је, када је иступао на митингу војника и морнара 19. маја 1917. с позивом на продужење рата и пружање помоћи Србији да се ослободи, с истим апелом иступио белгијски социјалиста Емил Вандервелде, изјавивши да је у „реакционарној хидри Европе“ било три главе – Романових, Хоенцолерна и Хабзбурга, од којих две још увек стоје.²² А министар иностраних дела М. И. Терешченко је прекорио Спалајковића, јер је на цареве молбе Србија одговарала с већом вољом него на апеле Привремене владе, имајући у виду своје посредовање по питању организације „Црна рука“.

Зато су многи војници и официри Прве српске добровољачке дивизије са негодовањем гледали на револуционарне догађаје у Русији и ликвидацију монархистичког система. „Према револуцији се српски официри односе непријатељски. Они говоре: хапшење садашњег великог покровитеља и заштитника идеје Велике Србије, највећа несрећа је за нас и за српски народ. И ко је ухапсио нашег покровитеља? ‘То је шљам – Савет радничких и војничких депутата; ускоро ћемо му показати. У том ђубрету, (тј. Совјету радничких и војничких депутата) се налази 3000 шпијуна, викао је начелник штаба Прве дивизије Белић“. О тим расположењима је писао доктор пука (бољшевик).²³

Ни српски конзул у Одеси Марко Цемовић није као Спалајковић оцењивао промене које су се десиле у Русији. „До јуче, до прврата, наша национална идеја имала је најискренијег заштитника у лицу цара Николе. Љубав, истинита љубав бившег цара према Србији и српском народу припомогла је да виша бирократија акцептира идеју Југославије. С падом цара и с њиме старога бирократског апарата, разрушено је у знатној мери оно, што смо ми до сада радили и урадили у политичким круговима старога режима. Сад се морамо рачунати с партијама, њиховим вођама и њиховим политичким програмима у колико се они додирују међународних питања у опште и наших напосе“, писао је он у извештају Николи Пашићу 6. марта 1918.²⁴

22 Исто, 299.

23 Москва – Србија, Белград – Русија, 247.

24 Исто, 501.

Постепено је у извештајима Спалајковића нестајала еуфорија због свргавања монархије и све чешће су изражавана страховања да ослобођење Србије може бити угрожено у случају промене спољнополитичког курса Привремене владе. Октобарска револуција и долазак бољшевика на власт коначно су разуверили Спалајковића у успех демократских реформи у Русији. Сада у његовим извештајима провејава страх од предстојеће анархије и терора. Спалајковић је заједно са осталим представницима савезничких држава отпутовао из Петрограда у Финску у знак протеста против потписивања Брест-литовског мира, али се на Пашићев захтев вратио 29. марта и сместио се при дипломатској мисији у Вологди. У августу је прешао у Архангелск, одатле у Кандалакшу, а кроз недељу дана се вратио у Архангелск, који је постао престоница Владе Севера Русије Н. В. Чајковског. Спалајковића су далеко више интересовале променљиве околности започетог грађанског рата и пробој Солунског фронта него судбина династије Романов. Само су га захтеви краља Петра и принца-регента приморали да упућује Министарству иностраних послова Србије телеграме, засноване првенствено на непровереним гласинама.

Судбина Јелена Петровне, њеног мужа и деце узрујавала је само њеног оца и брата Александра. Они су бомбардовали Спалајковића телеграмима, на које је он одговарао уопштено и апсолутно некомпетентно.

Тако 18. фебруара 1918. из Хелсингфорса, у који је отишао након потписивања Брест-литовског мира заједно са осталим представницима дипломатског кора, он саопштава: „Са нама је кнез Арсен, који ће наставити пут у Француску. Кнегиња Јелена је остала у Петербургу, јер је из политичких разлога члановима породице Романов незгодно остављати Русију“.²⁵ Овде он као ужасне и срамотне за Русију описује услове Брест-литовског мира који су потписали бољшевици. Спалајковић саопштава да одлазак дипломатских представника савезничких држава у Хелсингфорс представља демонстрацију против политике бољшевика и да они планирају да се пребаце у Шведску. Спалајковић схвата посебну улогу Србије и пише: „С обзиром да је положај нас, Срба, особен, вероватно ћу се вратити са мајорима Максимовићем и Павловићем преко Мурман“.²⁶

Дана 20. фебруара он је заједно са представницима држава савезника отишао у Шведску, а затим се вратио у Вологду, одакле је

25 АС, МИД, ПсП ПО, ф. 1, Р32/1918.

26 Исто.

25. априла тајним телеграмом јавио МИД-у Србије: „дана 17. априла цар је са породицом, уз појачану стражу, одведен у Јекатеринбург. Телеграмом из Вјатке кнегиња Јелена ме је обавестила да се и она упућује тамо“.²⁷

А 1. новембра 1918. као одговор на питање како је убијен руски цар, он телеграфише МИД-у из Архангелска: „Имам саопштење из Јекатеринбурга да је убиство у ствари учињено према наређењу из Москве и да је месни совјет само привидно преузео на себе одговорност за тај акт. Војници су одбили то да учине, па је убиство извршио лично локални большевички комесар из револвера“.²⁸

Судбина Јелене Петровне је веома мучила њеног оца и Пашић 18. јула 1918. упућује у српско представништво у Кандалакшу телеграф са питањем: „Молим да ме обавестите телеграмом где се налази Јелена Петровна са породицом. Краљ се узрујава.“²⁹ Дана 9. септембра још једно питање, сада шифровани телеграм Стојана Протића: „Молим Вас, обавестите ме што је скорије могуће, да ли ви имате информације о кнегињи Јелени и деци макар то биле гласине. Краљ се узрујава“. Спалајковић је на то одговорио 15. септембра: „Примио сам Ваш телеграм бр. 3797. Кнегиња Јелена је остала у Јекатеринбургу заједно са својим секретаром Смирновим и мајором Мићићем, које сам послао у јуну да је прате у Петроград. Али они нису могли да се врате јер је железнички саобраћај прекинут. Большевици су их затворили, а затим ослободили. Замолио сам америчког посланика да телеграфише преко Вашингтона америчком конзулу у Јекатеринбургу. Децу и новац за њихово издржавање сам оставио код велике кнегиње Јелисавете у Петроград.“³⁰

Дана 21. септембра српски посланик у Стокхолму Чолак-Антић пита Спалајковића који се налазио у Архангелску: „Молим Вас да ме обавестите телеграмом шта се дешава са кнегињом Јеленом и њеном децом. Краљ је веома узнемирен и хоће да јој пошаље 20.000 франка на ма који начин.“³¹ Спалајковић му је одговорио као и раније дезинформишући га: „Кнегиња Јелена је остала у Јекатеринбургу, а њена деца код баке у Петрограду. О њиховом издржавању се брине наше тамошње посланство; оставио сам преводиоца Анастасијевића

27 АС, МИД, ПсП ПО, ф. 1, Р85/1918.

28 АС, МИД, ПсП ПО, ф. 1, Р111/1918.

29 АС, МИД, ПсП ПО, ф. 1, Р131/1918.

30 Исто.

31 Исто.

с којим Вас молим да се повежете преко нашег норвешког колеге, јер сам заштиту нашег посланства поверио норвешком посланику у Петрограду“.³² У ствари кнегиња Јелена је већ два месеца била у заједничкој тамници пермског затвора ВЧК.

И тек 22. октобра 1918. Спалајковић шаље хитан телеграм: „Амерички конзул телеграфише из Иркутска да бољшевици држе кнегињу Јелену у Јекатеринбургу као таоца. Молим вас да преко норвешке владе предузмете неопходне кораке према Москви ради њеног ослобођења и безбедности“.³³

Најтачније информације о Јелени Петровној стигле су из Владивостока 11. новембра 1918. од српског конзула В. Андоновића. Он је јавио да је примио енглеску медицинску сестру госпођу Рибул, која се 18. јула 1918. растала са Јеленом Петровном на железничкој станици у Јекатеринбургу, када су је бољшевици возили у Перм.³⁴ Госпођа Рибул је рекла и да је почетком октобра чула од једног Руса који је био у затвору у Перму да у том затвору држе кнегињу у ужасним условима.

Треба рећи да је Флора Ивановна Рибул, како је она себе звала у Русији, изражавала искрено саосећање и самилост према Јелени Петровној у Јекатеринбургу, где су се случајно упознале, и изразила жељу да је прати у Алапајевск. Сама Јелена Петровна је на саслушању у јекатеринбуршкој ЧК 14. јула 1918. сведочила: „Са енглеском сестром, која се спрема да крене заједно са мном, упознала сам се недавно код енглеског конзула, када сам свраћала код њега да му дам на чување неке драгоцености. Како сам сазнала из разговора са њом, она путује већ одавно – била је у разним земљама и државама. Сада креће у Владивосток, како би се вратила у отаџбину. До сада је радила на Кијевском фронту. Презива се Рибул. Само из љубазности је хтела са мном да крене.“³⁵ У ЧК је била саслушана и сама госпођа Рибул.³⁶

Настојања норвешког посланика су крунисана успехом и 5. децембра, након ослобођења Јелене Петровне из кремалског затвора у Москви, француски посланик у Русији јој је по налогу српског краља дао 20.000 франака.³⁷

32 Исто.

33 Исто.

34 АС, МИД, ПсП ПО, ф. II, Р178.

35 Государственный Архив Свердловской Области (ГАСО), Ф. 1913, Оп. 1, Д. 2, Л. 16.

36 Исто, Л. 14.

37 АС, МИД, ПсП ПО, ф. 1, Р131/1918.

Јелена Петровна је у децембру 1918. стигла у Стокхолм, у којем је 1917. било отворено српско посланство и где се налазила заједно са својом свекрвом, великом кнегињом Јелисаветом Маврикијевном, својом децом – сином Всеволодом и ћерком Јекатерином. А 25. децембра српски посланик у Копенхагену Милан Ракић је јавио у МИД Србије да је кнегиња Јелена у пратњи Чолак-Антића стигла у Копенхаген, одакле одлази у Француску.³⁸

Дакле, Спалајковић није испољио посебну ревност како би помогао кнегињи Јелени Петровној и њеном мужу, који му нису били потпуни странци. Он пише: „У новембру 1917. г., истог дана када је бољшевичка хидра предузела свој последњи напад против смртно рањене Русије, родио се мој други син. Поводом његовог крштења, у мисији је вршена црквена служба. Принцеза Јелена је била кума, а кум кнез Иван“.³⁹ Односно према српским патријархалним обичајима, они су постали његови блиски рођаци, за чију судбину би требало да брине.

Десет година касније Спалајковић је настојао да се оправда и чак је писао о томе да је покушао да помогне царској породици када га је за то замолила Јелена Петровна: „Из Јекатеринбурга, где се налазио император, јавила ми је да је узалуд покушавала да се види са децом цара, али је само успела да разговарала са ађутантом, кнезом Долгоруковим, који јој је рекао да император нема новца. Сазнавши за то, дао сам наредбу једном од војних аташеа, потпуковнику Војину Максимовићу да однесе новац у Јекатеринбург и да га уручи ађутанту императора. За време кампање у Добруци господин Максимовић је био на челу српског добровољачког корпуса. То је био истакнут официр, веома паметан и хладнокрван. Дошао је у Јекатеринбург и покушао је да се приближи императору, али је био суочен са несавладивим препрекама. Некада ће се сазнати детаљи те мисије.“⁴⁰ Ови редови су из Спалајковићевог предговора француском издању књиге успомена личног секретара Јелене Петровне, Сергеја Николајевича Смирнова.⁴¹

Сергеј Николајевич Смирнов (1877–1958) је био инжењер, архитекта, нумизматичар, колекционар старина, уметнички кри-

38 АЈ, Фонд 74, Ф. 4–11, Л. 533.

39 АС, Фонд Мирослав Спалајковић (Ф. М. С.) – 55, Л. 7.

40 Исто, Л. 9–10.

41 Serge Smirnoff, *Autour de l'assassinat des grands-ducs. Ekaterinbourg, Alapaievsk, Perm, Pétrograd*, (Paris: Payot, 1928).

тичар, до револуције лични архитекта породице великог кнеза Константина Константиновича Романова и управник дворског комплекса Павловск. Он је са Јеленом Петровном поделио заточеничко искуство у Перму и Москви. Године 1919. је након ослобођења дошао у Србију, у којој је наставио да руководи пословима кнегиње Јелене Петровне; у исто време је био и инжењер и архитекта при двору Карађорђевића; активно се бавио питањима руских избеглица у Југославији.⁴²

Књигу *О убиству великих кнежева* Смирнов је почео да пише у Стокхолму, у марту 1919, неколико дана по ослобођењу из бутирског затвора и емиграције из Русије, а завршио је у мају 1919. у Паризу, у којем је објављена на француском језику.

Трагични догађаји револуције и убиство господара Павловска Иоана Константиновича, седмомесечно заточеништво самог Смирнова најпре у пермском губернијском затвору (од 23. јула до 29. октобра), а затим и московским затворима до 28. фебруара 1919. рефлектовали су се у књизи издатој у Паризу, као и у одговорима за време предистражног поступка 1919–1922. који је у комисији за истрагу околности стрељања царске породице, спроводио истражни судија за посебно важна дела при Омском окружном суду Н. А. Соколов у граду Фонтенбло (у Француској), у који је Смирнов позван у својству сведока.⁴³ Године 2015. његове успомене су објављене на ру-

42 О делатности С. Н. Смирнова детаљније: Людмила Кузмичева, „Активност Сергеја Николајевића Смирнова при Краљевском Двору Југославије (1918–1941)“, *Руски некропол у Београду. Знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић, М. Ковић, (Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропол“, Институт за политички и економски дијалог, 2014), 122–140; Людмила В. Кузмичева, „Деятельность Сергея Николаевича Смирнова при Королевском Дворе Югославии (1918–1941)“, *Русский некропол в Белграде. Символ исторической дружбы*, ред. М. Радоевич, М. Кович, (Белград: Фонд поддержания, восстановления и сохранения комплекса историко-мемориальных памятников в Республике Сербии „Русский некропол“, Институт полит. и эконом. диалога, 2014), 128–146; Людмила В. Кузмичева, „Воспоминания С. Н. Смирнова как источник по истории сербско-русских отношений в годы Первой мировой и Гражданской войн“, *Славяне и Россия: Славяне и Россия в системе международных отношений*, отв. ред. С. И. Данченко, (Москва: Институт славяноведения РАН, 2017), 253–274.

43 Протокол допроса С. Н. Смирнова, 16 марта 1922 г., Николай А. Соколов, *Предварительное следствие 1919–1922 гг.: Сборник материалов*, сост. Л. А. Лыкова, (Москва: Студия ТРИТЭ, Рос. Архив, 1998), 337–346. (Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв, [Т.] VIII).

ском језику у аутографу, који се чува у фонду Смирнова у рукописном одељењу Народне библиотеке Србије.⁴⁴

Смирнов почиње своје приповедање од момента када је са југа Русије стигао у Петроград – 21. маја (3. јуна) 1918. и сместа кренуо у Павловск, а затим у Мраморни дворца, из којег је исељена мајка Иоана Константиновича, велика кнегиња Јелисавета Маврикијевна с децом Вером и Георгијем и унуцима Всеволодом и Јекатерином, децом Јелене Петровне и Иоана Константиновича, јединим унуцима српског краља Петра, и сестрићима принца-регента Александра Карађорђевића. Смирнов пише да су деца „живела на најскромнијој храни. Понекад је са села неко од бивших службеника слао јаја или брашно“.⁴⁵ Иначе, Смирнов је, без обзира на револуционарне догађаје, наставио да врши дужност управника двора Иоана Константиновича: „Потребно је било довести у ред домаћинство, требало је набављати новац, договорити се са Јеленом Петровном о томе како уредити нови живот деце, сазнати њене планове“.⁴⁶

За путовање у Алапајевск неопходно је било одобрење Бонч-Бруевича. Смирнов је одлучио да га добије преко српског посланика Мирослава Спалајковића, који се са целим дипломатским кором налазио у Вологди. Међутим, Спалајковић није био тамо; отпутовао је „у Москву како би се постарао о некој великој своти новца српске владе, коју је требало извући из Државне банке услед страховања да би Немци могли да је се домогну“.⁴⁷ У Вологди Смирнов још увек не схвата до краја катастрофу која се приближава. Он шета, разговара и ћути са великим кнежевима Николајем и Георгијем Михаиловичем и Дмитријем Константиновичем (кроз четири месеца сву тројицу ће большевици погубити); купује иконе, распитује се за цену „величанствене колекције икона“, паралелно добија преко познаника антиквара пола пуда хлеба за децу Јелене Петровне.

Мемоари Смирнова нам представљају нове податке о раду страних представништава, па и српског у Вологди. Српски посланик Спалајковић, према речима Смирнова, није био нарочито заинтересован за његово путовање у Алапајевск и предлагао му је да сачека повратак Јелене Петровне у Вологду. Међутим, Смирнов је, без обзи-

44 Сергей Смирнов, *В плену у царевубийци*, подготовка текста, коментарији и общия редакция Корнелии Ичин, (Белград: Логос, 2016).

45 *Исто*, 12.

46 *Исто*.

47 *Исто*, 13.

ра на лоше предосећаје о којима пише, одлучио да оде на Урал. Спалајковић му је саветовао да путује са руским пасошем, али је Смирнов понео са собом „српски пасош од 13. 11. 1917. г. као аташе посланства и руководиоца послова Јелене Петровне, као и потврду посланства од истог датума о томе“. Да је Смирнов по савету Спалајковића кренуо са руским документима, тешко да би остао жив. Смирнов пише да је Спалајковић био критички настројен према Русији и Русима уопште, које је оптужио за плашљивост, и говорио да саосећа са револуционарима.⁴⁸

И сам Спалајковић приказује околности путовања Смирнова и српских војника у Јекатеринбург, иначе, приписујући себи ту иницијативу: „Почетком јуна принцеза Јелена је, желећи да се врати деци, која су остала код своје баке у Петрограду, отпутовала из Алапајевска, али су је локалне власти у Јекатеринбургу принудиле да прекине то путовање. Она је телеграфисала, молећи ме да се умешам. Ја сам сместа отишао у Москву, где су ми у комесаријату спољних послова обећали да ће потребна упутства бити предата у Јекатеринбург. Затим сам отпутовао у Петербург, одакле сам по хитном поступку у званичном српском вагону упутио мисију, која се састојала од господина Смирнова и једног српског официра заједно са двојицом наших војника. Мисија је требало да доведе принцезу Јелену до њене деце. Стигавши 22. јуна у Јекатеринбург, сутрадан увече, Смирнов и војници су били ухапшени заједно са принцем“.⁴⁹

У ствари, српска мисија је у Јекатеринбург стигла 4/17. јула и њени чланови су се упутили код Јелене Петровне. Она им је изјавила да ће се без обзира на Караханово одобрење за путовање у Петроград, вратити код мужа у Алапајевск, јер је сазнала да су сви велики кнежеви стављени у затвор. Како је познато, следећег дана, све алапајевске сужње су бацили у јаму и затрпали гранатама; тамо је погинуо и њен муж, кнез Иоан Константинович заједно са своја два брата и рођацима. О његовој погибији Јелена Петровна ће сазнати тек након пола године. А за то време су Смирнов и српски војници покушавали да је избаве из Јекатеринбурга.

Интересанти су Смирновљеви описи чланова српске мисије који га прате. Мајор Мићић, по његовом мишљењу, брбљив је и лакоμισлен. Он је причао Смирнову да је „српска мисија пребацивала преко границе масу руских официра са српским пасошима“, који су

48 Исто, 83–84.

49 АС, Ф. М. С. – 55, Л. 10.

успели са собом да поведу чак и своје породице. Смирнов пише да је и Керенски отпутовао из „Москве преко Мурмана уз српски пасош као Милутин Марковић. То презиме је уобичајено у Србији, а један Марковић је био Спалајковићев доушник против бољшевика и према признању Мићића, украо је из министарства иностраних послова неке српске споразуме из времена Сазонова“.⁵⁰

Смирнов је, преносећи речи Јелене Петровне, детаљно описао живот великокнежевских сужњева у Алапајевску. Јелена Петровна је причала Смирнову много и о животу императора и његове породице у Јекатеринбургу. У Јекатеринбургу се, према одлуци америчког посланика, Јелена Петровна користила покровитељством америчког вицеконзула. Али је то покровитељство није спасило од хапшења и затвора.

Контакт Смирнова и српске мисије са представницима Уралског обласног совјета окончан је категоричким одбијањем да се дозволи одлазак Јелене Петровне⁵¹ и хапшењем ње и српске мисије 7/20. јула.

У Државном архиву Свердловске области (ГАСО) чува се следећи документ:

„15. јула [191]8

Представник српске мисије Божичић и гр. Смирнов, који су се јавили у обласни Совјет Урала у граду Јекатеринбургу и у категоричном тону изјавили да је друг Карахан дао дозволу за одлазак у Петроград и Москву Јелене Петровне Романове са свим гаранцијама несметаног проласка и изразили су своје недоумице по питању тога што до сада нису добијена наређења Центра Обласном Совјету.

По добијању званичних података, то се показало као измишљотина.

Поменута лица су ухапшена.

Председник Обласног Совјета“.⁵²

Смирнов се плашио да ће бити откривено да он није српски поданик, за шта је могао бити стрељан. Њега је спасао члан српске мисије, бивши аустријски војник, Србин Божичић, који је лагао да је видео Смирнова пре 10 година у Београду, где је, према његовим речима, радио у Министарству саобраћаја. У исто време, мајор Жарко Мићић је изјавио да Смирнова никада није познавао. То је страш-

50 Смирнов, *н. д.*, 22.

51 *Исто*, 29.

52 ГАСО, Ф. 1913, Д. 16, Л. 173.

но узнемирило Смирнова, јер је мајор био матурант руске коњичке школе.

Целокупна српска мисија, Смирнов и Јелена Петровна су били пребачени у пермски затвор. Смирнов је на речи Јелене Петровне „Ево куда Вас је довела Ваша верност“ одговорио да он није издао себе. Он веома брине за своју штићеницу, коју сматра „нервознам и плаховитом по природи“. У затвору су били заједно са А. В. Гендриковим, Ј. А. Шнејдером и А. А. Волковим, који су радили при царском двору, а који су се иначе налазили у Тоболску заједно са царском породицом. Смирнов, преносећи њихове речи, детаљно описује живот императора и његове породице у Тоболску.

Веома је дирљиво то што је 1918, на седму годишњицу венчања Ивана Константиновича и Јелене Петровне, Смирнов замолио надзорницу да однесе српској принцези букет мака, који је растао на пољима испод затворског прозора.

У пермском затвору 27. јула, односно четири дана након алапајевске трагедије, Смирнов је прочитао у локалним новинама вест о тобожњем бекству великих кнежева из Алапајевска, у које је наводно био умешан он и српска мисија. Та страшна лаж и клевета је могла да доведе до стрељања.

Индикативно је да се у Русији и до данас сматра да је Смирнов стрељан 1918. г. заједно са осталим притвореницима пермског затвора, на основу оптужбе за организацију бекства великог кнеза Михаила Александровича. Бар тако стоји у материјалима комисије за рехабилитацију. Тако у Одлуци о прекиду кривичног дела № 18/123666-93 „О разјашњењу околности погибије чланова руског императорског дома и лица из њиховог окружења у периоду 1918–1919. г.“ стоји: „Без обзира на то што су руководиоцима Пермског Изванредног Комитета за борбу против контрареволуције, спекулације и саботаже биле до детаља познате околности отмице и убиства великог кнеза Михаила Александровича Романова, материјали истраге Пермске ЧК су били фалсификовани и за ‘учешће у организацији бекства’ великог кнеза Михаила Александровича (Романова) и његовог секретара Џонсона Н. Н., у различитим временима су без суђења, као ‘организатори и саучесници у бекству’ Михаила Александровича Романова, узети за таоце, а затим према одлуци Пермске обласне ЧК од 9. октобра 1918 г. незаконито стрељани:

[...]

6. Смирнов Сергеј Николајевич – секретар и руководилац послови-ма кнегиње Јелене Петровне, ћерке краља Србије Петра I (датум и место рођења нису утврђени) [...]“⁵³

Као што видимо, Смирнов је заиста био близу погибије за време боравка у пермском затвору, пошто се нашао у списковима стрељаних према оптужби за организацију бекства великог кнеза Михаила Александровича.

Опис заточеништва у Перми, затвореника које је Смирнов тамо сретао током пет месеци, представља живописну и јасну слику хаоса и збрке прве године совјетске власти. Међу заточенима је била и девојка која се издавала за ћерку императора Анастасију. Смирнов пише о девојкама које су делиле ћелију са кнегињом: „Сматрам својим дугом да истакнем да су се све девојке, затворенице које су у ћелији биле са Јеленом Петровном, увек веома добро односиле према њој. Када су виделе да она сама пере рубље, оне су предлагале да јој помогну. Певале су јој затворске, тужне, али тако срдачне песме. Неке од њих, убице и лопови отворено су разговарале с њом о прошлости“⁵⁴

На крају, целокупна мисија и Јелена Петровна су били пребачени из Перме у Москву. Ту су стигли 1. новембра и предати ВЧК на Љубјанки Ј. Х. Петерсу, којег Смирнов описује овако: „Шљам. Бескрвно, злобно лице, покушаји упорног продорног погледа, обријан; у оделу комесара.“⁵⁵

Управо је Петерс новембра 1918. описао однос нових власти према Србији у завршној етапи Првог светског рата. На питање Јелене Петровне зашто их не пуштају, он је одговорио „да се један ваш батаљон налази на Мурману са савезницима. И док они, наши *бивши* савезници не прекину офанзиву на Русију, до тада ћете бити задржани у Русији као таоци“. „Зна се да се батаљон задржао на Мурману, јер Французи нису дали бродове, а зна се да Срби своје немају. Зна се да Србија неће да ратује против Русије.“ „Да, ми схватамо да Србија не напада Русију, али она ипак не оставља наше бивше савезнике“⁵⁶ Занимљиво је да је најконкретније податке о комесарима и њиховој политици Јелена Петровна у кремаљском затвору сазнала од есерке

53 Датум приступа 30. 3. 2017, <http://www.nik2.ru/documents.htm?id=269>

54 Смирнов, *н. д.*, 117.

55 *Исто*, 123.

56 *Исто*.

Спиридонове која је била у затвору са њом. Оне су се спријатељиле и после ослобођења Спиридонова је „дала Јелени Петровној све цвеће које јој је донела публика, која је била на суђењу“.⁵⁷

Тамо у затвору ВЧК су сазнали и о судбини српске војне мисије,⁵⁸ која је „ухапшена и боравила у Битирки око 12 дана све док није потписала да се неће мешати у послове Руске републике и објавила у ‘Известијама’ изјаву (са потписима скоро свих) да је за Русију најбоље уређење Федерација“.

Јелена Петровна је добила из Кремља одобрење да напусти Русију. А Смирнов се још до фебруара 1919. налазио у бутирском затвору. Он даје упадљиве и веома информативне описе својих цимера у ћелији. Међу њима није било мало странаца, представника различитих мисија, који су говорили Смирнову о околностима почетка и тока Првог светског рата.⁵⁹

Само је захваљујући напорима Јелене Петровне, која је отпутовала у Стокхолм, српски представник у Москви Бошњаковић је био приморан да започне процес ослобађања Смирнова, које се и десило 28. фебруара 1919. а он је ускоро напустио Русију. По доласку у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, Смирнов је не само наставио да руководи свим пословима Јелене Петровне, која је са децом дошла код оца и брата, већ се и активно укључио у културну изградњу нове државе.

Није случајно Спалајковић био тако пасиван по питању спасавања Јелене Петровне. Романови уопште су му се чинили застарелим и непотребним елементом политичког система Русије. Он је прекоревео императора због слабости воље, несхватања ситуације. Десет година касније је, истина, другачије оценивао промену политичке ситуације у Русији. У предговору француском издању мемоара С. Н. Смирнова, он у надменом тону, са монархистичких позиција, излаже ситуацију: „Император више није владао ни собом ни Русијом. Пред њим је стајао проблем, који он није могао да реши због своје слабе воље. Налазећи се између спољног и грађанског рата, за разрешење те очигледне дилеме, он је изабрао одрицање. Какво разочаравајуће просвећење! А ипак у том судбоносном тренутку Русији је као никада раније био потребан император. У отвореном боју Николај II је напустио свој трон. Он је то урадио због осећања патрио-

57 Исто, 256.

58 О судбини српске мисије видети: *Москва – Србија, Белград – Русија*, 250–251.

59 Смирнов, н. д., 146–177.

тизма, надајући се да ће зауставити револуцију и осигурати борбу на фронту. Каква чудновата заблуда! И последице тога су се појавиле. Глас судбине, као посмртно звоно, одјекује у загонетној души Русије и његово тужно ехо се разноси далеко, носећи несрећу на својим невидљивим, умишљеним крилима кроз руску таму... Утвара большевизма није заkasнила да се појави и кроз неколико месеци њена злокобна сенка пала је на целу Русију“.⁶⁰

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив внешней политики Российской империи. Фонд Политархив.
- Архив Југославије. Фонд 74.
- Архив Србије. Фонд МИД, ПсП.
- Архив Србије. Фонд Мирослав Спалајковић.
- Государственный Архив Российской Федерации. Фонд 660.
- Государственный Архив Свердловской Области. Фонд 1913.

Објављени извори

- Москва – Србија, Белград – Русија. Сборник документов и материалов, Том 4. Русско-сербские отношения. 1917–1945 гг., сос. А. Тимофејев, Г. Милорадовић, А. Силкин. Москва: Главархив Москвы, ЦГА Москвы, 2017.
- Соколов. Николай А. *Предварительное следствие 1919–1922 гг.*, Сборник материалов, сост. Л. А. Лыкова. Москва: Студия ТРИТЭ; Рос. Архив, 1998.

Мемоарска грађа

- Епанчин, Николай А. *На службе трех императоров*. Москва: Полиграфресурсы, 1996.
- К. Р. Великий князь Константин Романов. *Дневники. Воспоминания. Стихи. Письма*. Москва: Искусство, 1998.
- Палей, Ольга. *Воспоминания о России*. Москва: Захаров, 2016.
- Smirnoff, Serge. *Autour de l'assassinat des grands-ducs. Ekaterinbourg, Alapaievsk, Perm, Pétrograd*. Paris: Payot, 1928.

60 АС, Ф. М. С. – 55, Л.6.

- Смирнов, Сергей. *В плену у цареубийци*, подготовка текста, коментари и обща редакција Корнелии Ичин. Белград: Логос, 2016.

Литература

- Бајин, Зоран. „Мирослав Спалајковић (1869–1951) Биографија“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2016.
- Кузмичева, Људмила. „Активност Сергеја Николајевића Смирнова при Краљевском Двору Југославије (1918–1941)“. *Руски некропол у Београду. Знамење историјског пријатељства*, ур. М. Радојевић, М. Ковић. Београд: Фондација за обнављање, подршку и очување комплекса историјско-меморијалних споменика у Републици Србији „Руски некропол“, Институт за политички и економски дијалог, 2014.
- Кузьмичева, Людмила В. „Балканские принцессы в семье европейских монархов (К вопросу о признании равнородности черногорской и сербской династий)“. *Человек на Балканах. Социокультурные измерения модернизации на Балканах (последняя четверть XIX – начало XX вв.)*, отв. ред. Р. П. Гришина. Санкт Петербург: Алетейя, 2007.
- Кузьмичева, Людмила В. „Воспоминания С. Н. Смирнова как источник по истории сербско-русских отношений в годы Первой мировой и Гражданской войн“. *Славяне и Россия: Славяне и Россия в системе международных отношений*, отв. ред. С. И. Данченко. Москва: Институт славяноведения РАН, 2017.
- Кузьмичева, Людмила В. „Деятельность Сергея Николаевича Смирнова при Королевском Дворе Югославии (1918–1941)“. *Русский некропол в Белграде. Символ исторической дружбы*, ред. М. Радоевич, М. Кович. Белград: Фонд поддержания, восстановления и сохранения комплекса историко-мемориальных памятников в Республике Сербии „Русский некропол“, Институт полит. и эконом. диалога, 2014.
- Кузьмичева, Людмила В. „Русское платье сербской принцессы. Свадьба Елены Карагеоргиевич и Иоанна Константиновича Романова“. *Родина*, март 2006, Спец. выпуск: Черногория и Россия.
- Кузьмичева, Людмила В. „Правящие династии Сербии и Черногории в восприятии представителей Дома Романовых в конце XIX- начале XX в.“ *Человек на Балканах: Власть и общество: опыт*

взаимодействія (конец XIX – начало XX в.), отв. ред. Р. П. Гришина. Санкт Петербург: Алетейя, 2009.

- Кузьмичева, Людмила В. „Представители Императорского Дома Романовых о Карагеоргиевичах и Петровичах“. *Нововековне српске династије у мемоаристици*, ур. П. Крестић, Т. Живковић. Београд: Историјски институт, 2008.
- Кузьмичева, Людмила В. „Семья великого князя Константина Константиновича Романова на балканских дорогах“. *Романовы в дороге: Путешествия и поездки членов царской семьи по России и за границу*, отв. ред. М. В. Лескинен, О. В. Хаванова. Москва – Санкт Петербург: Нестор-История, 2016.
- Кузьмичева, Людмила В. „Сербская тема в императорском Доме Романовых в годы Первой мировой войны“. *Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке*, Сборник статей, ред. кол. К. В. Никифоров, М. Белаяц. Москва: Институт славяноведения РАН, 2016.
- Курчатова, Ольга М. *Переворот в Сербии 29 мая 1903 г. как объект внимания внешней политики и общественного мнения России*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, и. н., Саратов, 2008.
- Лыкова, Людмила А. *Следствие по делу об убийстве российской императорской семьи*. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2007.
- Лыкова, Людмила А. *Убийство императора Николая II*. Москва: Белый город, 2015.

Lyudmila Kuzmicheva
The Faculty of History,
Lomonosov Moscow State University

The Karađorđevićs and the End of the Romanov Dynasty

Summary: The relations between the two ruling dynasties: the Romanovs (in Russia) and the Karađorđevićs (in Serbia) in the early 20th century was chronologically looped by the dramatic events: the assassination of King Alexander Obrenović in 1903 and the regicide in Russia in 1918. The problem of the strength of the monarchical system was urgent for both countries. This paper analyses the way the representatives of the two dynasties helped each other during the trials of the World War I and the Russian revolution, and raises the question of the Karađorđevićs' attitude towards the fall of Romanov dynasty. Two dynasties were bound by mutual agreements and obligations, family ties and personal sympathy. In fact, Serbia remained the only reliable ally for representatives of the Romanov dynasty and Russian monarchists. On the other side, the Serbian government adopted a passive attitude towards the destiny of the Tsar family and other members of the Romanov dynasty. This attitude was largely caused by the position of the Serbian envoy to Russia, Miroslav Spalajković, who embraced the February revolution with joy and enthusiasm, welcoming the collapse of the monarchical system in Russia. Spalajković did not show a proper initiative for rescuing the son-in-law of the Serbian king Prince Ivan Konstantinovich Romanov and his wife Jelena Petrovna. S.N. Smirnov, who had shared imprisonment with Elena Petrovna Romanova, testified in his memoirs about the passivity of the Serbian side in the matter of her release.

Key words: Romanov dynasty, Karađorđević dynasty, Princess Jelena Petrovna Romanova, murder of the Tsar family in Yekaterinburg, Serbian envoy to Russia Miroslav Spalajković, memoirs of Sergei Nikolaevich Smirnov, inter-dynastic ties between Russia and Serbia

УДК 323.27(470)"1917":314.15(=161.1)(497.11)"192"
070.482(=163.41)(497.11)"192"
94(470)"1917":271.222(497.11)-662:3"192"

Радован ПИЛИПОВИЋ
Архив Српске православне цркве
beriozushka@gmail.com

Узроци и разлози преврата у Русији 1917. године у српској црквеној публицистици 20-их година 20. века

Апстракт: У раду се разматра део идејног света руских емиграната, преваходно свештеника и богослова, који су на страницама српске црквене штампе 20-их година 20. века писали о узроцима и разлозима преврата у Русији 1917. Традиционална провиденцијалистичка призма кроз коју су се тумачили процеси у историји хришћанске цркве била је доминантна, а у њој су се преливали и апокалиптичко-симболичко-езотеријски тонови инспирисани реалним тешкоћама избегличког живота. Антисемитска расположења, хришћанска критика комунизма, као и страх од болшевизма представљају такође мотиве које руски емигранти разрађују у српској црквеној периодици осврћући се на тајну успеха Октобарске револуције.

Кључне речи: руска емиграција, револуција у Русији, Српска православна црква, српска црквена штампа, апокалипса, Антихрист, масони, комунизам

Руски емигрантски талас, изазван Октобарском револуцијом и победом болшевичких снага, донео је са собом особен културни утицај, нарочито у сродним словенским земљама које су постале уточиште за избеглице - присталице старог монархистичког (царистичког) режима. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца постала је новом домовином за 40.000 људи пореклом из Руског царства, који су се у њој снашли и прилагодили.¹ Један део руских емиграната је припа-

1 Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)*, (Београд: Чигоја штампа, 2006), 183–190. - Према неким подацима у Краљевини СХС је до 1929. године било 20.000 Руса, 4.000 у Бугарској и по 2.000 у Румунији и Грчкој, а у целој Европи их је до 1939. било између 850.000 и 1.200.000 у зависности од различитих процена. Nikolaj Fedorov, *Ruska emigracija (istorija, suština,*

дао православном свештенству, у ширем смислу богословским круговима, одликујући се својим образовањем, а почесто надвисујући своју истоверну браћу која им је пружила гостопримство. На пољу црквеног живота и мисије, односно рада православног свештенства и монаштва у српским земљама „руски емигрантски фактор“ је имао значајну улогу.

После Првог светског рата, на канонској територији Српске православне цркве руска црквена емиграција (верни народ и свештенство) створила је један од центара црквеног живота. Руска православна загранична црква је уживала, између два светска рата, моралну, финансијску и дипломатску подршку Српске православне цркве. Православна васељена је заиста осећала недостатак Руске православне цркве у оном виду у коме је она постојала до револуције и грађанског рата, као најмногљуднија помесна Православна црква.

Сусрет руске емиграције и Српске православне цркве између два светска рата дешавао се у неколико паралелних праваца, чинићи свет међусобног утицаја који је у последње време све више занимљив истраживачима. Руски утицај на српско монаштво, академско богословље и српски црквени живот, или казано другачије: религиозну праксу, представља само један од момената из важног присуства руске православне емиграције на територији јурисдикције Српске православне цркве. Појава Руса емиграната, тј. свештеника у служби Српске православне цркве, службујућих на српским парохијама, занимљива је и изнуђена у историји православља кадровска сеоба, где је 8% укупног свештеничког кадра једне цркве практично „позајмљено“ из друге цркве, дакле другог језика, образовања, друштвених навика и богословског менталитета, иако једне и заједничке вере.²

Ако се узму у обзир и друге социјалне групе избеглих Руса у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца / Југославији, које су долазиле у додир са Српском православном црквом, није нимало чудно што је српска црквена средина усвајала један нарочити ментални свет избеглог руског човека.

rad, značenje 1919–1939), (preštampano iz *Hrvatske smotre*, br. 7–8, (Zagreb, 1939)), 4–5.

2 Архив Српске православне цркве (АСПЦ), Архивске књиге, Персонална књига православног свештенства Краљевине Југославије, I–III. - Дobar и исцрпан преглед свештеничких кадрова Српске православне цркве, која је имала укупно 2.924 свештена лица почетком тридесетих година 20. века. Од тог броја њих 214 су били руског емигрантског порекла.

Промишљање о узроцима, разлозима и последицама револуционарног преврата 1917. године и друштвеном превирању у царској Русији почетком 20. века било је карактеристично и разумљиво за руске избеглице. Летимичним погледом на часописе које је издавала Патријаршија у Београду или епархије њој потчињене, уочавају се аутори руске провенијенције који намећу своје руске теме из културе, црквене мисије, социологије или историје. Сама револуција је била инспиративна и покретачка тема. Са друге стране, монографске публикације на српском језику од средине 20-их година које су имале у фокусу руску револуцију биле су заправо књиге различитих жанрова.³

Црквена штампа која је излазила у периоду између Првог и Другог светског рата незаобилазан је извор за писање друштвене историје Српске православне цркве. Њена контекстуализација, могућа након изучавања примарних извора, представља додатно везивно ткиво за сувопарне документарне изворе.⁴ Црквена штампа је између два светска рата имала продукцију на завидном нивоу, но ипак није достигнут идеал покретања дневног листа Српске православне цркве, како би се, како је сматрано, на успешан начин парирало римокатоличкој страни.⁵ Додуше, снага се и расипала, јер су поједине парохије трошиле снагу у штампању морално-поучних

3 Мемоарски спис: Алексеј Ксуњин, *Од Николе II до Лењина*, (Београд: издање писца, 1924); историографска монографија: Aleksije Jelačić, *Ruska revolucija i njeno poreklo*, (Zagreb: „Nova Evropa“, 1925); превод романа: *Raspućin, originalni naziv francuskog izdanja „Sumrak carstva“*, roman od Ž. Kesela i Jelene Izvoljske, превео Стојан Живадиновић, (Београд: „Југо-исток“, 1927); превод биографије цара Николаја II: Жан Жакоби, *Руска револуција – страдање императора Николе II*, превео Крешимир Мимирковић, (Београд: Наше Ново доба, s. a).

4 Бранко А. Цисарж, *Један век периодичне штампе Српске православне цркве (Библиографски опис часописа и листова са прегледом-садржајем свих радова објављених у њима од 1868–1970)*, А–М, (Београд, 1986); Исти, *Један век периодичне штампе Српске православне цркве (Библиографски опис часописа и листова са прегледом-садржајем свих радова објављених у њима од 1868–1970)*, Н–Ш, (Београд, 1991); Бранко А. Цисарж, „Црквена штампа између два светска рата“, *Српска православна црква 1920–1970 (Споменица о 50-годишњици васпостављања Српске патријаршије)*, (Београд: Свети архијерејски синод, 1971), 141–178.

5 Богољуб Милошевић, „Значај црквене штампе“, *Весник Српске цркве – орган српског православног свештеничког удружења XXXV*, новембар–децембар, (Београд, 1930), 678–680. Постојала је нада да је епоха патријарха Варнаве згодан час за покретање црквеног дневног листа: „Сада је време; послужимо народ са тим највећим и најмоћнијим средством – дневним листом наше цркве“ (Петар

билтена.⁶ Редакција *Гланика* – службеног листа Српске православне патријаршије и годишњег *Календара* стално је опомињала парохе и свештенике на терену, нарочито у верски мешовитим срединама, да буду упорни приликом растурања тих издања, с обзиром на чињеницу „да римокатоличка црква издржава 92 листа и толико других издања“.⁷ У штампи се исказују укуси (богословски, политички, књижевни), а такви списи су, опште је познато, захвални за хронолошку реконструкцију збивања у прошлости. Часопис, као што је *Гласник Српске православне патријаршије* (са највећим континуитетом у српској црквеној периодици),⁸ стоји на средокраћу између примарних и секундарних извора, пошто је објављивао званичне одлуке, расписе, посланице и друге потезе црквене управе (патријарха, Синода, Сабора, Епархијског и Великог црквеног суда).

За свештенички сталеж су најзначајнији *Весник* – орган свештеничког удружења и *Весник* – недељни црквено-политички лист и оба су имала у фокусу интерес духовног сталежа, с тим да је други био уређивачки храбрији, објављујући полемике и либералне текстове који не би, на другом месту, пролазили епископску цензуру, јер су неретко били уперени против више црквене власти.⁹ Такође

Гаулић, „Штампа у служби цркве“, *Прелгед – полуслужбени орган свештенства епархије жичке* XV, 7, (Чачак, 1933), 202.

- 6 Свештеник Вел. Ташић из Барича тражио је помоћ од Светог архијерејског синода за свој лист *Парохијска смотра – повремени верски лист за верско просвећивање парохијана*. Архив СПЦ, Varia (1930), Парох барички Светом архијерејском синоду, бр. 293, 6–19. новембар 1930.
- 7 Архив СПЦ, Акта Св. архијерејског синода, несређена грађа, Администрација Гласника Црквеном суду Српске православне епархије захумско-херцеговачке, бр. 618, 30. јануар 1933.
- 8 Живорад Јанковић, „Прилози историјске садржине објављени у Гласнику – службеном листу Српске православне цркве од 1945. до 1990“, *Гласник – службени лист Српске православне цркве* LXXIII, 12, (Београд, 1992), 202–217. - Већ су неки историчари из *Гласника* издвајали посебне теме и вредновали га као историјски извор: Владислав Пузовић, „Извештавање Гласника Српске православне патријаршије о Руској цркви између 1920. и 1940. године“, *Гласник – службени лист Српске православне цркве* LXXXV, 9, (Београд, 2005), 251–259; Јуриј Данилець, „Гласник як джерло з історії православ'я на Підкарпатський Русі та в східній Словаччині“, *Pravoslavny biblicky zbornik* III, (Prešov, 2016), 79–97.
- 9 Можда не без разлога, овај лист се у Библиотеци Српске патријаршије чува у депу рукописног одељења и теже је доступан читаоцима и корисницима. Штавише и *Весник* – орган свештеничког удружења био је на мети критика званичног *Гласника Српске православне патријаршије*, јер је „отворено писао о стању у нашој Цркви“. („Архијерејски Гласник против Весника Српске Цркве“, *Вес-*

и часопис *Хришћански живот*, чији је власник необични, свестрани свештеник-дипломата и политичар Војислав Јањић умео је да пронађе теме које иритирају или критикују црквене власти, тј. епископат.¹⁰ Критичка (можда и критизерска) струја црквене стварности у српском свештенству није била задовољна јавним простором и имала је намеру да настави са радикалним издавачким резовима, евентуалним покретањем новог листа 1927. године који би задовољио њихова либерална стајалишта.¹¹ Временом, појавио се часопис који је обрађивао само теме из монашког живота и аскетског опредељења. То није био часопис у коме су монаси радо сарађивали, излазио је захваљујући једном архимандриту, Стефану Иликићу, који није био најбоље схваћен ни од своје браће по духу, а још мање од црквених власти – епископа.¹² У свим тим часописима, који су били издавачки корак у односу на периодiku која је излазила пре Првог светског рата, сарадници су били Руси емигранти.

Водећи руски богослови, професори теологије, свештеници и други публицисти који су се непосредно после 1917. године нашли у српској средини покушали су да дају одговор на чињеницу постигнутог успеха болшевичке револуције. У традиционалној хришћанској социјалној концепцији и преседан као што би био револуционарни преврат посматра се кроз провиденцијализам, тј. објашњава синтагмом да је „свака власт од Бога“. Са друге стране, чињенице разарања и патње, а још више прогона и страдања Цркве, као и нестанак династије „Помазаника“, сводиле би смисао револуције на Божију казну.

Већ је Димитрије Мерешковски (1865–1941) оценио болшевизам као глобалну појаву која није регионални нити изоловани историјски догађај, односно катастрофа само руског народа посматрано у историјској равни. У дневницима које је писао од средине 1919. године оставио је мисли како је болшевизам „инкарнација ђа-

ник Српске цркве – орган српског православног свештеничког удружења XXXIII, март, (Београд, 1928), 258–259.

10 „Једно писмо ‘Хришћанском животу’“, *Хришћански живот – месечни часопис за хришћанску културу и црквени живот* I, 7–8 (Сремски Карловци, 1922), 467–468, у коме се из редова сеоског свештенства главном уреднику пружа подршка за оно што ради.

11 „Нов опозициони црквени лист“, *Весник Српске цркве – орган Српског православног свештеничког удружења XXXII*, јули–август (Београд, 1927), 463. „Како сазнајемо један круг свештеника, незадовољних са садашњим стањем у цркви, намерава да покрене један опозициони лист“.

12 Цисарж, „Црквена штампа између два светска рата“, 150.

вола“, односно то је „религија сатане, убиство светих завета слободе, братства и једнакости“.¹³ Такође, један мистички и апокалиптички начин којим се објашњавају друштвене појаве и процеси, нарочито оне праћене великим страдањима и проливањем крви, практично је негован кроз векове у црквеним круговима. Мерешковски је био доследан, али и оригиналан у развијању социјалне демонологије, провлачећи кроз историју менталитета и руске културе корене друштвеног потреса који је задесио руску државу и народ.¹⁴

На страницама српске црквене периодике појављују се написи руских емиграната у којима се говорило о новијем историјском искуству и путу руске државе и народа. Свештеник Борис Волобујев је 1922. готово пророчки ламентирао над худом судбином Русије 1917–1921. године. Видео је таму, амбис и хаос, безобличје друштвене патње и катастрофе империје.¹⁵ Познати црквени историчар Николај Глубоковски, који је ипак научно прилазио проблемима црквеног живота, није могао а да не говори помало херметичким и симболичким језиком: „Сва бољшевичко-социјалистичка историја руског епископата је нови пророчански свитак на коме је и унутра и споља архијерејском крвљу написан текст ‘плач и нарицање и јаук’ (Јез. 2, 10)“,¹⁶ мислећи наравно на крваве прогоне и убијање свештеника и архијереја. За списатеља Петра Заустинског комунизам је био неморално учење које разара хришћанство, а дужност хришћана је да се формира једна здрава интернационала за борбу против бољшевишког непријатеља. Према његовом мишљењу, у савременом свету се одвија Апокалипсис, а Антихрист је већ дошао.¹⁷ Победа бољшеви-

13 J. C., „Царство Антихриста (Д. С. Мерешковскій, З. Н. Гиппиусъ, Д. В. Философовъ, В. А. Злобинъ, Мюнхенъ 1921“, *Хришћански живот – месечни часопис за хришћанску културу и црквени живот* I, 1, (Сремски Карловци, 1922), 56.

14 Апокалиптика провејава и чини лајт мотив његовог дела *Атлантида – Европа*, (Београд, 1930), видети одломак много каснијег издања: Дмитриј Мерешковски, *Тајна руске револуције – оглед о социјалној демонологији*, превела с руског Лидија Суботин, (Вршац: Књижевна општина Вршац, 2002), 13–25, 90.

15 Борис Волобујев, „На ивици амбиса“, *Хришћански живот – месечни часопис за хришћанску културу и црквени живот* I, 7–8, (Сремски Карловци, 1922), 421–434.

16 Николај Глубоковски, „Највиша јерархија, Њ. Св. Патријарх и духовенство у Русији под бољшевицима“, *Хришћански живот – месечни часопис за хришћанску културу и црквени живот* I, 7–8, (Сремски Карловци 1922), 497.

17 Петар Заустински, „Долазак Антихриста“, *Црква и живот – поучни религиозно популарни часопис* IV, 9–10, (Скопље, 1925), 305–330. - На једном месту каже: „Злоба је комунизма према хришћанству неизбежна последица основне разлике између Царства Божијег и Царства Сотоне“, (стр. 329).

ка сматрана је сатанистичким тријумфом, успешно дуалистичко парирање Цркви као Царству Божијем. Тако је Заустински писао 1925. године у првом епархијском часопису на простору обновљене и уједињене Српске православне цркве *Црква и живот* који је излазио у Скопљу, у митрополији коју је предводио митрополит Варнава Росић, руски ђак и у огромној мери покровитељ избеглих Руса.

Ипак, било је и трезвенијих, реалнијих и рационалнијих приступа који су у социјалним процесима тражили узроке руске револуције и свега што је уследило после 1917. године. Теодор Титов, свештеник, професор руске црквене историје у Кијевској духовној академији, аутор је подуже расправе у којој су понуђени неки одговори. Она је излазила током целе 1921. и почетком 1922. године на страницама *Гласника Српске православне патријаршије*, званичног органа Уједињене Српске цркве, али је прекинута, јер поједини судови нису наишли на разумевање већег дела избегличке јерархије Руске православне цркве.¹⁸

Теодор Титов је критиковао расцеп (дихотомију) који је био настао између народа и свештенства. Истицао је низак ниво верске просвећености, једну формалну ритуалност која је била суштински кобна и допринела развоју антихришћанских либералних идеологија. Црква је по својој раскоши и везаности за царски апарат, племство и „дворјанство“ намерно или нехотице доприносила осиромашивању народа. Ово је била квинтесенција свега што је у своме студиозном тексту износио некадашњи професор Кијевске духовне академије.

Српско уредништво поменутог црквеног *Гласника* морало је стога да се оправда тврдећи како је „писац прешао на политичко држање руских научењака, политичара и револуционара, што не спада по постојећем овде закону о штампи у неполитичан лист као што је *Гласник*, то смо принуђени обуставити даље њихово излагање у *Гласнику*“.¹⁹

18 Теодор Титов, „Руска православна црква пред револуцијом и за време револуције“, *Гласник – службени лист Српске православне патријаршије* II, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, (Сремски Карловци, 1921), 26–28, 43–45, 57–58, 76–77, 93–94, 108–110, 126–127, 137–138, 154–156, 167–169, 188–189, 202–205, 220–223, 239–241, 259–261, 279–280, 294–296, 313–315, 330–331, 347–349, 370–371, 391–392, 419–421; *Гласник – службени лист Српске православне патријаршије* III, 1–2, (Сремски Карловци, 1922), 11–13.

19 Уред, „Руска православна црква пред револуцијом и за време револуције, редовни професор и доктор црквене историје протојереј Т. Титов“, *Гласник – службени лист Српске православне патријаршије* III, 3, (Сремски Карловци, 1922), 40.

Тезе Теодора Титова осуђене су на првом сабору Руске заграницне цркве 1921. године.²⁰ Иако је за Србе тај сабор у почетку лично пре на обичну свештеничку скупштину, једно сталешко окупљање на које су иначе навикли, јавна осуда Титова дошла је као олакшање, јер је остало забележено да су „сви (...) говорници констатовали да се расправа Титова негативно односи према Православној цркви“.²¹

И Срби, руски ђаци, васпитаници духовних академија пишу о револуцији у Русији. Професор београдске богословије Милош Анђелковић, један од бољих руских питомаца је записао: „клице за руски хаос нису руске. Оне су убачене у руску земљу са стране и од елемената који су не само против руске цркве и руске државе, него и против целог словенства и свеколиког Православља“.²² Приметно је да се оваквим ставовима супротставља писање Всеволода Н. Иванова који је у Харбину (Манџурија) 1926. године објавио дело *Ми на Западу и Истоку. Културно-историјске основе руске државности*, где је бранио хипотезу како је револуција била један бунт против позападњачења Русије, дакле изворни руски друштвени процес.²³

Док се мање тражила логика и повезаност у револуционарном врењу, бивши проповедник руске војске, некадашњи војни свештеник, после 1921. године парох у Српској цркви, Михаило Спиридонович Пелех није заостајао у провиденцијалистичким тумачењима. За њега, узрок руске револуције не лежи у друштвеним разлозима, њу не иритира окоштали царизам или пак изражена социјална неједнакост. У своме чланку из 1923. уопштено је констатовао да је револуција заправо „борба двеју култура, борба два света

20 Опширније: *Дѣянія русскаго всезаграничнаго церковнаго собора состоявшагося 8–20 ноября 1921. года (21 ноября – 3 декабря) въ Сремскихъ Карловцахъ въ Королевствѣ С. Х. С.*, (Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1921).

21 М. П., „Руска црквена скупштина“, *Гласник – службени лист Српске православне патријаршије* II, 20, (Сремски Карловци, 1921), 334. Овај текст резимира суштину Сабора Руске православне заграницне цркве у Сремским Карловцима из 1921. године, сагледавајући правце уређења руског црквеног избегличког живота у Краљевини СХС, пружајући једну перцепцију канонско-правног организовања избеглих Руса у очима Срба. Видети и: „Посланица руског црквеног сабора у иностранству деци Руске православне цркве у избеглиштву и прогонству, одржаног у Сремским Карловцима крајем 1921 године“, *Гласник – службени лист Српске православне патријаршије* II, 24, (Сремски Карловци, 1921), 424.

22 Милош Анђелковић, „Бољшевизам и руска црква“, *Весник Српске цркве – орган Свештеничког удружења ХХVII*, јули–август, (Београд, 1921), 359–362.

23 *Енциклопедија руске философије*, у редакцији Михаила Маслина, превод група аутора, (Београд: Логос, 2014), 106–108.

– Запада и Истока, два начела, добра и зла, борба белог Христа са црним Антихристом, духа са материјом“.²⁴

Наравно, психологија руске револуције није могла сматрати саму себе слободном од кривице, о чему су писали и представници високе црквене јерархије, а што се масовно прештамповало (из једног извора) позних тридесетих година. Познати је трактат првојераха Руске православне заграничне цркве митрополита Анастасија Грибановског. Према митрополитовом мишљењу, сами су Руси призивали зло, отворили врата злим силама, а исто тако руска револуција само потврђује праисконску борбу добра и зла, учешће ђавола, а нит револуционарних процеса се провлачи кроз целу светску историју.²⁵

Протестански (нарочито лутерански) погледи на руску црквену историју завршавали су се рационалистичким закључком да је Православна црква у Русији била оруђе државе, покорена на цезаропапистички начин руском цару. Свештенство је изгубило морални утицај преставши да буде „Божије“. Ово је био корен кризе старе православне цивилизације, како су то видели западњаци.²⁶

Једно фино, суптилно, спиритуално зло, инструментализовано од јеврејског фактора, било је по мишљењу многих руских емиграната покретач револуционарних покрета. Руски емигрантски кругови су одвећ рано у српској средини почели да штампају књиге о познатим темама које су подгревале антијеврејска расположења.²⁷ Фантастични сижееи о јеврејској завери, иза које по правилу треба да

24 Михаило Спиридонович Пелех, „Голгота Русије (посвећено Мих. Д. Милинковићу, директору)“, *Преглед – полуслужбени орган свештенства Жичке епархије* V, 3–4, (Чачак, 1923), 71–73.

25 Митрополит Анастасиј, „Корни револуцији“, *Православная Русь – Церковно-народный органъ Православного движения въ Зарубежной, Карпатской и Пряшевской Руси* 6, (Ладомирова, 1938), 2; „Что такое революция?“, *Святая Земля – Ежемесячное издание Русской Духовной Миссии въ Иерусалимъ* 1, (Иерусалимъ, 1936), 1. Видети и: Митрополит Анастасиј, *Бесѣды съ собственнымъ седцемъ*, Бѣлградъ, 1935.

26 Тако је, на пример, писао Ото Пихлер (Otto Pichler) у своме делу *Orient und Occident* из 1864. године. По његовом мишљењу руски свештеник је престао да буде „Божији човек“ (Der man Gottes). Цитирано по: В. Јанкулов, „Православна црква и епископ“, *Весник Српске Цркве – орган свештеничког удружења XXVII*, јануар-фебруар, (Београд, 1921), 22.

27 Григорій В. Бостуничъ, *Правда о Сионскихъ Протоколахъ. Съ приложениемъ новаго Протокола и 4-хъ рисунковъ в тексте*, (Митровица Сремская, 1921).

стоје масони, обично су се код горљивих декларативних православца завршавале са езотеријским ширењем фама о пророштвима.²⁸

Антисемитска расположења нису била страна ни страницама званичног листа Српске патријаршије *Гласника* и то у контексту прилика у Русији и руске судбине. Истицало се, под утицајем журналистичких написа, да су Јевреји криви за успех бољшевизма, а да хришћанску културу велике царевине руске треба спашавати. У Совјетима је, наиме, 80% Јудејаца.²⁹

Антисемитизам се осећао у практичној хришћанској дисциплини – апологетици. Василије Скворцов, професор Сарајевске богословије сматрао је хришћанску протестантску секту адвентизам савим симплификовано чедом „масоно-јеврејства“.³⁰

Антисемитски тонови на бази страха од глобалне завере јављали су се и у класично написаним богословским приручницима. У приручнику историје религије и античких блискоисточних култова према пророку божијем Мојсију заузима се негативан став, супротан предању и учењу Цркве: „У свом садашњем раду ми ћемо показати да је Мојсије геније зла, најштетнији човек, који је икада живео и који је избацивао најштетније паролe“.³¹ Други Матвејевљеви богословски трактати имали су препоруку митрополита Антонија Храповицког, мада у њима није иступао са антисемитским акцентом.

28 Било је то право „осмишљавање катастрофе Русије“, по речима библиографа руске емиграције: Јован Качаки, *Руске избеглице у Краљевини СХС / Југославији – библиографија радова 1920–1944 (покушај реконструкције)*, (Београд: Књижара Жагор, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 2003), 88. Наведени емигрантски аутор Григорије Бостунич доста је писао на тему масонства и предсказања Оптинског старца. (Григорій В. Бостуничъ, *Масонство и русская революция (правда мистическая и правда реальная)*, (Новый Садъ, 1922); Григорій В. Бостуничъ, *Что будетъ съ Россіей (Оптинскія предсказанія)*, (Новый Садъ, 1922). Према последњој брошури, у ауторовим футуристичким довијањима коначно ће пропасти покушај Јевреја да зацаре Антихриста у Јерусалиму 1932. а у годинама 1932–1972. ће победити ствар православља и словенства, што би био апсолутни врхунац мистификације и езотеризма (стр. 31–32).

29 Милош Парента, „Спасимо Русију!“, *Гласник – службени лист Српске православне патријаршије* VI, 8, (Сремски Карловци, 1925), 116–117.

30 Василије Скворцов, „Јерес адвентизма“, *Црква и живот – поучни религиозно-популарни часопис* IV, 7–8, (Скопље, 1925), 236–247. На једном месту каже дословце: „Адвентизам је плод јеврејомасонства у хришћанству“ (стр. 241).

31 „Ради остваривања идеје светског господарства – власти Јеврејство на најактивнији начин учествује у масонерији и преко њега лансира у човечанство најдеструктивније идеје“. (Леонидъ А. Матвѣевъ, *Моисей предъ судомъ исторіи (религиу и исторія дервнихъ народовъ)*, (Белградъ, 1939), 6).

Српска црквена штампа давала је простор и гостопримство анонимним емигрантима који су могли да изразе своју фрустрацију за изгубљеним завичејем и да сву кривицу свале на Јевреје. Вести које су долазиле из Русије о глади, пљачкању, рушењу светиња, отуђивању црквених драгоцености биле су поражавајуће: „Над стотину милона Руса узели су власт у своје руке дивље хорде Јевреја и Татара, па уништавају онај мирни и племенити словенски велики народ“.³² Окрутност бољшевичког режима је на основу пристиглих вести описивана многоструко: прогон Цркве, убијање свештеника, отимачина црквеног блага и забрана веронауке. Истицано је да на удару антитеизма нису синагоге и рабини и да забрана верске наставе не важи за припаднике јудаизма.³³

Неморалан и труо Запад допустио је и потпомогао да се јеврејски интернационализам размахне по руској земљи. Он је започео „ђавољи и паклени рад на штету Словенства и културе“, а Лењин и Троцки-Бронштајн су „служитељи западног јеврејског капитала“.³⁴ Међународно јеврејство било је кривац за сламање старог друштвеног и државног уређења у Русији и за формирање „совјетске владе“. Тајна завера, коју су покренули богати господари берзе и светске економије, руководила се, како су елаборирали, инспирисани руским узорима, неки српски свештеници, и *Протоколима сионских мудараца*.³⁵

На основу свега изложеног могло би се закључити следеће: руски емигранти који сарађују са уредништвима српске црквене периодике доносе на страницама српске црквене штампе 20-их, али и 30-их година, текстове у којима се промишља о скоријој руској историјској судбини. Теме као што су непосредни узроци и разлози бољшевичке револуције у Русији обрађују се кроз провиденцијалистичко-мистичку призму, бивајући веома брзо допуњаване хришћанском критиком комунизма, са мање или више антисемитским тоновима.

32 Верник, „Пљачкање православних цркава у Русији“, *Преглед – полуслужбени орган свештенства Жичке епархије* IV, 7–8, (Чачак, 1922). Анонимни аутор заправо је потписао летак који је ишао у прилогу броја.

33 „Православна црква у Русији“, *Хришћански живот – месечни часопис за хришћанску културу и црквени живот* I, 7–8, (Сремски Карловци, 1922), 473.

34 Михаило Спиридонович Пелех, „Голгота Русије (посвећено Мих. Д. Милинковићу, директору)“, *Преглед – полуслужбени орган свештенства Жичке епархије* V, 7–8, (Чачак, 1923), 103.

35 „Јеврејство“, *Преглед – полуслужбени орган свештенства Жичке епархије*, VIII, 5, (Чачак, 1926), 114–121.

Страх од комунизма формиран у српском црквеном јавном мњењу настао је добрим делом захваљујући публицистичким ангажовањем руских емиграната у српским часописима.

Извори и литература

Необјављени извори

Архив Српске православне цркве:

- Архивске књиге, Персонална књига православног свештенства Краљевине Југославије, I–III;
- *Varia* (1930), Парох барички Светом архијерејском синоду, бр. 293, 6–19. новембар 1930;
- Фонд Свети архијерејски синод, Администрација Гласника Црквеном суду Српске православне епархије захумско-херцеговачке, бр. 618, 30. јануар 1933.

Објављени извори

- *Дѣянія рускаго всезаграничнаго церковнаго собора состоявшагося 8–20 ноября 1921. года (21 ноября – 3 декабря) въ Сремскихъ Карловцахъ въ Королевстве С. Х. С.* Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија, 1921.
- „Посланица руског црквеног сабора у иностранству деци Руске православне цркве у избеглиштву и прогонству, одржаног у Сремским Карловцима крајем 1921 године“, *Гласник – службени лист Српске православне патријаршије*, II, 24. Сремски Карловци, 1921, 424.

Литература

- Анђелковић, Милош. „Большевизам и руска црква“. *Весник Српске цркве – орган Свештеничког удружења XXVII*, јули–август. Београд, 1921, 359–362.
- „Архијерејски Гласник против Весника Српске Цркве“. *Весник Српске цркве – орган српског православног свештеничког удружења XXXIII*, март. Београд, 1928, 258–259.
- Бостуничъ, Григорій В. *Правда о Сионскихъ Протоколахъ. Съ приложеніемъ новаго Протокола и 4-хъ рисунковъ в тексте*. Митровица Сремская, 1921.

- Бостуничъ, Григорій В. *Масонство и русская революція (правда мистическая и правда реальная)*. Новый Садъ, 1922.
- Бостуничъ, Григорій В. *Что будетъ съ Россіей (Оптинскія предсказанія)*. Новый Садъ, 1922.
- Верник, „Пљачкање православних цркава у Русији“. *Преглед – полуслужбени орган свештенства Жичке епархије IV*, 7–8. Чачак, 1922, летак у прилогу броја.
- Волобујев, Борис. „На ивици амбиса“. *Хришћански живот – месечни часопис за хришћанску културу и црквени живот I*, 7–8. Сремски Карловци, 1922, 421–434.
- Гагулић, Петар. „Штампа у служби цркве“. *Прелгед – полуслужбени орган свештенства епархије жичке XV*, 7. Чачак, 1933, 200–202.
- Глубоковски, Николај. „Највиша јерархија, Њ. Св. Патријарх и духовенство у Русији под большевицима“. *Хришћански живот – месечни часопис за хришћанску културу и црквени живот I*, 7–8. Сремски Карловци, 1922, 493–508.
- Данилець, Юрій. „Гласник як джерло з історії православ’я на Підкарпатський Русі та в східній Словаччині“. *Pravoslavny biblicky zbornik III*. Prešov, 2016, 79–97.
- *Енциклопедија руске философије*, у редакцији Михаила Маслина, превод група аутора. Београд: Логос, 2014.
- Жакоби, Жан. *Руска революција – страдање императора Николе II*, превео Крешимир Мимирковић. Београд: Наше Ново доба, s. a.
- Заустински, Петар. „Долазак Антихриста“. *Црква и живот – научни религиозно популарни часопис IV*, 9–10. Скопље, 1925, 305–330.
- Jelačić, Aleksije. *Ruska revolucija i njeno poreklo*. Zagreb: „Nova Evropa“, 1925.
- Јанковић, Живорад. „Прилози историјске садржине објављени у Гласнику – службеном листу Српске православне цркве од 1945. до 1990“. *Гласник – службени лист Српске православне цркве LXXIII*, 12. Београд, 1992, 202–217.
- Јанкулов, В. „Православна црква и епископ“. *Весник Српске Цркве – орган свештеничког удружења XXVII*, јануар–фебруар. Београд, 1921, 9–24.
- „Јеврејство“. *Преглед – полуслужбени орган свештенства Жичке епархије VIII*, 5. Чачак, 1926, 114–121.

- „Једно писмо „Хришћанском животу““. *Хришћански живот – месечни часопис за хришћанску културу и црквени живот* I, 7–8. Сремски Карловци, 1922, 467–468.
- Јовановић, Мирослав. *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*. Београд: Чигоја штампа, 2006.
- Качаки, Јован. *Руске избеглице у Краљевини СХС / Југославији – библиографија радова 1920–1944 (покушај реконструкције)*. Београд: Књижара Жагор, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, 2003.
- Ксуњин, Алексеј. *Од Николе II до Лењина*. Београд: издање писца, 1924.
- Матвѣевъ, Леонидъ А. *Моисей предъ судомъ истори (религиу и историју дѣрвнихъ народовъ)*. Белградъ, 1939.
- Мерешковски, Дмитриј. *Тајна руске револуције – оглед о социјалној демонологији*, превела с руског Лидија Суботин. Вршац: Књижевна општина Вршац, 2002.
- Милошевић, Богољуб. „Значај црквене штампе“. *Весник Српске цркве – орган српског православног свештеничког удружења* XXXV, новембар–децембар. Београд, 1930, 678–680.
- Митрополитъ Анастасій, *Бесѣды съ собственнымъ седцемъ*. Бѣлградъ, 1935.
- Митрополитъ Анастасій. „Корни револуцији“. *Православная Русь – Церковно-народный органъ Православного движенія въ Зарубежной, Карпатской и Пряшевской Руси* 6. Ладомирова, 1938, 2.
- Митрополитъ Анастасій. „Что такое револуција?“. *Святая Земля – Ежемѣсячное издание Русской Духовной Миссии въ Иерусалимѣ* 1. Иерусалимъ, 1936, 1.
- „Нов опозициони црквени лист“. *Весник Српске цркве – орган Српског православног свештеничког удружења* XXXII, јули–август. Београд, 1927, 463.
- Парента, Милош. „Спасимо Русију!“. *Гласник – службени лист Српске православне патријаршије* VI, 8. Сремски Карловци, 1925, 116–117.
- П., М. „Руска црквена скупштина“. *Гласник – службени лист Српске православне патријаршије* II, 20. Сремски Карловци, 1921, 334–335.
- „Православна црква у Русији“. *Хришћански живот – месечни часопис за хришћанску културу и црквени живот*, I, 7–8. Сремски Карловци, 1922, 473.

- Пузовић, Владислав. „Извештавање Гласника Српске православне патријаршије о Руској цркви између 1920. и 1940. године“. *Гласник – службени Српске православне цркве* LXXXV, 9. Београд, 2005, 251–259.
- *Raspućin, originalni naziv francuskog izdanja „Sumrak carstva“*, roman od Ž. Kesela i Jelene Izvoljske, preveo Stojan Živadinović. Београд: „Југо-исток“, 1927.
- Спиридонович Пелех, Михаило. „Голгота Русије (посвећено Мих. Д. Милинковићу, директору)“. *Преглед – полуслужбени орган свештенства Жичке епархије* V, 3–4. Чачак, 1923, 71–73.
- Спиридонович Пелех, Михаило. „Голгота Русије (посвећено Мих. Д. Милинковићу, директору)“. *Преглед – полуслужбени орган свештенства Жичке епархије* V, 7–8. Чачак, 1923, 103–107.
- Сп., Б. „Десетогодишњица Летописа тимочке епархије“. *Гласник – службени лист Српске православне патријаршије* XIII, 23. Сремски Карловци, 1932, 363.
- С. Ј. „Царство Антихриста (Д. С. Мерешковскій, З. Н. Гиппиусъ, Д. В. Философовъ, В. А. Злобинъ, Мюнхенъ 1921)“. *Хришћански живот – месечни часопис за хришћанску културу и црквени живот* I, 1. Сремски Карловци, 1922, 54–56.
- Скворцов, Василије. „Јерес адвентизма“. *Црква и живот – научни религиозно-популарни часопис* IV, 7–8. Скопље, 1925, 236–247.
- Титов, Теодор. „Руска православна црква пред револуцијом и за време револуције“. *Гласник – службени лист Српске православне патријаршије* II, 2, 26–28; 3, 43–45; 4, 57–58; 5, 76–77; 6, 93–94; 7, 108–110; 8, 126–127; 9, 137–138; 10, 154–156; 11, 167–169; 12, 188–189; 13, 202–205; 14, 220–223; 15, 239–241; 16, 259–261; 17, 279–280; 18, 294–296; 19, 313–315; 20, 330–331; 21, 347–349; 22, 370–371; 23, 391–392; 24, 419–421. Сремски Карловци, 1921; *Гласник – службени лист Српске православне патријаршије* III, 1–2, 11–13. Сремски Карловци, 1922.
- Уред. „Руска православна црква пред револуцијом и за време револуције, редовни професор и доктор црквене историје протојереј Т. Титов“. *Гласник – службени лист Српске православне патријаршије* III, 3. Сремски Карловци, 1922, 40.
- Fedorov, Nikolaj. *Ruska emigracija (historija, suština, rad, značenje 1919–1939)*. Zagreb: preštampano iz Hrvatske smotre, br. 7–8, 1939.
- Цисарж, Бранко А. *Један век периодичне штампе Српске православне цркве (Библиографски опис часописа и листова са пре-*

гледом-садржајем свих радова објављених у њима од 1868–1970),
А–М. Београд, 1986.

- - Цисарж, Бранко А. *Један век периодичне штампе Српске православне цркве (Библиографски опис часописа и листова са прегледом-садржајем свих радова објављених у њима од 1868–1970),* Н–Ш. Београд, 1991.
- - Цисарж, Бранко А. „Црквена штампа између два светска рата“. *Српска православна црква 1920–1970 (Споменица о 50-годишњици васпостављања Српске патријаршије).* Београд: Свети архијерејски синод, 1971, 141–148.

Radovan Pilipović
The Archive of Serbian Orthodox Church

**The Reasons and Causes of the Coup in Russia in 1917
Reflected in the Serbian Church Press of the 1920s**

Summary: This paper deals with the part of the ideological world of Russian emigrants, primarily priests and theologians, who wrote on the pages of the Serbian church press of the 1920s about the reasons and causes of the coup in Russia in 1917. The approach from the standpoint of providentialism, which was traditional for Christian church in explaining the historical processes, dominated; at the same time, apocalyptic-symbolic-esoteric tones prevailed as they were intensified by the real difficulties of refugee life. When Russian emigrants tried to study the mystery of success of the October revolution, they used the Serbian church periodical press to show their anti-Semitic moods, criticism of communism from the Christian position and fear of the Bolshevism.

Key words: Russian emigrants, Russian revolution, Serbian Orthodox Church, Serbian Church Press, Apocalypse, Antichrist, Masons, communism

УДК 355.087.2(=163.41)(470)"1916/1917"(093.2)
355.087.2(497.11)"1916"(093.2)

Јарослав В. ВИШЊАКОВ
Московски државни институт
међународних односа (универзитет)
vishnyakov@yandex.ru

Српски добровољци у Русији 1916–1917. године

Апстракт: Аутор, на основу мало познатих докумената из фондова Руског државног војно-историјског архива, приказује детаље формирања и околности у којима је дошло до међунационалног конфликта у Српском добровољачком корпусу, формираном 1916. године. Показано је да је прва темпирана српско-хрватска бомба планула још 1916, у тренутку, чини се, велике потребе два народа за консолидацијом напора ради оружане борбе са заједничким непријатељем с циљем стварања „заједничке“ државе. У чланку се подвлачи да међусобни односи Срба, Хрвата и Словенаца унутар Добровољачког корпуса, као примери на микро плану, одлично илуструју предодређеност будуће жалосне судбине југословенске државе и њене војске, које су још пре свог званичног настанка биле осуђене на пропаст.

Кључне речи: Први светски рат, Добруџа, Србија, Српски добровољачки корпус, М. Живковић, А. М. Зајончковски

Питање учешћа српских и југословенских добровољаца у борбама које су водили Антанта и њени савезници против Аустро-Угарске и Немачке широко је расветљавано у радовима домаћих и страних, пре свега српских историчара. Осим тога, у научну употребу је укључен и велики корпус докумената који је приказивао њихову улогу током борби на фронтовима Првог светског рата.¹ У Русији су

1 Видети на пример: *Југословенски добровољачки корпус у Русији: прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, ур. Стеван Рајковић, Вељко Рибар, (Београд: Војно дело, 1954); Иван Д. Очак, „Из историји участия югославяна в борбе за победу советской власти в России 1917–1921 гг.“, *Октябрьская революция и зарубежные славянские народы*, Сборник статей под редакцией А. Я. Манусевича, (Москва: Госполитиздат, 1957), 271–327; Никола Груловић, *Југословени у*

добровољачке јединице Југословена, пре свега Срба, почеле да се формирају крајем 1914. и почетком 1915, а у њих су ступали Срби који су се тамо налазили, мада су већину чинили ратни заробљеници и дезертери из аустроугарске војске.² Првобитно је требало да се ти одреди пребаце преко Дунава у Србију ради попуне редова њене војске, али је након њеног пораза у јесен 1915. одлучено да се продужи рад на формирању српских добровољачких јединица ради њиховог коришћења на југозападном фронту. У вези са тим, интересовање истраживача за делатност „интернационалних“ војних формација, састављених од војника и официра који су се донедавно борили на страни противника, оправдан је уколико дозвољава да се постави опште питање о целисходности и главно – о ефикасности њиховог коришћења против стране за коју су не тако давно проливали крв.

Од 1916. до 1917. године, према подацима српских историчара, кроз тај корпус је прошло укупно око 70 хиљада добровољаца, који су, како они наводе, стремили ка националном ослобођењу. Српски историчари посебно наглашавају да је корпус, због лоше организације и разних одуговлачења при стварању, најпре примао мањи број људи него што их је изразило жељу да ступе у његове ре-

рату и Октобарској револуцији, (Београд: Просвета, 1962); *Југословенски добровољци 1914–1918*, Зборник докумената, приредио Никола Поповић, (Београд: Графос, 1980); *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, Зборник докумената, приредио Никола Поповић, (Београд: Удружење добровољаца 1912–1918, 1977); Никола Поповић, *Србија и Русија 1914–1918*, (Београд: Институт за савремену историју, Народна књига, 1977); *Участие югославянских трудящихся в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР*, Сборник документов и материалов, ред. В. В. Зеленин, (Москва: Наука, 1976); Владимир В. Зеленин, *Под красным знаменем Октября. Югославянские интернационалисты в Советской России 1917–1921*, (Москва: Мысль, 1977); Илија Петровић, *Српски добровољци 1912–1918. Бројке и судбина*, (Нови Сад: Пипери, 2001); Јулија В. Лобачева, „Србија, Југославјански комитет и сербо-хорвата-словенска емиграција в Америци в 1914–1916 гг.“, *Славяноведение* 4/2007, 12–28; Јулија В. Лобачева, *Югославјанское движение в Америке в годы Первой мировой войны 1914–1918 гг.*, (Москва–Санкт-Петербург: Нестор–Историја, 2014); *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны: сборник документов*, ред.-сост. Ярослав В. Вишняков, Алексей Ю. Тимофеев, Горан Милорадович, (Москва: РИСИ, 2014); Милан Мицић, *Незапамћена битка. Српски добровољци у Русији 1914–1918*, (Ново Милошево: Банатски културни центар, 2016).

- 2 Руски историчар В. В. Зеленин је оценио да је „у септембру 1917. г. у Русији било око 2 милиона ратних заробљеника, од којих су скоро 80% чинили војници и официри аустро-угарске војске, са више од 300 хиљада Југословена.“ Зеленин, *н. д.*, 8–9.

дове.³ Без обзира на то, нама се ти подаци чине претераним. При формирању Прве српске дивизије, позив за ступање у њене редове, како показују документи Руског војно-историјског архива, није довео до масовног ентузијазма код ратних заробљеника.⁴ Кнез Урусов, вођа смоленског племства, пише 10. октобра 1916. М. В. Алексејеву: „При размени мишљења на заседању Скупштине вођа и делегата племства, која је била одржана 8. октобра 1916. г., разјасниле су се неке околности, које сведоче о непоузданости велике већине ратних заробљеника позваних да формирају српске контингенте. Тако на пример, за време испитивања у једном од срезова, уз посредовање лица која говоре српским језиком, од 118 југословенских заробљеника, само је њих 4 исказало жељу да се бори за Србију (по 2 учитеља и студента). Остали су чак, после ватреног говора који су одржала одређена лица, категорички одбили и, противречећи друговима који су их убеђивали, говорили: ‘нас је већ испитивао српски официр у дарницком логору и ми смо већ тада одбили, не можемо да се боримо против војске у чијим се редовима налазе наши ближњи, јер ако буде било утврђено да смо ми у редовима руске војске, нашим породицама у отаџбини нема живота’. Слична расположења су опажена и у другим срезовима, где опште испитивање није спровођено. Схватајући значај ових околности, вође и делегати племства су сматрали својим патриотским дугом да ме замоле да обавестим о томе Вашу високу ек-селекцију“.⁵

И заиста многи ратни заробљеници нису желели да ступају у српске пукове због потпуно разумљиве бојазни за судбину својих породица, које су живеле на територији Двојне монархије. Ступање у корпус би их аутоматски учинило издајницима и дезертерима са свим последицама које произилазе из тога, како за њих саме тако и за њихове најближе рођаке. Међутим, одбијање да се приступи српском корпусу је имало и потпуно прагматичне разлоге. Многи југословенски заробљеници, Хрвати и Словенци, налазили су се у привилегованој положају у односу на друге заробљенике, Аустријанце и Немце,

3 Горан Милорадович, *Карантин идей. Лагеря для изоляции „подозрительных лиц“ в Королевстве сербов, хорватов и словенцев в 1919–1922 гг.*, (Москва: Regnum, 2010), 128; Поповић, *Србија и Русија 1914–1918*, 293.

4 Спискови са именима југословенских заробљеника, који су се налазили у логорима Руске империје, као и статистички подаци настали након њиховог испитивања (сачувани у фондovima РГВИА) омогућавају да се утврди да није постојала масовна жеља за ступањем у редове Прве српске дивизије.

5 РГВИА, Ф. 1837, Оп. 1, Д. 425, Л. 483

вршећи у дубокој позадини лакше пољопривредне послове, и то у веома подношљивим условима. Према речима генерала Ебелова,⁶ „будући добро организовани на пољским радовима код пољопривредника, који због поскупљења радне снаге нису могли добровољно да се лише радних руку за време жетве, југословенски војни заробљеници су одбијали, осим ретких изузетака, да замене свој обезбеђен положај тешкоћама војног похода“. Имајући у виду ту околност, генерал Ебелов је издао, како ће се показати, погрешну наредбу да се, без обзира на разлике у националности, скупе сви југословенски ратни заробљеници у Одеси, пошто је, како се њему чинило, „овде, међу добровољцима, који су се већ сагласили да стану под српску заставу, под утицајем патриотски настројених српских виших официра, очекиван био бољи резултат врбовања“.⁷ Све те околности стављене у контекст револуционарних догађаја из 1917. су, како ћемо видети у наставку, постале кобне за даљу судбину те формације.

Формирање Прве српске дивизије је било планирано за фебруар 1916. године, а са Крфа су специјално упућени официри како би формирали њену управу. Како је саопштио представник српске војске при штабу врховног главнокомандујућег, пуковник Б. Лонткијевић, „за формирање српских пукова уписано је око 17.000 војника са нижим чиновима и до 70 официра. За замену командних дужности уписани су официри из Србије“.⁸ На чело дивизије је постављен пуковник Стеван Хаџић, а за начелника штаба потпуковник Војин Максимовић.⁹ Пристигли официри су се активно укључили у формирање дивизије. У извештају штаба Одеског војног округа од 5. децембра 1916. наглашено је да је „брз раст тих јединица, скупљање добровољаца и борбена припрема, већином био на леђима целог официрског кадра српске државе“.¹⁰

Истовремено је руска команда формирану прву дивизију сматрала самосталном малом војном јединицом, признајући да је „неопходно подржати српску организацију, без обзира на особеност по-

6 Ебелов Михаил Исајевич (1855–1919) генерал пешадије. Током Првог светског рата је био главни начелник Одеског војног округа. Стрелиали су га бољшевици 1919. г.

7 *Армия без государства*, 116.

8 РГВИА, Ф.2003, Оп. 1, Д. 1167, Л. 20–20 (об).

9 Видети: Петровић, *н. д.*, 27. Војин Максимовић (1876–1942) био је познати српски генерал, професор војне академије, уредник листа *Војник*.

10 РГВИА, Ф.1837, Оп. 1, Д. 425, Л. 165.

следње у поређењу с нашом“.¹¹ На тај начин попуњавање је вршено у складу са оним принципима који су постојали у српским оружаним снагама, с тим да је ова дивизија, ради олакшавања управљања, била попуњавања према кадровима дивизија примљеним у руску војску – у саставу четири пука, од три батаљона. Осим тога, почело је формирање и српског резервног батаљона. Прву српску дивизију је требало снабдети аустријским пушкама и митраљезима, примљеним за наоружање српске војске, у вези с којим су, међутим, настали одређени проблеми. Почетком јануара 1916, у складу са извештајем начелника одговорног за снабдевање југозападног фронта артиљеријом, „у резерви фронта“ била су само три исправна аустријска митраље-за и 9.000.000 аустријских метака. Они, забележено је у извештају, „могу бити расходовани само према указу главнокомандујућег“.¹² Проблеми су настали и када је требало обезбедити Првој дивизији коње и артиљерију. Руска влада је за стварање штаба Прве српске дивизије издвојила веома значајну суму: „На набавку неопходних, али непредвиђених табелама ствари требало би издвојити из војног фонда за управу српске пешадијске дивизије 2.000 рубаља и српском резервном батаљону 1.200 – укупно 3.200 рубаља“.¹³ Осим тога, у састав формиране дивизије су били укључени и руски војници, пре свега техничко, медицинско и ветеринарско особље и придодата митраљеска команда. Средином маја 1916. године смотру тек формиране мале војне јединице је, за време своје посете Русији, извршио српски председник министарског савета Никола Пашић, а ускоро и сам руски император Николај II, што говори како о политичком тако и о војном значају који је придаван новим српским пуковима, посебно после херојског прелаза српске војске преко планина Албаније и Црне Горе, евакуације на острво Крф и пребацивања њених јако про-ређених јединица на Солунски фронт. У том смислу је формиран и српски корпус посматран као једини ресурс „у рукама српске владе при њеном повратку у отаџбину, где су све мушко становништво, војне обвезнике истребили Швабо-Бугари“.¹⁴

Средином лета 1916. попуњавање Прве српске дивизије је било углавном завршено и она је била размештена у рејону Оде-се и Александровска (код Запорожја). Међутим, без обзира на све-

11 Исто, Л. 18–20.

12 РГВИА, Ф.1837, Оп. 1, Д. 166, Л. 5.

13 РГВИА, Ф.1837, Оп. 1, Д. 425, Л. 18–20.

14 РГВИА, Ф. 2003, Оп. 1, Д. 1167, Л. 82.

чане смотре, руска команда је борбену способност Срба ставила под сумњу, и то не само њене чисто војне карактеристике. У априлу 1916. штаб југозападног фронта је индикативно наглашавао да „се још увек не може рачунати на српску дивизију, формирану од ратних заробљеника, јер она може да буде потпуно подесна за борбу не по завршетку њеног формирања и обуке, већ након утврђења поузданости кадра, како официрских тако и нижих чинова, што захтева извесно време“.¹⁵ Али у условима рата, времена за утврђивање „поузданости кадра“ није било, а у првобитне планове будућег коришћења јединица корпуса су унете важне измене. Убрзо је формираним српским јединицама било суђено да искусе своје ватрено крштење у борбама за Добруцу, и то у саставу посебног 47. корпуса руске војске под командом генерала А. М. Зајончковског. На одлуку Ставке о слању Прве српске дивизије на фронт у Добруцу, вероватно је утицао умирујући телеграм генерала Н. А. Маркса,¹⁶ ватреног заговорника формирања српске добровољачке дивизије: „Веома сам се интересовао за састав српске дивизије; био сам у логору, на зборовима за обуку; позивао код себе. Сви официри пукова, батаљона и половине чета – Срби са Крфа, као и остали из редова ратних заробљеника, већина је очигледно пошла како би побољшала свој положај. Вест о походу није била примљена с оним заносом, с каквим су се одазвали виши официри, али се може рачунати на то да ће против Бугара радо поћи цео официрски корпус (изузев малог броја). Разговарао сам с Хаџићем пред одлазак штаба дивизије; он је спокојан по питању састава, али је додао да ће на први знак колебања пуцати у чело. Из дивизије је Хаџић удаљио три официра, који нису били подесни због својих општесловенских идеја за улогу српског официра. Та лица, након посредовања српског посланика, нису враћена у логор заробљеника, него су предата на располагање српској мисији. Затим је пред одлазак отпуштено из службе 6 официра, који су се током истраге показали сумњивим, и на крају је била откривена непоузданост једног официра, који је у писму иронично говорио о заклетви; он је лишен звања и послат у Перм. Што се тиче нижих чинова, једва да има основа неповерења у друштву. Војници су весело поздравили поход и командири јединица су били убеђени у њихову савесност. У дивизију су ушли само они који се нису плашили за своју породицу и

15 РГВИА, Ф. 2067, Оп. 1, Д. 3059, Л. 342.

16 Никандр Александрович Маркс (1861–1921), генерал-потпуковник, начелник штаба Одеског војног округа.

имовину, у шта је био убеђен и наш артиљеријски пуковник, који је формирао митраљеске команде, у којима су сви виши официри Срби, а нижи чиновни ратни заробљеници. За три месеца су дезертирала 83 човека; неки су се вратили, рекавши да су радили хонорарно. Једино озбиљно нарушавање дисциплине је било у III пуку. Војници су рекли официру да неће извршавати његове захтеве, који су незаконити. Тај официр, некадашњи ратни заробљеник, био је сувише строг и претеривао је на обукама, задржавајући друге дуже. Војници су предати пољском суду. Ово питање је касније, у складу са поретком који је утврдила Ставка, прешло на Војно-окружни суд. Кривци су у тамницама. Моје лично мишљење је да ће се при успешном покрету испред руских снага, дивизија са одличним кадром виших официра привићи на борбу“.¹⁷

У исто време, у лето 1916, након посредовања пуковника Хаџића, донето је решење о формирању Друге српске добровољачке дивизије, за коју је одлучено да се сведе на јединствени српски корпус под командом генерала М. Живковића, постављеног на ту дужност 29. јула 1916. године. Доста активно је рађено на формирању корпуса, с тим да су припремни кораци на формирању Друге дивизије предузимани и пре доласка Живковића и официра српске војске у Русију. „Помоћник начелника Прве српске дивизије Генералног штаба, пуковник Кушаковић, постављен за начелника поменуте дивизије у Одеси с циљем формирања резервног српског батаљона, саопштио је да су 31. јула и 2. августа са Крфа у Одесу кренули генерал Живковић и официри у складу са указом српског министра војске како би формирали штаб корпуса и Друге српске дивизије. У исто време је српски министар војске наредио пуковнику Кушаковићу да се одмах, без ишчекивања доласка официра, почне с формирањем привременог штаба Друге српске дивизије“, писало је у извештају штаба југозападнoг фронта у августу 1916. године.¹⁸

У овом чланку нећемо се задржавати на детаљном приказу добруцанских борби. Истаћи ћемо само да је општим условима припреме и тока те операције посвећен опширни и веома информативни чланак руског историчара В. Б. Каширина „Поход у Добруцанску степену: еволуција замисли, планирање и припрема експедиције руске војске на Дунав 1916. г.“ Тај рад је у савременој руској историографији фактички био први који је приказивао детаље ове операције и

17 РГВИА, Ф. 1837, Оп. 1, Д. 166, Л. 127–128.

18 РГВИА, Ф. 1837, Оп. 1, Д. 425, Л. 175.

разлоге неуспеха руских јединица. Аутор је исправно оценио да историја учешћа Русије у борбама у Добруци заслужује писање посебне монографије.¹⁹ Поред тога, српска дивизија је у тим борбама, за разлику од Румуна, показала храброст и херојство, а њени губици су износили око 80% кадра. Тако је у периоду од 25. августа до 16. октобра 1916, од 19.000 људи Прва српска дивизија изгубила 35 официра, док је рањених било 195 и један који је нестао. Убијено је 684 војника нижег ранга, рањено 6.048, нестало 2.264.²⁰ Тако велики губици се објашњавају и тиме да Срби нису добили благовремено појачање. Почетком септембра је у Добруцу на попуну редова Прве српске дивизије послато 2.000 људи и 16 официра. Зајончковски је наглашавајући у својим телеграмима да „са високим квалитетом руско-српске војске, без великог броја бајонета, овде не може ништа да се уради“,²¹ затражио нова појачања, и то не толико редовског колико већином официрског кадра десетина већих и средњих величина. У свом телеграму од 6. септембра 1916. писао је: „Храбра српска дивизија је водећи непрекидне и упорне борбе претрпела велике губитке, посебно међу официрским кадром. Како би се сачувала та снага и тај храбар дух дивизије, молим да се од српских официра који су стигли са Крфа хитно пошаље један командир бригаде, један командир пука, четири командира батаљона и дванаест командира чета“.²² Осим тога, с обзиром да није постајала могућност увођења српске дивизије у позадину, командир 47. корпуса је затражио да се одмах, и то за рачун добровољаца Друге дивизије, у српску дивизију хитно пошаље више од 4.000 војника. Није случајно што је 17. септембра 1916. Зајончковски послао штабу југозапад-ног фронта следећи кратки телеграм: „Док се друга дивизија формира, прва ће већ бити уништена“.²³ У другом телеграму је резимирао: „Мислим да је боље имати једну целу дивизију него две неспособне за борбу, тим пре што је Прва српска већ борбено усклађена“.²⁴ Штаб ју-

19 Василий Б. Каширин, „Поход в Добруджанскую степь: эволюция замысла, планирование и подготовка экспедиции русских войск за Дунай в 1916 году“, *Studia Balcanica (К юбилею Р. П. Гришиной)*, Сборник статей, отв. ред. А. Л. Шемякин, (Москва: Институт Славяноведения РАН, 2010), 139–179.

20 РГВИА, Ф. 1837, Оп.1, Д. 425, Л. 299. Видети: Никола Поповић, „Губици Прве српске добровољачке дивизије у борбеним операцијама у Добруци 1916 године“, *Војноисторијски гласник* 2/2012, 145–152.

21 РГВИА, Ф. 1837, Оп. 1, Д. 425, Л. 218.

22 Исто, Л. 226.

23 Исто, Л. 199

24 Исто, Л. 233.

гозападног фронта се, без обзира на то, уздржао од тог корака, а одређена појачања, и у том смислу и неопходни број официра десетине веће и средње величине, Прва српска дивизија није добила. Руска команда је донела решење о наставку рада на скорашњем формирању Друге српске дивизије. У исто време, Ставка и лично Николај II су почетком септембра 1916. године донели посебну наредбу: „предузети енергичне и брзе мере с циљем формирања Друге српске дивизије. Та дивизија се у Одеси формира од Југословена – Срба из свих крајева и вероисповести, Хрвата и Словенаца, који су се истакли на Добруџанском фронту. Судаћи по представци која је стигла у штаб дивизије, постојао је значајан број Југословена, ратних заробљеника, који су желели да ступе у редове српске добровољачке дивизије и највернији начин остварења императорове воље би, по свему судаћи, било неодложно позивање свих Југословена, ратних заробљеника претходно наведених народности, који су се налазили на разним пословима у надлежности земских управа и приватносопственичких имања, од месних окружних војних начелника, слање у управу сваког од тих официра српске дивизије ради испитивања оних који желе да ступе у редове дивизије и њихово хитно слање у Одесу, с тим да се официри-инспектори из Одесе упућују у одговарајуће окружне штабове, према наређењу на основу којег би се даље прослеђивали“.²⁵ Управо због тога је Д. Кушаковић, у вези са молбом Зајончковског, у телеграму упућеном 9. септембра 1916. помоћнику начелника штаба Одеског округа, истакао: „Редовних српских официра који су стигли са Крфа и који су одређени за састав Друге српске добровољачке дивизије биће знатно мање него што их је било у Првој српској добровољачкој дивизији приликом њеног формирања, али и поред тога је могуће ставити на располагање начелнику Прве добровољачке дивизије – једног пуковника (који је командовао пешадијском бригадом), једног пуковника (коњице, који је командовао коњичким пуком и пешадијским одредом), једног пешадијског потпуковника и једног мајора, који ће ускоро стићи (сви из редова редовних официра). За поуну Прве српске добровољачке дивизије 1. септембра је упућено из резервног батаљона 16 резервних официра и 2.000 војника са нижим чиновима. Молим да се нареди начелнику Прве српске добровољачке дивизије да рачуна само на онај број војника нижег ранга и официра којим сада располаже, као и претходно поменутих припадницима редовне службе, чет-

25 РГВИА, Ф. 1837, Оп. 1, Д. 425, Л. 177.

ворицом официра штаба, који ће бити послати начелнику Прве српске дивизије истог часа кад стигну“.²⁶ Храброст српских војника није остала непримећена. Николај II и српски монарх Петар Карађорђевић су преко генерала Зајончковског исказали посебну захвалност и усхићеност подвигом српске дивизије.²⁷ Сам командант 47. корпуса се заузимао код Ставке да се командир пуковник Хаџић унапреди у генерала.²⁸

Напоменућемо да су у исто време у августу 1916. почеле да се назиру прве тешкоће у вези са врбовањем нових добровољаца у Другу дивизију. Дана 31. августа, када је Прва српска дивизија већ водила активне борбе под Добруцом, „у резервом батаљону, и ради попуне потенцијалних губитака Прве дивизије и формирања V и VI пука, било је укупно 2706 лица, која нису још увек у потпуности била проверена, мада су убрзо била приморана на полагање заклетве српском краљу“.²⁹ Управо те две хиљаде људи су, како смо напоменули раније, почетком септембра биле упућене на фронт ради попуне редова Прве српске дивизије. Тада, почетком јесени 1916, у Другој српској дивизији су почели и да се опажају чести случајеви нарушавања војне дисциплине. Како се наводи у извештају њеног командира, пуковника Димитријевића главном начелнику Одеског војног округа од 31. октобра 1916. године: „неки рђави војници продају поједине ствари из своје војничке опреме“. И мада је, према његовим речима, „предузето све како се то не би више поновило“, хитно је молио руске војне власти да издају посебну наредбу „како ни на који начин ниједно грађанско лице не би смело да купује од војника његове ствари, његову војничку опрему и да би власт требало најстроже да казни свако лице које буде ухваћено“.³⁰ Осим тога, у складу са потврдом судског одељења штаба Одеског војног округа, од 17. августа до 27. новембра 1916. из Друге српске дивизије је добровољно изашло 250 људи, с тим да је индикативно да се у 165 случајева то десило баш у новембру, што, како ћемо видети, није било нимало случајно.³¹

Првобитно је Прва дивизија одведена у Измаил на прекомандовање. Дана 20. новембра 1916. у телеграму начелника штаба Одеског војног округа, пуковник Хаџић је саопштио: „У овој дивизи-

26 Исто, Л. 221–221 (об).

27 *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, 72–73.

28 РГВИА, Ф. 1837, Оп. 1, Д. 166, Л. 228.

29 РГВИА, Ф. 2003, Д. 330, Л. 14 (об).

30 РГВИА, Ф. 1837, Оп. 1, Д. 425, Л. 286.

31 Исто, Л. 317.

зији недостаје укупно: 6.969 пушака, 298 карабина, 294 сабље, 494 револвера, 29 митраљеза, 79 седала, 115 јашућих коња и 126 оних са војном комором, 5 кочија, 6 двоколица са муницијом, 276 ханџара и 2 кухиње. У Првој српској дивизији недостаје 390 коња, 25 товарно артиљеријских, 5 двоколица с колском опремом³². Укупно се у Измаилу у саставу Прве српске дивизије средином новембра 1916. налазило 418 официра и 10.735 војника са нижим чиновима. У њеном саставу је било 3.680 коња, 718 двопрежних кочија, 628 двоколица, 13 оруђа, 48 сандука за муницију, један аутомобил, два мотоцикла и 93 вола.³³ Почетком децембра 1916. Прва српска дивизија је била склоњена у позадину и размештена у рејону Одеса–Вознесенск–Березовка.

Поред тога, пораз под Добруцом је негативно утицао на морал војника редова - учесника борби. „После пораза Прве дивизије, сви ти рањени добровољци, које је красио очаравајући дух, не само да нису изражавали жељу да иду на фронт, већ су отворено говорили да су они постали добровољци, желећи да се боре на границама своје отаџбине, а не да засеју Добруцу својим костима“³⁴ писало је у извештају генерала Чистјакова, кога је штаб југозападног фронта крајем 1916. поставио да провери ситуацију у српским пуковима. Осим тога, њихове приче о ужасима добруцанских борби изазвале су узбуђење међу добровољцима који су поново ступили у Другу дивизију – пре свега Хрвата и Словенаца по националности, који нису желели да иду на фронт. Тако су се на пример, 22. октобра 1916, у IV чети V пука појавила три војника нижег ранга Прве дивизије који су побегли и почели да причају „о ужасима борби и колосалним губицима дивизије у Добруци“. Већина људи IV чете (углавном Хрвата и Словенаца) почела је да разговара о томе да, „ако већ треба да погину, боље да страдају овде, у Одеси“³⁵. Крајем новембра 1916. године, командир Друге дивизије, пуковник Димитријевић је упутио генералу Живковићу извештај о покушају дезертерства њених војника у којем се детаљно описује паника која је владала у касарнама српске дивизије после добруцанских борби и која је погоршана најневероватнијим гласинама. „У III батаљону VII пешадијског пука између 8. и 9. новембра ове године је један старији подофицир организовао бек-

32 РГВИА, Ф. 1837, Оп. 1, Д. 458, Л. 4.

33 Исто, Л. 7.

34 *Армија без государства*, 173.

35 Исто.

ство из команде 4 млађа подофицира, 17 каплара и 196 редова разних чета батаљона. Бекство је припремљено агитацијом и следећим паролама:

1. Руске власти примају дезертере и враћају их тамо одакле су и дошли;
2. Постоји наредба за српски корпус којом се инвалиди који немају породицу у Русији, враћају на раније позиције и тамо се убијају, како се више не би мучили;
3. Немци без сумње побеђују;
4. Србија и Румунија су побеђене и више неће постојати као самосталне државе;
5. Кина је објавила рат Русији и послала против ње 5 милиона људи;
6. Породице добровољаца ће бити уништене;
7. Већина официра ће се прикључити избеглицима.

Око 10 часова увече, ти људи, мада је на време била позната њихова намера да оду и иако су предузете нужне мере, ипак су успели да изађу из села и да крену у Одесу. Козаци који су послати по њих, стигли су их на пољу и под претњом оружјем успели су да их врате у село, где су их ухапсили. Осим њих, планирало је да оде још два и по вода, али та акција није била успешна. У исто време, један од бегунаца је грдио једног добровољца. Нађено је неколико метака, али није познато коме су припадали³⁶.

Како би се поправила ситуација с попуњавањем корпуса, његова команда је прибегла неуобичајеним мерама. При корпусу је настала посебна установа – „Васпитачка команда“. Пуковник Кушаковић је у извештају упућеном 7. новембра 1916. године начелнику штаба Одеског војног округа објаснио неопходност стварања посебне установе: „Формирање II дивизије је показало да је велики проценат Југословена ратних заробљеника радо ступао у редове Српског добровољачког корпуса након што су их потпуно информисали о циљевима и задацима југословенског добровољачког покрета. Али просторије и услови у којима је требало радити на формирању Друге дивизије показали су да је неопходно пристигле заробљенике примати у посебне просторије, обавештавати их и након што дају пристанак, упутити их у чете резервног батаљона. У вези са тим сам дао наредбу о превођењу чиновна резервног батаљона, који су примали

36 Исто, 197.

пристигле транспорте у касарне завода за резање пампура – у васпитачку команду. Тамо ће се заробљеници васпитавати у националном духу од 8 до 30 дана, након чега ће они истрајни бити предати војном начелнику како би се вратили у заробљеништво. Како видимо, васпитачка команда није нова јединица, већ представља резервни батаљон, само са једном разликом – наставиће свој рад на примању добровољаца у самосталној, одвојеној просторији³⁷. Међутим, ускоро су до руских војних власти почела да стижу обавештења о томе на који начин су у тој установи поново пристигли добровољци васпитавани „у националном духу“. У јануару 1917. године, штаб Одеског војног округа је добио следећи телеграм из Петрограда: „У штаб врховног главнокомандујућег је стигла изјава Хрвата и Словенаца, аустријских ратних заробљеника, који су били у III чети V пука и жалили се на то што су били принуђени да ступе у српске добровољачке јединице, с тим да су указивали на то да не знају с каквим циљем се тамо налазе, јер су они у мирнодопско време били најгори непријатељи Срба и изјављују да они никада неће заборавити лош однос према њима у Одеси; Срби су их тукли кундацима и многе су претукли на смрт. Даље је писало да су се они заклели да ће искористити право на молбу за спровођење истраге и помоћ, како би се упутили на рад, указујући на то да су они били и биће аустријске патриоте, а да ће остати заувек српски најгори непријатељи“³⁸.

Врхунац расула се десио 23. октобра 1916. када је, у току туче у касарни I батаљона V пешадијског пука Друге српске добровољачке дивизије „на религиозној основи и услед разилажења у политичким ставова, међу поново пристиглим добровољцима разних југословенских народности“ проливена крв и било покушано узимање оружја. И мада нису успели да отму пушке, „у тучи која се тада десила, убијено је и угушено 13 људи и троје рањено“. Одјек тог догађаја је био велики, а Ебелов је био принуђен да лично за Николаја II начини извештај о томе.³⁹ Цитираћемо извештај који је написао истражни судија, капетан Радуловић за командира Друге српске дивизије, из којег се јасно виде прави разлози трагедије која се десила тог дана, као и клима која је влада у касарнама Друге дивизије српског корпуса: „Дана 23. октобра ове године око 10 часова ујутру командир I батаљона V пука потпуковник Владимир Милошевић, изврша-

37 РГВИА, ф. 1837. Оп.1.Д.425. Л. 506.

38 Исто, Л. 116.

39 Вишняков, Тимофеев, Милорадович, *н. д.*, 147.

вајући недељну смотру батаљона, дошао је до IV чете свог батаљона, која је била у 'Заводу за резање пампура' на Сл. Романовског, где се налази цео батаљон.

При улазу у просторије IV чете поздравио је војнике речима 'Здраво браћо' ('Помаже Бог, војници'). На његов поздрав ниједан од војника који су били у просторији није одговорио.

Командир батаљона се правио да то није приметио и наставио је смотру, а дежурном официру батаљона који је био официр вода те чете, потпоручнику добровољцу Божи Турини (Хрвату) је наредио да касније сазна који су разлози за то.

Тог дана у 12 часова, око 50 војника те чете није хтело да поједе (доручак). Када је дежурни официр, потпоручник Турина, дошао у чету да сазна разлог, војници су му одговорили да они не желе српски доручак, већ да хоће да се врате у заробљеништво. Своју жељу су испратили и повицима 'Нека живи Аустрија! Доле Србија! Доле краљ Петар!'

Дежурни официр, повезујући ово са одбијањем да одговоре на поздрав тог дана, наредио је 'збор' те чете у дворишту касарне. На тај начин је хтео да открије и ухапси коловође тог покрета, као и да их одвоји од оружја, јер му се чинило да су многи војници заузели претеће положаје.

Ниједан војник није изашао у двориште на команду 'збор', већ су, напротив, демонстративно лупали ногама при поновљеној команди 'збор' коју је дао дежурни официр.

Тада је дежурни официр пошао у прву чету тог батаљона и узео 9 наоружаних војника који су имали задатак да чувају оружје IV чете како не би могао ниједан њен војник да узме пушку.

Када је дежурни официр пришао IV чети са тим људима и поставио стражаре око оружја, бунтовници су викнули: 'Брже узмите оружје' и потрчали то да учине.

Шест бунтовника је успело од стражара да узме оружје. Других шест је раније узело оружје и сакрило под кревет. После тога су сви почели да нападају са оружјем у рукама и туча је почела. Бука и вика су се чули у сваком углу касарне и дворишта.

Чувши тај шум, старији подофицир II чете, којем је дежурни официр још раније наредио да за сваки случај има 25 наоружаних војника своје чете, на сопствену иницијативу је дотрчао са тим људима на место борбе како би успоставио ред. У том тренутку је старији подофицир I чете дошао са својом јединицом. И он је на своју руку, ви-

девши ту борбу, наредио чети да узме оружје и пришао је да успостави ред. Пошто није могао да дође до места нереди преко великих степеница, које су биле препуне војника, старији подофицир је положио двоја врата и преко мостића, који је спајао просторије његове с просторијом IV чете, дошао иза леђа бунтовника.

Све то је трајало око пола сата (отприлике између 13.30 и 14 часова), а смирило се када више није било ниједног бунтовника у просторијама IV чете. Сви они (који су остали живи) побегли су преко великих степеница или на кров.

За то време, на великим степеницима (која воде у двориште), десила се катастрофа. На степениште су побегли бунтовници и други невини и преплашени војници, који су хтели да побегну с места. На тим степеницама је био хаос. Војници су у општој пометњи све више гурали једни друге и прелазили преко оних који су пали. Под толиким притиском се ограда на степеницама сломила и многи су са висине другог спрата пали на под. Пошто је на поду било разбацано старо фабричко гвожђе и дрва, многи који су пали, на месту су остали мртви. Осим тога, они који су потом падали, притискали су оне који су пре њих пали.

У тој катастрофи је погинуло 10 људи, који су били угушени или убијени при паду. Од тога 5 бунтовника (Хрват) и 5 невиних (4 Хрвата и један Србин).

Лакше рањених је било 5 – 1 Србин, 4 Хрвата, који су се опоравили и сад врше службу. У самој тучи је погинуло троје – 2 Хрвата бунтовника и један Србин. Двоје је тешко рањено и обојица су Хрвати. Сви су убијени и рањени хладним оружјем.

После тога је дежурни официр ухапсио 13 Хрвата бунтовника, и њих су према наредби руских власти вратили у заробљеништво.

За све то време је у касарни од официра остао само потпоручник-добровољац Божо Турина, као дежурни официр батаљона. Остали официри батаљона су отишли у град да доручкују.

Командири пука и батаљона су одмах били обавештени о ономе што се десило и вратили су се из града око 3.30 поподне, када је већ све било завршено, а ред успостављен.

Изложивши ток догађаја, имам част да обавестим начелника дивизије још о разлозима који су према мом мишљењу довели до овога:

1. основна жеља свих заробљеника је да сачувају свој живот. То је и разлог због којег су они напустили своју отаџбину, прекрши-

ли своју заклетву и предали се противнику. Тим осећањем су се руководили ти бунтовници, а огромни губици Прве дивизије су утицали на њих.

2. Дobar и удобан живот у заробљеништву. Они су као заробљеници живели веома слободно и радили шта су желели. И зарађивали су много више него што добровољаци добијају. Многи од њих су чак пили с власницама кућа, у којима су радили, толико да су и децу добијали.

3. Чињеница је да су они који нису желели да ступе у редове добровољаца, послати на пређашња места, где су их чекале љубавнице и удобан живот. Како би се то прекинуло, било би неопходно, по мом мишљењу, посредовати код руских власти да се Југословени који нису желели да приступе добровољцима не упућују у ранија места у заробљеништво, већ у руднике на рад, како би их казнили и приморали да се покају за свој издајнички поступак према југословенској идеји.⁴⁰

Питање о тучама и нередима у Другој дивизији је добило друштвени одјек након што је поручник III пука Прве српске дивизије Словенац Гаспар Пекле поделио своја сазнања са уредником листа *Југославија* Тумом. На основу података које је од њега добио, 31. октобра 1916, Тума је заједно са хрватским публицистом, оснивачем друштва „Јурај Крижанић“, Геруцем, који се тада налазио у Русији, упутио писмо тадашњем министру иностраних дела Русије Штјурмеру у којем су писали о случајевима када су српски официри тукли добровољце и истицали тежњу Југословена да служе не у чисто српском, већ у „југословенском“ батаљону.⁴¹ Напоменућемо да је на активности друштва „Јурај Крижанић“, као и хрватских и словеначких националиста који су се груписали око његовог руководиоца Геруца и Туме с циљем дискредитације корпуса, посебну пажњу обратио српски историчар Никола Поповић. Он показује да

40 РГВИА, Ф. 1837, Оп. 6, Д. 213, Л. 171–173.

41 РГВИА, Ф. 2003, Оп. 2, Д. 330, Л. 6–7. - Руско-хрватско друштво „Јурај Крижанић“, чија је идеја била уједињење свих словенских народа, створено је у Москви 1915. Осим Геруца, активни су били и Чех Коничек, Хрват Гарапић и Словенац Тума. Године 1916. Геруц је у Москви основао друштво „Југославија“, а Тума, у Петрограду лист с истим називом. О Крунославу Геруцу: Михаил С. Ващенко, „Хорватский консул“ в Петербурге“, *Родина* 4/2010, 59–62. Сам Пекле је, по свему судећи, у фебруару 1919. ступио у редове чехословачког корпуса и борио се против совјетских власти (видети: *Участие югославянских трудящихся в Октябрьской революции*, 257–258.

је „руско-хрватско друштво ‘Крижанић’ упутило командиру корпуса меморандум о нередима у српском добровољачком одреду, критикујући команду корпуса с политичке и националне тачке гледишта“.⁴² Уколико, како запажа истраживач, Живковић није сматрао могућим да ступи у дискусију с тим друштвом, онда би одговор написао један од чланова Југословенског одбора, Франк Поточњак, који је оптужио састављаче меморандума за необјективност и лажно представљање чињеница.⁴³ У том контексту историчар интерпретира писмо Пеклеа, оцењујући да је познати хрватски друштвени радник и публициста Геруц ради неких сопствених користољубивих циљева покушао да упозна руског императора са његовом садржином.⁴⁴

Руске власти су, без обзира на то, биле принуђене да нареду да се спроведе истрага. На основу тог писма се 3. (16) новембра 1916. године министар иностраних дела Б. В. Штјурмер обратио Алексејеву с молбом да се спроведе истрага, а њено спровођење је било поверено већ поменутом генерал-потпоручнику С. Д. Чистјакову,⁴⁵ који је био на располагању главнокомандујућем армија југозападног фронта. Закључци које је извео били су изузетно категорични. „Случајно окупљена маса се природно налазила у дисхармонији. Хрвати и Словенци су изјавили да они нису ‘Срби’, већ католици и да није важно оно чему Срби теже“, оценио је он у свом извештају. Затим је резимирао: „Било би апсолутно неоправдано тврдити да при југословенској жестини и у таквим условима није било грдњи, свађа, туча, удараца, чак и рањавања и убиства. Последњи догађаји су се десили међу Југословенима који су одустајали од ступања у српски добровољачки корпус, у мање или више оштрој форми, с већим или мањим утицајем на остале Југословене који су дошли с њима. Сами војници (редовни добровољци) су се, у одсуству официра, тукли, и то већином ноћу. Тукли су Хрвате и Словенце, најнепријатељскије настројене против Срба. Било је и случајева да су и сами стражари тукли и узимали новац од ухапшених“.⁴⁶

Почетком фебруара 1917. штаб југозападног фронта је закључио да је немогуће рачунати на довољан прилив добровољаца за формирање Друге српске дивизије и да се треба позабавити

42 Поповић, *Србија и Русија 1914–1918*, 291.

43 *Исто*, 291.

44 *Исто*, 293.

45 *Армија без государства* 149.

46 *Исто*, 202.

само неопходним попуњавањем кадрова Прве српске дивизије. Према подацима из фебруара 1917, у две дивизије из српске војске су дошла 72 штабска и 104 официра средњег ранга, један генерал (сам М. Живковић) и 176 официра, добровољаца-официра, некадашњих заробљеника, у корпусу је служило 661 лице. У Првој дивизији је било укупно 470 официра, у другој 256, а још 82 официра су служила у резервном и 30 у управи корпуса.⁴⁷

Напоменућемо да су изјаве о насиљу у Другој српској дивизији долазиле и од руских војника, који су осим тога наглашавали и потцењивачки однос официра дивизије према руским војницима и чиновницима. Тако је интендант пешадијског пука друге дивизије говорио о понашању српских официра Друге дивизије приликом премештаја у Орехов. Командир пука је наредио поручнику Паићу да обезбеди официрима станове у Орехову. „По доласку је постало јасно да нису обезбеђени станови. На питање руских официра упућено Паићу, – где су наши станови? Он је одговорио – ви Руси сами тражите своје станове. И ту сам приметио потпуно одсуство поверења и презрење према руским официрима.“ У извештају се посебно наглашавало насиље које је спроводио капетан Танасковић, који је управљао ореховским газдинством и „који је у пуку био на гласу због песница и ужасног батинања“. Даље је у извештају истакнуто: „Овде влада дисциплинарни поредак. Војнике су тукли, изнуривали глађу, држали зими у хладним и сивим подрумима, а последњи, како би се спасили, бежали су где су стигли. Капетан Танасковић је од командира пука добио апсолутну моћ и власт и тукао је све као крвник, без обзира на нас, Русе“. Поред тога, треба рећи да се официри нису односили с поштовањем не само према својим војницима већ ни према руским: „Када дођу код њега с извештајем, он тада устаје и виче, ругајући се ‘Еби мајку вашу’, – тј. еб. твоју мајку. То нисам заслужио као руски чиновник у својој рођеној земљи пред неким гостом“, емотивно је писао тај руски службеник – интендант друге дивизије.⁴⁸ Није случајно што је с именом тог официра повезана трагедија која се десила 10. новембра 1916. године у селу Маријинско, у које су били премештени војници и официри Друге дивизије. У касним вечерњим часовима тог дана патрола I чете VII пука је нашла поред његовог стана убијеног капетана-добровољца Штолфа, који је „према општим оценама, био веома симпатичан, добар, сталожен човек, којем нису желели зло ни

47 *Армия без государства*, 223.

48 РГВИА, Ф. 1837, Оп. 1, Д. 442, Л. 78–79.

војници нити житељи села Маријинско“. Стан убијеног је био у кући „у којој је живео месни козачки наредник Дикасов. У задњем делу те куће је живело 12 војника нижег ранга из I чете пука“. Током истраге овог инцидента постајало је јасно да „војници нижег ранга нису могли гајити непријатељство према Штолфу, већ да је убиство могло бити или протест против режима који су подржавали официри пука, с тим да је било потпуно свеједно кога ће убити, или је Штолф грешком убијен, с обзиром да је у тами могао бити замењен за једног од официра који је био посебно омрзнут међу војницима. Највероватније је да су покојника заменили за командира I чете капетана Танасковића, који је био скоро истог раста као и убијени Штолф (обојица су били високи) и свакодневно су одлазили у касарну, која је била у кући у којој живи козачки наредник. Према оценама официра пука, Танасковић је био строг и војници су могли бити непријатељски настројени према њему“.⁴⁹ Истрага тог злочина је спровођена на лош начин и ускоро је била у потпуности прекинута, а команда српског корпуса је учинила све како тај случај не би добио широк публицитет. Тако убице несрећног капетана нису пронађене.

Нису се увек глатко развијали односи између војника и официра корпуса с месним становништвом, које се жалило на пљачке које су чинили и друга насиља. Међу официрима-добровољцима неретки су били случајеви пијанства и нарушавања војне дисциплине. Тако је предметом истраге постало понашање официра друге дивизије, иначе Чеха по националности, који су се у истом том селу Маријинско напили у стану изнајмљеном од Немице. Предмет истраге је било не толико понашање, колико оптужба за скрнављење портрета Николаја II и чланова царског дома који су висили у кући. Извештај који је саставио командир Друге српске дивизије пуковник Димитријевић је гласио: „У ноћи између 20. и 21. децембра 1916. године у селу Маријинско у стану резервног артиљеријског потпоручника Јарослава Чеха су пила три официра-добровољца из VII пешадијског пука те дивизије и затим су направили неред. Истрагом коју је спровео командир VII пука 21. децембра ујутру, као и оном коју сам ја спровео 31. децембра и 1. јануара 1917. године у селу Маријинском утврђено је следеће: пила су само тројица официра-добровољца који су по националности Чеси. Њихова имена су: Јосиф Бартош, студент технике, Станислав Ситенски, студент агрономије

49 РГВИА, Ф. 1837, Оп. 6, Д. 213, Л. 160–161(об).

и Јосиф Добијаш, студент медицине. Бартош и Ситенски су пешадијски официри, а Добијаш санитарни потпоручник.

Пијанчење је почело око 9 часова увече и трајало је скоро до 4 часа ујутру. Потпоручника Јарослава Чеха, Чеха по националности, то вече су болеле очи и био је уморан и због тога није хтео да се весели са својим друговима Чесима, а након вечере је отишао у други стан и тамо је спавао. Потпоручници Бартош, Ситенски и Добијаш су пили много вина и били су веома пијани када су направили поменути неред. Од поноћи до краја свог пијанчења, направили су велики неред у соби: разбили су чаше, из којих су пили, као и два велика портрета (оца и мужа домаћице Франциске Карловне Бауер), који су били урамљени и окочени на зид. Те портрете су они скинули, поцепали и бацили на под, а стакло и рам поломили. Једну малу фотографију [Бауерову] која је висила на зиду су такође скинули, поцепали и бацили на под. Отворивши кофер потпоручника Јарослава Чеха, извукли су из њега све ствари и побацали по поду.

Врата, која се налазе између соба потпоручника Чеха и госпође Франциске, избили су и бацили у њену собу, а стакла разбили. Један мали сто су поломили и њега бацили у њену собу. И на крају, пронашавши револвер потпоручника Чеха, из њега су испалили око 10 хитаца у исту ту собу. Четири метка су се нашла на зиду изнад врата, која воде у собу домаћице, а два на поду, поред кревета.

Око једног часа после поноћи, служавка домаћице, Паулина Витаљевна Вајсенбургер је чувши буку у соби Чеха, отрчала код сеског козачког наредника и замолила га је да дође и умири пијане. На то јој је наредник одговорио да он са тим нема везе.

У соби потпоручника Чеха изнад његовог кревета су висила два портрета цара Николаја II и царице Александре Фјодоровне. Ова два портрета су остала да висе на зиду, без обзира на то што су их њих тројица, како су сами признали, скинули са зида и целивали у знак љубави и оданости руском императору и општесловенском делу.

На полици, која се налази поред врата која воде у ходник, налазили су се портрети цара Николаја II, царице Александре Фјодоровне и наследника Алексеја. Поменути нису дирани те портрете, јер је њихова пажња била усмерена на те велике портрете цара и царице о којима је било речи.

Ујутру 21. децембра служавка Паулина, како она каже, нашла је на поду поцепани портрет царице. Она је изјавила да су тај портрет поцепали поменути официри, али она није видела када. Офици-

ри су изјавили да нису цепали ту фотографију и да су они убеђени да је сама домаћица Франциска, по националности Немица, поцепала фотографију и бацила на под. Официри претпостављају да је госпођа Франциска то учинила из мржње према њима, Аустријанцима, који се сад боре с нама против Аустрије. Такође изјављују да такву пакост они не би били у стању да ураде јер припадају оним одушевљеним Словенима који су до тада својим поступцима показали да су спремни да за словенство дају свој живот“.⁵⁰

Цитираћемо још један документ – емотивно писмо које су генералу Ебелову упутиле жене села из околине Одесе у којем су били размештени делови корпуса, крајем децембра 1916. године (ортографија и интерпункција документа су сачувани): „С најпокорнијом молбом обраћамо се Вашој милости и молимо Вас да нас спасете од тих српских официра, који по селима воде ужасан, развратан живот, када су били у граду можда то није било толико приметно као код нас у селу. Оно што је ужасно, они тумарају, доводе жене из града и дани им пролазе у бесконачним оргијама и то пред очима младих девојка и деце, пошто скоро у свакој породици има одраслих или шипарица. Ми немамо заштиту; оружје и очеви наши сви су у рату. Ових дана се у селу Даљник, у стану официра, његовим револвером убила једна девојка. Војници, ако им не даш, ломе врата, ограда, и пале. Наши војници то никада не би чинили, а ти проклети Аустријанци само униформу носе српску, њима представља задовољство да нама Русима чине штету, и због чега их овде држе, хране и одевају и од нерада они бесполичаре, а наши јадни војници тамо далеко гину. Најпокорније Вас молимо Ваша екелекцију да разумете незаштићене жене и да издате наређење које зависи од вас. Жене које трпе њихов безобразлук“.⁵¹ Након истраге, ти официри су ражаловани и враћени у заробљеништво.

Тако су и у току истраге убиства капетана Штолфа, „према речима месног полицијског официра и наредника, војници нижег ранга у више наврата током ноћи тукли пролазнике, услед чега колонисти (*реч је о етничким Немцима-пресељеницима – Ј. В.*) нису ризиковали да се након сумрака појављују на улицама“. А осим тога, после 8 часова увече становништву је, с циљем избегавања непријатности, било потпуно забрањено да излази из кућа.⁵²

50 РГВИА, Ф. 1837, Оп. 6, Д. 213, Л. 44–44(об).

51 РГВИА, Ф. 1837, Оп. 6, Д. 213, Л. 241.

52 Исто, Л. 161.

У том смислу је индикативна још једна изјава, коју је нешто касније, тачније 16. маја 1917. године, дао члан РСДРП, старији лекар IV пука Прве српске дивизије Гаврило Константиновић у Савету официрских и војничких депутата града Одесе. У њој је он указао на многострука насиља војника корпуса према становништву, као и на непријатне изјаве официра и војника корпуса о Русији и Русима. Његов закључак је био очигледан: корпус је контрареволуционарна структура и њега стога треба разоружати, српске официре послати у Солун, а војнике у Сибир на рад. Нагласио је да су се „према руским војницима и официрима односили с презрењем. Они су говорили да су руски официри кочијаши, а руски војници глупи и идиоти, као и да сваки српски војник вреди као 17 руских (то су говорили официри IV пука; познати крвник Прве српске дивизије мајор Хаџић, командир III батаљона, потпуковник Цветић, командир II батаљона, познати пијаница и развратник, поп Гиок Поповић, који је у Добруци, од румунских сељака, грабио разне производе за пук, а продавао га њему за новац)“, оценио је Константиновић. У том извештају је посебно истакао да се „српски официри односе непријатељски према револуцији. Они говоре: хапшење садашњег великог покровитеља и заштитника идеје Велике Србије је највећа несрећа за нас и за српски народ, а онај који је ухапсио нашег покровитеља, Совјет радничких и војничких депутата, шљам је и ускоро ћемо му показати. ‘У том љубрету, (тј. Совјету радничких и војничких депутата) се налази 3.000 шпијуна’, викао је начелник штаба Прве дивизије Белић“.⁵³

Осим тога, веома често су се дешавали случајеви личних неспоразума између руских војника и официра српског корпуса, што је углавном било повезано са конфликтним ситуацијама око очувања субординације при поздрављању. У октобру 1916. генерал Живковић је чак био принуђен да изда специјално наређење „да сви официри Српског добровољачког корпуса треба да, не обраћајући пажњу на старешинство чина, поздрављају руске официре приликом сусрета на улицама и другим местима, не очекујући притом да им мада и млађи чином руски официр први салутира“.⁵⁴

53 Ярослав В. Вишняков, „Армия без государства: Сербский добровольческий корпус в России 1916–1917 гг.“, *Русский сборник. Исследования по истории России*, Т. XVIII, ред.-сост. О. Р. Айрапетов, М. А. Колеров, (Москва: Модест Колеров, 2015), 480–483.

54 РГВИА, Ф. 1837, Оп. 1, Д. 425, Л. 470.

Међутим, истаћи ћемо и ту чињеницу да су се многи официри редовне руске војске односили према својој словенској „браћи по оружју“ с огромним подозрењем и неповерењем, сматрајући их непријатељима против којих су они не тако давно проливали своју крв у рововима. Тако је на пример 31. маја 1916. српски официр - ротмистр⁵⁵ Петровић саставио извештај начелнику Прве српске дивизије у којем каже да, док је проводио време у кафани „Фонконе“, пришао му је „потпоручник руске војске и представио се, упитавши који то знак носим на грудима, ја сам њему одговорио да је то знак Николајевског училишта, које сам завршио 1910. г., после чега сам отишао у Србију и ступио у српску коњицу. Потпоручник је упро очи у мене и насмејавши се, рекао је да мрзи све српске официре, као и начелника дивизије, који не разуме руски језик, понављајући притом неколико пута ‘Да, ја вас мрзим’. На то сам му ја одговорио да ни мени ни осталим српским официрима његово мишљење није важно, али да ми је непријатно да слушам ове речи од руског официра. Не обраћајући пажњу на моје речи, потпоручник је рекао да ме зна још од 1914. када се борио против мене на Карпатима, да је срео још неколико официра који су били на Карпатима на супротној страни и да је служио Његовом Императорском Величанству, да је стари ратник и да је већ годину дана у рову“. Српски ротмистр је одговорио да он греша, јер он није ратни заробљеник, већ „прави Србин“ и да је „као и он, провео овај рат у рововима, не рачунајући три претходна рата. ‘Ако је то тако, ја вам се извињавам, али нисам променио мишљење о осталим официрима’, рекао ми је потпоручник, наглашавајући да их мрзи“. Петровић му је, како је навео у извештају, одговорио: „Вас не би требало да занимају српски официри, а мени није потребно ваше извињење; само мене чуди ваша ароганција, зар ви можете прићи официру стране савезничке војске, притом старијем од себе, и изразити своје негодовање. Сматрајући то великом дрскошћу, мислим да, да су ово слушали ваши другови, руски официри, они би осудили ваш поступак. Будите уверени, господине потпуковниче, да ако бисте отишли у Србију, сигуран сам да за све време вашег пребивања тамо ви никада не бисте били изложени оваквим непријатностима, поготово у ово несрећно време када смо, изнурени после три рата, принуђени да подлегнемо притиску многобројног непријатеља“.⁵⁶

55 Чин у руској војсци, који не постоји у српској.

56 РГВИА, Ф. 1837, Оп. 6, Д. 213, Л. 103–104.

Привремена влада која је дошла на власт након фебруарских догађаја 1917. године, истичући екстериторијалност корпуса, одлучила је да се држи по страни у решавању његове даље судбине. То се јасно види у дешепи министра иностраних послова П. Н. Миљукова упућеној на Крф Б. П. Пелехину, сараднику руске мисије при српској влади 14. (27) априла 1917. године: „Сматрајући питање успостављања тесних пријатељских односа између Срба и њихових рођака Хрвата и Словенаца чисто унутрашњим целог српско-хрватско-словенског народа, ми не сматрамо да је могуће да се при садашњој политичкој ситуацији сувише активно мешамо у њега, али наравно, не одустајемо од евентуалне помирителске и посредничке улоге“.⁵⁷ Таква позиција новог министра, познатог бугарофила, с репутацијом србофоба, изазвала је озбиљне бојазне од његових наређења не само у вези са судбином корпуса већ и у вези са реализацијом идеје „Велике Србије“, појачавајући код српских официра непријатне утиске од догађаја из руске револуције фебруара 1917. године. Та идеја, пак, није била у складу са очекивањима многих официра-добровољаца који су имали позитиван однос према догађајима у Петрограду, јер су се надали стварању Југославије по федеративном моделу. Тако је у меморандуму М. В. Алексејеву од 21. маја 1917, који су у име официра и војника корпуса написали већ поменути Пекле и још један официр-добровољац Шовари, стоји да су „наши напори били узалудни. Од почетка смо били обманути разним обећањима и указивањима на преплитање државноправног и дипломатског карактера (тобоже Русија не признаје југословенско име, јер југословенске државе нема, а где је чехословачка држава?), ми смо се на крају крајева уверили да нисмо служили свом идеалу, већ империјалистичким и завојевачким напорима српске мегаломаније“.⁵⁸

У тој ситуацији, будућност корпуса се у руским вишим војним и политичким круговима, који су преживљавали хаос руске револуције, као и у редовима њених војника и официра, није чинила оптимистичном. У лето 1917. дисциплина је пала до катастрофалног нивоа, а ситуација у српским дивизијама је била близу потпуне анархије, коју су погоршали међунационални сукоби. Маја 1917, према подацима које су руској команди дали Пекле и Шовари који су стигли у Ставку, „из српског добровољачког корпуса је до 3. маја изашло око 120 официра, 41 кадет и око 6.000 војника Југословена. Офици-

57 РГВИА, Ф. 2003, Оп.1, Д. 686, Л. 67–67(об).

58 *Участие югославянских трудящихся в Октябрьской революции*, 39.

ри, осим двојице Срба, по националности су били Хрвати и Словенци⁵⁹. Од тог броја, више од половине је учествовало у борбама за Добруцу.⁶⁰

Међутим, команда корпуса је наставила да инсистира на томе да је главни разлог нереда била делатност Геруца и Туме. Руска револуција је доприносила управо таквом једноставном објашњењу проистеклих догађаја, јер су нереде у корпусу, како се показало, лако приписивали и покровитељству бившег царског министра Штјурмера над Хрватима, чије је име после фебруара 1917. добило погрдан призвук. Такав став је био приметан у меморандуму о нередима у корпусу који је саставио Живковић 23. априла 1917, односно три месеца након што је Чистјаков завршио истрагу. У њему је указано на то да је разлог настанка конфликта био повезан са „спољним утицајем, који се налазио изван сфере утицаја корпуса“, а „из докумената који су нађени у архиви бившег министра Штјурмера било је јасно да се он старао да свим средствима закључи сепаратни мир са Аустро-Угарском. У остварење тог плана је улазило још и расформирање Српског корпуса и чехословачке бригаде“.⁶¹ Затим је Живковић оценио да су незадовољни официри, „на Геручев сигнал и под његовим руководством“, поставили одређене услове команди корпуса, међу којима је било и његово преименовање у југословенски, као и одвајање „Хрвата и Словенаца од српских војника у посебне пукове, на чијем челу би се налазили официри искључиво хрватске и словенске националности. На веру је требало обратити пажњу и не мешати католике с православцима“. С тим да „тај одред никада не треба сматрати војском Краљевине Србије, већ одвојеном револуционарном војском Југославије“, која није у обавези да учествује у борбама на руском фронту. Живковић истиче да је српска влада „изашла у сусрет свим условима, осим последњег“, а српски корпус је назван „Добровољачки корпус Срба, Хрвата и Словенаца“.⁶² Такву одлуку је српски министар војске Терзић предао Живковићу. У њој се посебно наглашава да се „званично име Југославија неће примењивати, јер Бугари, мада Југословени, нису са нама. На тај начин ће сви бити задовољни, јер се чува име свих народа и племена. Ако, пак, Хрвати или Словенци не буду задовољни и желе да изађу, предајте их руских војним

59 РГВИА, Ф. 2003, Д. 686, Л. 118.

60 Исто, Л. 118.

61 *Армија без господарства*, 256–259.

62 *Исто*, 268–269.

властима да поступе с њима према нахођењу: или да их врате у заробљеништво или да их приме у своју војску, с тим да они који остану верни, образују Српски корпус“.⁶³

Развој ситуације на рушевинама Руске царевине је утицао на даљу судбину те формације. Почео је масован одлазак добровољаца из корпуса. У мају 1917. године у штаб Одеског војног округа је стигао указ војног министра А. Ф. Керенског, који је „одлучио да официре мешовитог Добровољачког корпуса Срба, Хрвата и Словенаца који су отпуштени из поменутог корпуса, а притом су исказали жељу да служе у руској војсци, распореди тако да се официри Прве дивизије који су учествовали у борбама за Добруцу заједно са руском војском упуте на румунски фронт, а официри који нису учествовали у борбама – на кавкаски“.⁶⁴ Тада је Ставка донела одлуку о почетку пребацивања јединица корпуса на Солунски фронт. Још је почетком јануара 1917. преко северне руске луке Романов (Архангелск) упућено 28 официра и 1.157 војника са нижим чиновима. Крајем августа 1917. рачунало се на то да ће из Архангелска бити упућено још 266 официра и чиновника и 2.880 војника нижег ранга - добровољаца друге дивизије, с тим да је у Солун упућиван искључивао кадар корпуса, без војне коморе, коња и оружја, који је требало да буду предати у Архангелску.⁶⁵

Почетком августа 1917. у корпусу је од 42.000 војника остало само око 18.000, чији је већи део, према захтеву генерала Шчербачева, требало крајем месеца да буде пребачен на румунски фронт, где би чинио резерву Шесте армије.⁶⁶ Та акција је, међутим, у више наврата одлагана због недовољне попуњености кадра и убрзо је била отказана. Противречна наређења Ставке су изазивала још већу збуњеност код руководства корпуса, која се негативно одражавала на његове борбене способности.

Након масовног одласка официрског кадра из корпуса, официри-добровољци су почели да формирају алтернативне „Југословенске“ батаљоне. Дана 12. јула 1917. Гаспар Пекле, који се налазио у Могилеву, упутио је позив врховном главнокомандујућем, у којем је навео да су „Словенци, Хрвати и Срби који су изашли из Српског корпуса одлучили да формирају Југословенски добровољачки од-

63 РГВИА, Ф. 1837, Д. 442, Л. 103.

64 РГВИА, Ф. 2003, Оп. 1, Д. 686, Л. 146.

65 РГВИА, Ф. 1837, Оп. 1, Д. 451, Л. 4–11.

66 *Участие югославянских трудящихся в Октябрьской революции*, 45–46.

ред, који ће до закључења мира бити у саставу руске војске“.⁶⁷ У дарничком логору ратних заробљеника под Кијевом почела је агитација с циљем ступања у његове редове. После двомесечног врбовања „официри-дисиденти“ су крајем лета 1917. успели да у југословенски ударни батаљон окупе око 500 људи.

Те активности су изазвале природни протест руководиоца српске војне мисије у Русији пуковника Б. Лонткијевића и генерала Живковића, који су на своју руку покушали да организују у истој тој Дарници ново регрутовање добровољаца за Српски корпус, поново примивши у његов састав оне војнике који су га раније напустили. Управо такав налог је добио сарадник српске војне мисије поручник Комненовић, који је у телеграму Лонткијевићу посебно нагласио потребу „окончања формирања тих нових одреда састављених од Југословена, јер ће то у противном имати деморалишући ефекат на наше формације у Одеском округу, а заједно с тим ће уништити престиж Србије и постављену политичку мисију“.⁶⁸ Руководилац српске војне мисије је, у телеграму који је упутио генералу Лукомском 14. јула 1917, истакао да „поменути официри-дисиденти, на своју руку сакупљају међу заробљеницима добровољце, тобоже за ударне батаљоне, док је њихова намера да формирају посебни одред Југословена као противтежу оном који већ постоји у Одеси на основу договора руске и српске владе – Добровољачком корпусу Срба, Хрвата и Словенаца“. У вези са тим се Лонткијевић обратио руској влади са молбом да „створи могућност за даље врбовање добровољаца међу југословенским заробљеницима и да олакша опуномоћеним органима српске владе ту акцију“. Он је притом предлагао да се Корпус призна као једина „организација Југословена, која је под руководством званично постојећег Југословенског одбора, који су потврдили сви савезници“, као и да се удаље из дарничког логора сви бивши официри-дисиденти корпуса, с тим да се лише „могућности да вршењем злонамерне агитације, која не одговара истини, утичу на поновно пристигле с фронта заробљенике југословенске националности, убеђујући их да не ступају у српски корпус у Одеси, одакле ће бити упућени у Солун ради попуне српске војске“.⁶⁹

Ипак, стрпљењу руских војних власти је дошао крај. Средином августа 1917. године генерал-мајор Романовски је издао на-

67 РГВИА, Ф. 2003, Оп. 1, Д. 686, Л. 166.

68 Исто, Л. 208.

69 Исто, Л. 204–205.

ређење да се прекине са „сваком агитацијом и даљим врбовањем“ у алтернативним југословенским јединицама, а да се сместа на југозападни фронт упуту формирани „ударни батаљон од 500 људи, с тим да у његов састав уђу официри-дисиденти који су врбовали, као и 18 људи који су се код комисије Кијевског војног округа изјаснили да желе да ступе у тај батаљон“. Сада је последње испитивање заробљеника требало да спроводе посебна комисија штаба Кијевског војног округа, а у њен састав је требало да уђе поручник Комненовић. Како је истакнуто у наредби, врбују се најпре добровољци у Српско-хрватско-словеначки добровољачки корпус, затим они који су током испитивања изразили жељу да ступе у руску војску, па они који желе да буду укључени у радничке дружине и на крају добровољци за попуну губитака у сада постојећем ударном батаљону, којем треба дати назив „Посебни ударни батаљон“, а не „Југословенски“. Оне који не желе да приступе требало би ставити у положај ратних заробљеника и упутити у унутрашњост царевине, с тим да се у наредби посебно нагласи забрана ношења имена српске војне формације.⁷⁰

У том периоду, врбовање добровољаца је започела још једна група српских официра под руководством пуковника А. Срба, тада већ оптуженог у Солунском процесу за рад у тајној официрској организацији „Црна рука“ („Уједињење или смрт“). Он је после Октобарске револуције, у новембру и децембру 1917, у Одеси од бивших војника формирао батаљон од око 200 људи, који је у марту 1918. био пребачен у Мариупол. Сам Срб је убијен у ноћи између 26. и 27. априла 1918. у Таганрогу, под још увек неразјашњеним околностима. На челу мале војне јединице Срба је био мајор М. Благотић, који је погинуо у борбама под Казањем. Међутим, та тема, као и питање учешћа српских пукова у Грађанском рату 1918–1921. представља предмет посебног истраживања.

Напомињемо да историја Српског корпуса представља пример на микро плану који илуструје погубност покушаја стварања „синтетичког југословенства“. Показано је да је управо у његовим касарнама први пут отворено планула темпирана српско-хрватска бомба, и то, чини се, у тренутку када је постојала велика потреба за консолидацијом напора два народа ради вођења оружане борбе са заједничким непријатељем за стварање „заједничке“ државе.

70 Исто, Л. 239–240.

Приликом разматрања питања стварања нове државе већ тада је био очигледан сукоб два национална концепта будуће југословенске државе: или проширење граница Србије присаједињењем територија насељених Србима – делова Војводине, Босне, Славоније, делова Далмације – или „југосферично“ спајање Србије и Хрватске у заједничку државу, што би било могуће само у случају потпуног уништења Аустро-угарске монархије и стварања вештачке наднационалне конструкције на њеним рушевинама. Почетком 1917. године курс ка стварању југословенског модела заједничке државе је све јасније почео да се назире, и то не само међу балканским већ и међу руским политичарима. Дана 20. јула 1917. на Крфу је између представника српске владе и Југословенског одбора потписана довољно компромисна декларација о стварању државе Срба, Хрвата и Словенаца. Југосферични систем је у потпуности одговарао интересима Енглеске и Француске, које су стремиле неутралисању политичких амбиција својих конкурената – Немачке и Италије⁷¹ у том региону. Ипак, покушаји стварања новог „југословенског“ народа су се претворили у трагедију две Југославије 20. века. И у том смислу судбина српског корпуса, тесно повезана са распадом Руске царевине и успостављањем нове совјетске државе, добро илуструје предодређеност будуће жалосне судбине Југославије и њене војске, које су још пре свог настанка биле осуђене на пропаст.

Извори и литература

Необјављени извори

- Российский государственный военно-исторический архив: Фонд 1837; Фонд 2003; Фонд 2067.

Литература

- *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны: сборник документов*, ред.-сост. Јарослав В. Вишняков, Алексей Ю. Тимофеев, Горан Милорадович. Москва: РИСИ, 2014.
- Вишняков, Јарослав В. „Армия без государства: Сербский добровольческий корпус в России 1916–1917 гг.“. *Русский сборник. Ис-*

71 Деталније: Алексей Ю. Тимофеев, „Интересы России на Балканах и Первая мировая война“, *Армия без государства*, 45–46.

- следования по истории России*, Т. XVIII, ред.-сост. О. Р. Айрапетов, М. А. Колеров. Москва: Модест Колеров, 2015.
- Груловић, Никола. *Југословени у рату и Октобарској револуцији*. Београд: Просвета, 1962.
 - Зеленин, Владимир В. *Под красным знаменем Октября. Югославянские интернационалисты в Советской России 1917–1921*. Москва: Мысль, 1977.
 - *Југословенски добровољачки корпус у Русији: прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, ур. Стеван Рајковић, Велько Рибар. Београд: Војно дело, 1954.
 - *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, Зборник докумената, приредио Никола Поповић. Београд: Удружење добровољаца 1912–1918, 1977.
 - *Југословенски добровољци 1914–1918*, Зборник докумената, приредио Никола Поповић. Београд: Графос, 1980.
 - Каширин, Василий Б. „Поход в Добруджанскую степь: эволюция замысла, планирование и подготовка экспедиции русских войск за Дунай в 1916 году“. *Studia Balcanica (К юбилею Р. П. Гришиной)*, Сборник статей, отв. ред. А. Л. Шемякин. Москва: Институт Славяноведения РАН, 2010.
 - Лобачева, Юлия В. „Сербия, Югославянский комитет и сербо-хорвато-словенская эмиграция в Америке в 1914–1916 гг.“. *Славяноведение* 4/2007.
 - Лобачева, Юлия В. *Югославянское движение в Америке в годы Первой мировой войны 1914–1918 гг.* Москва–Санкт-Петербург: Нестор-Историја, 2014.
 - Милорадович, Горан. *Карантин идей. Лагеря для изоляции „подозрительных лиц“ в Королевстве сербов, хорватов и словенцев в 1919–1922 гг.* Москва: Regnum, 2010.
 - Мицић, Милан. *Незапамћена битка. Српски добровољци у Русији 1914–1918*. Ново Милошево: Банатски културни центар, 2016.
 - Очак, Иван Д. „Из истории участия югославян в борьбе за победу советской власти в России 1917–1921 гг.“. *Октябрьская революция и зарубежные славянские народы*, Сборник статей под редакцией А. Я. Манусевича. Москва: Госполитиздат, 1957.
 - Петровић, Илија. *Српски добровољци 1912–1918. Бројке и судбина*. Нови Сад: Пипери, 2001.

- Поповић, Никола. „Губици Прве српске добровољачке дивизије у борбеним операцијама у Добруци 1916 године“. *Војно-историјски гласник* 2/2012.
- Поповић, Никола. *Србија и Русија 1914–1918*. Београд: Институт за савремену историју, Народна књига, 1977.
- *Участие югославянских трудящихся в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР*, Сборник документов и материалов, ред. В. В. Зеленин. Москва: Наука, 1976.

Yaroslav Vishnyakov
Moscow State Institute of International Relations (University)

Serbian Volunteers in Russia in 1916–1917

Summary: On the basis of little-known documents of the Russian State Military-Historical Archive, the author reveals the nuances of establishing the Serbian Volunteer Corps in 1916, and discloses the circumstances of the ethnic conflict within this corps. The article shows that “the ticking Serbo-Croatian bomb” exploded for the first time in 1916, though it seemed crucial to consolidate the efforts of two nations in armed struggle against the common enemy for the purpose of creating a “common” state. The article emphasizes that the relations between the Serbs, Croats and Slovenes within the volunteer corps, as an example of the microcosm, perfectly illustrate the predetermination of the future dramatic destiny of the Yugoslavian state and its army, doomed to collapse from the very outset, even before its official registration.

Key words: World War I, Dobrudža, Serbia, the Serbian Volunteer Corps, M. Živković, A. M. Zayonchkovsky

УДК 94(470)"1917"
94:327(497.11:470)"1917"(093.2)

Алексеј ТИМОФЕЈЕВ
Институт за новију историју Србије
Филозофски факултет Универзитета у Београду
al.timofev@gmail.com

Фебруарска револуција 1917. у очима Краљевине Србије

Апстракт: У раду се на основу проучавања меродавних архивских извора и уз увид у руску и српску историографију даје анализа стања српско-руских званичних односа уочи и одмах након Фебруарске револуције 1917. Посебна пажња је посвећена односу српских представника у Русији према цару Николају у последњим годинама његове владавине и после његовог одласка са престола. Циљ рада је да се испита и процени однос српске елите и српске државе према Фебруарској револуцији 1917.

Кључне речи: Фебруарска револуција 1917, српско-руски односи, Први светски рат, историја дипломатије, историографија

*„Хиљадугодишњи снови“: Србија и Русија уочи
Фебруарске револуције*

Српска историографија је више пута сагледавала питање руске судбоносне 1917. године. У Краљевини СХС углавном су се дешавања октобра 1917. посматрала у негативном дискурсу револуционарних промена као деградација и са посебном критиком болшевика као „немачких плаћеника“. С друге стране, дешавања фебруара 1917. (посебно у првој деценији после револуције) углавном су описивана као неизбежна последица назадности и заосталости царске Русије. У овај сегмент су спадали и преведени на српски језик радови руских емиграната, заговорника либералне струје белогардејског покрета – наследника политичког правца Привремене владе.¹ Дру-

1 Мирослав Спалајковић, Сергеј В. Лавров, Михаил В. Челноков, Јован Клисић, *Драма Русије*, (Београд: Друштво словенске узајамности, 1919); Grigorij S. Petrov, *Tragedija Rusije: prolog. Uzroci revolucije 1917. g.*, (Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1922); Радослав Ст. Јовановић, *Зашто сам и како био и остао*

гачији поглед руске емиграције на Фебруарску револуцију (без глорификације учесника и уз констатацију катастрофалних резултата) на српском језику је почео да се појављују тек касније – ревалоризацијом значаја Фебруарске револуције и Привремене владе у редовима емиграције.²

После 1944. радило се о сагледавању Октобарске револуције као битног елемента у наративу комунистичке идеологије. Додуше и овде се радило о пажњи која није била претерано трајна – радило се о клесању идеолошке нише у коју је догађај био укалупљен и даља његова разрада је била сматрана за непотребну. Ту такође можемо издвојити неколико очигледних периода. Најпре период примарне пропаганде 1944–1948.³ После тога била је направљена пауза која је трајала за време конфликта Стаљина и Тита, јер је тада југословенска пропаганда дошла на ивицу директне русофобије⁴ и Октобарска револуција више није била толико популарна тема.⁵ И после смрти кремљског диктатора тема Октобарске револуције поново је била веома скромно и шематично враћена у фокус сагледавања пропаганде уз помоћ превода и синтеза.⁶

Обележавање две годишњице – 1957. и 1967. било је уоквирено у опште југословенско идеолошко сагледавање Октобарске револуције 1917, совјетско-југословенских односа и идеја комунизма. Природно је да се 1957. радило о веома опрезним и демонстратив-

у Русији од 1913. до 1923. године: кратки меморандум министру спољних послова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, (Београд: Југославија, 1925).

- 2 Михаил Ф. Скородумов, *Што треба да зна сваки Словен, а нарочито сваки словенски политичар*, (Београд: б. и., 1939).
- 3 Николај И. Матјушкин, *29-та годишњица Велике октобарске револуције*, (Београд: Библиотека Друштва за културну сарадњу Југославије са СССР, 1946); Милован Ђилас, *О тридесетогодишњици Октобарске револуције: реферат на свечаној академији Извршног одбора Народног фронта Југославије*, (Београд: Култура, 1947).
- 4 Видети: *Извори историјског ревизионизма у домаћој историографији. Црвена армија и руска емиграција у Југославији за време Другог светског рата у огледалу анти ИБ-овске пропаганде*, приредио Алексеј Тимофејев, (Београд: Укронија, 2017).
- 5 Литература о руској револуцији 1917. на српском у то време је излазила у политичкој емиграцији. На пример: Николај К. Амосов, *34-та годишњица Велике Октобарске социјалистичке револуције*, (Букурешт: Издавачко предузеће Румунске радничке партије, 1951).
- 6 Џон Рид, *Десет дана који су потресли свет*, (Сарајево: Младост, 1954); Босиљка Пејовић-Протић, *Октобарска социјалистичка револуција*, (Београд: Рад, 1955).

ним корацима – библиографске⁷ или мемоарске природе.⁸ Много већа пажња овом историјском догађају била је посвећена поводом 50-годишњег јубилеја – 1967. Овде се већ радило о свестраној научној обради Октобарске револуције у контексту југословенског питања, чиме се бавило у оквиру посебних научних скупова.⁹ Појавило се и неколико програмских чланака који су нудили „дефинитивне“ одговоре на сва кључна питања.¹⁰ Након тога ова тема се претворила у оквиру домаће историографије у једно од „расветљених питања“ које је привлачило само марљиве истраживаче жељне да дају исцрпне одговоре на поједина питања. Пре свега мислимо у овом контексту на Николу Б. Поповића чије је академско напредовање било усмерено на расветљавање тема повезаности догађаја у Русији за време Првог светског рата, револуције и грађанског рата.¹¹ Политиколошку димензију руске револуције са марљивом анализом и реконструкцијом догађаја у Русији дао је у свом академском напредовању Сава

7 Милорад Панић-Суреп, „Октобарска револуција и библиотекарство“, *Библиотекар* 3–4/1957; Драган Филиповић, „Октобарска револуција у југословенској књизи“, *Библиотекар* 3–4/1957; Бранка Вурдеља, „Октобарска револуција 1917. Изложба у Универзитетској библиотеци Светозар Марковић“, *Библиотекар* 3–4/1957.

8 *Октобарска револуција: 40 година*, (Загреб: Култура, 1957); Лазар Вукичевић, „Успомене из Октобарске револуције: пролетерска отаџбина“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 22/1959.

9 *Научни скуп Октобарска револуција и народи Југославије поводом 50-годишњице Велике октобарске револуције*, Св. 1–10, (Београд: штампано као рукопис на гештетнеру, 1967); *Зборник радова у част 50. годишњице Велике октобарске револуције*, (Приштина: Друштво историчара СРС за Косово и Метохију, 1967); Никола Б. Поповић, „Југословени и октобарска револуција: научни скуп одржан у Београду 5. и 6. новембра 1967“, *Прилози за историју социјализма* 5/1968.

10 Драгослав Јанковић, „Дејство октобарске револуције на политичке факторе југословенског уједињења“, *Југословенски историјски часопис* 1–4/1967; Драгослав Јанковић, Богумил Храбак, Бернард Стулли, „50 година Велике октобарске револуције“, *Југословенски историјски часопис* 1–4/1967; Никола Петровић, „Велика октобарска социјалистичка револуција и стварање југословенске државе“, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 46/1967, 5–20; Милан Весовић, „Октобарска социјалистичка револуција: југословенска библиографија књига и брошура 1945–1966“, *Прилози за историју социјализма* 5/1968.

11 Никола Б. Поповић, „Југословенска централна комунистичка организација у Русији: 1918–1921“, (магистарски рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 1966); Никола Б. Поповић, „Односи Србије и Русије у Првом светском рату: 1914–1918“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 1975).

Живанов.¹² Након неколико деценија њихови радови су били преточени у монографска дела.¹³ Слабљењем, а после и падом монопартијског режима у Србији дошло је до смањивања интересовања према теми Октобарске револуције, која се претворила у егзотичну и веома ретку област за историјска истраживања.¹⁴ Јединствено верни својој теми су остали вишегодишњи домаћи истраживачи који су крунисали свој рад обимним монографским делима – политиколог Сава Живанов¹⁵ и историчар Никола Поповић.¹⁶

О утицају Фебруарске револуције и Привремене владе на стварање Југославије у домаћој (југословенској и српској) историографији писано је много мање. Постоје два монографска истраживања која делимично, у једном од поглавља, узимају у обзир утицај догађаја из фебруара 1917.¹⁷ У једном од поглавља своје књиге Драгослав Јанковић је сагледавао утицај Фебруарске револуције на потписивање Крфске декларације. Љубинка Трговчевић у једном од поглавља своје монографије кратко је приказала делатност мисије Александра Белића и Станоја Станојевића у Русији уочи и за време револуције. Ипак, најисцрпнија студија о утицају Фебруарске револуције на Србију припада перу једног од најплоднијих српских историчара – Богумила Храбака.¹⁸

У свом раду Храбак се ослањао на извештаје српских званичника и поверљивих људи о револуцији у Русији. Но, његов рад је

12 Сава Живанов, „Покрет радничке контроле у Русији у 1917–1918. године“, (магистарски рад, Висока школа политичких наука, Универзитет у Београду, 1964); Сава Живанов, „Радничко учествовање у управљању национализованом индустријом у првим годинама совјетске власти: 1917–1921“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Висока школа политичких наука, 1966).

13 Сава Живанов, *Револуција у Русији 1917. године: кључна питања, основни токови и социјални и политички носиоци*, (Београд: Научна књига, 1988); Никола Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1994).

14 Ђорђе Станковић, „Никола Пашић и Октобарска револуција“, *Историја 20. века* 2/2001.

15 Сава Живанов, *Пад руског царства*, (Београд: Нолит, 2007); Сава Живанов, *Црвени октобар*, (Београд: Службени гласник, 2012).

16 Никола Б. Поповић, *Србија и руска револуција: 1917–1918*, (Београд: Завод за уџбенике, 2014).

17 Драгослав Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године*, (Београд: Савремена администрација, 1967); Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе: 1914–1920*, (Београд: Народна књига, 1986).

18 Богумил Храбак, „Србија и фебруарска револуција 1917. године“, *Зборник радова Филозофског факултета XIII*, (Приштина, 1978), 7–58.

имао низ разумљивих ограничења због околности настанка: у оквиру монопартијског система, чврсте левичарске оријентације, а уз то и унутар југословенске идеолошке парадигме једне специфичне геополитичке околности тумачене у то време као логична константа вишевековног историјског развоја. Услед тога, без обзира на исцрпно познавање српске дипломатске грађе, назирале су се и очигледне мане ове монографске студије. Веома површне су његове тезе о германофилском карактеру последњег лојалног круни царскоруског министра спољних послова Б. В. Штирмера, кога је Привремена влада ухапсила и лошим третманом у затвору довела до смрти. Посебно спорно изгледају тезе о томе да је Штирмер нудио Централним силама сепаратни мир.¹⁹ Реално стање ствари је било супротно. После јавне понуде цара Вилхелма о миру, Б. В. Штирмер је пустио циркулар о немогућности за Русију да прихвати било који мир без пристанка свих савезника.²⁰ Професор историје на Оксфорду Г. М. Катков веома детаљно и свеобухватно утврдио је лажну природу гласина о покушајима цара, царице или Штирмера да склопе сепаратни мир.²¹ Очигледна је повезаност ових гласина са пропагандним радом непријатеља монархије у редовима крупне руске буржоазије, повезане са државним ударом у марту 1917.²² За Богмила Храбака, као уосталом и за апсолутну већину не само тадашње југословенске већ и совјетске историографије настале у оквиру комунистичке идеолошке парадигме, Фебруарска револуција је предодређена ствар јер представља увертиру у још предодређенију ствар – Октобарску револуцију. Утицај народног незадовољства, предоређености пораза Привремене владе, вештине бољшевичких лидера и остале објективне чињенице су итекако битне у избијању Октобарске револуције. Али, догађаји фебруара 1917. имали су много већу субјективну страну, мање су зависили од народа, у већој мери су давали слику државног удара, завере дела елита, а имали су вероватно и одређене спољнополитичке утицаје, о чему Храбак ништа не пише.²³ Опрезно и са идеолошким флоскула-

19 Исто, 9.

20 Павел Е. Щеголев, *Падение царского режима. Стенографические отчеты опросов и показаний. Т.5*, (Ленинград: Государственное издательство, 1926), 189.

21 George M. Katkov, *Russia 1917: The February Revolution*, (London: Longman Press, 1967).

22 Олег Р. Ајрапетов, *Генерали, либерали и предузетници: рад за фронт и за револуцију (1907–1917)*, (Београд: Удружење за друштвену историју, 2005).

23 Аркадий Л. Сидоров, *Финансовое положение России в годы Первой мировой войны (1914–1917)*, (Москва: Наука, 1960); Анатолий В. Игнатъев, *Русско-англий-*

ма у совјетској, а касније отворено и доследно у руској историографији била је истакнута и доказана хипотеза о значајној улози у фебруарским догађајима завере крупне буржоазије, официрске врхушке и политичких авантуриста, повезаних корупцијом и жељом за личном влашћу.²⁴ Чак и значај цариградског питања (очигледан у контексту активног француског и британског мешања у преврат у Петрограду), разумљив српским савременицима револуције, није био схватљив у оквиру ограничења идеолошке парадигме.²⁵

Без обзира на наведене специфичности, чланак Храбака мора се посматрати као преломни у контексту сагледавања 1917. године у Русији са позиција српске историографије. Иако су сличне ставове износили у претпоставкама и пре њега,²⁶ дефинитивно је Храбак утврдио да „сломом царске Русије нестало је православног ослонца Српске владе, а на Миљуковљева уста почела се и у Русији јављати југословенска мисао (...) У целини узев, избијањем фебруарске револуције југословенска идеја, као прогресивна, је добила, а великосрпска је изгубила“.²⁷ У време писања поменутог рада ова констатација је била изузетно значајна. С обзиром на то да након пада монопартијских држава и дефинитивног урушавања Југославије појам „прогресивног југословенства“ више нема толико апсолутну вредносну моћ, потребно је детаљније сагледати тачку бифуркације коју је назрео Храбак уз низ својих претходника. Процена значаја ове тачке бифуркације, круцијалности и предодређености (или релативне спон-

ские отношения накануне Октябрьской революции (февраль–октябрь 1917 г.), (Москва: Наука, 1966); Николай Н. Яковлев, *1 августа 1914,* (Москва: Молодая гвардия, 1974).

24 Борис Н. Миронов, *Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века,* (Москва: Новый хронограф, 2010); Boris N. Mironov, *The Standard of Living and Revolutions in Russia, 1700–1917,* (New York: Routledge, 2012); Борис Н. Миронов, *Страсти по революции: Нравы в российской историографии в век информации,* (Москва: Весь мир, 2013).

25 Храбак, н. д., 9.

26 Херман Вендел, *Борба Југословена за Слободу и Јединство,* (Београд: Народна просвета, 1925); Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor: povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914–1918,* (Zagreb: Prosvjetna nakladna zadruga, 1925); Ante Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja, povodom četrdesetgodišnjice osnivanja Jugoslavenskog odbora,* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1956); Ante Smith Pavelić i Ivan Meštrović, *Dr. Ante Trumbić: problemi hrvatsko-srpskih odnosa,* (München: Knjižnica Hrvatske revije, 1959); Milan Marjanović, *London-ski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran: 1914–1917,* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1960).

27 Храбак, н. д., 51, 57.

таности) промена сигурно ће утицаће и на глобално сагледавање свих догађаја 1917. у српској и руској прошлости.

Пре свега морамо потражити одговор на питање коју је будућност царска Русија назирала за Србију пре Фебруарске револуције.²⁸ Прве идеје о будућим територијалним променама граница српске краљевине настале су у вези са британским предлогом о пацификацији Бугарске уз повратак делова Македоније који су ушли у састав Србије након Другог балканског рата. Постоји и руски документ којим се одговара на британски предлог. То је меморандум који је 7/20. јануара 1915. године руски министар спољних послова Сергеј Сазонов уручио британском и француском посланику у Петрограду. У њему се каже да се руски министар иностраних послова боји да Грејова понуда о прерасподели територија неће задовољити никога. И заиста, показало се да је било управо онако како је руски посланик у Србији, кнез Трубецки, 8/21. јануара 1915. године јавио руској царској влади: „српска влада изразила је неспремност да учини сасвим одређене уступке у замену за магловита обећања“.²⁹

Много интересантнији докуменат јесте дипломатска депеша бр. 9, послата 13/26. јануара 1915. руском министру иностраних послова Сергеју Сазонову. Аутор тог важног телеграма је тадашњи руски посланик у Краљевини Србији, кнез Григориј Трубецки. Сврха депеше била је да се руски министар упозна са српским погледима на територијална питања. Телеграм представља послаников коментар предлога које је раније био изнео министар иностраних послова Велике Британије Едвард Греј у вези са могућностима територијалног проширења Србије и, с друге стране, од ње очекиваних територијалних уступака. То је требало да буде заједнички предлог сила Антанте – Велике Британије, Русије и Француске. Посланик Трубецки је настојао да дефинише како српска страна гледа на британска очекивања и територијалну комбинаторику на Балкану, па је ступио у кон-

28 И то не само назирала, већ је и активно помагала Србију у остваривању нове будућности од самог почетка Првог светског рата. Видети: Алексеј Тимофејев и Дарко Кремић, *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2014).

29 Тај меморандум се цитира у телеграму који је министар иностраних дела С. Д. Сазонов послао руским представницима у Лондону (А. К. Бенкендорфу), Паризу (А. П. Извољском) и Београду (Г. Н. Трубецком). *Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг.*, Серия 3: 1914–1917, Т. 7, ч. 1, (Москва–Ленинград: Соцэкгиз, 1935), 66–67.

такт са угледним српским научницима Јованом Цвијићем и Стојаном Новаковићем, који је био и вођа Напредне странке.

Можда најважније опажање кнеза Трубецког, које је изнео у својој депеши, јесте: „Питање о томе у каквом односу ће бити Србија са земљама које ће успети да припоји сада је врло нејасно и самим Србима. До тога је дошло највише зато што је рат изненадио Србију, а ратна дејства су практично раздвојила Србе из Краљевине и Србе из Аустро-Угарске, те им је сада немогуће да успоставе било какав контакт.“³⁰ У две наведене реченице су, практично, сажете главне политичке и друштвене околности у којима је требало дати одговор на питање: Србија или Југославија? Краљевина Србија уочи избијања Првог светског рата није очекивала скори распад Аустро-Угарске, нити се надала да јој може силом отети територије насељене српским и другим јужнословенским живљем. Односи са моћним суседом на северу јесу били лоши још од мајског преврата 1903, али рат ипак није сматран извесним.³¹ Аустроугарска објава рата у лето 1914. године је последње што јој је било потребно после крварења у два балканска рата. Зато су у српској интелектуалној и политичкој елити идеје о томе како би требало да изгледа држава или државе ослобођених Јужних Словена биле још магловитије од поменутог предлога министра Греја. Тек током рата, када се потреба за дефинисањем ратног циља показала акутном, почела је потрага за прецизнијим одговором. Поред наведених околности, давање јасног одговора на државно питање ометала је и друга чињеница, коју је опазио кнез Трубецки: рат је Србијанце оделио и супротставио Србима пречанима и осталим Јужним Словенима. Одавно је у нашој историографији примећено да је то био део стратегије Беча. Пославши на фронт против Србије трупе у којима је био заступљен врло висок проценат Јужних Словена и Чеха, Аустро-Угарска је желела да постигне одређени политички ефекат: у случају њене победе, могло се тврдити да су цару верни Словени победили Србију, док би пораз код хабзбуршких Словена развио мржњу према победничкој Србији.³² Трубецки је, анализирајући насталу ситуацију, закључио да се не може предвидети да ли ће исход рата довести до припајања јужнословенских крајева

30 *Международные отношения в эпоху империализма*, 112.

31 Ђорђе Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, (Зајечар: Задужбина Никола Пашић, 1995), 36, 43, 46.

32 Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1984), 106–107.

Аустроугарске Србији или ће се на том простору створити неколико малих самосталних држава. Он је чак сматрао да су најзрелији политичари тога били свесни, а да је председник српске владе Никола Пашић већ тада био спреман на врло широке уступке Хрватима да би задобио њихове симпатије према Србији. У начелу, у Београду се почетком 1915. године сматрало, према Трубецком, да области насељене православним становништвом треба припојити Србији у истом статусу као и постојеће њене територије, док са Хрватском односе треба уредити на други начин, можда кроз неке форме аутономије. Свест о дубини верске и културне разлике између римокатолика и православних већ је тада постојала. Данас могу деловати далековидо и упозоравајуће речи кнеза Трубецког с краја његове депеше: „Не може се рећи у шта ће се преобразити садашња Србија, уколико се више него удвостручи по броју становника. Нове придошлице са собом ће донети и нове навике и схватања.“³³

Опрез и недоумица, услед двосмислености онога што је уједињење јужних крајева Аустроугарске са Србијом могло да донесе, могу се видети и на Цвијићевој скици. Осим предратних граница Србије и Црне Горе, на њој су назначене северне и западне границе словенског етноса, као и груба линија поделе на претежно римокатолички и претежно православни простор унутар будуће државе или држава. Примећују се и две области посебно шрафиране, према Италији и Румунији, означене (већ тада, 1915. године!) као територије од којих се током усаглашавања може одустати. Свакако је постојала одређена хијерархија приоритета и рачунало се са неопходношћу усклађивања са претензијама околних држава. Иако Цвијићева скица обухвата и Целовец, Печуј, Бају, Темишвар и Карашов, вероватно се није сматрало да сви ти градови могу по етничком или неком другом принципу припасти Србији или Југославији. Слична карта служила је касније као пропагандно средство српске делегације на конференцији мира у Паризу 1919–1920. године. Уосталом, иако је Цвијић своју карту са „строго провереним научним подацима“ посланику Трубецком дао „у поверењу“ и ограђујући се од политичке стране питања, не треба сумњати да је то, у ствари, било дискретно испитивање дипломатских кругова – на шта Србија, у перспективи, може рачунати. Уосталом, Трубецког није заварео инсистирањем на својој „научности“, јер је руски посланик у својој депеши професора

33 *Международные отношения в эпоху империализма*, 114.

Цвијића назвао „званичним кројачем српске владе“.³⁴ Мислило се, наравно, на „кројача“ државних граница. Одроз овог неповерења према могућности српско-хрватског суживота постао је руски пристанак на Лондонски уговор из априла 1915.

Након евакуације Србије 1915, драматичних неуспеха Италије на фронту и рапидног слабљења Аустро-Угарске, руске дипломате су морале детаљније сагледати будућност јужнословенских народа у Аустро-Угарској. Година 1916. представља један специфичан и без патетике трагичан период српске историје. Италија је у то време покушавала да добије од Русије пристанак на очување послератне независности Црне Горе, што је сигурно изазивало забринутост Пашића, настројеног ка ликвидацији неприродног стања – две државе једног народа по завршетку светског рата.³⁵ У склопу већ разрађене пропагандне праксе, у Русију је отишла и научна мисија А. Белића и С. Станојевића.³⁶

Начелник департамента у МИД-у царске Русије државни саветник А. М. Петрјајев, који је радио у руској дипломатији све до 17. новембра 1917, пружио је веома разрађену слику аналитичких претпоставки будућности Аустро-Угарске. Петрјајев је пред саму револуцију сматрао „да би стварање јединствене велике Србије или Српско-Хрватске државе било најбоље решење југословенског питања и у руском интересу је било тежити томе да се та политичка комбинација оствари. Снажно словенско царство са 14 милиона становника утемељено на обалама Јадрана, чији интереси се нигде не косе са руским, било би веома пожељан елеменат наше будуће западноевропске политике“.³⁷ Међутим, Петрјајев је приметио очигледне проблеме на путу остваривања овог плана – „супротстављање Енглеске и Француске великосрпским плановима и идејама стварања на Јадрану велике словенске државе која би гравитирала Русији“. С друге стране, на путу стварања заједничке државе Јужних Словена Петрјајев је видео проблеме у случају насилног припајања територија Хрвата, који нису могли да буду безболно асимилирани од стране Срба услед мањка становништва, снага и различитости вере и

34 Исто, 112.

35 Юрий А. Писарев, *Србија на Голгофе и политика великих држав 1916 г.*, (Москва: Наука, 1993), 144.

36 Љубинка Трговчевић, *Научници Србије и стварање југословенске државе: 1914–1920*, (Београд: Народна књига, 1986).

37 Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. Политархив, д. 5270, л. 17.

културе. У будућности је назирао и потенцијални конфликт са Италијом, која ће се борити не само за Трст и Истру већ и за већи део Далмације. У том контексту оцењујући реални омер снага, он је сматрао да би постизање споразума о подели јадранске обале са Италијом било од користи за Србију, јер би то ослабило конфликт између њих и спречило могућност италијанског мешања у српско-хрватске размирице.³⁸

Погледи о потреби да Аустрија у неком смислу сачува утицај на део католичког словенства у још већој мери налазили су подршку код Б. В. Штирмера и А. Д. Протопопова у последњим месецима постојања царске Русије. Руски конзервативни кругови тумачили су Југословенски комитет и круг око Томаша Масарика³⁹ као појаву коју су, према начелнику српског корпуса генералу Михаилу Живковићу, називали „западни утицај“.⁴⁰

Без обзира на наведене идеје, прихватљиве за уске српске националне интересе али погубне за јужнословенски програм (штетне по словенску и пре свега хрватску будућност), Петрјајев се (као и већи део руских царских стручњака за Балкан) придржавао идеје о потребама стварања јужнословенске државне заједнице уз споразум не само са Хрватима већ и са Словенцима. Већ 1915. српском посланику Мирославу Спалајковићу у Петрограду је била сугерисана потреба да у српске планове послератног уједињења морају ући и Хрвати и Словенци.⁴¹ Већ у фебруару 1917. Петрјајев је мислио да ће Србија по завршетку рата морати задовољити Хрвате са аутономијом и сабором, али не на уштрб државном јединству. Петрјајев је предлагао да територије са словеначким становништвом такође уђу у састав проширене државе, уз намиривање евентуалних италијанских и аустријских

38 Као и друге претпоставке ова се обистинила, јер је у периоду између светских ратова, бесна због губитака у хрватској Далмацији, Италија почела да подржава сепаратистичке тензије код хрватског, црногорског и албанског становништва Југославије. С друге стране, без обзира на затегнуте односе са Београдом у току постојања Југославије, однос Италијана према Србима пре 1914, 1941–1945. и после 1991. био је бољи него код већине других народа који су живели поред Србије.

39 Чешко виђење супротности између Ј. Дириха (1847–1927) и Т. Масарика (1850–1937) видети у: Евгений Ф. Фирсов, *Т. Г. Масарик в России и борьба за независимость чехов и словаков*, (Москва: Индрик, 2003).

40 Ову слику је веома пластично мада и са позиција традиционалне мржње према Хрватима-франковцима описао М. Живковић. Војни архив (ВА), п. 16, к. 44, ф. 1, д. 12, 203–205.

41 Архив Југославије (АЈ), Ф. 80, ф. 2, 466–468.

(превасходно) захтева. У исто време црногорско питање се посматрало као део српског питања (у склопу одлуке о потреби послератног уједињења две државе српског народа). Руска дипломатија је дефинитивно саопштила и српским и црногорским представницима већ у јуну 1915: „колико ће Русија у будуће водити рачуна о краљу црногорском зависиће од тога, да ли Србија то жели“.⁴²

Са приступом руских царских дипломата јужнословенском уједињењу као начину решавања проблема ослобођења свих делова српског народа слагала се и српска влада. Реакција на изнети став А. М. Петрјајева била је Пашићева белешка од 24. фебруара 1915: „Границе обележене и то су крајње за попуштање, у право минимум, а разуме се да ћемо тражити целу Словеначку. Што се тиче месне аутономије ми ћемо је примити, ако на томе буду настојавали, али без жртве за целину Српске државе“.⁴³

Интересантно је, али у даљим преговорима руска страна је сугерисала да српски програм не би смео „да представља освајачку политику на словенском југу“ већ да има „тежњу за остварењем заједничких идеала и интереса који би Србију стављао у дужност не допустити да један део Хрватске и Словеначке остане под туђином“.⁴⁴ Погледе МИД-а царске Русије на јужнословенско уједињење пре свега као на начин решавања српског националног питања, у оквиру чврсте и јединствене државе са доминацијом Срба али и одређеном аутономијом Хрвата и Словенаца, делила је и руска научна јавност. Погледе које је имао на јужнословенско питање Александар Михаилович Петрјајев (1875–1933), искусни дипломата, са врхунском спремом (познавао је 14 језика и имао је универзитетске дипломе Петербуршког универзитета правног факултета и факултета источних студија), делио је и водећи у то време руски стручњак за историју Јужних и Западних Словена – Николај Владимирович Јастребов (1869–1923). Професор Петербуршког универзитета, Јастребов је написао и објавио обимну монографску студију са варљивим називом *Велика Србија*.⁴⁵ У ствари, у овом раду није говорио само о немогућности самосталног опстанка мале српске државе која ће стал-

42 АЈ, Ф. 80, ф. 2, 710.

43 АЈ, Ф. 80, ф. 2, 469.

44 АЈ, Ф. 80, ф. 2, 472.

45 Николай В. Ястребов, „Великая Сербия, как разрешение южно-славянского вопроса в великой войне 1914–15 гг.“, *Вопросы Мировой войны: сборник статей*, ред. М. И. Туган-Барановский, (Петроград: Правда, 1915).

но бити играчка у рукама средњоевропских сила већ и о потребама уједињења свих Срба, Хрвата и Словенаца у једну заједничку државу која ће бити базирана на узајамном поштовању мањих народа и доминацији већег – српског народа, који би требало да да Словенцима и Хрватима у оквиру будуће државе велику културну аутономију и локалну самоуправу. Закључио је: „не само остварење идеала Велике Србије већ и даљи опстанак савремене мале Србије обезбедиће се углавном уз моћ и помоћ Русије“.⁴⁶

Ипак, у руском спољнополитичком телу постојала је препрека на путу остваривања наведених планова. Радило се о значајној подељености руске јавности (па и делова политичке и елите на власти) на неколико „спољнополитичких“ оријентација: либерали су били оријентисани „пробритански“, конзерватори „пронемачки“. Први су тежили да уклопе руску спољну политику у оквир британских интереса. Други су, без обзира на рат, тежили да после рата не дође до претераног слабљења и урушавања немачког утицаја у средњој Европи, јер су видели у руско-немачким односима традиције конзервативног уређења у централној и источној Европи. Руски министар спољних послова С. Д. Сазонов (1910–1916) је спадао у редове пробританских политичара.⁴⁷ Стајао је чврсто на становишту да је за остваривање руских планова на Балкану потребно добијати сагласност Енглеске.⁴⁸ Ово је био став који је у још већој мери био присутан у редовима ударне песнице руске думске опозиције – партије кадета и њеног лидер П. Н. Миљукова. Партија кадета је у својој спољнополитичкој оријентацији још више била оријентисана на Енглеску, чак догле да је занемаривала самосталне руске интересе.⁴⁹

У току 1914. и 1915. (као и у случају са југоисточном Македонијом по питању српско-бугарског разграничења или са североисточним Банатом по питању српско-румунског) јужнословенско питање се фактички решавало у оквиру захтева других потенцијалних савезника Антанте у региону; радило се о уступцима на рачун

46 Исто, 172.

47 У свом извештају од 4. априла 1917. капетан Де Малејси из француске војнообавештајне службе чак је са очигледним претеривањем назвао С. Д. Сазонова „енглеским агентом“. Олег Ф. Соловјев, „Революција глазами Второго бюро (донесения сотрудников французской разведки капитана де Малејси и генерала Нисселя)“, *Свободная мысль* 9/1997.

48 АЈ, Ф. 80, ф. 2, 466.

49 Alexey Timofeev, Milana Živanović, „Carnegie Report on the Causes and Conduct of the Balkan Wars 1912/13 in Serbia“, *Tokovi istorije* 3/2016.

послератних граница нове државе са центром у Београду, где је жртвовање будућих аспирација Београда морало да побољша његову тренутну ситуацију.⁵⁰ Ипак, без обзира на све ове рубне осцилације, за општесрпске интересе спољна политика конзервативног (владајућег) крила елита царске Русије је била повољна. Либерализација руске унутрашње политике водила би, према мишљењу српских дипломатских представника, слабљењу руске подршке за српске спољнополитичке интересе. Две године пре револуције (у августу 1915) српски посланик Спалајковић је писао: „са евентуалном победом струје у корист парламентаризма дошли би на власт елементи као Миљуков, са свим његовим србофобским тежњама и утицајем на спољну политику“.⁵¹

Питање Цариграда је било кључно за руску спољну политику у Првом светском рату, и према њему је и питање уласка хрватске Далмације и Словеначког приморја у будућу јужнословенску државну заједницу имало у очима Петрограда секундарни значај. За разлику од западних граница будуће јужнословенске државе, питање црноморских мореуза имало је за руску царску дипломатију изузетан економски и идеолошки значај. Према речима министра Сазонова почетком 1915: „руска политика званична, сва управљена решењу питања о Дарданелима, уступа под пресијом Јадранско и Југословенско питање (...) у погледу Истрије и највећег дела Далмације“.⁵² Руска царска дипломатија се већ у јуну 1915. бавила разрађивањем статута за Цариград, персоналним кадровским решењима за руску администрацију у ослобођеном граду: руског посланика у Београду Трубецког су планирали за цивилног комесара града, а директора Руског археолошког института Ф. И. Успенског за главног архивског надзорника.⁵³

Ову еуфорију прекинуло је инсистирање руске војне команде на немогућност извођења десантне операције у Мореузима 1915.⁵⁴ Тешко је рећи да ли се овде радило о неспремности, о типичној за последње године постојања руске царске војске опрезности у пла-

50 АЈ, Ф. 80, ф. 2, 392.

51 АЈ, Ф. 80, ф. 2, 480.

52 АЈ, Ф. 80, ф. 2, 473.

53 АЈ, Ф. 80, ф. 2, 708; Народна библиотека Србије (НБС), Фонд Смирнов, Воспоминания о Великом князе Константине Константиновиче, 2.

54 Василий Б. Каширин, „Несостоявшаяся экспедиция русских вооруженных сил на Балканы осенью 1915 года“, *Новая и новейшая история* 6/2004.

нирању⁵⁵ или о неким дубљим разлозима, јер би власт цара који би ушао на челу руске војске у Цариград било немогуће ограничити (а официрска врхушка на челу са генералом Алексејевим је активно учествовала у припремама и извођењу револуције годину и по дана после несуђене експедиције).

Вероватно су утицале све ове чињенице. Битно је то да је у исто време, у току 1915, Енглеска покушала да дâ све од себе да заузме Дарданеле у, чувеној по свом неуспеху али и ратним напорима, операцији Галипоље.⁵⁶ Сигурно је да хектолитри крви које су пролили становници Британије и доминиона нису жртвовани због потребе да се Цариград преда Русији, већ због супротних разлога. Интересантно је да је одмах после британског пораза код Дарданела, руске победе на турском фронту и пада Ерзерума генерал Алексејев пожуррио да изнесе предлог о склапању мира са Турском, уз потпуно руско одустајање од било какве корекције граница и уз проглашење повратка Цариграда „илузијом која зачарава“. Према том предлогу, руска војска је требало да се усмери на обрачун са Немачком, да она повуче своје трупе од мореуза, што би обезбедило „Енглеској да слободно дише јер би престала опасност од напад на Египат“. Требало би, у случају победничког завршетка рата, да се Русија задовољи повратком на своје државне границе и поразом Немачке...⁵⁷ Морам да подсетимо да је руска влада већ од почетка рата говорила о обнављању пољске државе (састављене од руског, аустријског и немачког дела). Дакле на подручју руско-немачке границе морало је да дође само до смањивања територије царевине. Према идеји генерала Алексејева, Русија – која је изгубила војника више него било која држава Антанте – требало је да се задовољи смањивањем државне територије као последицом вишегодишњих ратних напора. Последњи пут када је Русија попустила на дипломатском плану након општенародних двогодишњих напора у победничком рату (1877–1878), разочарање је водило слабљењу ауторитета царске власти и јачању револуционарног покрета. Очигледно је да је предлог офи-

55 Брюс У. Меннинг, *Пуля и штык. Армия Российской империи, 1861–1914*, (Москва: Модест Колеров, 2016).

56 Harvey Broadbent, *Gallipoli: The Fatal Shore*, (Camberwell: Viking/Penguin, 2005); Александр К. Коленковский, *Дарданельская операция*, (Москва-Ленинград: ГИЗ, 1930).

57 *Сборник секретных документов из архива бывшего Министерства иностранных дел*, № 1 (декабрь), (Петроград: Народный комиссариат по иностранным делам, 1917), 12–14.

цирске врхушке, крупне буржоазије и политичара из Думе могао да донесе исти резултат.

Кривицу је за фебруар 1917, али и за оно што је претходило догађајима осећала је и војна и политичка врхушка која је извела државни удар. Илустративна је породична историја коју је Олег Михајлович Родзјанко (1923–), унук М. В. Родзјанка (1859–1924), изнео у документарном филму 2013. године. Наводно је његовом деди, једној од кључних фигура државног удара 1917, „Врангел, командант беле армије већ у емиграцији рекао, да су крива била војна лица [генерал Алексејев], која су наговорила Цара да абдицира, а ми њих не смемо прогласити за кривце, и зато смо морали да изаберемо [за главног кривца] Вас“.⁵⁸ Наравно овај исказ не може служити као стварни доказ кривице генерала Алексејева (који као оснивач белогардејског покрета није смео у очима својих сабораца да сноси ни мрвицу кривице за Фебруарску револуцију), али итекако сведочи да је осећај кривице мучио не само М. В. Родзјанка већ и његову породицу. У овом контексту веома је илустративно и „писмо Миљукова из августа 1917“.⁵⁹ У њему се имплицира одговорност думских политичара (кадета и прогресиста) за намерну саботажу са циљем борбе за власт. „Знате да је чврста одлука да искористимо рат за организацију државног удара била прихваћена код нас убрзо након избијања рата, ви знате такође и да је наша војска морала прећи у офанзиву, чији би резултати у темељу прекинули незадовољство, изазвали би у земљи експлозију патриотизма и одушевљења. Схватате сада зашто сам

58 Филм *Русский корпус. Свидетельства*, реж. М. Л. Ордовский (Санкт-Петербург: Ростик филм, 2014), 1 серия 18:36–19:08.

59 Сам политичар негирао је своје ауторство (Павел Н. Милуков, „Старый подлог“, *Последние новости*, бр. 454, (Париж), 8 октобра 1921, 2–3). На веродостојности писма су инсистирали руски емигранти: Евгений А. Ефимовский, „Лицо и изнанка“, *Возрождение* 56/1956, (Париж), 135–145); Евгений Ефимовский, „Политический сфинкс“, *Возрождение* 102/1960, (Париж), 106–116; Александр А. Лодыженский, *Воспоминания*, (Париж: б. и, 1984). Исто мишљење су делили и многи совјетски историчари: Валентин С. Дякин, *Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914–1917)*, (Ленинград: Наука, 1967), 288; Владимир А. Кувшинов, *Разоблачение партией большевиков идеологии и тактики кадетов (февраль–октябрь 1917 г.)*, (Москва: МГУ, 1982), 37; Василий Д. Поликарпов, *Военная контрреволюция в России. 1905–1917 гг.*, (Москва: Наука, 1990), 249–250; Александр С. Сенин, *Александр Иванович Гучков*, (Москва: Скрипторий, 1996), 153; Анатолий Ф. Смирнов, *Государственная Дума Российской Империи, 1906–1917: Историко-правовой очерк*, (Москва: Книга и бизнес, 1998), 582.

оклевао у последњем тренутку да дам сагласност на извођење удара, такође схватате и то какво би требало да буде моје унутрашње стање у овом тренутку.”⁶⁰ Напредовање руске војске према Цариграду сметало је не само опозиционим думским политичарима већ и савезницима, односно Енглеској.

Давно пре Првог светског рата питање припадности Цариграда је постало кључно за сукоб енглеских и руских интереса на Балкану. Нећемо ићи у далеку прошлост јер је овај конфликт имао вишегодишњу утемељеност у сукобу две империјалне снаге. Ипак, постојање овог сукоба већ од 18. века и мањи изгледи за његово безболно решење (уз помоћ дипломата, а не војника) у 20. веку били су очигледни и неколико деценија после Првог светског рата, када су амерички обавештајци сматрали британско ометање руског ослобођења Цариграда традиционалном сржи енглеске политике по питању Мореуза.⁶¹

Већ 1908. енглеска влада је заузела дефинитиван и оштар став против било каквих руских покушаја да дођу до ексклузивног утицаја на црноморске мореузе.⁶² На Посебној седници по питању црноморских мореуза, у присуству министра спољних послова, министра војног и министра морнарице, 8. (21) фебруара 1914, начелник Црноморског оперативног сектора Поморског генералног штаба царске Русије А. В. Њомиц (Нёмитц) је рекао: „на путу ка Мореузима Русија има озбиљне непријатеље не само од стране Немачке и Аустрије. Ма колико да су успешне наше акције на западном фронту, оне нам неће дати Мореузе и Цариград. Њих могу заузети туђе морнарице и војске, док ће ићи борба на нашој западној граници (...) једино што ми можемо – заузети Цариград и Мореузе уз помоћ наше војске, да створимо у тренутку мировних преговора већ готову чињеницу нашег освајања ових тачака. Само у том случају Европа

60 Лодыженский, *н. д.*, 91–92.

61 Видети на пример елаборате америчке обавештајне службе настале 1945, када је по завршетку Другог светског рата поново дошло до потребе решавања питања црноморских мореуза. *The Soviet Union and the problem of the Turkish straits*, T-516, January 24, 1945 (CIA-RDP08C01297R000500030010-5); *The Great Britain and the problem of the Turkish straits*, T-517, January 24, 1945 (CIA-RDP08C01297R000500030009-7).

62 *Сборник секретных документов из архива бывшего Министерства иностранных дел*, № 1 (декабрь), 26–28.

ће се сложити са решавањем питања о Мореузима под тим условима под којима нам је то неопходно“.⁶³

Одмах по избијању рата (чак пре ступања у рат Турске и Бугарске) руске дипломате су почеле размишљати о будућим резултатима ратних напора Русије у светском рату. Корекције границе са Немачком и Аустријом (аустријска Галиција и немачки делови Пољске) руски посланик у Србији Трубецки у писму посланику у Цариграду М. Н. Гирсу је назвао „поравнањем историјских рачуна а не посебно корисним резултатом“. Поред тога, Мореузи су, у случају турског учешћа у рату морали да постану кључни ратни циљ којем би Русија тежила, као компензација за ратне напоре због ванредног стратешког значаја. С друге стране, испољавала се одређена сумња у савезничку спремност да признају руске интересе по питању Цариграда.⁶⁴ По ступању Турске у рат ово планирање је добило посебан значај. Већ у фебруару 1915. у разговору са Трубецким српски премијер Пашић је са забринутошћу констатовао да освајање Цариграда од стране западних савезника без учешћа Русије (будућа Дарданелска операција) „може да дâ решавању овог најбитигеј за Русију задатка правац који неће да одговара правима и очекивањима Русије“.⁶⁵ То су схватили и у Русији. Тадашњи потпуковник Генералног штаба царске руске војске, у својим каснијим успоменама већ као генерал Црвене армије, А. К. Коленковски је писао 1930. да је за Дарданелску операцију Енглеска тражила и искористила повољну прилику: не тада када су Турци били најслабији или кад су могли да рачунају на помоћ савезника, већ када су руске снаге почетом 1915. биле заузете и на Кавкаском и на Варшавском фронту, а Русија је могла само да одобри енглеску операцију на Дарданелима.⁶⁶

После рата, у својим мемоарима које је А. В. Њомиц (Нёмитц) писао већ као совјетски адмирал, који је за време грађанског рата руководио револуционарном морнарицом руске совјетске републике, износио је исте погледе на минули рат. „За прву размену мишљења између Генералног штаба војске и флота по овом темељном питању и била је окупљена горе поменута Посебна седница, под вођством

63 Из журнала „Особого совещания 8 февраля 1914 г.“, *Вестник Народного комиссариата по иностранным делам* 1/1919, 32–41.

64 *Константинополь и проливы. По секретным документам б. Министерства Иностранных Дел*, кн. 1, ред. Е. А. Адамов, (Москва: Издание Литиздата НКВД, 1926), 156.

65 *Исто*, 383.

66 Коленковский, *н. д.*, 17–18.

министра иностраних дела С. Д. Сазонова. Уз то директива за његов рад морала је да постане већ одобрена од цара (...) основна идеја новог поморског плана рата. Седница је отворена том чињеницом, коју су њени организатори уочили и пре тога: да војнички план рата није потпуно повезан са поморским. План Генералног штаба војске је предлагао офанзиву на западном фронту на Аустрију и Немачку (уместо активне одбране). Само после пораза Немачке и Аустрије могао је, према том плану, започети Цариградску операцију. Овај план је био користан за Француску и Енглеску, али је занемаривао државне интересе Русије, није штедео њене народе, који су морали да жртвују у тешким офанзивима милионе живота, и обећавао је погибију царском режиму. Размена мишљења није променила ставове Генералног штаба војске, али није ни обесхрабрила ни [нас] присталице новог, другачијег плана рата. Очекивала се и даља борба мишљења у којој је на нашој страни била и лична воља самог цара. Судбина је ипак решила против нас⁶⁷. Енглеска и Француска су биле против јавног и званичног признања Русији права на Цариград и Мореузе све до краја 1916.⁶⁸ У поверљивим преговорима 12. марта 1915. Енглеска је признала своју сагласност на прелазак Цариграда под власт Русије, а 10. априла 1915. с тим се сложила и Француска.⁶⁹ На Цариград је као на основни циљ Русије у рату гледао и руски цар Николај II који је у Високом манифесту од 12. децембра 1916. изјавио: „Решавање војних задатака које је Русији поставио рат, запоседање Цариграда и Мореуза, као и стварање слободне Пољске од свих њених раздвојених делова, још увијек није постигнуто. Склопити данас мир би значило да се не икористе плодови напора Руске војске и морнарице“.

Међутим, идеја о томе да ће Русија морати да добије компензацију на Балкану као надокнаду за ратне напоре и два милиона изгубљених живота није могла да се допадне Енглеској. И док је у Лондону радила краљевска комисија за истраживање разлога катастрофе енглеске војске код Дарданела,⁷⁰ у Русији је била активирана

67 *Гражданская война в России: Черноморский флот*, Сост. В. Доценко, (Москва: АСТ, 2002), 310.

68 Щеголев, *н. д.*, 181–183.

69 Harry Howard, *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913–1923*, (Norman: University of Oklahoma, 1931), Ch. 4.

70 Комисија је започела рад у августу 1916, а званични закључак рада у облику извештаја је саставила почетком фебруара 1917. *Office-Holders in Modern Britain, Volume 10: Officials of Royal Commissions of Inquiry 1870–1939*, by J. Harrison, (London: Institute of Historical Research, 1995), 85–88.

делатност која је била уперена на смену политичког режима. За време јануарске конференције 1917. у Петрограду савезници су „разговарали са лидерима руске буржоаске опозиције и били су у току са тим радом на организацији државног удара коју су водили енглеска и француска амбасада и Прогресивни блок Думе. Њих није плашило повећање незадовољства у земљи, долазак на власт буржоаских лидера изгледао је пожељно. Руска војска у њиховим очима није губила свој значај као битан фактор у војном рушењу Немачке“.⁷¹ Савезничка конференција 1917. потврдила је прелиминарне обавезе и планове савезника, мада се углавном бавила питањем координације и организације савезничких ратних напора.⁷² Српска влада је сазнала 9. (22) фебруара 1917. да је конференција завршила свој рад у Петрограду и да су делегати отпутовали за Порт-Романов (Мурманск). Једино је Специјални одбор за устројство будуће Пољске продужио рад још два дана.⁷³

Након неколико дана, 15. (28) фебруара 1917. званичне *Српске новине* на Крфу су ставиле на прву страницу опширан чланак у коме је констатовано да је „Питање Цариграда једна хиљадугодишња преокупација целокупне руске спољне политике и целокупног руског интелектуалног живота (...) У том истом смислу, Русија је водила ратове са Турском и у XIX. веку, и том је приликом да би Словенство приближила Цариграду ослободила и Бугарску која се, сада, заједно с том истом Турском, бори противу Русије. – Сви старији и новији словенофили створили су били од тог питања читаву једну идеологију и читав један социјално-политички систем. Рекама је проливена руска крв за тај идеал. Песници и филозофи, научници и државници, војници и политичари, писали су о томе сваки на свој начин. Постоји о томе у Русији читава литература, и она постоји од вајкада (...) Данас, када је непријатељ за свој грандомански сан Берлин–Багдад, довео ствари до овога стања, питање се само наметнуло и истакло на дневни ред. Савезници, на својим конференцијама, уређујући будућу карту Европе, изнели су и то питање на светлост, и дали му решење у смислу хиљадугодишњих снова и у смислу живот-

71 Сидоров, н. д., 434.

72 Василий И. Гурко, *Война и революция в России. Мемуары командующего Западным фронтом. 1914–1917*, (Москва: Центрполиграф, 2007), 288–305.

73 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918 г.*, Књ. 21: 1916 и 1917. година, (Београд: Главни ђенералштаб, 1931), 420–421, 425–426.

них потреба Русије.⁷⁴ Одмах након овог чланка стајао је интервју са председником Министарског савета и министром иностраних дела Србије Николом Пашићем који је кратко резимирао своје виђење будућности Србије: „За нас, Србе, овде је у питању ослобођење наше земље, напуштене освајачу, чија су почињена насиља позната свима. Велика Србија је жива у срцима свих Срба, и ми ћемо је са нашим Савезницима и остварити.“⁷⁵ Поуздање у руску помоћ у свим српским подухватима било је изузетнио раширено у српској влади.⁷⁶

У телеграму од 25. фебруара (10. марта) српски посланик у Петрограду Спалајковић је саопштио Пашићу о аудијенцији кнегиње Јелене Петровне (1884–1962), кћери краља Петра I Карађорђевића и супруге кнеза Иоана Константиновича Романова (1886–1918), код цара Николаја II. Константовао је поптуну подршку коју је Србија уживала у Русији у овим последњим данима уочи револуције: „Цар је добро расположен и најбоље се изразио о нашем корпусу и генералу Живковићу који ужива опште уважање и симпатије. Српски престиж код цара још се више уздигао у поређењу са Румунима којима је цар потпуно разочаран (...) Кнегиња Јелена постаје све више симбол крвне и политичке везе између нашег народа и Русије. Тактична и ретка интелигенција врши улогу на најкориснији начин по нашу отаџбину.“⁷⁷ Утицај промена политичког стања у Русији после Фебруарске револуције за српску ствар веома јасно је истакао 6. (19) марта 1917. у свом извештају Пашићу српски генерални конзул у Одеси Марко Цемовић. Константовао је да „до јуче, до преврата, српска национална идеја имала је најискренијег заштитника у лицу цара Николе. Љубав, истинита љубав бившег цара према Србији и српском народу припомогла је, да виша бирократија акцептира идеју Југославије. С падом цара и с њиме старог бирократског апарата, разрушено је у знатној мери оно, што смо ми до сада радили и урадили у политичким круговима старог режима. Однос партија у Думи према нашем питању био је разнолик, али ни код једне групе није био довољно јасан и одређен.“⁷⁸

Силазак цара Николаја II са престола донео је политичкој елити Србије узнемирење и забринутост...

74 „Русија и питање Цариграда“, *Српске новине*, 28. фебруар 1917.

75 „Изјаве Г. Пашића“, *Српске новине*, 28. фебруар 1917.

76 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење*, 649.

77 АС, МИД, ПО, 1917, ф. IX, д. II, 84.

78 АС, МИД, ПО, 1917, ф. IX, д. III, 173–181.

„Преокрет у Русији“: Фебруарска револуција у очима српских званичника

Како се касније испоставило, од почетка 1917. у Русији је био спреман државни удар. Промене у Петрограду српски представници су описивали на различите начине.

Најконзервативнији су били ставови војног изасланика у Русији пуковника Бранислава Лонткијевића, чије су одлично познавање руског језика и уклопљеност у руску средину („ниси могао и да помислиш да је странац“) запамтили руски савременици овог талентованог српског дипломате пољског порекла.⁷⁹ Већ неколико дана пред револуцију у ваздуху се предосећала бура.⁸⁰

Српски војни представници у Русији са запрепашћењем су сагледавали ситуацију. Лонткијевић је саопштио 13. марта: „У Петрограду демонстрације узимају све веће размере. Неке трупе отказале су послушност, нису хтеле употребити оружје против учесника демонстрације. Има доста жртава (...) Сенат и Дума су распуштени до месеца априла. – Стање је озбиљно.“⁸¹ Фронт је углавном мировао, једино је у Персији активно напредовао руски коњички корпус генерала Н. Н. Баратова, који се кретао у две колоне: до 28. фебруара (13. марта) прва колона на правцу Керманшах–Керенд-е-Герб–Ханакин–Багдад, а друга колона се кретала северније. Тог дана очекивао се улазак руске претходнице у Багдад. Међутим, из главног града царевине истог дана стизале су суморне вести: „Цар ноћас хитно отпутовао у Царско Село. Петроград цео заузет револуционарима. Готово све петроградске трупе прешле на страну метежника. Главни Генералштаб и Министарство Војно такође заузети, али рад није обустављен. Министарство морине, које се са неколико чета још брани, опседнуто је и биће такође заузето. Уопште се види, да се све ради са планом и тежња је да се Цар натера дати конституцију, али да Петроградска револуција не омета текући рад за војску и операције на фронту. У Царско Село шаље се још 3 пешадијска пука, али се држи, да то неће изменити ситуацију и да ће револуционари достићи свој циљ. У целој Русији и на фронту за сада мирно.“⁸²

Већ 27. фебруара (12. марта) трупе смештене у Петрограду подржале су nerede у главном граду, власт је у своје руке узео

79 Лодыженский, *н. д.*, 66.

80 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење*, 420–421, 425–426.

81 *Исто*, 595.

82 *Исто*, 598.

Привремени комитет државне Думе. Овај провизорни орган који је преузео власт дириговао је блокадом железнице, а 1. (14) марта добио је признање од Енглеске и Француске. Увече истог дана, под притиском војне врхушке и на предлог представника Привременог комитета, Николај II је абдицирао у корист свог брата Михаила. После абдикације Михаила (под наговором истих људи) власт над руском спољном политиком и војском преузела је Привремена влада.

Дешавања у Петрограду српски војни изасланик је на почетку тумачио као обичну транзицију власти од Николаја према другим члановима династије уз примену устава без икаквих консеквенци. Вероватно је то била верзија државног удара која је циркулисала у вишим официрским круговима. Није случајно у свом извештају од 13. марта (28. фебруара) Лонткијевић навео погрешну али веома илустративну информацију: „Бенерал Алексијев је упорно саветовао цару попуштање али Цар није хтео. Врховна Команда нема везе са Царом. У Русији и на фронту мирно.“⁸³ Улога Алексејева у дешавањима око абдикације Николаја уклапа се у виђење последњег руског монарха тадашњих догађаја, након телеграфске комуникације са врхом своје војске: „Око мене је издаја, кукавичлук и обмана“.⁸⁴ Око подне 1. (14) марта Лонткијевић још зове револуционаре „побуњеницима“ и говори о томе да је последња тачка отпора у граду „министарство Марине“, које такође „биће ускоро заузето“.⁸⁵ У истом телеграму истакао је плански карактер револуције са циљем да цар пристане на устав.

Вечерњи Лонткијевићев извештај од 2. (15) марта је прецизнији, он је констатовао да су од цара абдикацију тражили и политичари из Думе и начелник штаба врховне команде и низ других високих војних команданата.⁸⁶ Најзад, тек 3. (16) марта 1917. Лонткијевић је дефинитивно саопштио о абдикацији цара, о формирању нове владе кнеза Љвова, о постављењу новог министра П. Н. Миљкова, који је прогласио рат до победоносног краја првом тачком свог

83 Исто, 603.

84 Артур И. Спиридович, *Великая Война и Февральская Революция 1914–1917 гг.*, (Нью-Йорк: Всеславянское Издательство, 1962), 275–290. - На другом полу историографије извори су давали исту слику. *Отречение Николая II. Воспоминания очевидцев*, ред. П. Е. Щеголев, (Ленинград: Красная газета, 1927).

85 АС, МИД ПО, 1917, ф. VIII, д. IX, 922.

86 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење*, 613.

програма.⁸⁷ Према Лонткијевићу, дешавања у Петрограду била су веома насилна и крвава, „било је доста жртава“.⁸⁸

Дубину насталог проблема српски војни изасланик је почео да уочава 4. (17) марта након одбијања великог кнеза Михаила да прими круну пре избора од Уставотворне скупштине (коју је он називао Великом Думом). „Ма да је у Русији на фронту мирно, ипак је тешко предвидети све компликације, које могу настати. Услед тога, што још није решено питање о монарху могу отпочети узбуђења и на фронту. Уопште је стање нервозно и још дуже време оставити потпуно власт Привременој Влади, која заводи најшире слободе, кад у земљи још није организована ни најпотребнија власт, може изазвати још веће растројство“.⁸⁹ У истом телеграму Лонткијевић је изражавао наде на то да се цар предомисли, на савете царице мајке, на проглашење за престолонаследника Алексеја, на великог кнеза Николаја који ће постати врховни заповедник војске, јер се грчевито надао очувању монархије као препоне пред анархијом. И најзад, 5. (18) марта Лонткијевић је констатовао „да ће судбином Русије руководити привремена влада“.⁹⁰

Последњи пут српски војни изасланик је срео Николаја II 7. (20) марта.⁹¹ Ову личну аудијенцију описао је врло дирљиво: „Захвалио сам Цару за све што је учинио за Србију и Српску војску. Цар ми рече, да је увек имао искрене симпатије за братски српски народ; да се нада да ће правда победити и српски народ остварити своје идеале. Рече, да су прилике такве, да је сматрао за потребно одрећи се престола у жељи, да се рат доведе до победоносног краја. Молио ме предати Њ. Кр. Височанству Престолонаследнику Његов поздрав са надом, да ће Русија и савезници, испунити свој дуг и своје обећање према Србији. Такође се интересовао за наш корпус и молио предати му Његов поздрав. Ја сам још једном захвалио Цару, додајући да српски народ неће никад заборавити 1914. годину, када је руски Цар дигао свој моћан глас у заштиту Србије. Захваливши ми за службу, Цар ми пружи руку са речима: ‘Милостиви Бог нека заштити Српски народ’“.⁹² Након неколико сати, на вечерњој седници Привремене

87 Исто, 681.

88 АС, МИД ПО, 1917, ф. VIII, д. IX, 923.

89 Велики рат Србије за ослобођење и уједињење, 692.

90 Исто, 705.

91 АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. II, 93.

92 Велики рат Србије за ослобођење и уједињење, 724.

владе 7. (20) марта 1917. била је донета одлука „О лишавању слободе цара Николаја II и његове супруге“.⁹³ Ово је запечатило историју руске царевине и династије Романов, мада је ту чињеницу у том тренутку схватао релативно ограничен круг људи.⁹⁴

Све негативне последице Фебруарске револуције по српску ствар почеле су пре свега да се осећају у Српском добровољачком корпусу. Генерал корпуса Михаило Живковић је писао: „цар Никола, који је био велики пријатељ нашег народа, и свагда указивао нарочите симпатије према Добровољачком корпусу желео је да се Корпус што пре формира. Царева жеља је била у то доба заповест, и да се само њему додворе руски су ђенерали – мислим нарочито на ђенерала Марска, начелника штаба Одеског војног округа – претицали у предусретљивости и љубазности према нама; као што ће после пада Царевог скинути сасвим образину, правити нам на сваком кораку пакости и трудити се да растуре Корпус“.⁹⁵

Осим одласка српског заступника, командант Српског добровољачког корпуса је видео у револуцији и општу основу за слабљење борбеног духа војске. Према његовом мишљењу, руска војска почетком 1917. била је спремна и према духу и према наоружању за одлучујућу офанзиву: „дубоко је уверење и моје и свих који су знали и гледали ове припреме да би нова руска офанзива пробила немачке бране као бујица и за кратко време потопила централне силе. Рат би био свршен још 1917. године, и то са друкчијим резултатима и нарочито много повољније по нас (...) Све је то спречило избијање руске револуције и још више рђаво дириговање њоме“.⁹⁶ „Револуција у Петрограду је задала толико јада и мука нашем братском народу Русијама и којом због тога што је извршена у најнезгодније време – у току војне – користили су се наши непријатељи.“⁹⁷

Дестабилизација руске војске која је уследила након фебруарских догађаја рушила је наде у активно учешће трупа „нове демократске Русије“ у успешној офанзиви против Немаца и њихових савезника, што је постало очигледно Лонткијевићу већ 8. (21) марта

93 *Журналы заседаний Временного правительства*, Том 1: Март–апрел 1917, (Москва: РОССПЭН, 2001), 49–52.

94 Александр А. Бубликов, *Русская революция (ее начало, арест царя, перспективы)*. Впечатления и мысли очевидца и участника, (Нью-Йорк: б. и., 1918), 48–49.

95 ВА, п. 16, к. 44, ф. 1, д. 12, 51.

96 ВА, п. 16, к. 44, ф. 1, д. 12, 128–129.

97 ВА, п. 16, к. 44, ф. 1, д. 12, 136.

1917.⁹⁸ Живковић је констатовао да ниједна влада после абдикације Николаја није имала симпатије према Српском добровољачком корпусу, а сам корпус „од дана абдикације је био остављен на милост и немилост“ свих могућих неприлика.⁹⁹

Без обзира на симпатије према Николају, српски војни представници сматрали су да је био крив за мањак енергије, за поверење према окружењу и за поуздање у обећања полицијских руководиоца.¹⁰⁰ Ни Лонткијевић ни Живковић нису обратили посебну пажњу у извештајима на његово хапшење ни на хапшење чланова његове породице. Српски војни представници су сматрали да је руски режим био архаичан и морао је да се реформише, али не у околностима рата. За избијање револуције усред рата кривио је, осим самог Николаја (за слабост и пасивност), генерал Живковић кадете и пре свега Миљукова, а највише Керенског, као човека који се борио за власт и због тога је довео до јачања и победе бољшевика.¹⁰¹ Веома је индикативно да, без обзира на критичко расположење према апстрактним „руским генералима“ који су после абдикације цара шиканирали корпус, руска војна врхушка чак није била ни поменута у списку криваца или бар учесника револуције 1917. Ово је тим интересантније што се одговорност врха руске војске (пре свега генерала М. А. Алексејева) очигледно постављала као питање у каснијим емигрантским круговима.¹⁰² Жеља да се кривица за кршење заклетве и за изазивање револуције усред рата пребаци на цивилне политичаре била је типична за врхушку Беле гарде и за време рата.¹⁰³

Цивилни представници српске државе у Петрограду, пре свега посланик Спалајковић, гледали су на фебруарски државни удар са сличних позиција, били су можда за нијансу либералнији (са већом симпатијом према Думи). Већ у телеграму од 4. (17) јануара 1917.

98 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење*, 727, 728, 743, 747, 755, 762, 785, 791, 792,

99 ВА, п. 16, к. 44, ф. 1, д. 12, 138, 149.

100 ВА, п. 16, к. 44, ф. 1, д. 12, 143, 145.

101 ВА, п. 16, к. 44, ф. 1, д. 12, 147–149.

102 АС, ф. НА, д. 130, Писмо генерала-лајтнанта В. Е. Борисова о потреби да се генерал М. В. Алексејев оправда од наводне кривице за „издају“ и „абдикацију“ Николаја II, 30. 8. 1939.

103 Николай Сидоров, Ирина Кондакова, „Очерки Е. И. Достовалова“, *Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.* VI, 1995, 637–697; Евгений Гусляров, „Роковая ошибка Тимофея Кирпичникова“, *Родина* 11/2016.

Спалајковић је писао о могућим „руским унутрашњим компликацијама“ и о утицају Енглеске да се „криза реши правилно“. Као негативце означавао је последње цару лојалне особе из његовог ближег окружења (царицу Александру Федоровну и министра унутрашњих послова А. Ф. Протопова). Евентуалне промене у врху Русије ценио је као битне само по руске интерне ствари, јер међу царским окружењем и либералном опозицијом Спалајковић није видео „разлике, кад је у питању Србија“.¹⁰⁴

Почетак Фебруарске револуције, у телеграфском извештају од 26. фебруара (11. марта), Спалајковић је видео као мање уличне демонстрације „због недостатка хлеба и огромне скупоће“. Ипак, значај ових демонстрација изгледао му је минорно јер „у Русији је свега доста, само је рђав саобраћај железнички. Ове демонстрације биће без тешких последица“.¹⁰⁵ Ова констатација била је веома прецизна. Гомилање анархистичких трупа у Петрограду, заустављање лојалних трупа, смањивање испорука хране, задржавање царског воза – све ово се дешавало због збивања на железници.¹⁰⁶

Већ следећег дана тон извештаја се потпуно променио. У извештају од 27. фебруара (12. марта), који је писао док је пушкарање ишло из Литејног проспекта, 300 метара од посланства низ улицу, српски посланик је констатовао прелазак Петроградског гарнизона на страну побуњеника, масовна пушкарања у центру града и бар 300 убијених људи. „Револуција већ носи војнички карактер и може се рећи да је победила.“¹⁰⁷ Очито је да начин извештавања посматрањем кроз прозор, као једини доступан и безбедан у револуционим данима, није био најпоузданији. Тако је 1. (14) марта 1917. Спалајковић послао телеграм у коме је известио да су пролазећа војска и народ скандирали проглашење Русије за републику и начелника штаба Врховне команде генерала Алексејева за председника републике.¹⁰⁸ Ово је био траг идеја о томе да сам генерал Алексејев може

104 АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. IV, 315–316.

105 АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. IV, 263.

106 Едуард Б. Кригер-Войновский, *Записки инженера. Воспоминания, впечатления, мысли о революции*, (Москва: Русский путь, 1999); Александр А. Бубликов, *Русская революция (ее начало, арест царя, перспективы)*. *Впечатления и мысли очевидца и участника*, (Нью-Йорк: б. и., 1918).

107 АС, МИД ПО, 1917, ф. VIII, д. IX, 944.

108 АС, МИД ПО, 1917, ф. VIII, д. IX, 945.

да стане на чело владе, коју је савет министара изнео неколико дана пре револуције.¹⁰⁹

Истог дана, у следећем телеграму Спалајковић је већ утврдио: „револуција је била добро организована, и због тога успела брзо и релативно без великих жртви“. Основни мотив Фербуарске револуције у том тренутку он је видео у заштити Думе, чије је отварање цар хтео да пребаци на април 1917. Спалајковић запажа да су револуционарну репресију осетили државници лојални цару: последњи министар дворске имовине В. Б. Фредерикс (ухапшен 9/22. марта), бивши председник руске владе Б. В. Штирмер (ухапшен 28. фебруара / 13. марта), бивши председник руске владе И. Л. Горемикин (ухапшен 28. фебруара / 13. марта), последњи председник Државног савета И. Г. Шегловитов (ухапшен 1/14. марта), последњи министар унутрашњих послова А. Д. Протопопов (ухапшен 1/14. марта). С друге стране били су чланови владе попут њеног последњег председника Н. Д. Голицина, који је формализовао победу револуције својом оставком, и последњег министра иностраних дела Н. Н. Покровског, који је без обзира на преврат био „врло спокојан и држао се врло добро“.¹¹⁰

Ово мирно расположење министра иностраних дела уз гомиле на улицама и обиље гласина терало је Спалајковића да тражи нове изворе информација. Кнегиња Јелена Романов (Карађорђевић) телефонски је разговарала са царицом 1. (14) марта и након тога је возом стигла у Петроград, где је пешке дошла од станице до посланства по граду захваћеном анархијом. Ни посланик ни српска принцеза нису били „спокојни“ и разменили су забрињавајуће вести – „царица није знала шта је са царом“, „царски воз је задржан на прузи Москва–Петербург“ на станици Бологоје.¹¹¹ Уосталом, очигледно је да је српски посланик одржавао комуникацију са бројним обавештеним изворима јер је већ у 18:15 2. (15) марта обавестио српску владу о абдикацији Николаја, а одлуку је сам цар донео тек око 15 часова.¹¹² Истим телеграмом саопштио је о формирању привремене владе Русије и о њеном саставу. Ускоро је Спалајковић констатовао да се до 4. (17) марта привремена влада осећала недовољно сигурно, али да су већ 5. (18) марта постали „господари ситуације“, „ново стање брзо се консоли-

109 Кригер-Войновский, *н. д.*, 91, 97.

110 АС, МИД ПО, 1917, ф. VIII, д. IX, 946–948.

111 АС, МИД ПО, 1917, ф. VIII, д. IX, 924.

112 АС, МИД ПО, 1917, ф. VIII, д. IX, 925.

дује“, „у вароши потпун ред“, „на фронту добро“.¹¹³ Следећи извештај, од 7. (20) марта садржао је још веће суперлативе. Према мишљењу Спалајковића, које потпуно пркоси његовим претходним извештајима, „револуција је успела брзо и без жртава (...) јер је потпуно сазрела у свим класама (...) без претходне завере (...) јер незадовољство је прешло сваку меру“. Према српском посланику, политичари и војна врхушка „примили су стање али нису управљали револуцијом, која је дошла одоздо као поплава“. Неизмењен је остао само Спалајковићев оптимизам по питању повољног развоја догађаја за српско питање: „јер ми тражимо само оно што је основано на елементарној правичности и разумном схватању српских и руских интереса (...) сада имамо гаранције у слободној Русији где су искључене закулисне радње и тек сада може бити користи за нас од великог рада у руској јавности“.¹¹⁴ Информацију о хапшењу цара и царице Спалајковић је, без икаквих емотивних оцена, пренео српској влади у телеграму од 9. (22) марта, као и о активној улози у том догађају генерала М. В. Алексејева и Л. Г. Корнилова, будућих оснивача белогардејског покрета.¹¹⁵

Природа дешавања у Русији није била јасна српској влади до краја. Пашић је упутио 13. (26) марта српском посланику телеграм са наредбом да се процени однос снага за републику или монархију у Думи.¹¹⁶ У то време у Петрограду је већ било очигледно да су привремену владу формирала лица која су сама себе кандидовала за министре на приватним седницама чланова Думе, која више није играла улогу као колективни орган.¹¹⁷

Мартовски извештаји из Петрограда садржали су мање објективне информације, уз очигледно потцењивање улоге Совјета и лево-екстремистичких странака.¹¹⁸ Мањак информација Н. Пашић је покушавао да реши телеграмом од 15. (28) марта у коме је наредио српском посланику да што чешће телеграфира извештаје „о развоју догађаја у Русији“.¹¹⁹ Информације су допуњаване и из извештаја из Лондона, Париза, Рима, Атине и Вашингтона где су српски дипло-

113 АС, МИД ПО, 1917, ф. VIII, д. IX, 959.

114 АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. IV, 264–265.

115 АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. IV, 266, 273.

116 АС, МИД ПО, 1917, ф. VIII, д. IX, 960.

117 Константин И. Глобачев, *Правда о русској револуцији: Воспоминания бывшего начальника Петроградского охранного отделения*, (Москва: РОССПЭН, 2009), 185.

118 АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. IV, 274.

119 АС, МИД ПО, 1917, ф. VIII, д. IX, 960.

матски представници скупљали податке о револуцији и прослеђивали их српској влади.¹²⁰

Уосталом, ни најпаметније српске главе нису могле да предвиде перспективу Русије и да процене дешавања у њој. Најинтересантније оцене давао је у свом дневнику изврсни српски дипломата Јован Јовановић-Пижон. Приметио је већ 1. марта 1917. да цела Енглеска цени стање у Русији као веома рђаво, а већ 4. марта оценио је да се Енглези хвале „да су они изазвали револуцију у Русији и припремили је. ‘Ми смо неколико пута опомињали цара на опасност што немачки утицај преотима маха, а он није слушао, и ето шта му се случило’. Говорио је један од утицаја Енглез.“ Забележио је и 6. марта 1917. да су углавном „Енглези задовољни с догађајима у Русији“; „Говоре свуда да су и Енглези и Французи умешани у револуцију“.¹²¹ Одржавање прелиминарних консултација организатора фебруарске завере са савезницима (пре свега Енглезима) такође је доказано у каснијој руској историографији.¹²² Пижонове забелешке о организацији преврата у Русији давале су само претпостављену слику прошлости, али нису пружале предвиђања будућности.

У редовима српске елите најтачнију анализу дешавања понудили су у облику елабората састављеног на основу постојећих информација далеко од револуционарних догађаја. Док је многим српским, руским, француским и румунским дипломатама и официрима на фронту револуција изгледала као „дефинитивни пораз досадањег моћног утицаја јаке Германштине (...) тврда вера у нову руску офанзиву“;¹²³ српски обавештајни аналитичари, на основу анализе бугарске штампе, 3. (16) марта понудили су своје виђење ситуације у Русији: „Русија је тобож потпуно апсорбована својом ‘унутрашњом кризом’, рат је отишао у други ред; јавно мишљење тобож жури за миром, те потпуно неодобрава одлуку владе, да настави рат; влада пак одржава се у Русији само захваљујући дипломатској вештини Енглеске, која је дала свој пристанак на устоличење Руса у Цариграду, са убеђењем да се исто неће остварити“. У исто време унутрашња ситуација у Русији била је карактерисана кроз ривалство „трију елемената“: „монархиста“ који се брину за спасавање династије, „либерал-

120 АС, МИД ПО, 1917, ф. VIII, д. IX, 926, 954, 956, 958; ф. IX, д. IV, 254, 270, 276, 277.

121 Јован Јовановић Пижон, *Дневник (1896–1920)*, приредили Радош Љушић и Миладин Милошевић, (Београд: Архив Југославије, 2015), 251–253.

122 Сидоров, *н. д.*, 434.

123 *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење*, 697.

не Русије“ „која је за рат до победе, али није са тог разлога да у ову победу верује или што продужење рата сматра за неопходно потребно, него услед тога што се нада да ће од Енглеске и Француске добити устав и парламентарну владавину“ и „радничког сталеза, која хоће мир, слободу и земљу, која не верује у победу и која је присталица мира“, пошто Русија нема довољне „културе“ да би се могла борити противу Немачке. „Компромисно решење ове три Русије изгледа невероватно“.¹²⁴ Уосталом, овај поглед је остао усамљен и није изазвао претерану пажњу савременика, јер се сматрао дефетистичком и про-немачком тачком гледишта.

Виђење Фербуарске револуције у Русији као пролазне фазе која је морала само да поштри конфликте у руском друштву формулисали су тек касније многи Руси који су добронамерно и без идеолошких наочара гледали назад. Руски и совјетски војсковођа А. А. Брусилов је тврдио у својим мемоарима, написаним у совјетској Русији: „постало је јасно да ствар не може да се заустави на томе... Нисам могао схватити како то не разумеју кадети, а посебно Миљуков, Родзјанко, Лавов. Чини се било је јасно да је питање (...) основне управе Русије у рукама војске (...) Војник више није желео да се бори и сматрао је да уколико мир мора да се склопи без анексија и контрибуција, и ако је већ истакнут принцип права народа на самоопредељење, онда је даље крвопролиће бесмислено и неприхватљиво (...) Доминирао је слоган: 'Доле рат, мир одмах (...) и одмах одузети земљу од земљопоседника' (...) прогласи бољшевика били су прихватљиви и разумљиви за војнике. Њих апсолутно није занимала Интернационала, комунизам и томе слична питања, они су прихватили само неколико правила будућег слободног живота: мир без одлагања и по сваку цену, одузимање целокупне имовине од богаташа, ма ког су сталеза били, укидање земљопоседника и уопште газда. Официр је у то време давао веома жалостан призор, јер се у овом вртлогу страсти врло слабо сналазио и није могао да схвати о чему се ради“.¹²⁵

О издајничком држању „генерала и официра Генералног штаба (...) и завереника Државне думе“ у фебруару 1917, о глупости и недораслом понашању оних који су се дочепали власти али нису знали да је задрже, о њиховој кривици за револуционарну катастрофу 1917. писао је у емиграцији у Југославији руски психијатар, професор Н. В. Крајински. „Као што је и сама Привремена влада, тако је и чита-

124 Исто, 709.

125 Алексей А. Брусилов, *Воспоминания*, (Москва: Воениздат, 1963), 269–271.

ва структура нових службеника била неспособна у погледу стручности и искуства (...) Никада касније, за време бољшевика, није било испољено толико глупости; људи који су испливали на површину били су ниткови, глупи, покварени, порочни и што је најважније ситничави. Ствараоци револуције Алексејев и Родзјанко били су сахрањени под рушевинама старог режима.¹²⁶

Српски војни и цивилни представници у Русији, као и већи део тадашње руске империје, нису могли одмах да схвате способности нових руских властодржаца и изгледе за будућност Русије. Војно руководство Српског добровољачког корпуса, који је био у командном ланцу руске војске, било је потпуно лојално Фебруарској револуцији. Гласину о томе да је наводно нека српска јединица изразила жељу да подржи цара оповргли су генерал Живковић и српски посланик Спалајковић код Миљукова и Родзјанка као „злонамерну клевету“.¹²⁷ У свом извештају од 3. (16) марта Живковић је писао српском министру војном на Крф и српском посланику у Петроград: „поводом руске револуције објавио сам Корпусу сходним наредбама да ми немамо ни право ни дужности мешати се у унутарње ствари братског нам руског народа, чији смо ми гости“.¹²⁸ Исти неутрални став препоручивао је већ у телеграму од 4. (17) јануара 1917. и Спалајковић: „у овој неизвесности ми морамо бити опрезни, сачувати симпатије свих овдашњих политичких струја (...) Наше није мешати се у руске унутрашње ствари и у смислу тога дајем непрестано савета овдашњим Србима“.¹²⁹

Овај став опрезног немешања пратиле су и званичне *Српске новине*.¹³⁰ Након неколико дана, само су 4. марта саопштиле на задњој страни новина штуру вест о абдикацији цара Николаја у корист царевића Алексеја услед „народног раздражења против реакционог режима“.¹³¹ Детаљни извештај о догађајима у Русији појавио се 7. марта 1917, који је због значаја добио изузетно велики простор – једини српски службени лист, који је штампан на четири стране, посветио је скоро пола свог простора догађају којег су опрезно на-

126 Николай В. Краинский, *Филм русской революции в психологической обработке*, (Белград: М. Г. Ковалев, 1932?), 91-97.

127 ВА, п. 16, к. 44, ф. 1, д. 12, 155.

128 ВА, п. 16, к. 44, ф. 1, д. 12, 158.

129 АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. IV, 315-316.

130 Што је надмашивало обичну опрезност ратне цензуре у другим савезничким земљама. Јовановић Пижон, *н. д.*, 251-253.

131 „Абдикација руског цара“, *Српске новине*, 4. март 1917, 4.

звали „Преокрет у Русији“. Анонимни аутор је тврдио: „у Русији су се десили догађаји од највеће историјске важности: после шестодневне револуције дана је пуна санкција парламентарном и демократском режиму у Русији; и (...) бачени су на тле реакционарни елементи, ‘тамне силе’, ‘подземна ровања’, ‘окултистичке моћи’ како је све, у Думи, називан режим који је био на управи. Цар свију Руса Никола II абдицирао је у корист Великога Кнеза Михајла Александровића (...) на један светао начин који, као што се види из Његовог Манифеста, иде у највише акте које је један Владалац могао дати; састављена је Влада од чланова Думе, чију листу ниже доносимо; Савезу Земстава и Градова дана је пуна санкција; Думи је дан пуни атрибут представника народне воље. Цела је штампа Споразума с одушевљењем примила ново стање ствари. Један француски лист, коментаришући те велике догађаје, налази да, до сада, ниједан тако јак ударац није задан Немачкој као што је овај. Велики Руски Народ (...) излази на фронт уједињен: моћан као сунце, силан као усов, страشان као стихија“.¹³² У новинама од 9. марта на првој страни била је објављена и биографија замишљеног „данашњег цара свију Руса“.¹³³ И тек 11. марта у малом чланку при дну предзадње стране под називом „Престона изјава новог Цара“¹³⁴ била је ублажено саопштена вест о одбијању кнеза Михаила да прими круну, што се десило још 3. (16) марта 1917. Од тог времена чланци под насловом „Преокрет у Русији“ појављивали су се све до 20. априла и углавном су носили пропагандну поруку о стабилизацији стања у Русији, јачању борбеног духа руске војске и дизању угледа Привремене владе. У овом чланку по последњи пут се помиње у смислу актуелног политичког чиниоца и М. В. Родзјанко, председник Думе, који је марширао у некој политичкој шетњи поред америчког посланства и „кад је амерички амбасадор приметио у поворци председника Думе, Родзјанка, дозвоа га је к себи на балкон, и онда је и Родзјанко држао један говор, који је био бурно поздрављен од стране свију манифестаната“.¹³⁵

Од краја априла 1917. наслов „Преокрет у Русији“ био је изостављен из чланака о Русији, вероватно због пропагандних разло-

132 „Преокрет у Русији“, *Српске новине*, 7. март 1917, 1–3.

133 „Из царског дома Романова. Данашњи цар свију Руса“, *Српске новине*, 9. март 1917, 1.

134 „Преокрет у Русији. Престона изјава новог Цара“, *Српске новине*, 11. март 1917, 3.

135 „Преокрет у Русији. Велика манифестација рањеника у Петрограду“, *Српске новине*, 20. април 1917, 2–3.

га (да се не преиспитује стабилност једне савезне државе). На тај начин у српском јавном дискурсу Фебруарска револуција је отишла у историју. Србија је прешла на покушаје да успостави контакте са новом револуционарном влашћу. Српска елита, која је у две предратне деценије толико често и активно изјављивала дивљење и лојалност цару и руској царевини, као највећим симпатизерима Србије, веома брзо и без јавних или интерних знакова туге се опростила од царске породице и њеног окружења. Након опроштаја цара од српског војног заповедника и очигледности нестанка монархије са руске политичке сцене, Николај и његова породица више нису били интересантни и нису се појављивали на страницама његових извештаја.

Мирослав Спалајковић је био „пажљивији“ према бившем монарху, није изоставио да већ 18. (31) марта пошаље Пашићу саопштење о пронађеним писмима царева супруге и њихових кћери, наводећи порнографске детаље без имало опреза,¹³⁶ мада се радило о гласинама које су се касније испоставиле као лажне.¹³⁷ Пошто се радило о мањим изгледима за повратак цара Николаја II у активну политику,¹³⁸ следећи и последњи пут у револуционарној години поминуо је цара у извештају од 19. јула (1. августа) тек по његовом одласку из Петрограда. Прогонство царске породице у Тоболск М. Самарцић је објашњавао тиме да се А. Ф. Керенски боји контраудара.¹³⁹ У једном од следећих извештаја, од 24. августа, Спалајковић је на исти лапидаран начин саопштио о хапшењу „брата царева Михајла и још неких великих кнежева“ такође из „бојазни“ али сад од компликација услед немачког „освајања Риге“.¹⁴⁰

Српске новине већ су 4. (17) априла објавиле на насловној страни велики аналитички чланак под насловом „Руска револуција и њени одјеци“, који је потписао МТ.¹⁴¹ У овом чланку су певани хвалоспиви револуцији и бачена је анатема на „оборен аутократски систем који су германофили учинили несносним“, јер су „мађијском

136 АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. IV, 291.

137 Александр Н. Боханов, *Распутин. Анатомија мифа*, (Москва: АСТ, 2000), 263

138 АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. V, 371.

139 АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. V, 418.

140 Владимир М. Хрусталёв, *Великий князь Михаил Александрович*, (Москва: Вече, 2008).

141 Вероватно је аутор био Милош Тривунац (1876–1944), професор Катедре за немачки језик и књижевност Београдског универзитета. За време Другог светског рата био је министар просвете у Недићевој влади, а у новембру 1944. је стрељан као сарадник окупатора.

палицом умртвљена сва подземна чудовишта, која су нагризала народни организам, мрачила његов разум и одвлачила га понору“, што је учинио „гигантским замахом народ који је срушио трули систем, збацио наметнуте туторе“ и „одсекао затровани орган“.¹⁴² Чак и у фебруару 1918, када је већ био у Хелсингфорсу (Хелсинкију), ван домашаја руске револуције, Спалајковић је сматрао да књегиња Јелена мора да остане у Петрограду „јер је политички незгодно члановима династије Романова остављати Русију“.¹⁴³ Тек у јуну 1918, уз велику помоћ С. Н. Смирнова, Спалајковић је успео да спаси ћерку српског краља од убиства у Алапајевску.¹⁴⁴ То се десило читавих годину дана након догађаја у пролеће 1917. када је само цар почео да увиђа „издају, кукавичлук и обману“. Посебно је био погођен издајом савезника. Док је августа 1917. остављен од својих генерала, цркве, народа и савезника, Николај Романов са својом породицом пловио у Тоболск на пароброду „Русь“ у сусрет смрти, бивши руски цар је веома рационално, иако прекасно, проценио држање оних који су се највише окористили фербуарским догађајима: „ниједан народ у свету нема способност да вас дочека са таквом симпатијом и гостоприимством, и ван сваке зависности од ове симпатије, ја бих рекао, да у потпуној супротности са таквим дочеком, уреду у своју корист своје државне послове, као што то знају Енглези“.¹⁴⁵

Српска дипломатија није одмах у пролеће 1917. приметила подземне токове, механизме и последице Фебруарске револуције по Русију уопште и по руску спољну политику (у којој је пре 1917. између осталих приоритета сигурно постојао и Балкан). Уосталом исту безбрижност, на ивици оптимизма, након Фебруарске револуције показали су не само балкански клијенти царске Русије већ и саме институције империје. Као што смо већ поменули, војна, економска и политичка елита директно је учествовала у завери, чак је и већина јерарха руске православне цркве пожурила да призна Привремену

142 „Руски ‘Совјет’ Господарство Немаца“, *Српске новине*, 4. новембар 1917, 1.

143 АС, МИД, Пс, П-ПО, ф. I, р. 32/1918.

144 Односно С. Н. Смирнов, уз одређено залагање М. Спалајковића. „Протокол допроса С. Н. Смирнова, 16 марта 1922 г.“, Н. А. Соколов. *Предварительное следствие 1919–1922 гг.: Сборник материалов*, сост. Л. А. Лыкова, (Москва: Российский Архив, 1998), 337–346.

145 НБС, Р 699/IV/5, С. М. Немчинов, Записки. 3–14 августа 1917. т. 1, Император Николай II об Англии и Америке, 3.

владу и кренула је са својим калкулацијама.¹⁴⁶ Сваком је било суђено да испије у будућности своју чашу чемера.

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив внешней политики Российской империи. Фонд Политархив.
- Архив Југославије. Фонд 80.
- Архив Србије. Фонд МИД.
- Архив Србије. Фонд НА.
- Војни архив.
- Народна библиотека Србије. Фонд Смирнов.

Објављени извори

- Брусиков, Алексей А. *Воспоминания*. Москва: Воениздат, 1963.
- Бубликов, Александр А. *Русская революция (ее начало, арест царя, перспективы)*. Впечатления и мысли очевидца и участника. Нью-Йорк: б. и., 1918.
- Вукичевић, Лазар. „Успомене из Октобарске револуције: пролетерска отаџбина“. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 22/1959.
- Глобачев, Константин И. *Правда о русской революции: Воспоминания бывшего начальника Петроградского охранного отделения*. Москва: РОССПЭН, 2009.
- *Гражданская война в России: Черноморский флот*, Сост. В. Доценко. Москва: АСТ, 2002.
- Гурко, Василий И. *Война и революция в России. Мемуары командующего Западным фронтом. 1914–1917*. Москва: Центрполиграф, 2007.

146 Два савремена погледа на држање јерархије РПЦ у фебруару и марту 1917. („критички“ и „адвокатски“) видети у монографијама: Михаил А. Бабкин, *Духовенство Русской Православной Церкви и свержение монархии: начало XX в. – конец 1917 г.*, (Москва: Государственная публичная историческая библиотека, 2007); Павел Г. Рогозный, *Церковная революция 1917 года. Высшее духовенство Российской Церкви в борьбе за власть в епархиях после Февральской революции*, (Санкт-Петербург: Лики России, 2008).

- Ђилас, Милован. *О тридесетогодишњици Октобарске револуције: реферат на свечаној академији Извршног одбора Народног фронта Југославије*. Београд: Култура, 1947.
- *Журналы заседаний Временного правительства*, Том 1, март–април 1917. Москва: РОССПЭН, 2001.
- *Извори историјског ревизионизма у домаћој историографији. Црвена армија и руска емиграција у Југославији за време Другог светског рата у огледалу анти ИБ-овске пропаганде*, приредио Алексеј Тимофејев. Београд: Укронија, 2017.
- „Из журнала Особого совещания 8 февраля 1914 г.“ *Вестник Народного комиссариата по иностранным делам* 1/1919.
- Јовановић Пижон, Јован. *Дневник (1896–1920)*, приредили Радослав Љушић и Миладин Милошевић. Београд: Архив Југославије, 2015.
- Јовановић, Радослав Ст. *Зашто сам и како био и остао у Русији од 1913. до 1923. године: кратки меморандум министру спољних послова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*. Београд: Југославија, 1925.
- *Константинополь и проливы. По секретным документам б. Министерства Иностранных Дел*, кн. 1, ред. Е. А. Адамов. Москва: Издание Литиздата НКВД, 1926.
- Кригер-Войновский, Эдуард Б. *Записки инженера. Воспоминания, впечатления, мысли о революции*. Москва: Русский путь, 1999.
- Лодыженский, Александр А. *Воспоминания*. Париж: б. и., 1984.
- *Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг.*, Серия 3: 1914–1917, Т. 7, ч. 1. Москва–Ленинград: Соцэкгиз, 1935.
- *Октобарска револуција: 40 година*. Загреб: Култура, 1957.
- *Отречение Николая II. Воспоминания очевидцев*, ред. П. Е. Щеголев. Ленинград: Красная газета, 1927.
- *Office-Holders in Modern Britain: Volume 10: Officials of Royal Commissions of Inquiry 1870–1939*, by J. Harrison. London: Institute of Historical Research, 1995.
- „Протокол допроса С. Н. Смирнова, 16 марта 1922 г.“ *Н. А. Соколов. Предварительное следствие 1919–1922 гг.*, Сборник материалов, сост. Л. А. Лыкова. Москва: Российский Архив, 1998.
- *Сборник секретных документов из архива бывшего Министерства иностранных дел*, № 1 (декабрь). Петроград: Народный комиссариат по иностранным делам, 1917.

- Скородумов, Михаил Ф. *Што треба да зна сваки Словен, а нарочито сваки словенски политичар*. Београд: б. и., 1939.
- Тимофејев, Алексеј и Дарко Кремић. *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2014.
- *The Great Britain and the problem of the Turkish straits*, T-517, January 24, 1945 (CIA-RDP08C01297R000500030009-7).
- *The Soviet Union and the problem of the Turkish straits*, T-516, January 24, 1945 (CIA-RDP08C01297R000500030010-5).
- Щеголев, Павел Е. *Падение царского режима. Стенографические отчеты опросов и показаний*, Т. 5. Ленинград: Государственное издательство, 1926.

Штампа

- *Возрождение* (Париж)
- *Последние новости* (Париж)
- *Српске новине*

Аудио-визуелни записи

- *Русский корпус. Свидетельства*, реж. М. Л. Ордовский. Санкт-Петербург: Ростик фильм, 2014.

Литература

- Ајрапетов, Олег Р. *Генерали, либерали и предузетници: рад за фронт и за револуцију (1907–1917)*. Београд: Удружење за друштвену историју, 2005.
- Амосов, Николај К. *34-та годишњица Велике Октобарске социјалистичке револуције*. Букурешт: Издавачко предузеће Румунске радничке партије, 1951.
- Бабкин, Михаил А. *Духовенство Русской Православной Церкви и свержение монархии: начало XX в. – конец 1917 г.* Москва: Государственная публичная историческая библиотека, 2007.
- Боханов, Александр Н. *Распутин. Анатолия мифа*. Москва: АСТ, 2000.
- *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918 г.*, Књ. 21: 1916 и 1917. година. Београд: Главни ђенералштаб, 1931.
- Вендел, Херман. *Борба Југословена за Слободу и Јединство*. Београд: Народна просвета, 1925.

- Весовић, Милан. „Октобарска социјалистичка револуција: југословенска библиографија књига и брошура 1945–1966“. *Прилози за историју социјализма* 5/1968.
- Broadbent, Harvey. *Gallipoli: The Fatal Shore*. Camberwell: Viking/Penguin, 2005.
- Вурдеља, Бранка. „Октобарска револуција 1917. Изложба у Универзитетској библиотеци Светозар Марковић“. *Библиотекар* 3–4/1957.
- Гусљаров, Евгений. „Роковаја ошибка Тимофея Кирпичникова“. *Родина* 11/2016.
- Дякин, Валентин С. *Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914–1917)*. Ленинград: Наука, 1967.
- Живанов, Сава. *Пад руског царства*. Београд: Нолит, 2007.
- Живанов, Сава. „Покрет радничке контроле у Русији у 1917–1918. године“. Магистарски рад, Висока школа политичких наука, Универзитет у Београду, 1964.
- Живанов, Сава. „Радничко учествовање у управљању национализованом индустријом у првим годинама совјетске власти: 1917–1921“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Висока школа политичких наука, 1966.
- Живанов, Сава. *Револуција у Русији 1917. године: кључна питања, основни токови и социјални и политички носиоци*. Београд: Научна књига, 1988.
- Живанов, Сава. *Црвени октобар*. Београд: Службени гласник, 2012.
- *Зборник радова у част 50. годишњице Велике октобарске револуције*. Приштина: Друштво историчара СРС за Косово и Метохију, 1967.
- Игнатъев, Анатолий В. *Русско-английские отношения накануне Октябрьской революции (февраль–октябрь 1917 г.)*. Москва: Наука, 1966.
- Јанковић, Драгослав. „Дејство октобарске револуције на политичке факторе југословенског уједињења“. *Југословенски историјски часопис* 1–4/1967.
- Јанковић, Драгослав. *Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године*. Београд: Савремена администрација, 1967.
- Јанковић, Драгослав, Богумил Храбак, Бернард Стулли. „50 година Велике октобарске револуције“. *Југословенски историјски часопис* 1–4/1967.

- Katkov, George M. *Russia 1917: The February Revolution*. London: Longman Press, 1967.
- Каширин, Василий Б. „Несостоявшаяся экспедиция русских вооруженных сил на Балканы осенью 1915 года“. *Новая и новейшая история* 6/2004.
- Коленковский, Александр К. *Дарданельская операция*. Москва-Ленинград: ГИЗ, 1930.
- Краинский, Николай В. *Фильм русской революции в психологической обработке*. Белград: М. Г. Ковалев, 193?.
- Кувшинов, Владимир А. *Разоблачение партией большевиков идеологии и тактики кадетов (февраль-октябрь 1917 г.)*. Москва: МГУ, 1982.
- Mandić, Ante. *Fragmenti za historiju ujedinjenja, povodom četrdesetgodišnjice osnivanja Jugoslavenskog odbora*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1956.
- Marjanović, Milan. *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran: 1914-1917*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1960.
- Матјушкин, Николај И. *29-та годишњица Велике октобарске револуције*. Београд: Библиотека Друштва за културну сарадњу Југославије са СССР, 1946.
- Меннинг, Брюс У. *Пуля и штык. Армия Российской империи, 1861-1914*. Москва: Модест Колеров, 2016.
- Миронов, Борис Н. *Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века*. Москва: Новый хронограф, 2010.
- Миронов, Борис Н. *Страсти по революции: Нравы в российской историографии в век информации*. Москва: Весь мир, 2013.
- Mironov, Boris N. *The Standard of Living and Revolutions in Russia, 1700-1917*. New York: Routledge, 2012.
- Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*. Београд: Српска књижевна задруга, 1984.
- *Научни скуп Октобарска револуција и народи Југославије поводом 50-годишњице Велике октобарске револуције*, Св. 1-10. Београд: штампано као рукопис на гештетнеру, 1967.
- Панић-Суреп, Милорад. „Октобарска револуција и библиотекарство“. *Библиотекар* 3-4/1957.

- Paulova, Milada. *Jugoslavenski odbor: povijest jugoslavenske emigracije za svjetskog rata od 1914–1918*. Zagreb: Prosvjetna nakladna zadruga, 1925.
- Пејовић-Протић, Босиљка. *Октобарска социјалистичка револуција*. Београд: Рад, 1955.
- Petrov, Grigorij S. *Tragedija Rusije: prolog. Uzroci revolucije 1917. g.* Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1922.
- Петровић, Никола. „Велика октобарска социјалистичка револуција и стварање југословенске државе“. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 46/1967.
- Писарев, Юрий А. *Србија на Голгофе и политика великих држав* 1916 г. Москва: Наука, 1993.
- Поликарпов, Василий Д. *Военная контрреволюция в России. 1905–1917 гг.* Москва: Наука, 1990.
- Поповић, Никола Б. „Југословени и октобарска револуција: научни скуп одржан у Београду 5. и 6. новембра 1967“. *Прилози за историју социјализма* 5/1968.
- Поповић, Никола Б. „Југословенска централна комунистичка организација у Русији: 1918–1921“. Магистарски рад, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 1966.
- Поповић, Никола Б. „Односи Србије и Русије у Првом светском рату: 1914–1918“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 1975.
- Поповић, Никола Б. *Србија и руска револуција: 1917–1918*. Београд: Завод за уџбенике, 2014.
- Поповић, Никола Б. *Србија и царска Русија*. Београд: Службени лист СРЈ, 1994.
- Рид, Џон. *Десет дана који су потресли свет*. Сарајево: Младост, 1954.
- Рогозний, Павел Г. *Церковная революция 1917 года. Высшее духовенство Российской Церкви в борьбе за власть в епархиях после Февральской революции*. Санкт-Петербург: Лики России, 2008.
- Сенин, Александр С. *Александр Иванович Гучков*. Москва: Скрипторий, 1996.
- Сидоров, Аркадий Л. *Финансовое положение России в годы Первой мировой войны (1914–1917)*. Москва: Наука, 1960.
- Сидоров, Николай, Ирина Кондакова. „Очерки Е. И. Достовалова“. *Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.* VI, 1995.

- Смирнов, Анатолий Ф. *Государственная Дума Российской Империи, 1906–1917: Историко-правовой очерк*. Москва: Книга и бизнес, 1998.
- Smith Pavelić, Ante i Ivan Meštrović. *Dr. Ante Trumbić: problemi hrvatsko-srpskih odnosa*. München: Knjižnica Hrvatske revije, 1959.
- Соловьёв, Олег Ф. „Революция глазами Второго бюро (донесения сотрудников французской разведки капитана де Малейси и генерала Нисселя)“. *Свободная мысль* 9/1997.
- Спалајковић, Мирослав, Сергеј В. Лавров, Михаил В. Челноков, Јован Клисић. *Драма Русије*. Београд: Друштво словенске узајамности, 1919.
- Спиридович, Артур И. *Великая Война и Февральская Революция 1914–1917 гг.* Нью-Йорк: Всеславянское Издательство, 1962.
- Станковић, Ђорђе. „Никола Пашић и Октобарска револуција“. *Историја 20. века* 2/2001.
- Станковић, Ђорђе. *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*. Зајечар: Задужбина Никола Пашић, 1995.
- Timofeev, Alexey, Milana Živanović. „Carnegie Report on the Causes and Conduct of the Balkan Wars 1912/13 in Serbia“. *Tokovi istorije* 3/2016.
- Трговчевић, Љубинка. *Научници Србије и стварање југословенске државе: 1914–1920*. Београд: Народна књига, 1986.
- Фирсов, Евгений Ф. *Т. Г. Масарик в России и борьба за независимость чехов и словаков*. Москва: Индрик, 2003.
- Howard, Harry. *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913–1923*. Norman: University of Oklahoma, 1931.
- Храбак, Богумил. „Србија и фебруарска револуција 1917. године“. *Зборник радова Филозофског факултета XIII*. Приштина, 1978.
- Хрусталёв, Владимир М. *Великий князь Михаил Александрович*. Москва: Вече, 2008.
- Яковлев, Николай Н. *1 августа 1914*. Москва: Молодая гвардия, 1974.
- Ястребов, Николай В. „Великая Сербия, как разрешение южно-славянского вопроса в великой войне 1914–15 гг.“ *Вопросы Мировой войны: сборник статей*, ред. М. И. Туган-Барановский. Петроград: Правда, 1915.

Aleksej Timofejev
The Institute for Recent History of Serbia
The Faculty of Philosophy, the University of Belgrade

The February Revolution of 1917 through the Eyes of the Kingdom of Serbia

Summary: The article analyses the Serbian-Russian official relations on the eve and immediately after the February Revolution of 1917 on the basis of studying archival data and taking into account the Serbian and Russian historiography. Particular attention is paid to the attitude of Serbian official representatives in Russia to Tsar Nicholas II, on the eve and just after his overthrow. The aim of the article was to study the attitude of the Serbian elite and the Serbian state towards the February revolution in Russia in 1917.

Key words: the February revolution of 1917, Serbian-Russian relations, World War I, diplomacy, history, historiography

УДК 321.61:929 Николај II
94:327(497.11:470)"19"(093.2)

Милана ЖИВАНОВИЋ
milana.zivanovic@yahoo.com

Слика последњег руског цара код Срба у 20. веку

Апстракт: У чланку се на основу архивске грађе, штампе из периода пре и након Првог светског рата и литературе анализира развој и промена перцепције руског императора Николаја II током 20. века. Рад показује како је однос српске политичке елите, дипломатских представника, јавног мњења и историографије према последњем цару зависио од руско-српских, односно совјетско-југословенских односа.

Кључне речи: император Николај II, Србија, Југославија, Русија, Совјетски Савез, русофилија, антикомунизам

Приврженост српске политичке елите и јавног мњења Русији односно Совјетском Савезу мењала се током 20. века. У контексту руско-српских, односно совјетско-југословенских односа,¹ мењао се и

1 О руско-српским/совјетско-југословенским односима у 20. веку: Мирослав Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, (Београд: Народна библиотека Србије, 2012); Никола Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1994); Nikola В. Popović, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1988); Алексеј Ј. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграција на догађаје у Југославији 1941–1945*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011); Алексеј Ј. Тимофејев, „Взаимоотношения России и Србии с конца XII до начала XX века“, *Русские в Србии*, сос. Алексеј Ј. Тимофејев, Алексеј Б. Арсенјев, (Белград: Координационни совет российских соотечественников в Србии, 2009); Мирослав Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, (Београд: Стубови културе, 1996); Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)*, (Београд: Чигоја, 2006); Вук Винавер, „Прилог историји југословенско-совјетских односа: 1929–1934“, *Историјски гласник* 1/1965; Вук Винавер, „Југословенско-совјетски односи 1919–1929: питање признања СССР и успостављање југословенско-совјетских дипломатских односа“, *Историја 20. века* 7/1965; Вук Винавер, „Прилог историји југословенско-совјетског политичког зближења 1940–1941. године“, *Историјски гласник* 1/1966; Анатолиј С. Аникеев, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США в начальный период „холодной войны“ (1945–1947)*, (Мо-

њен однос према појму „руско“, „Русија“ и од 1922. СССР (мада је у јавном дискурсу често замењиван појмом „Русија“). Стога је и синтагма „руски цар“ добијала различите предзнаке и била симбол заштите, покровитељства, односно самодржавља.

Представа руског императора Николаја II од најранијих помена његовог имена, одражавала је и пратила линију званичне државне политике Србије и Југославије према руском царству односно Совјетском Савезу и зависила је од њене русофилске, антикомунистичке или антисовјетске оријентације. Ипак, треба нагласити и да је у појединим случајевима ова слика била оптерећена и тешко објашњивом и нерационалном приврженошћу свему „руском“. Управо такав пример је био и код једног од најраније забележених описа цара. Наиме, неколико година по његовом ступању на престо, тачније 1896. српска добротворка Драгиња Петровић је поводом крунисања поклонила императору Косовски крст, који је нађен у близини места погибије кнеза Лазара. У пропратном писму она се обраћа „заштитнику српског народа“;² иако није постојао ниједан оправдан нити рационалан разлог да се у поменутом периоду Николај II именује за браниоца Срба. Због тога се уосталом и претпоставља да је реч о личној или континуираној колективној русофилији.³ Слично томе је и писање штампе о броду „Цар Никола II“ три године касније, 1899. Српске новине су забележиле да је „један од најлепших и најбољих пароброда“ назван по Николају II с обзиром да је „по елеганцији био достојан имена великог цара“.⁴

Оваква русофилска расположења, која су се одражавала и на однос српског друштва према императору, могуће је пратити и по доласку династије Карађорђевић на престо. Почетком руско-јапанског рата 1904. године, београдско јавно мњење је упутило „заштитнику и вожду свег словенства“ писмо које је објављено у *Политици* у оригиналу, на руском језику, јер је постојало уверење да ће „сваки Србин разумети осећања која су у њему исказана и речи којима је казана“.⁵ Је-

сва: Российская академия наук Институт славяноведения, 2002); Ljubodrag Dimić, „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956“, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, Zbornik radova sa naučnog skupa, ur. Petar Kačavenda, (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1999).

2 *Летопис цркве светог Николе у Београду*, приредила Ксенија Кончаревић, (Београд: Управа храма Светог Николе у Београду, 1996), 45.

3 О русофилији: Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век*.

4 *Нова Искра*, год. I, бр. 9, 1. 5. 1899, 160.

5 Аноним, „Поздрав руском цару“, *Политика*, год. I, бр. 20, 31. 1. 1904, 1.

дан интелектуалац се касније присећао како је јавност обавештавана о овом рату и своје и реакције својих вршњака, ђака престоничке гимназије, 1905. на вест да је руска војска поражена код Мукдена. „Наш се час у гимназији примицао крају, када смо приметили неко комешање у ходнику гимназије. Наш професор изишао је био да види шта се догађа. Када се кроз неколико минута вратио, дознали смо и ми страшну вест о поразу Руса код Мукдена. И ми ђаци нижег разреда, мада нисмо били начисто ни с тим где је Мукден, плакали смо због руске несреће. Када се час завршио, у ходнику није било уобичајене јурњаве, није било дечјих свађа у дворишту. Тужни смо пошли кући...“⁶

О односу јавности према Николају II говори и чланак којим су читаоци обавештени о почетку револуције у Русији 1905. и у којем је аутор одговорност за доношење одлуке о гушењу устанка приписао лицима на која император није имао утицаја, наводећи да „царева околина, они људи који мимо цара, мимо његове воље владају Русијом по својој памети, наредили су војсци да силом угуши ту побуну“.⁷ Руски цар је био величан и приликом прославе тровековне владавине династије Романов на руском престолу 1913. године. Том приликом је у престоничкој *Политици* истицано да „руски цар персонификује велику Русију и словенског цара“, уз покличе „Боже, царја храни!“⁸ Исте године је поменуто гласило навело да је становништво Београда, прослављајући пад Скадра у Балканском рату, изразило „своју безграничну љубав“ према „светлом владару“, „узвишеном владоцу, заштитнику свих Словена“.⁹

Сарајевски атентат и јулска криза 1914. године представљали су даљи корак у развоју слике последњег руског цара. По пријему императоровог телеграма у којем је наведено да Русија неће бити равнодушна према судбини Србије, Никола Пашић се прекрстио, рекавши „Боже милостиви, руски цар“.¹⁰ Регент Александар је затим у својој прокламацији, после цареве објаве о уласку Русије у рат, о Николају II писао као о „узвишеном“ владару који је на „први глас о аустријском нападу на Србију витешки са целом оружаном Ру-

6 В. Глуздовски, „Судбоносна битка код Мукдена“, *Време*, год. X, бр. 2936, 27. 2. 1930, 3.

7 Аноним, „Русија“, *Политика*, год. II, бр. 363, 15. 1. 1905, 1.

8 Брана, „Триста година славе“, *Политика*, год. X, бр. 3273, 21. 2. 1913, 1.

9 Аноним, „Манифестације у Београду“, *Политика*, год. X, бр. 3321, 11. 4. 1913, 3.

10 Василиј Н. Штрандман, *Балканске успомене*, (Београд: Жагор, 2009), 328; Бранислав Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић: у ратовима за ослобођење*, књ. I, (Београд: Завод за уџбенике, 2002), 125.

сијом стао у одбрану Српства и Словенства¹¹. Више од годину дана касније, децембра 1915, након повлачења преко Албаније, регент је упућујући императору молбу за помоћ истицао његово очинско старање за српски народ.¹² Стога је разумљиво што је царева абдикација изазвала мучан утисак код представника српског народа. О томе сведоче и речи једне болничарке Добровољачког корпуса: „ми Срби смо падом цара Николе изгубили јединог и главног пријатеља српског уједињења у Русији“.¹³ И Никола Пашић је у поздравном телеграму Павлу Николајевичу Миљкуву, новом министру иностраних послова у Привременој влади, крајем марта 1917. године истакао „узвишени пример патриотизма који је цар својим одрицањем показао целом свету, а у првом реду Словенима да би се у интересу отаџбине“¹⁴ „прибрала сва снага руских грађана“ и победио непријатељ.¹⁵ Слична Пашићевој изјави је и објава у *Српским новинама* 7. марта 1917. у којој је наведено да је цар свију Руса Никола II „абдицирао“¹⁶ на један светао начин¹⁷. Фебруарска револуција је прокоментарисана речима да „велики руски народ, решивши једанпут своју унутрашњу ситуацију, излази на фронт уједињен: моћан као сунце, силан као усов, страшан као стихија“.¹⁸ У нарочитом извештају из Петрограда, пак,

11 „Наредба војци“, *Политика*, год. XI, бр. 3777, 25. 7. 1914, 1.

12 Поповић, *Србија и царска Русија*, 124; Глигоријевић, *н. д.*, 190.

13 Никола Б. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, (Београд: Институт за савремену историју, 1977), 405.

14 Интересантно је да је поменути параграф Мирослав Спалајковић, српски посланик у Петрограду, у целини избрисао из текста који је саопштио П. Н. Миљкуву. Зоран Бајин, „Мирослав Спалајковић (1869–1951) Биографија“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2016), 291.

15 Ђорђе Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, (Зајечар: Задужбина „Никола Пашић“, 1995), 211.

16 За разлику од вести о абдикацији цара, у фељтону објављеном у *Српским новинама* (истом броју у којем је и објављена вест о хапшењу Привремене владе), М. Остојић је, пак, написао да „народ није поверовао у цара, да ће довести Русију до крајње победе и он га је преко својих изабраника збацио“. *Српске новине*, год. LXXXIV, бр. 130, 31. 10. 1917, 6. У другом чланку из новембра месеца 1917. наведено је да су козаци „видели своју отаџбину – своју Родину да пропада и да би њу спасли, жртвовали су баћушку свога – цара Николаја. То је највећа жртва коју су козаци принели отаџбини. То је већа жртва и од саме крви, јер су они и њу морима и морима радо лили за дом Романова. Али је била у питању Русија, а она је изнад свега“. *Српске новине*, год. LXXXIV, бр. 132, 7. 11. 1917, 3.

17 *Српске новине*, год. LXXXIV, бр. 28, 7. 3. 1917, 1.

18 *Исто*.

истицано је да је императорова одлука о повлачењу са престола била изазвана жељом цара да се „у данашњим моментима не пролива крв између синова Русије“, чиме је доказана његова „велика мудрост и љубав“ према царевини. Споменуто је и да је Николај II „истргао мач из корица, јер није хтео допустити крвожедној Аустрији да уништи малу Србију, према којој је Цар увек показивао велику љубав и наклоност (...) Српски Му народ дугује нарочито захвалност и жели Њему и Његовом Дому дуг и срећан живот“.¹⁹ Треба нагласити и да је већ у првим наводима о Октобарској револуцији у *Српским новинама* била јасна одбојност државе према новим властима у Русији. У саопштењу се писало о „једној диктатури мањине чије ни намере ни средства нису јасна“ – „Лењин ће, како по свему изгледа, гађајући Русију, погодити себе“.²⁰

Свеликим пијететом је узваничном државном листу објављена вест о царској погибији: „Мученик је ових дана пао од хица злочинца изабраних од анархије да му чувају живот“.²¹ Тада је, уствари, и наговештена она линија коју ће држава следити у међуратном периоду. Наиме, саопштено је и да ће „благодарни Срби“ сутрадан (13. јула по старом календару) у српској цркви Светог Николе на Крфу одржати парастос „незаборављеном великом пријатељу српског народа цару Николају Романову“ који је „трагичном смрћу завршио свој мученички живот“.²² Чиноејствовао је митрополит (каснији патријарх) Димитрије. Били су присутни представници српске владе, председник Народне скупштине, посланици, чиновници, војници, официри и грађани.²³

Ову службу, као и реакцију српског регента, поменуо је у својим успоменама и Василиј Николајевич Штрандман, први секретар руске мисије у Србији. Он је забележио да су крајем јула 1918. године, док је био у Солуну, „стигле језиве вести о погибији царске породице. У августу те гласине су биле толико потврђене да је краљевић Александар дао да се одслужи парастос, још увек не губећи наду у спас царске породице“.²⁴ Реакцију краљевићеве сестре Јелене је у својим успоменама описао Сергеј Николајевич Смирнов, тадашњи

19 Исто, 2.

20 Српске новине, год. LXXXIV, бр. 130, 31. 10. 1917, 4.

21 Српске новине, год. LXXXV, бр. 82, 12. 7. 1918, 2.

22 Исто.

23 Српске новине, год. LXXXV, бр. 83, 14. 7. 1918, 1.

24 Василиј Н. Штрандман, н. д., 428.

гувернер царске апанаже у Павловску. Пишући о вестима под називом „Свршен чин“ (о убиству цара) у месном листу, секретар краљевског двора каже: „за време шетње у тамничком дворишту срео принцезу која ме је тихо упитала: Јесте ли прочитали? Била је ван себе. Толико је била узбуђена да сам се бојао да не изгуби потпуно власт над самом собом.“²⁵

У периоду који је уследио након окончања Првог светског рата и трајао до почетка Априлског 1941. године, перцепција руског императора се најинтензивније развијала. Упркос нестанку Руске царевине, стварањем Краљевине СХС очувана је дотадашња русофилска државна линија будући да су новом државом управљали династија Карађорђевић и представници елите Краљевине Србије попут Николе Пашића. Уосталом, краљ Александар је био питомац војне школе у Петрограду и са владајућом царском породицом је био повезан и преко родбинских веза.²⁶ Успостављени су дипломатски односи са антибољшевичким центрима који су се борили против новог режима чије су идеје (и реализација) друштвеног преображаја код српске елите изазивали страх од револуције.²⁷ Тај страх је био повезан са бољшевичким паролама о светској револуцији, припремањем и убацивањем агената на територију Краљевине,²⁸ њиховом унутрашњом политиком, као и са чињеницом да је кнегиња Јелена Карађорђевић била у бољшевичком заробљеништву. То су основни фактори који су одредили послератну антикомунистичку политику краља Александра, односно одбацивање могућности успостављања дипломатских односа са Совјетским Савезом. Притом треба нагласити и да је несумњив утицај имала и помоћ императора Николаја II Краљевини Србији током Првог светског рата.

25 „Принцеза Јелена у ропству бољшевика“, *Време*, год. VIII, бр. 2261, 6. 4. 1928, 3.

26 Његова сестра Јелена Карађорђевић је била удата за кнеза Иоана Константиновича Романова, унука императора Николаја I. Людмила В. Кузьмичева, „Русское платье сербской принцессы. Свадьба Елены Карагеоргиевич и Иоанна Константиновича Романова“, *Родина*, март 2006, Спец. выпуск: Черногория и Россия.

27 Miroslav Jovanović, „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918–1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje“, *Tokovi istorije* 1–2/1995, 96.

28 Miroslav Jovanović, „Boljševička agenturana Balkanu 1920–1923. (Teze o organizaciji, strukturi, planovima i praksi)“, *Istorija 20. veka* 2/1995, 37–50; Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, 184–204.

И Пашићево²⁹ категоричко одбијање признања социјалистичке државе било је повезано са сопственим русофилством, емиграцијом у царску Русију, чињеницом да је управо она била његов најјачи ослонац, као и осећајем дуга према настрадалом владару,³⁰ који му је приликом аудијенције почетком 1914. обећао: „За Србију ћемо све урадити“. Стога је и разумљив његов став по питању успостављања редовних односа са СССР-ом: „Док сам ја жив – то не може бити. Сад од тога никакве користи не би имали, а доцније би нам то само шкодило.“³¹ Ипак, ова приврженост Русији није била неуобичајена за представнике српских политичких странака. Један од њих је изјавио да је „само та љубав доброга цара Николаја у трагичним данима аустријског ултиматума, могла да нам буде трачак наде и потпора за бољу будућност“.³²

Везе поглавара Српске са Руском православном црквом (РПЦ) и Руском царевином имале су велики значај за настанак њихових антикомунистичких погледа. Као београдски митрополит (потоњи први патријарх обновљене српске патријаршије) Димитрије Павловић је одржавао контакте са представницима РПЦ и уживао је велики углед у царевини.³³ Он се повлачио са српском војском и народом преко Албаније³⁴ и био принуђен да ишчекује долазак иностране помоћи. Интервенција императора Николаја II у Антанти је неупитно утицала на развој његових ставова и жеље да се одужи припадницима руског народа.

29 Јован М. Јовановић је писао да је Пашић имао и стварао међу својим присталицама култ руског цара. Јован М. Јовановић, „За Србију ћемо све учинити“, *Срби о Русији и Русима: Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010): Антологија*, приредио Мирослав Јовановић, (Београд: Православно богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, 2011), 677.

30 Уосталом, након Ивандањског атентата 1899. године Пашића је од смрти спасила интервенција цара Николаја II. Андреј Л. Шемјакин, „Из Крфа у Русију: Никола Пашић у Петрограду и Москви 1916. године“, *Први светски рат. Србија, Балкан и велике силе*, Зборник радова, ур. Срђан Рудић, Миљан Милкић, (Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2015), 198.

31 Ал.[ексеј] Ксјуњин, „Пашић у Русији“, *Политика*, год. XXIII, бр. 6693, 11. 12. 1926, 11.

32 Љуба Поповић, „После смрти Николе Пашића“, *Политика*, год. XXIII, бр. 6694, 12. 12. 1926, 1.

33 Александар Д. Средојевић, „Патријарх српски Димитрије Павловић (1920–1930)“, (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2013), 352–356.

34 Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожич (1881–1950)*, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2006), 106.

Његов наследник на патријаршијском трону, Варнава Росић је попут краља Александра био руски питомац. Школован у петроградској Духовној академији,³⁵ он је као епископ јужних епархија искусио повлачење преко Албаније. Путовао је у Москву, Петроград и Харков са задатком да помаже Краљевини кроз предавања и писање у руским листовима. Како је био сведок почетка револуције,³⁶ постао је противник комунизма. О томе сведоче и његове речи да се „тај страшни бољшевизам шири као квасац и хоће да раскваси наша тела: он хоће да заведе анархију у целом свету и да упропасти хришћанство“,³⁷ као и да је комунизам „најстрашнији отров и опасност против које се треба борити“.³⁸ Антикомунизам је био оријентација и патријарха Гаврила Дожића (мада је имао другачији однос према Русима од свог претходника због сукоба са руским монасима).³⁹ Он је 1938, поводом обележавања седамдесетогодишњице царевог рођења, говорио о „великом руском Императору“, „великом заштитнику и покровитељу словенских народа, Св. Православља и целога човечанства“.⁴⁰ Поред поглавара, антикомунизам су делили и поједини епископи, попут охридског епископа Николаја Велимировића. Он је говорио о власти „грешника“ „која одриче царство небеско и хоће царство земаљско“, исказујући жељу за васкресењем царске Русије која „ће везати све модерне идоле и избацити их у бездан неповратни“.⁴¹

Уз реторичко питање „коме за свој преостали живот имамо захвалити?“ у редовима Српске православне цркве император Николај II је описиван као „спасилац наше земље, отац јединства наше браће“

35 Исто, 49; Преглед Цркве епархије жичке, год. XIX, бр. 8, август 1937, 3; „Петар Росић у Русији“, Политика, год. XXXIV, бр. 10474, 24. 7. 1937, 2.

36 „У рату за ослобођење балканском и за уједињење“, Политика, год. XXXIV, бр. 10474, 24. 7. 1937, 3.

37 Аноним, „Изасланик Његовог Величанства Краља открио је јуче у Београду споменик палим руским официрима и војницима“, Време, год. XVI, бр. 5029, 13. 1. 1936, 5.

38 Вељко Ђурић Мишина, Варнава, патријарх српски, (Пљевља–Подгорица: АП Принт Подгорица, 2012), 83.

39 Радић, н. д., 44–47.

40 Гласник: службени лист Српске Православне Патријаршије, год. XIX, бр. 14/15, 27. 5. / 9. 6. 1938, 359.

41 „Свети кнез Владимир Крститељ Руса. Реч на прослави дана Св. Владимира 28. јула 1932. у Београду“, Лесковачки гласник, орган лесковачке трговачке омладине, год. XII, бр. 37, 10. 9. 1932, 3.

који је „мученички пао за нашу праведну ствар“.⁴² Чак је био именован и за „блаженопочившег“⁴³ и „неумрлог мученика нашег националног јединства“.⁴⁴ Сличним епитетима је руски император био описиван и међу представницима војске. Светислав Тасовац, пуковник у пензији, иначе и потпредседник Одбора за подизање спомен-костурнице руским војницима на Новом гробљу, писао је о „блаженопочившем“ Николају II као „највећем заштитнику свих Словена“. Присећајући се повлачења преко Албаније, навео је да је император „био тај који је наше друге савезнике приволео да што пре пруже превозна средства за пребацивање наших трупа на Крф“,⁴⁵ као и да је помогао стварање „братске заједнице“ Срба, Хрвата и Словенаца.

Државну русофилску и антикомунистичку линију су одражавале и десетине хиљада руских емиграната које су нашле уточиште у Краљевини. Штрандман је писао да није било случаја да је краљ Александар „одбио молбе да се преко владе пронађу повољна решења за све већи број избеглица, њихов размештај и за материјалну потпору бар оном делу унесрећеног руског народа који се 1914. године на позив цара Николаја латио оружја ради спасења истоверне и истокрвне нам Србије“.⁴⁶ У међуратном периоду у Југославији су представници српског народа и руске емиграције заједнички и интензивно радили на величању царевог имена. Спомен-плоча императору постављена је 1930.⁴⁷ у цркви Александра Невског, 1933. подигнут је Руски дом императора Николаја,⁴⁸ а три године касније је на Вождовцу освећен Руски инвалидски дом цара-мученика Николе II, на земљишту које је поклонила Београдска општина,⁴⁹ задуживши се притом код Др-

42 Славко М. Павловић, „Споменик цару Николају II“, *Весник*, црквено-политички лист, бр. 46, 27. 11. 1926, 1–2.

43 *Гласник: службени лист Српске Православне Патријаршије*, год. IX, бр. 1, 1/14. 1. 1928, 8.

44 Славко М. Павловић, „Споменик цару Николају II“, *Весник*, црквено-политички лист, бр. 46, 27. 11. 1926, 1.

45 Светислав Ј. Тасовац, „Учешће Руса у одбрани Београда и на Солунском фронту“, *Време*, год. XIV, бр. 4529, 19. 8. 1934, 2.

46 Штрандман, *н. д.*, 428.

47 Аноним, „У храму Св. Александра Невског подигнуте су спомен плоче Цару Николају, Краљу Петру и Цару Лазару“, *Време*, год. X, бр. 3199, 23. 11. 1930, 3.

48 Аноним, „Њ. В. Краљица присуствује освећењу Дома цара Николе II у Београду“, *Време*, год. XIII, бр. 4048, 10. 4. 1933, 3.

49 Аноним, „Освећење темеља Руског инвалидског дома“, *Време*, год. XI, бр. 3415, 6. 7. 1931, 5; Аноним, „Освећење камена-темеља руског инвалидског дома“, *Правда*, год. XXVII, бр. 186, 6. 7. 1931, 4.

жавне хипотекарне банке за рачун Савеза руских ратних инвалида.⁵⁰ Приликом освећења Руског дома, Александар Белић је нагласио да је ова установа именована по „ономе коме наша земља највише дугује за своју слободу и уједињење“, „који је у страшном часу подигао спасоносну руку помоћи нашем народу“.⁵¹ Иначе, одлуком Одбора београдске општине из децембра месеца 1929. улицом цара Николаја је названа дотадашња Макензијева улица,⁵² а 1926. је исказана жеља да се императору подигне „монументални“ споменик у Београду,⁵³ за који је Пашић тестаментом издвојио 800.000 динара.⁵⁴

Година 1930. значајна је и због захтева за канонизацијом. У току прославе Дана православља у Лесковцу марта месеца, један од чланова одбора који је организовао ову свечаност, Сретен Динић је упутио молбу Светом синоду, тражећи да прогласи „блаженопочившег“ и „племенитог“ цара за свеца. Овај захтев је оправдао чињеницом да је император „цар-мученик“, „чувар српског народа до последњег часа живота свога“, именовавши га већ за „неумрлог“.⁵⁵ Подршку овом захтеву исказала је лесковачка штампа, која је писала да је цар био „праведан као Христ и питом као голуб“,⁵⁶ као и охридски епископ Николај Велимировић на прослави дана Светог Владимира 1932. године. Епископ је нагласио царево мучеништво и њего-

50 Историјски архив Београда (ИАБ), фонд Општина града Београда, Књига записника одлука Одбора Општине Београдске бр. 67, Записник I редовне седнице Одбора Општине београдске од 25. јануара 1933. године, с. 28.

51 Аноним, „Освећење Руског дома Цара Николе II“, *Политика*, год. XXX, бр. 8949, 10. 4. 1933, 7.

52 ИАБ, фонд Општина града Београда, Књига записника одлука Одбора Општине београдске бр. 58, Записник XXXVI редовне седнице Одбора Општине Београдске од 13. децембра 1929. године, с. 184.

53 Славко М. Павловић, „Споменик цару Николају II“, *Весник*, црквено-политички лист, бр. 46, 27. 11. 1926, 2.

54 Пашић је 1922. отворио код Државне хипотекарне банке штедну књижицу, уложивши 684.875 динара у сребру. „У случају моје смрти новац на овој књижици предати председнику Народне скупштине са жељом, да Скупштина реши да се овај новац употреби за подизање споменика благоупокојеном руском цару Николи у знак захвалности српског народа.“ Децембра месеца 1926. сума на рачуну је због камате износила 826.605 динара. Рачун је испражњен 1946. године. Шемјакин, „Из Крфа у Русију“, 204–205; Бора Димитријевић, „Штедна књижица Николе Пашића из 1922. године“, *Архив 3/2002*, 124–130.

55 Аноним, „Три прославе у Лесковцу“, *Лесковачки гласник*, год. X, бр. 11, 15. 3. 1930, 2.

56 Аноним, „Цар Никола II Романов“, *Лесковачки гласник*, год. X, бр. 28, 12. 7. 1930, 1.

ву жртву за српски народ, поредећи га са кнезом Лазаром.⁵⁷ Чини се да је и патријарх Варнава био склон захтеву за канонизацијом с обзиром да је 1935. о императору говорио као о „неумрлом“ и „блаженопочившем“,⁵⁸ а наредне године, приликом откривања костурничког споменика императору, палим официрима и војницима у светском рату, говорио је о „цару-мученику“.⁵⁹ Уосталом и загребачки митрополит Доситеј је истакао да „Србија поштује императора као свеца“.⁶⁰

Своје ставове о руском императору исказивали су и дипломатски представници Србије. Иако се у извесној мери разликују од претходно наведених, приметно је понављање одређених мотива. Димитрије Поповић, који је био посланик у Русији, писао је о Николајевој слабости и потчињености особама из сопственог окружења⁶¹ (али и царевој добродушности и родољубљу), а његово доба је сматрао „завршном епизодом у несрећи и пропасти старе Русије“. И сам русофил, Поповић је свој чланак завршио речима да му је „у више махова тешко пало“ кад је морао да пише о „стварима неповољним за Русију“.⁶² И Јован М. Јовановић, некадашњи посланик у Бечу, истицао је цареву подређеност,⁶³ али је помињао да је овај пацифиста „чинио много“⁶⁴ за српску војску у два наврата (интервенција након повлачења преко Албаније и допринос стварању Југословенске добровољачке дивизије).

За разлику од њих, Марко П. Цемовић, српски конзул у Одеси, писао је о цару као о „најплеменитијем“ спасиоцу који се жртвовао због „свесловенских осећања“,⁶⁵ иако је и он истицао Николајеву „силу и слабост“.⁶⁶ Цемовићева представа цара је у великој мери одређена

57 „Свети кнез Владимир Крститељ Руса. Реч на прослави дана Св. Владимира 28. јула 1932. у Београду“, *Лесковачки гласник*, год. XII, бр. 32, 6. 8. 1932, 2.

58 Аноним, „Свечана сахрана посмртних остатака руских ратника палих за величину Југославије“, *Политика*, год. XXXII, бр. 9702, 25. 5. 1935, 7.

59 Аноним, „Изасланик Његовог Величанства Краља открио је јуче у Београду споменик палим руским официрима и војницима“, *Време*, год. XVI, бр. 5029, 13. 1. 1936, 5.

60 „Сербская церковь о царе-мученике“, *Царский вестник*, № 495, 5. 4. 1936, 1.

61 Димитрије Поповић „Петар Велики и Никола II (одломак)“, *Срби о Русији и Русима: Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010): Антологија*, приредио Мирослав Јовановић, 672–673.

62 *Исто*, 676.

63 Јован М. Јовановић „За Србију ћемо све учинити“, *Срби о Русији и Русима*, 676.

64 *Исто*, 679.

65 Марко П. Цемовић, *Месечник мојих чланака*, (Београд: М. П. Цемовић, б. г.), 8.

66 *Исто*, 9.

и императоревом реакцијом на његову молбу за помоћ српском народу из 1916. године. Назвао га је „Богом, спасиоцем“ јер је Николај II потврдио да ће учинити све што може, након чега је целивао „свету руку другог српског цара мученика“. ⁶⁷ И Мирослав Спалајковић, некадашњи царски посланик у Петрограду, писао је о последњем руском императору као о „цару-мученику“ чија је крв „утонула у море крви које је пролила Русија револуционарног периода“ ⁶⁸ и истицао да цар „није био крив за невоље и несреће руског народа“. „Није истина оно што се о њему, нарочито у данима револуције, говорило из заслепљене мржње и политичких страсти (...) За спас части образа Русије, он је принео на жртву, не само себе, него и оне који су му били најмилији.“ ⁶⁹ Спалајковићев антикомунизам је био неупитан (руски бољшевизам је назвао „пролазном патолошком појавом“) ⁷⁰ а познат је и његов инцидент са В. И. Лењином. ⁷¹ У жеку рата, 1943. године, критикујући англо-америчку политику на Балкану због подршке партизанском покрету, Спалајковић је говорио о њеним притисцима на краља Петра да „се покори убицама цара Николаја II, највећег српског добротвора“. ⁷²

У међуратном периоду, у српској периодици, поготово у дворском и прорезимском листу *Време*, објављивано је мноштво чланака о цару и царској породици, укључујући и сензационалистичке вести. Објављивани су први званични совјетски документи о погибији, ⁷³ а чак су преношени гласови да су њихови посмртни остаци пренети тајно у Београд и сахрањени у руској цркви Свете тројице. ⁷⁴ Сами наслови били су изузетно емотивно обојени, попут „Како је изгледао

67 Исто, 12.

68 Др М.[ирослав] С.[палајковић], „Једна тужна десетогодишњица“, *Политика*, год. XXV, бр. 7259, 17. 7. 1928, 7.

69 М.[ирослав] Спалајковић, „Никола II, цар светац“, *Политика*, год. XXXV, бр. 10851, 14. 8. 1938, 4.

70 Милош Живковић, „Краљ Никола и руска револуција“, *Време*, год. VI, бр. 1743, 26. 10. 1926, 3.

71 Неколико извора помиње да је на једном пријему крајем јула 1918. Спалајковић пљунуо Лењина. Бајин, „Мирослав Спалајковић“, 327–329.

72 Исто, 537.

73 „Званични документи о погибији руске царске породице“, *Време*, год. XI, бр. 3243, 6. 1. 1931, 4; „Последњи покушај да се цар спасе“, *Време*, год. XI, бр. 3244, 10. 1. 1931, 4; „Како је изгледао цар кад је први пут прошао поред совјетског џелата“, *Време*, год. XI, бр. 3245, 11. 1. 1931, 4; „Совјет у Јекатеринбургу доноси одлуку да се Цар са породицом погуби“, *Време*, год. XI, бр. 3246, 12. 1. 1931, 4.

74 Аноним, „Да ли су посмртни остаци царске руске породице пренети тајно у Београд“, *Време*, год. XI, бр. 3243, 6. 1. 1931, 4.

цар кад је први пут прошао поред совјетског џелата“. Писано је о убиству императора „на свиреп“,⁷⁵ „грозан начин“, као о трагедији,⁷⁶ злочину, „језивом догађају“ и о „зверским убицама“.⁷⁷

О односу *Времена* према руском цару сведочи карикатура објављена марта 1929, односно у тренутку када је Стаљин победио Троцког у борби за власт. Она приказује Лава Бронштајна који проси говорећи: „Ја рачунам на хуманост Вашу“, док се у позадини налази силуета императора и крст на којем пише „Кућа Ипатијев“ као симбол његове прошлости (карикатура бр. 1).⁷⁸ Карикатура је дело службеног карикатуристе овог изразито антикомунистичког гласила Драгослава Стојановића,⁷⁹ кроз чија су дела изражавана ставовишта о совјетском режиму а који је био познат у међуратном Београду и Југославији по својим оштрим критикама бољшевичке власти. Позната је његова карикатура „Сваки Рус има права да умре“ објављена фебруара 1922. у којој је Троцки приказан као сејач смрти над пољем пуним крстова.⁸⁰ Поменути карикатуру је могуће повезати са Пашићевим експозеом исте године у Народној скупштини у којем је изјавио: „Да мењамо политику и да се миримо са руском владом пре него што се она измирила са својим народом, то не можемо“,⁸¹ као и са чланком у *Лесковачком гласнику* да је „Русија остављена да се сама очајнички бори са смрћу“.⁸²

Стојановићево дело је и карикатура под називом „Одбијен састанак“ (карикатура бр. 2) која приказује неприхватање руске царице мајке да прими италијанског краља који се руковао са Г. В. Чичерином током конференције у Ђенови, док је, као и у једној од претходних, у позадини силуета цара Николаја II: „Не, сире, Ваше су руке

75 Аноним, „Помен цару Николи“, *Време*, год. I, бр. 3, 20. 12. 1921, 3.

76 Аноним, „Синоћни помен Николи II и његовој породици“, *Политика*, год. XXV, бр. 7259, 17. 7. 1928, 2.

77 М. П., „Десетогодишњица трагичне смрти цара Николе II и његове породице“, *Време*, год. VIII, бр. 2358, 18. 7. 1928, 5.

78 *Време*, год. IX, бр. 2584, 3. 3. 1929, 1.

79 Био је сарадник у хумористичком часопису *Ошишани јез*, за који је израдио заглавље са језом који се огледа у огледалу. Загорка Јанц, „Драгослав Стојановић, београдски карикатуриста и сликар 1891–1945“, *Годишњак града Београда XXXVIII*, (Београд, 1991), 139.

80 *Време*, год. II, бр. 68, 25. 2. 1922, 1.

81 *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС, Редован сазив за 1921/22. год.* (Од I претходног до XXXVIII редовног састанка), (Београд: Државна штампарија Краљевине СХС, 1922), 204.

82 Андрија В. Бриген, „Русија на крсту“, *Лесковачки гласник*, бр. 18, 6. 5. 1933, 1.

крвљу упрскане руковањем са убицама сина мога.“⁸³ Као одраз антикомунистичког става *Времена* интересантна је и карикатура руског емигранта Сергеја Мироновича Головченка⁸⁴ објављена 1929. под називом „Како бољшевици остварују своје паролe“. У овој карикатури, састављеној од шест мањих, приказују се њихове првобитне изјаве и каснији поступци. „Земља народу’, урликали су бољшевици, вешајући поседнике... и испунили су све то дословце“ терором над становништвом. „Смрт капитализму’ рекли су они, пљачкајући народни новац... Али инострани капитал добро нам дошао!“ „Не признајемо царске дугове’ одговарали су они савезницима... али тешко онима који се огреше о царске дугове“ нападајући кинеску владу. „Пролетери свих земаља уједините се’ викали су из Москве... И ово је добро дошло свим одбеглим робијашима, издајицама и варалицама“ који су одведени у затвор. „Не може једна царска породица да влада народом од 180 милиона’ веле црвени, спаљујући царске лешеве... Али може један криминални тип Стаљин да уништава глађу и терором овај народ.“ „Вера је опијум за народ’ гунђали су они, пљачкајући цркве... али изгледа да ће опијен овим отровом, народ, запушити за увек уста својим крвницима.“⁸⁵ Можда и најилустративнији пример односа *Времена* према бољшевицима представља чињеница да су ове новине на насловној страни објавиле фотографију „убице руског цара“⁸⁶ Јутовског.

Нису сви листови у међуратном периоду делили мишљење режима. Тако је изразито критички настројен према власти (због чега је и често био забрањиван) *Рад: лист за одбрану и организацију радног народа*, који је уређивао Драгољуб Јовановић, био позитивно настројен према совјетској влади. Ово гласило, које је било блиско Земљорадничкој странци и социјалистима, након пете забране је ос-

83 *Време*, год. II, бр. 211, 23. 7. 1922, 1.

84 Познати карикатуриста и цртач стрипа, руски емигрант Сергеј Миронович Головченко радио је у *Времену*, *Новостима*, часопису *Ошишани јеж*. Творац је стрипа „Макс и Максић“. Tatjana Puškadija-Ribkin, *Emigranti iz Rusije u znanstvenom i kulturnom životu Zagreba*, (Zagreb: Prosvjeta, 2006), 140; Magdalena Medarić, „Doprinos ruskih emigranata Hrvatskoj likovnoj kulturi – slikarstvu, kiparstvu, arhitekturi, fotografiji i filmu (od 20-ih do 40-ih godina dvadesetog stoljeća)“, *Oko književnosti Osamdeset godina Aleksandra Flakera*, ur. Josip Užarević, (Zagreb: Disput, 2004), 300–301; Magdalena Medarić, „Ruski emigranti, likovni umjetnici, i njihov doprinos umjetnosti karikature“, *Književna smotra: časopis za svjetsku književnost*, 122/2001, 46.

85 *Време*, год. IX, бр. 2877, 27. 12. 1929, 7.

86 Аноним, „Убица руског цара“, *Време*, год. II, бр. 55, 12. 2. 1922, 1.

новало лист *Нерад*, који је у првом броју 1927. године критиковао државу што није признала Совјетски Савез. „Опростит ћемо јој што нам је послала само пола милиона својих избеглица, само неколико својих славних генерала и само једног Врангела, што нас је, услед благостања националне победе, узнемирила вестима о глади, о људима који једу земљу, о мајкама које бацају своју децу у воду, о гладној смрти пет милиона људи... Русија за нас управо не постоји. Али за љубав пепела царевог, можда ћемо се смилovati да јој приђемо, па и да признамо ‘тамо оне разбојнике’“⁸⁷

Питање регулисања и успостављања односа са Совјетским Савезом је представљало предмет спора низа политичких фактора у Краљевини. На седницама Народне скупштине је овом питању посвећивана велика пажња. Међу представницима српских партија главни аргумент „против“ је била помоћ царске Русије и императора. Тако је 1938. посланик опозиције Лазаревић подсећао да је краљ Александар категорички одбијао могућност успостављања „нормалних односа“ са Совјетским Савезом док у њему владају „цареубице и народоубице“⁸⁸

Пишући о победи српске војске на Церу, В. Н. Штрандман се у својим *Успоменама* присећао једног преломног догађаја из августа месеца 1939. године: „Ко би тада поверовао да после 25 година, на свечану прославу јубилеја српске победе, нисмо били позвани ни ја, који сам имао званични статус у Београду, ни генерал Артамонов... Судећи по исцрпним новинским извештајима и причама очевидаца, у говорима председника министарског савета Драгише Цветковића, патријарха Гаврила и генерала Душана Трифуновића нису споменути ни цар Николај ни Русија уопште. То је невероватно, али је ипак тако. Моје и Артамоновљево присуство на овој свечаности се сматрало непожељним. Нису желели да се сећају спасилачке руке царске Русије пружене Србији. То је учињено да би се додворили бољшевицима.“⁸⁹ Након што је јуна 1940. Југославија признала Совјетски Савез,

87 Драган Петровић, „Југословенска политичка јавност и СССР 1922–1941“, (докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2014), 349.

88 *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије, III редован сазив за 1937–38*, Књига III, од XX до XXV редовног састанка, од 25 фебруара до 15 марта 1938, XXXI Редовни састанак, 9 март 1938, (Београд: Државна штампа-рија Краљевине Југославије, 1938), 831.

89 Штрандман, *н. д.*, 386.

из штампе постепено ишчезавају чланци и наводи о руској емиграцији, императору Николају II и царској Русији и уступају место просовјетским.⁹⁰ Индикативна је реченица којом је познати новинар Вук Драговић започео своје дело *Савез Совјетских Социјалистичких Република*: „У пуном јеку светског рата, 2. марта 1917. године, цар Русије Никола II Романов абдицирао је на престолу.“⁹¹ Тиме је поручио да је започета нова ера у историји ове земље, али и, чини се, у односу према цару.

У првим деценијама по окончању Другог светског рата, у историографији се није много писало о руском цару. Знатан број чланака бавио се темом југословенско-совјетских односа. Углавном су император и самодржавље помињани у контексту Фебруарске револуције,⁹² односно да је „цар збачен“.⁹³ Однос појединих представника српске политичке елите према предратној Русији, поменутој у невеликом броју јавних иступања, био је негативан и сврсисходан у периоду након резолуције Информбироа 1948. године. Њега може илустровати и један текст објављен у *Борби* 1949. у којем је Моша Пијаде упоредио совјетске методе са методама предреволуционарне Русије.⁹⁴ О овом периоду је писао и Марко П. Цемовић у *Месечнику мојих чланака* образлажући да његов чланак под називом „Цар Никола II и Срби“ није могао бити објављен у „једном великом престоничком листу“ јер су „сада код нас у подједнакој немилости покојни цар Никола II и Стаљин. Све што је словенско“.⁹⁵

До промене у послератном расветљавању улоге руског цара⁹⁶ у периоду од 1914. до 1917. године дошло је 1977. објавом

90 Да је реч о појави и промени која је обухватила велики број гласила, сведочи и анализа карикатура из *Ошишаног јежа* објављених након успостављања дипломатских односа са Совјетским Савезом. Карикатура под називом „После двадесет година“, објављена на насловној страни априла 1940, приказује Руса који испитује Србина где је био протеклих 20 година, на шта му он одговара да се задржавао „на западним странама“. *Ошишани јеж*, год. VI, бр. 277, 20. 4. 1940, 1.

91 Vuk Dragović, *Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika*, (Beograd: Nolit, 1940), 11.

92 У појединим случајевима и у контексту руске револуције 1905. године. Stojan Kesić, „Odjek ruske demokratske revolucije 1905. u radničkim pokretima Srbije i Hrvatske“, *Istorija 20. veka* 1-2/1993, 21-34.

93 Jovan Marjanović, „Oktobarska revolucija u Rusiji 1917 i Narodna revolucija u Jugoslaviji 1941-1945“, *Istorijski glasnik: organ istorijskog društva* 3-4/1957.

94 Vladimir Dedijer, *Dokumenti 1948*, II, (Beograd: Rad, 1980), 235.

95 Цемовић, *н. д.*, 3.

96 Треба поменути и чланак Богумила Храбака „Русија и спасавање Србије у јесен 1915. године“ објављен годину дана раније, 1976. У раду је академик на-

докторске дисертације Николе Б. Поповића. Истражујући односе између Србије и Русије у Првом светском рату, уважени историчар је, поводом регентовог апела руском цару почетком 1916, описао императоров одговор као „пун саосећања“.⁹⁷ Пишући о добровољачкој дивизији у Русији, истакао је и да је „југословенска ствар имала чврст и искрен ослонац у цару Николају II“,⁹⁸ док је као „позитивну“ окарактерисао „једну од последњих одлука последњег Романова у односу на Србе и Југословене“⁹⁹ којом је услишио молбу Спалајковића из марта 1917. да Добровољачки корпус поштеди од рата.

Крајем 80-их година, професор Сава Живанов је, истражујући револуцију у Русији 1917, писао о, у извесној мери, противречној личности цара – његовој „непопустљивости“, али и „неодлучности“ и „колебљивости“¹⁰⁰ у тренуцима када је започела побуна у фебруару месецу.

Професор Ђорђе Станковић је, пак, средином последње деценије 20. века, бавећи се југословенским питањем у односима Николе Пашића и савезника, нагласио прагматичност српског председника Министарског савета марта 1917, који је „неоспорно био погођен падом старог царског режима, али ипак није дозволио да емотивна пристрасност остави видљивог трага на његову државничку делатност“.¹⁰¹

Однос према руском императору код представника српског народа у 20. веку може се поделити на неколико раздобља. Први период до завршетка Првог светског рата, у којем је цар описиван као старатељска фигура и спасилац, поставио је темеље глорификације цара у међуратном периоду, у којем је величање Николаја II кулминирало истицањем захтева за канонизацијом. У трећем периоду, који је започео доласком комунистичке партије на власт и трајао до прве половине 70-их година, о њему је веома мало писано. Од осме

вео да је почетком децембра 1915. „руски цар показивао незадовољство због безизлазног положаја Србије и немогућности Русије да јој укаже помоћ“, повезујући то питање са обавештењима „о бедном стању српске војске“ („можда су на цара деловали извештаји“). Богумил Храбак, „Русија и спасавање Србије у јесен 1915. године“, *Историјски часопис* 23/1976, 171.

97 Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 106.

98 *Исто*, 330.

99 *Исто*, 305.

100 Sava Živanov, *Revolucija u Rusiji 1917. godine. Ključna pitanja, osnovni tokovi i socijalni i politički nosioci*, (Beograd: Naučna knjiga, 1988), 33.

101 Станковић, *н. д.*, 210.

деценије 20. века започиње раздобље које карактерише разјашњавање улоге цара у Првом светском рату, период који је настављен почетком 21. века.

Карикатура бр. 1 (Време, 3. 3. 1929)

Карикатура бр. 2 (Време, 23. 7. 1922)

Извори и литература

Необјављени извори

- Историјски Архив Београда. Фонд Општина града Београда.

Објављени извори

- *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС, Редован сазив за 1921/22. год.* (Од I претходног до XXXVIII редовног састанка). Београд: Државна штампарија Краљевине СХС, 1922.
- *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије, III Редован сазив за 1937–38, Књига III: од XX до XXV редовног састанка, од 25 фебруара до 15 марта 1938.* Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1938.

Штампа

- *Весник*, црквено-политички лист
- *Време*
- *Гласник: службени лист Српске Православне Патријаршије*
- *Лесковачки гласник*, орган лесковачке трговачке омладине
- *Нова искра*
- *Ошишани јеж*
- *Политика*
- *Правда*
- *Преглед цркве епархије жичке*
- *Српске новине*
- *Царский вестник*

Литература

- Аникеев, Анатолий С. *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США в начальный период „холодной войны“ (1945–1947).* Москва: Российская академия наук Институт славяноведения, 2002.
- Бајин, Зоран. „Мирослав Спалајковић (1869–1951) Биографија“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2016.
- Винавер, Вук. „Југословенско-совјетски односи 1919–1929: питање признања СССР и успостављање југословенско-совјетских дипломатских односа“. *Историја 20. века* 7/1965.

- Винавер, Вук. „Прилог историји југословенско-совјетских односа: 1929–1934“. *Историјски гласник* 1/1965.
- Винавер, Вук. „Прилог историји југословенско-совјетског политичког зближења 1940–1941. године“. *Историјски гласник* 1/1966.
- Глигоријевић, Бранислав. *Краљ Александар Карађорђевић: у ратовима за ослобођење*, књ. I. Београд: Завод за уџбенике, 2002.
- Dedijer, Vladimir. *Dokumenti 1948*, II. Београд: Rad, 1980.
- Димитријевић, Бора. „Штедна књижица Николе Пашића из 1922. године“. *Архив* 3/2002.
- Dimić, Ljubodrag. „Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956“. *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, Zbornik radova sa naučnog skupa, ur. Petar Kačavenda. Београд: Institut za savremenu istoriju, 1999.
- Dragović, Vuk. *Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika*. Београд: Nolit, 1940.
- Ђурић Мишина, Вељко. *Варнава, патријарх српски*. Пљевља–Подгорица: АП Принт Подгорица, 2012.
- Živanov, Sava. *Revolucija u Rusiji 1917. godine. Ključna pitanja, osnovni tokovi i socijalni i politički nosioci*. Београд: Naučna knjiga, 1988.
- Јанц, Загорка. „Драгослав Стојановић, београдски карикатуриста и сликар 1891–1945“. *Годишњак града Београда XXXVIII*. Београд, 1991.
- Јовановић, Miroslav. „Boljševička agentura na Balkanu 1920–1923. (Teze o organizaciji, strukturi, planovima i praksi)“. *Istorija 20. veka* 2/1995.
- Јовановић, Мирослав. *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*. Београд: Стубови културе, 1996.
- Јовановић, Miroslav. „Kraljevina SHS i antiboljševička Rusija 1918–1924. Skica za sveobuhvatno tumačenje“. *Tokovi istorije* 1–2/1995.
- Јовановић, Мирослав. *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)*. Београд: Чигоја, 2006.
- Јовановић, Мирослав. *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*. Београд: Народна библиотека Србије, 2012.
- Kesić, Stojan. „Odjek ruske demokratske revolucije 1905. u radničkim pokretima Srbije i Hrvatske“. *Istorija 20. veka* 1–2/1993.
- Кузьмичева, Людмила В. „Русское платье сербской принцессы. Свадьба Елены Карагеоргиевич и Иоанна Константиновича Романова“. *Родина*, март 2006, Спец. выпуск: Черногория и Россия.

- *Летопис цркве светог Николе у Београду*, приредила Ксенија Кончаревић. Београд: Управа храма Светог Николе у Београду, 1996.
- Marjanović, Jovan. „Oktobarska revolucija u Rusiji 1917. i Narodna revolucija u Jugoslaviji 1941–1945“. *Istorijski glasnik: organ istorijskog društva* 3–4/1957.
- Medarić, Magdalena. „Doprinos ruskih emigranata Hrvatskoj likovnoj kulturi – slikarstvu, kiparstvu, arhitekturi, fotografiji i filmu (od 20-ih do 40-ih godina dvadesetog stoljeća)“. *Oko književnosti Osamdeset godina Aleksandra Flakera*, ur. Josip Užarević. Zagreb: Disput, 2004.
- Medarić, Magdalena. „Руски емигранти, ликовни умјетници, и њихов допринос умјетности карикатуре“. *Književna smotra: časopis za svjetsku književnost* 122/2001.
- Петровић, Драган. „Југословенска политичка јавност и СССР 1922–1941“. Докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2014.
- Поповић, Никола В. *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu (1941–1945)*. Београд: Institut za savremenu istoriju, 1988.
- Поповић, Никола Б. *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*. Београд: Институт за савремену историју, 1977.
- Поповић, Никола Б. *Србија и царска Русија*. Београд: Службени лист СРЈ, 1994.
- Puškadija-Ribkin, Tatjana. *Emigranti iz Rusije u znanstvenom i kulturnom životu Zagreba*. Zagreb: Prosvjeta, 2006.
- Радић, Радмила. *Живот у временима: Гаврило Дожић (1881–1950)*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2006.
- *Срби о Русији и Русима: Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010): Антологија*, приредио Мирослав Јовановић. Београд: Православно богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, 2011.
- Средојевић, Александар Д. „Патријарх српски Димитрије Павловић (1920–1930)“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2013.
- Станковић, Ђорђе. *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*. Зајечар: Задужбина „Никола Пашић“, 1995.
- Тимофеев, Алексей Ю. „Взаимоотношения России и Сербии с конца XII до начала XX века“, *Русские в Сербии*, сос. Алексей Ю. Тимофеев, Алексей Б. Арсеньев. Белград: Координационный совет российских соотечественников в Сербии, 2009.

- Тимофејев, Алексеј Ј. *Руси и Други светски рат у Југославији: Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.
- Шемјакин, Андреј Л. „Из Крфа у Русију: Никола Пашић у Петрограду и Москви 1916. године“. *Први светски рат. Србија, Балкан и велике силет*, Зборник радова, ур. Срђан Рудић, Миљан Милкић. Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2015.
- Храбак, Богумил. „Русија и спасавање Србије у јесен 1915. године“. *Историјски часопис* 23/1976.
- Цемовић, Марко П. *Месечник мојих чланака*. Београд: М. П. Цемовић, б. г.
- Штрандман, Василиј Н. *Балканске успомене*. Београд: Жагор, 2009.

Milana Živanović

The Image of the Last Russian Emperor among the Serbs in the 20th Century

Summary: Relations between Russia and Serbia, Kingdom of Yugoslavia or FNRY and Soviet Union have been changing during the 20th century. They went through different phases - from support, protection and war alliance to the absence of diplomatic relations, split and conflict. The perception of Russian Emperor Nicholas II among the representatives of Serbian elite, society and media also changed. He was given positive or negative mark and the image was a reflection and an indicator of relations between the two countries. In the period of intense political relations and alliance during the pre-war years and World War I, Serbian politicians and diplomats have depicted the last Russian Emperor as the protector and guardian. After the war, the anti-Communist regime in the newly formed Kingdom of SHS/Yugoslavia refused to recognize the Soviet Union and based on war perception and execution of Nicholas II and his family by the Bolsheviks' order, the government which consisted of the pre-war ruling dynasty and elite, and Serbian Orthodox Church glorified Nicholas II as a saviour of the state and martyr. Serbian residents also have shared this sense and it culminated with a public demand for his canonization in 1930. However, after Yugoslavia has recognized the Soviet Union in 1940, it slowly started making changes in public mentioning of Russian Emperor. In the period after the World War II, very little was written about the Nicholas II by the Serbian historians. But after the mid-1970s, they have started to clear up the role of the last Russian tsar in the World War I, which continued in the 21st century.

Key words: Emperor Nicholas II, Serbia, Yugoslavia, Russia, Soviet Union, anti-communism, Russophilia

УДК 94(470)“1917”(093.3)
32:929 Московљевић М.(093.3)

Момчило ИСИЋ
Институт за новију историју Србије, Београд
isicmomcilo@mts.rs

Предреволуционарно и револуционарно стање у Русији (септембар, октобар 1917) – виђење Милоша Московљевића

Апстракт: Нашавши се у Петрограду у време избијања Октобарске револуције, Милош Московљевић је у своје дневнику оставио занимљиве записе и коментаре догађаја. Овај рад представља анализу његовог виђења предреволуционарног и револуционарног стања у Русији, на основу дневничких забележака из септембра и октобра 1917. године.

Кључне речи: Милош Московљевић, Русија, Октобарска револуција, бољшевици

Фебруарска револуција у Русији охрабрила је тамошње српске националне и политичке раднике „да ће дотад највећа српска савезница Русија коначно прихватити српске ставове” у погледу послератног територијалног разграничења, као и стварања југословенске државе. Двојица угледних српских емисара: Александар Белић и Станоје Станојевић су изјавила: „Наше питање може од ове промене само добити. Јер ми тражимо само оно што је основано на најелементарнијем схватању правичности и хуманом разумном поимању ствари.”¹

Улазак социјалиста у руску владу, српска влада није, међутим, „правовремено пропратила одговарајућим потезима”. Она у Русију није на време послала неког српског социјалисту, иако је то посланик у Петрограду Спалајковић неколико пута тражио.² Ово нечињење, првенствено због Пашићеве преокупираности само спољним ослобођењем, с једне стране је знатно „ограничавало националну про-

1 Љубинка Трговчевић, *Научници и стварање Југословенске државе 1914–1920*, (Београд, 1986), 121.

2 *Исто*, 123.

паганду и кочило да се југословенски покрет заснује на широкој основи”, док је, с друге стране, доприносило да Фебруарска револуција изазове наглу политизацију међу припадницима Добровољачког корпуса, све чешће изношење захтева „за националном посебношћу, слободом и применом начела самоопредељења и демократских односа међу народима”. Резултат тога, али и све израженијег социјалног покрета широких народних маса и војске у самој Русији, било је масовно напуштање корпуса. До краја маја 1917. из њега је отишло чак 12.735 добровољаца.³

Изражен „дисидентски покрет” приморао је напослетку и самог Пашића на радикалније деловање. Од посланика у Петрограду Спалајковића и команданта Добровољачког корпуса Живковића захтевао је „да политички дејствују брзо и енергично”, док је у телеграму министру војном 3. јуна 1917. подвукао да „у овом револуционарном времену у Русији треба брзо радити, ако се жели постићи успех – иначе мере и молбе долазе касно, кад је већ ствар свршена”.⁴

Пашићевој одлуци да радикалније делује у националној пропаганди и на развоју југословенског добровољачког покрета у Русији разлог је, свакако, што је Председништво владе средином јуна 1917. одлучило да, ради „националне пропаганде и одбране српских интереса”, Александра Белића замени његов студент и блиски сарадник Милош Московљевић, одлични познавалац руског језика.

Московљевић је у Петроград стигао 8. (21) септембра 1917. године, и већ сутрадан је у дневнику записао: „Колико сам као ђак, читајући Велику француску револуцију жалио што нисам био савременик тих славних дана, а нисам ни помишљао да ћу живети и радити усред још већих догађаја, да ћу бити непосредни очевидац стварања новог света, на новим принципима. Кад је у марту избила револуција ја сам страшно зажелио да се нађем у њој, па ето ми се жеља испунила. Нисам, истина, био присутан оним првим славним данима јефтиног успеха, данима обећања и рушења свега старог, али сам стигао да пратим и посматрам развој револуције у најкритичнијем њеном моменту, у њеном апогеју, који ће она постићи баш кроз два дана.”⁵

Констатујући да се „државни организам” Русије налази „у напону кризе, после шестомесечног боловања”, те да се „лекари” труде

3 Ђорђе Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. 2, (Београд, 1985), 97, 100.

4 *Исто*, 100.

5 АСАНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешка од 9. септембра 1917.

да га излече, али са мало успеха, јер му често дају „противуречне лекове”, за Московљевића је демократско саветовање, заказано за 12. септембар, било „велики конзилијум”, који би требало да одлучи „да ли да се болесни организам остави при досадашњем, или подвргне новом режиму”, верујући да ће „здрави организам Русије” то преболети највише „по самој природи”.⁶

Бољшевици су победили при избору председништва Совјета 9. септембра, захваљујући „мењшевицима-интернационалцима, који су с њима гласали, не зато што одобравају њихов програм, већ само зато да би имали својих представника у президијуму”. Ипак, протести „земских градских организација” се појачавају, те се „појављује нова сила у лицу земљорадничких задруга, које још, истина, нису организоване политички, али које су према расположењу за центар”. Московљевићу се зато чинило „да бољшевици неће ни смети ни моћи узети власт у своје руке”, после демократског саветовања, одложеног за 15. или 16. септембар, „а можда за доцније”. Сматрао је, међутим, неопходним да се криза реши што пре, „јер се земља нагло приближује економској, финансијској и војничкој пропасти”,⁷ уз објашњење: „Број новчаница прелази 15 милијарди рубаља, више чак него за време Француске револуције. Ако овако економско растројство и немоћ потраје њена финансијска моћ неће се моћи дићи ни после рата, јер су фабрике уништене и престале да раде, и неће моћи подмиривати потребе у индустријским производима, који ће се морати довозити, за што треба плаћати златом (сад је златна резерва спала на 1.200.000.000 рубаља, а неће се имати шта извозити, јер је земља напуштена и запарложена, те за дуго времена једва ће моћи себе сама исхрањивати.”⁸

На основу свеопште ситуације у Русији, обележене „помом за раздором и дезорганизацијом”, Московљевићу је 12. септембра изгледало да су веома „далеки и дани сталожности и реда, дани благостања које треба да донесе револуција”, али и да „понеки људи и партије нарочито се труде да направе што већи ‘сумбур’, да би после имали што већу заслугу у спасавању земље”. У идеологији и фразеологији бољшевика, који хоће „да уче социјализму цео свет”, да га само они спасавају, видео је повампирење старог славјанофилства у „новој, савременој форми”. Истичући да је једино писање листа *Воља*

6 Исто.

7 Исто, белешке од 10. и 11. септембра 1917.

8 Исто, белешка од 11. септембра 1917.

народа, органа умерених есера, „паметно и умерено“, потпуно као и писање напредних буржоаских листова, поткрепљује то његовим уводним чланком, поводом немачког одговора папи, у коме се износи да се „руска демократија преварила да ће утицати на демократију централних сила“, уз позив да је последњи тренутак да се, у земљи „са политичким, финансијским и економским расулом“, са недисциплинованом и дезорганизованом војском, оне освесте и „уједине против ње“.⁹

Пратећи телеграме из унутрашњости Русије поводом предстојеће демократске конференције, Московљевић је закључио да једино балтичка и црноморска флота „секундирају Совјету, терајући у крајност својим анархистичким захтевима“, а да су „најбоље прожете `государственошћу` козаци“, који су потпуно поверење дали атаману Каледину, решени „да се образују као аутономни део федеративне Русије“.¹⁰

Московљевић описује стање ишчекивања демократске конференције и износи упозорења умерених социјалистичких листова о опасности „којој би се земља изложила ако би се несоцијалистички елементи искључили из власти“. Истичући да се и Совјет, и поред противљења једног свог дела, „решио за коалицију“, једино без кадетта, да ће конференција „створити неку врсту парламента“ са извесном законодавном влашћу, Московљевић је то подржавао, као „нужно зло“, као „једини пут да се једном организује и учврсти власт“, али и као начин да се заустави „пораст болшевизма, који постаје све дрскији“. У такву могућност ипак није био уверен, видећи да „трезвоност и патриотизам преовлађују и код већине социјалиста револуционара и мењшевика, који енергично истичу девизу коалиција и одбрана земље, а ко је против коалиције он је против одбране“.¹¹

Читајући извештаје из руских села „о безграничном незнању народа“, за Московљевића је било нејасно како се може, „пропагандом за 2-3 месеца“, „толико настојавати на суверенитету и вољи народа“, „како се може ослањати на његово мишљење“ и како се може судбина земље дати у руке народа који „неће да гласа, не зна како да гласа, нити познаје партије и њихове програме“. Он је ту видео могућност да народ подлегне утицају „рђавих, демагошких агитатора, који угађају његовим најнижим инстинктима“, па да гласа „за оно што

9 Исто, белешка од 12. септембра 1917.

10 Исто.

11 Исто.

може донети пропаст земљи”. Било је то за њега као играње ватром, или као „дати детету оштар нож да се игра с њим”. Истовремено је осуђивао и партијске вође, које „не могу да се сложе и нађу начина да извуку земљу на прави пут”, већ очекују да то „учине тамне масе народа”. Посебно је замерао социјалистима да својим демагошким методама „компромитују светле идеале за које се боре” и да ће после таквог њиховог рада „они сами или неко други бити приморан да уводи сурове диктаторске мере”.¹²

На дан Демократске конференције 14. септембра, Московљевић у дневнику записује да умерени есери „очајно бране идеју коалиције и траже да се избаце из странке елементи који потпомажу болшевице”, а да болшевици нападају конференцију „као недемократску”, да се „оштро изражавају о Совјету”, поготово о Керенском, који изјављује „да Демократска конференција не може бити представник народа, већ само Уставотворна скупштина” и да зато „њене одлуке нису обавезне за Владу”. Уочивши да ниједна странка нема јединствени став, Московљевић је једино запажао поларизацију на оне за и против коалиције.¹³

Након првог дана конференције, констатовао је да ће Керенски победити и да је он, у складу с тиме, „наставио преговоре са московским јавним радницима и сложио се с њима у главним принципима образовања владе”, чији би основни задаци били: „1) установљење боље способности војске, 2) немилосрдна борба с анархијом, 3) неодговорност чланова Владе појединим политичким организацијама”. Нарочито је истакао језгровити говор Саласкина,¹⁴ именованог за министра просвете, јер је њиме „развејао све подле клевете и сплетке око његовог имена због Корниловљеве афере и доказао да је искрен и некористољубив родољуб, јер је одбио понуђену му диктатуру”. Трезвеним и патриотским оценио је и говоре Чхеидзеа и Цертелија, док је за Чернова рекао да „није смео отворено да нападне Керенског” и да се „уопште изражавао неодређено”, а за болшевика Камењева да је „осуо бујицу фраза и звао своје једномишшенике да узму власт у своје руке, да се престане са експеримен-

12 Исто.

13 Исто, белешка од 14. септембра 1917.

14 Сергеј Саласкин (1862–1932), проф. др медицине, активан члан локалне самоуправе. После Фебруарске револуције (од септембра 1917) – министар просвете. Није учествовао у Грађанском рату. После рата радио је на Лењинградском универзитету и био директор Института за експерименталну медицину.

тима". То што Лењин и Зиновјев нису смели да се појаве, јер је било наређено да се пронађу и ухапсе, Московљевић је оценио као „знак јачине владе” с обзиром на то да се „неки дан мислило и писало да Влада неће хтети хапсити их да не би изазвала раздражење”. Нарочито је подвукао званични расцеп у социјалистичкој револуционарној странци, истичући да су Брешко-Брешковска и још неколико умерених захтевали одвајање „од Чернова и других који симпатишу и раде са бољшевицима, не обазирајући се на партију”, док је посебно важним за поправку финансијских прилика у држави оценио „решење провизорне владе да се уведе монопол шећера”, јер ће се од тога добити 860 милиона рубаља прихода, исто као и од монопола над вотком.¹⁵

То што конференција није заседала 15. и 16. септембра пре подне, Московљевић је тумачио различитим мишљењима у скоро свим странкама, односно лутањем руске демократије и њеног несналажења у тешкој ситуацији. И поред захтева из унутрашњости за коалицијом свих странака, за шта су скоро и све армије, он је издвојио две основне струје подједнаке јачине: ону која предлаже општу коалицију, на чијем челу су есери које предводи Брешко-Брешковска, и ону која се залаже за диктатуру пролетаријата, „коју истичу бољшевици-лењиновци”.¹⁶

Како је Керенски „завршио своја саветовања са московским политичарима” и пошто се углавном дошло до споразума о програму и о саставу владе, Московљевић је констатовао да Керенски чека „шта ће рећи Демократска конференција” и да се Московљани „договоре са својом групом”. И док му се чинило изгледније организовање снажне централне власти, забележио је све веће ширење анархије у унутрашњости.¹⁷

О наставку Демократске конференције по подне 16. септембра, којом приликом су говорили „бивши министри-социјалисте”, Московљевић је записао да се на њима „одмах опазило како власт, државна брига чине да човек постане сталоженији, умеренији, да реално гледа на ствари”, затим да су се сви „ослободили партијске тесногрудости и социјалистичке заслепљености и занешењаштва” и да су сви „бранили идеју коалиције”, нарочито „рад кадетских министара”. Посебно је истакао „јединствено, паметно и непартично”

15 АСАНУ, Дневник Милоша Московљевића, белешка од 15. септембра 1917.

16 Исто, белешка од 16. септембра 1917.

17 Исто.

иступање Пјешехонова. Мислио је да ће њихови говори утицати „да се створи већина за коалицију”, поткрепљујући то и већ образованим блоком „који ради за коалицију и позива све присталице из свих партија да се организују”. У то су га уверили и говори Брешко-Брешковске и Чернова у Народном дому, приликом извођења „Фауста” у корист Сељачког фонда. За Брешко-Брешковску је рекао да је публици упутила „неколико нежних, материнских речи, пуних савета”, а за Чернова да је показао неопходност заједничког рада свих политичких субјеката. И таман кад је помислио: „Хвала Богу! Опаметише се најзад и они”, поколебала га је изјава Чернова „да не може бити заједничког рада са кадетима”, које је почео нападати, чиме је заправо саопштио да је „Совјет сељачких депутата, чији је он председник, решио да не пристаје на коалицију са кадетима”. Али, када је на завршетку говора Чернов рекао „да је то одлука само *ad hoc*, за данас, а сутра-прекосутра могу се прилике изменити и тада ће и они донети саобразно решење”, он је то протумачио као Черновљево увиђање „да је против коалиционе позиције на слабим ногама, па хоће да прогитује и придобије масу”.¹⁸

Како Демократска конференција током 18. и 19. септембра није заузела јединствен став, Московљевић бележи: „Већина говорника су за коалицију, као представници градова, земстава, кооператива, козаци и др., а против коалиције су радници, неке ситне групе, и украјинци, који су овде за извођење потпуног социјалног програма, док су код себе за коалицију.” Жалосним је сматрао што се „нико од руске демократије није нашао да истакне потребу националне свести и самоодбране руског народа, већ је то морао, на срамоту Руса, да учини Грузин Чхенкели, и још један Грузин, који је рекао да у овим тешким данима по општу отаџбину Грузини неће захтевати никакве добити за себе, завршивши: `А ваљда ће се у слободној Русији наћи место и за слободну Грузију`.” Седница се завршила „јединственим говорним двобојем између идеолога и најбољег бољшевичког говорника Троцког”, који је нарочито нападао Керенског, и Цертелија, који је посебно истицао „да ко напада досадашњи рад коалиције напада револуцију, јер ако коалиција још ништа није учинила, то значи да револуција није ништа учинила”.¹⁹

На завршетку Демократске конференције било је чак четири гласања: „прво за или против коалиције, и већина је била за коали-

18 Исто, белешка од 17. септембра 1917.

19 Исто, белешка од 19. септембра 1917.

цију (за око 80 гласова); затим је предложена поправка: за коалицију сем елемената умешаних у корниловску аферу, гласала је огромна већина, али су тада бољшевици предложили другу измену: коалиција без кадета и продрли с незнатном јачином, јер су многи делегати после примљене коалиције били изашли. Најзад општа формула коалиције одбачена је великом већином, јер су све присталице коалиције гласале против такве наказне формуле". Резултате гласања Московљевић је оценио као победу бољшевика, „ако не формално, а оно фактички“, закључујући да су они „успели да створе анархију не само у земљи, већ и у самој демократији на конференцији“, да су успели да „разбуцају цвет, вође демократије“, те да се конференција на крају „није изјаснила ни за ни против коалиције, већ је испало нешто неочекивано треће“.²⁰

Констатујући да је конференција дошла у безизлазни положај, због чега се Президијум морао проширити представницима свих до тада у њему незаступљених група, ради стварања једног решења, Московљевићу је пало у очи да се Чернов, за кога каже да је највише крив за нејединство, „уздржао од гласања“, као „лични непријатељ кадетима“, да би затим закључио: „Добро је ипак, кад је бар и у 12 часу увидео куд води његова политика, јер признаје да је Конференција показала велики расцеп између пролетаријата и `широке демократије градова и села`, која жели да буде у савезу са напредном буржоазијом, за то би свако даље противдејство пролетаријата створило већи јаз између радника и сељака.“²¹

Оптимистичке знакове Московљевић је видео у томе што је Демократска конференција 20. септембра „нешто радила“ и што је Президијум расправљао о резолуцији, али се убрзо поколебао, пошто је, уместо усвајања једне, било поднето 15 резолуција. Ипак, он је закључио да је идеја о коалицији победила, пошто је, на предлог Цертелија, питање састава владе остало отворено, а донета резолуција „о задатку владе, о предпараламенту и одговорности владе пред њим“, с тим што је задатак владе требало да буде што активнија спољна политика, „ради бржег завршења рата“. Томе је, сматрао је Московљевић, доста допринела и појава Керенског, „који је опет говорио о тешком стању, из којег земљу може извући само коалиција свих странака“, предузевши одмах „формирање кабинета“. Како је Керенски ранијим преговорима већ био припремио пут за то, Мо-

20 Исто, белешка од 20. септембра 1917.

21 Исто.

сковљевеић је веровао да ће „у најскоријој будућности влада бити образована”, и да ће онда „цела ће земља слободно одахнути”. Тим пре што је мирно ликвидиран конфликт са „Центрофлотом” и што ће штрајк железничара бити заустављен, пошто је министарска конференција признала оправданим део њихових захтева. Важним му се чинило и што је брига о снабдевању Петрограда пренета на општину и што побуна у Туркестану постепено јењава.²²

Иако је ишчекивао да се стање среди, Московљевић је 23. септембра забележио да „анархија бесни по земљи”, понегде и „у чудним формама”, наводећи као куриозитет штрајк служитеља Саратовског универзитета који су захтевали да их професори пусте у професорски савет! Сутрадан је, уз констатацију да се није могло избећи „катастрофално зло”, јер је штрајк железничара почео, у дневнику записао: „Егоистични класни интереси одгурнули су у страну примордијалне интересе целе земље; железничари су као друмски разбојници. Напали на целу земљу, само да је опљачкају и себе задовоље, не обзирујући се на грозне прилике у којима се она наводи, и ноћас су отпочели штрајк.” Ипак, надао се да железничари неће „терати до краја”, пошто нису одједном зауставили сав железнички саобраћај, већ само путнички, мада су претили да ће, ако им се не удовољи захтевима, обуставити прво теретни, а затим и војни саобраћај. Њихово чекање да виде да ли ће влада да удовољи захтевима и да ли ће употребити војну силу против њих, па да се према томе понашају, Московљевић је сматрао уцењивањем владе, која је на крају ипак решила да повећа плате и одредила буџет до краја године од око 230 милиона, а за 1918. око 700 милиона, као и да се образује нарочити железнички комитет за снабдевање. Зато што „железничари на многим пругама доносе резолуције против штрајка”, што се штрајк тек делимично изводи, што је московски главни штрајкачки одбор дошао у Петроград и хоће да говори са Керенским, Московљевић се надао „да ће се и тај по својим последицама страшни конфликт отклонити”.²³

Московљевић је у дневнику 25. септембра записао да је на Конференцији Цертели објаснио и гарантовао „да је резолуција погрешно стилизована, и да није било речи ни о фактичкој ни о формалној одговорности владе пред парламентом, који је добио званично име: Привремени Савет Руске Републике”, али и да је, најзад,

22 Исто, белешка од 21. септембра 1917.

23 Исто, белешке од 23, 24. и 25. септембра 1917.

постигнут споразум, да представници московских индустријалаца, трговаца и кадета уђу у владу Керенског, као главнокомандујућег. Затим је констатовао да је прва седница „Предпарламента” 24/25. септембра 1917. одржана „уз нечувену ларму и скандале” и изјавио: „Ако такав буде и прави, онда тешко Русији!” На крају је закључио да на тој седници „стварно није ништа решавано”, већ да се све свело „на гласање о неким резолуцијама и поправкама, којима су бољшевици и њихови жалосни трабанти черновци својски се старали да онемогуће коалицију”.²⁴

Без симпатија за бољшевице, Московљевић избор Троцког за председника Петроградског совјета није сматрао њиховим значајним успехом, тврдећи да ће то „још више приближити све остале елементе за борбу с њима, а тим самим дати потпору влади”, за чије резултате иначе каже да иду на добро, истичући да ће се штрајк железничара, по свему изгледу, брзо свршити и да је „анархија по земљи мало уминула”, сем што из Туркестана, који је одсечен од остале Русије, нема никаквих извештаја. Видећи важан допринос у сређивању прилика у Русији и у доласку америчке железничке мисије, „која ће узети у своје руке организацију сибирске железнице”, он подвлачи: „Према томе, ако се власт утврди можемо на пролеће очекивати појефтињавања и животних намирница и осталих ствари, које ће долазити из Америке. Американцима је стало до доброг функционисања руских железница и због своје трговине и због успешнијег рата, али они гледају да узму руске железнице и ради осигурања зајмова које јој дају. А Америка је неисцрпна у средствима.”²⁵

Обустава штрајка железничара ноћу 26/27. септембра Московљевић је оценио као спас Русије „од страшне катастрофе”, док је задовољење захтева железничара, почетак рада американске ми-

24 „Терешченко, спољних и заменик председника; Верховски војни; Вердеровски морине; Никитин, унутрашњих дела, поште и телеграфа; Бернацки финансија, Саласкин просвете; Ливеровски саобраћаја; Маљантовић правде; Кишкин милосрђа; Коновалов трговине и индустрије; Смирнов државни контролор; Прокоповић снабдевања, Трећаков председник економског комитета; Карташев вероисповести. Требао је да буду Маслов земљорадње и Скобаљев рада, али су у последњем моменту одустали, јер први сматра да је корисније да остане у Совјету сељачких депутата, а други у демократским организацијама. Вероватно да ће министар рада бити Гвоздев, досадашњи вршилац дужности, који је прост железнички радник, али врло даровит и спреман.” - Исто, белешка од 25. септембра 1917.

25 Исто, белешка од 26. септембра 1917.

сије и привођење у дело пројектованих мера за побољшање способности руских железница сматрао веома значајним за рат, али и за благостање државе и за „учвршећење новог поретка” у њој. Мислио је и да ће се тиме „најуспешније моћи парализати разорни рад бољшевика, нарочито финских и петроградских”.²⁶

Поводом декларације реорганизованог Совјета којом се „призива на непризнавање и буну против владе”, такође реорганизоване, Московљевић је у дневнику записао: „Дакле, оштре се копља, збијају се редови, предстоји борба!” Бележи он и да лист *Реч*, који се до тада држао „мање више пасивно”, уласком својих људи у владу, почиње оштрије да пише, позивајући владу „да предузме енергичне мере против оваквог издајничког рада”. Али, и поред тога, он запажа да влада, „стојећи још на slabим ногама, не сме енергично да ради” и да се труди да све конфликте „мирно реши, чак и кад то иде на штету престижа власти”. С тим у вези, он посматра и њену велику декларацију, истичући да је и у њој дато „све у општим цртама, без велике одређености”, попут: бојеспособност армије, уништење анархије, организација снабдевања, питање о земљи предаје се на рад земаљским комитетима, сазив уставотворне скуштине без одлагања, стварање „предпарламента”, пред којим ће влада сачувати јединство републиканске власти добијене од револуције, месне аутономије, националне аутономије, продужење рата, рад са савезницима за мир итд.²⁷

Не симпатишући бољшевице, Московљевић је хвалио нови дневни лист *Обшчеје дело*, зато што „огорчено напада бољшевице и Чернова, чију демагошку прокламацију сељацима доноси са заглављем: `Нека је срам сељачког министра Чернова” и што „енергично устаје у одбрану ђенерала Корнилова, не само зато што је он човек невин, велики патриот и војник, већ још више због угледа и чистоте револуције, која не сме допустити да се правосуђе профанише, као под старим режимом”. Тврдио је и да су се Корнилов и влада договорили „за дејство против бољшевика”.²⁸

Поводом седнице владе посвећене „специјалној борби са све већом анархијом у земљи” поготово у средњој Русији, већином кроз аграрне немире, Московљевић сматра да је томе узрок „што народ не види никакву власт” и да због тога „гоњен урођеном вековном

26 Исто, белешка од 27. септембра 1917.

27 Исто.

28 Исто, белешка од 28. септембра 1917.

страшћу за ракијом напада на слагалишта, напије се и гледа да себи зграби што више у општем грабежу”.²⁹

Поводом уредбе владе о претпарламенту и његовог сазива за 5. октобар 1917, Московљевић је констатовао да су се, мало по мало, сви „помирили са потребом и коришћу предпарламента”, и да сви „нестрпљиво очекују његов сазив и рад, рачунајући да ће он допринети успешном раду владе”. Не верујући, и даље, у снагу бољшевика, он је сумњао да ће се најављени конгрес совјета, као контрабаланс претпарламенту, одржати „јер и поред свег напора бољшевика свет све више хладни према њему”. Истицао је да су се Сељачки совјет и војничка секција Совјета изразили против конгреса, као штетеног „у време кад треба радити на изборима за Уставотворну скупштину” и да би његово одржавање „само могло изазвати грађански рат и онемогућити изборе, а то могу желети само непријатељи републике и револуције”.³⁰

Због све веће цензуре у исказивању „несоцијалистичких мисли”, намере „да се установи политичка тајна полиција за борбу против контрареволуције” и неких других сличних појава, Московљевић је у дневнику забележио да се може „закључити какве ће све страхоте она починити, све у славу `револуције`”.³¹

Верујући да ће Немачка настојати да још у јесен 1917. освоји Петроград како би натерала Русију и њене савезнике на мир, како би показала да је „она још силна и победничка”, али и „због унутрашњих прилика и немира на флоти”, Московљевић је велику опасност за Петроград видео и у томе „што је Керенски изненада некуд отишао, вероватно на ревел. фронт, да се упозна са правим стањем ствари, па да пред `Предпарламентом` изнесе потребу сеобе и убеди демократију у њу, која се буни против тога, тобож због тога што би то унело панику у становништво, а у ствари због тога што се боје да ће у том случају потпуно изгубити `почву` испод себе”.³²

Изненађен двома резолуцијама о миру „вајне социјалне демократије – једна штокхолмског, друга руског `Совјета`, Московљевић је констатовао да се не зна која је гора, која је „мање социјалистичка, а више немачка”, али је, ипак, „много гора руска” зато што је „кориснија за Немце, него и сама немачка понуда”. Тако „по `интерна-

29 Исто.

30 Исто, белешка од 2. октобра 1917.

31 Исто, белешка од 3. октобра 1917.

32 Исто, белешка од 6. октобра 1917.

ционалистима` централне државе не би ништа ни изгубиле, сем Турске, која би платила за њих цех, давши аутономију Јерменији”, док би најгоре прошла Србија, јер би морала да Бугарима уступи Македонију, док „Штокхолмци дају Бугарима само до Вардара, приступ у Солун, аутономију за Босну и Херцеговину”, којој Руси „дају приступ на Јадранско море”, уз могућност: „сви спорни крајеви да буду аутономни и одлуче плебисцитом”. Приметио је и да руски социјалисти „ни једном речју не спомињу Југословене, ни Чехе, ни ердељске Румуне, ни Пољаке у Немачкој и Аустрији”, да уопште „не траже никакве жртве, никаква ограничења од Аустрије и Немачке”, али да траже „да се врате Немачкој колоније!” и да се штета коју су нанеле Белгији и Србији надокнади „из међународног фонда, у који ће Немачка унети најмањи део”. Разочаран, изјавио је: „То је просто ужас! Чак су сами Немци, дајући то исто, предлагали разоружање и поратни међународни суд, а социјалисте то и не помињу, и ни једном речју не осуђују хохенцолернски и хабсбуршки империјализам! Куд ће веће банкротство руске демократије! До сад се обрукала на државном послу, а сад је и морално попутно банкротирала. Чак неутралне штокхолмске социјалисте намећу центарлним државама неке обавезе: у Аустрији националне аутономије, у Немчкој Пољацима аутономија, у Шлезингу исправка границе, накнада штете унеколико.”³³

Бележећи да бољшевици не желе да допусте сеобу владе из Петрограда, Московљевић је, уочи заседања Претпарламента 7. октобра, записао да „Троцки с једне стране говори како влада пошто-пото гледа да одложи Уставотворну скупштину, зато иде у Москву да не би била под утицајем совјета, а с друге стране опет говори како се мора сазвати Конгрес совјета да замени Уставотворну скупштину, која се неће моћи сазвати због војно-политичких прилика”. Њему је, дакле, било јасно да бољшевици „на све могуће начине гледају да омету Уставотворну скупштину”, иако су народу тврдили „како влада хоће то да учини”. Московљевић је тврдио да су они све „учинили да онеспособе војску и флоту”, али да се и даље боје да ће влада успети „да учврсти свој ауторитет и организује отпор Немцима” и да зато „гледају да што више оцрне владу и онемогуће Скупштину, да се докопају власти, и дочекају свога пријатеља Виљема”³⁴.

Коментаришући први радни дан Претпарламента, „који је отворио Керенски са говором пуним лепих речи и позива на заједнич-

33 Исто, белешка од 7. октобра 1917.

34 Исто.

ки рад у тешким тренуцима”, Московљевић је уочио да ће се у њему сложити они који су „за борбу и рад”, а да су се они који су за анархију и Немце већ издвојили, тј. бољшевици су „сами изашли и бојкотовали и владу и предпаралемнет”. Мада је сматрао да они тако „почињу борбу са улице тј. грађански рат”, ипак је веровао да имају „мало изгледа на успех”, уз закључак: „Главна је да неће ометати рад предпарламента, и да ће се показати у правој боји.”³⁵

Другој седници Претпарламента у Маринском дворцу 10. октобра 1917. присуствовао је и Московљевић лично. Нарочити утисак на њега оставио је говор Керенског, о чему је записао: „Он је силно говорио; испочетка није начинио велики утисак, нарочито својим нимало мушким гласом, али је поступно падао у ватру, повишавао тон и завршио врло патетично и узбуђено. Често су му плескали сви. Видео сам како он уме да проводи брод државне политике између Сциле и Харибде: с једне стране представника конзервативних елемената Алексијева и с друге стране представника крајњих револуционара, Мартова. Он уме прво да ошамари и једну и другу страну, па онда да их помилује.” Саслушавши Керенског, ипак је закључио да су то „само лепе речи, званичан оптимизам и заваривање, као што су и речи Мартова, с том разликом што речи Мартова имају дејства, претварају се у дела, штетна дела, а речи Керенског никако се не претварају у дела, да паралишу то кобно дејство”.³⁶

Са седнице Претпарламента понео је добар утисак и није се преварио „полажући наду у њега”, те је у дневнику записао да је седница „текла у реду и достојанствено, без ексцеса и скандала”, да су само интернационалисти-мењшевици, који су замењивали бољшевице, имали извесних „упада и неозбиљности”. Интересантан је његов опис левице и деснице: „И каква разлика по физиономијама: на десници све седе ћелави, озбиљни људи, а на левици младићи у војничкој или студентској униформи, неозбиљни, каткад проста балавадија по понашању, јер немају ни такта ни уљудности. Неки на пример усред најстраснијег и најјезгровитијег дела говора Керенског читају новине или разговарју, а кад председник чита списак предложених лица за одбор народне одбране они излазе, не чекајући да се објави пауза.”³⁷

35 Исто, белешка од 8. октобра 1917.

36 Исто, белешка од 10. октобра 1917.

37 Исто.

Уочавајући да се из „анархије и неодређености” све јасније издвајају две стране, једна за одбрану земље, а друга за обустављање рата и скори мир, Московљевићу није промакло ни да се односи међу њима све више заоштравају; предвиђао је да ће, на крају крајева, доћи и до њиховог међусобног оружаног обрачуна. Војску је сматрао одлучујућим чиниоцем за излазак из анархије: „Јер док с једне стране команда балтичког флота шаље проклетство ‘бонапартисти’ Керенском, и вели да ће закључити примирје да би сачувао флоту (!), док фински пукови и овдашњи волински пук одричу послушност влади и неће да допусте извођење војске из Петрограда на стратегијске положаје ‘тобож због одбране револуционог Петрограда од издаје владине’, дотле, с друге стране, неки дан 2. армија, а сад и 5. шаљу енергичне резолуције за продужење рата, а нарочито за увођење реда у позадини, нудећи за то влади и своје бајонете, а на конгресу сев(е-ро)-зап(адног) совјета, изасланици из Луге изјавили су да ће они послати 30.000 бајонета против сваког покушаја бољшевика.” На основу овога, он је и закључио: „Крајње је време да и један и други покрет sazрева, да јаз међу њима постаје дубљи, док се најзад не сударе, јер само судар може разрешити ово несносно стање, само тако може се створити власт.”³⁸

Московљевић је 15. октобра 1917. у дневнику забележио да цео свет „говори и пише о бољшевичком `иступљенију`” и да се сви „плаше и очекују кад ће избити”, али и поред велике агитације бољшевика у маси, веровао је да од тога „неће ништа бити, чак ни 20-ог”, исто као што је сматрао да се тога дана неће састати ни конгрес совјета, „јер је петроградска команда предузела све мере да угуши сваки покрет”. Чак је оцењивао да ће за то „јункери и козаци” бити довољни.³⁹

На седници Претпарламента 16. октобра, Тершченко је о спољној политици „говорио увијено, дипломатски”, а Московљевић је запазио да, иако он „није отворено устао у одбрану Миљуковске и раније тезе Цариград”, из његовог говора „провирује жеља за њим” и поткрепио то изјавом „да би неутрализација била горе него до сада”. Није му промакло ни да је, на Тершченкову изјаву да је неправично да Србија не изађе на море, аплаудирала „само десница”.⁴⁰

38 Исто, белешка од 12. октобра 1917.

39 Исто, белешка од 15. октобра 1917.

40 Исто, белешка од 17. октобра 1917.

И даље не верујући у снагу бољшевика, Московљевић у дневнику 18. октобра, бележећи да се непрестано пише „о бољшевичком испаду” и да чак и „они отворено признају да га спремају за 22”, ипак закључује да од тога „чим много унапред причају неће ништа бити”.⁴¹

Пошто на седници 18. октобра Претпарламент није могао да донесе резолуцију о одбрани земље, јер ниједан од пет поднетих пердлога није имао већину, Московљевић је у дневнику записао: „Како ли ће се тек сложити у извођењу одбране!” Такође, забележио је и своје утиске о говору Миљукова о спољној политици, за кога каже да је „јетко, оштро, пакосно, неумерено напао не само интернационалисте већ и све социјалисте”, да је врло „вешто и подробно анализирао ‘Наказ’ и показао како је он користан Немачкој”. Посебно се осврнуо на то да је Миљуков имао лепих речи за Србију, а да је у питању Македоније истицао да се у њој не може „као и у Елзасу и Лотару и Јерменији применити плебисцит, јер тамо исти човек припада час једној, час другој народности”. На основу тога, он је закључио да се Миљуков „изразио против Бугара”.⁴²

У свом дневнику, 20. октобра, Московљевић пише да се тога дана ништа није догодило од највљиваног бољшевичког удара. Истога дана Лењин је „на седници њиховој саветовао да се ништа не предузима”, зато што се „много рекламирао тај акт, па су власти предузеле потребне мере”, предложио да се то остави за други пут и да се изврши изненада. „Али су они свршили! Прошло је њихово време. И поред силне анархије, распуштености тамних маса, сва скоро демократија отворила је очи и бар жели да се једном заведе ред.” За јунака 20. октобра Московљевић је, после бољшевика, прогласио Исполински комитет сељачких депутата, јер је спремио други пројект „Наказа” Скобаљеву, који је био „огроман корак даље”, зато што „истиче неприкосновеност руске територије”, а самоопредељење њеног народа сматра њеном унутрашњом ствари, зато што не спомиње никакву међународну контролу за плебисцит, „као за Пољаке у Аустрији и Немачкој”, већ оставља да то коначно реши конститутивна скупштина, зато што предвиђа да ратну штету Белгији треба да плати Немачка; да Србија, Црна Гора и Румунија буду „васпостављене”, с тим да Србија добије и излаз на Јадранско море; да се југословенски и сви други проблеми „реше плебисцитом”.⁴³

41 Исто, белешка од 18. октобра 1917.

42 Исто, белешка од 19. октобра 1917.

43 Исто, белешка од 20. октобра 1917.

Иако је 20. октобра сматрао да је време бољшевика прошло, Московљевић је већ сутрадан морао да констатује да су они „непрестано на дневном реду”, да „сви о њима пишу” и да су „свуда излепљене објаве које одвраћају војнике и раднике од бољшевичких демонстрација”. Штавише, изгледало му је и да је већина гарнизона уз бољшевике, јер им се не иде на фронт. Сматрао је да су козаци једини противници бољшевика и да они зато улагивањем, нарочито прогласима, настоје да их привуку на своју страну. Предвиђао је да већ 22. октобра, на велики празник Казанске Божје Матере, за који се спрема „импозантна литија козачка кроз варош за успомену на 1812 – ослобођење од Француза”, може да дође до сукоба козака и бољшевика, ако се они „буду усудили појавити”.⁴⁴

Московљевићево предвиђање за 22. октобар није се остварило, јер је влада забранила литију кроз варош, али су зато сутрадан бољшевици ипак „покушали да изведу свој план захвата власти”, и то „тамо где је најважније, у штабу округа”.⁴⁵ Мада у томе нису успели, Московљевић је у дневнику 24. октобра записао: „Ваздух је пун електрицитета, узбуђење и напрегнутост огромна, нарочито због сутрашњег отварања `Сјезда совјета`. Већина приспелих делегата су бољшевици, и вероватно мисле да ће им поћи за руком да сутра пренесу сву власт на совјете, пошто оборе владу и постану господари ситуације. (...) Командант Петрограда издао је строгу наредбу, да војници не смеју излазити из касарни, нити учествовати у манифесту и митинзима; свако противљење казниће се као прекршавање наредбе; да не слушају ничије друге наредбе. Пред вече је наређено да се сви мостови разведу, што је и учињено, поред покушаја Црвене гарде да томе сметају.”⁴⁶

На седници Претпарламента 24. октобра Керенски је објавио да се бољшевици спремају да отму власт, „да се мора енергично поступати с њима као изгредницима, и да ће влада пре и живот дати него част и целост отаџбине”, па су му зато „приредили бурне овације сви, сем интернационалаца”. Стога је Московљевић усвајање мењшевичко-интернационалистичког предлога за прелаз на днев-

44 Исто, белешка од 21. октобра 1917.

45 „Прво су тражили да се број изасланика Совјета за саветовање са начелником штаба повећа, па су онда установили Војни комитет совјета и тражили да се ни једно решење начелника штаба не може извести, чак ни стратегијске природе, без одобрења тог комитета. Али им је у томе категорички отказано, и они су по где где правили мале испаде.” - Исто, белешка од 23. октобра 1917.

46 Исто, белешка од 24. октобра 1917.

ни ред – којим се, ради отклањања бољшевичке агитације и њиховог „виступљенија”, захтевало да влада тражи од савезника да предложи мир, да се земља преда земљорадничким комитетима и и да се оснују одбори јавног спасења – видео као изрицање неповерења влади и мислио да је због тога Керенски поднео оставку. Како су га од тог чина вође партија и представник Совјета Авксентијев одвраћали, уз објашњење „да то није изјава неповерења, већ само указивање пута да се опасност отклони, а да је ту било `неспоразума` (увек тај неспоразум!) и рђава стилизација”, Московљевић је, резигнирано, прокоментарисао речима: „Ни у тако критичном моменту они не умеју да се снађу, те није чудо што ни влада, која се на њих једино опире, не зна шта да ради.”⁴⁷

За разлику од владе, за коју каже да не зна шта да ради, Московљевић је најзад морао да призна да су бољшевици знали шта раде. Они су наине, каже он, поред свих наредаба и забрана, „пошто су припремили терен у пуковима, у току ноћи и данас постали господари ситуације: заузели станице (Финску и Московску), Народну банку, Телеграф, Телефон, Маријин дворца, одакле су избацили Претпарламент”. С тим у вези, он је у дневнику 25. октобра забележио: „Па ипак се деси оно о чему се већ толико дана говори, чега су се сви плашили, али нису веровали да ће да се оствари – данас, на дан Конгреса совјета бољшевици су узели власт у своје руке; све скоро мирно, без крви, јер је нису имали од кога узети, пошто власти скоро није ни било.” Зимски дворца, Адмиралитет и министарства опасани су јункерима, али су и њих опколили бољшевици. „Крстарица `Аурора` стоји у Неви. По улицама мирно, нешто мање света; ретко кад прође војничка патрола, бог би је знао чија. Око подне су биле излепљене бољшевичке плакате, где јављају да ће ускоро власт прећи у њихове руке, позивају грађане да буду мирни, а они обећавају да ће строго одржавати ред и чувати од насиља и грабежи. Уопште организовали су се добро и много обећавају: брз и користан демократски мир, сељацима земљу, радницима контролу над индустријом. Главни им је штаб Смољни, где има много војске и митраљеза, а Зимњи двор је владин, али поједине трупе које су биле верне влади, чим су видели да бољшевици придобијају претежност, одмах су прешли њима. Такав је Рус – покажи му силу, песницу одмах је уз тебе! Пре подне влада је још имала нешто власти, а увече већ бог зна да ли и коли-

47 Исто, белешка од 25. октобра 1917.

ко више. Керенски је отпутовао у Ставку. Прокоповића и Карташева ухапсили бољшевици, а где ли су други министри не зна се још. Кажу да су на Морској, Невском, Вазнесенском барикаде, вероватно бољшевика. Козаци су се засад уздржали, али су изасланици Козачког совјета изјавили Керенском да ће енергично помагати владу само под условом да се после заведе чврста власт, а не да се попушта бољшевикима, те да они бадава гину. Керенски им је захвалио и пристао на њихове услове, те се надати да ће успети да са војском која долази да изјури ову жгадију. Долазе два корпуса, а и друга одељења, за неке од којих 'Рабочиј пут' вели да су пристали уз њих. 'Рабочиј пут' је био забрањен као и 'Новаја Русија', 'Солдат', 'Новое слово', али је забрана мало вредела, јер су дошли бољшевици, па дигли печате и данас га опет штампали, и то у редакцији 'Руске воље', па још на њеној хартији. Они уопште реквизирају све, завели су строгу цензуру за све што је против њих, а Троцки прети да ће применити чак и смртну казну на оном ко се противи његовим наредбама. Већ је састављена и министарска листа, по једним председник Верховски, по другим Лењин, спољних послова Троцки, финансија Антоновић, који је покрао емигрантске паре. Ако је стигла војска, сутра ћемо видети шта ће бити."⁴⁸

Не желећи, до последњег часа, да поверује у бољшевички успех, Московљевић је 25. октобра, и поред констатције о преузимању власти, у дневнику записао: „руска `револуција` иде `вјало`, без живота, крви, темперамента, апатично, млитаво!“⁴⁹ И сутрадан, када је забележио да је први дан владе „Њ. Величанства Бронштајна Троцког прошао на миру“ и да се бољшевици „одмарају на ловорикама“, био је сумњичав и чинило му се да они „неће дуго“. „Према томе бољшевици немају потпуну власт и виде да су сви слојеви скоро против њих, а други су по инерцији или апатији уз њих, а првом згодном, или боље незгодном приликом ће их напустити. То се најбоље види из њихових официоз 'Рабочиј и Солдат', где нема никаквих саопштења о догађајима, већ само прогласи где се обећања, наде и лажи крупним словима штампају. Они се молећиво обраћају 'браћи козацима' и обећавају им оно што они имају – земљу. Обраћају се железничарима да не довозе војску против Петрограда, обраћају се фронту да не иде за 'Корниловцима – Керенским и Калединим'. Признају да је само један део гарнизона уз њих, а други се држи резервисано, веле да су

48 Исто, белешка од 25. октобра 1917.

49 Исто.

њихови емисари успели да убеди неке одреде да не иду против њих, а наводе за пример само некакав батаљон бициклиста. А против Петрограда иде цела 5-а армија, која је онако енергично изјавила да ће својим бајонетима помоћи Влади против сваких метежника. Ја мислим да чим се појави јача сила, сви ће се распрштати, и гарнизон се неће ни противити, а ради учвршећења силне власти боље би било да се противе.”⁵⁰

И трећег дана бољшевичке власти, Московљевић није уверен у њену одрживост, па 27. октобра бележи: „Бољшевици ликују, али се кроз то ликовање осећа једна нота несигурности, стрепње за дугочечност њихове власти. Не само што су све партије, Дума, све организације против њих, већ нису сигурни ни у војску, коју просто ништа не одушевљава, која је апатична до немогућности. А већ ‘обиватељи’ су сви огорчени, и сами кад нестане хлеба, они ће видети своје! Никаквих манифестација весеља, застава, већ тишина, као у кући где је неко умро. Бољшевици отворено признају да им предстоји тешка борба, која ће отпочети погромима, и да они неће имати силе да противставе, већ само агитацију; они агитују неуморно, а другим забрањују, затварају установе, забранили су све буржоаске газете, и ‘Ден’ и ‘Јединство’, а ‘Известија’ узели у своје руке. Све њихове новине пуне су прогласа, апела, резолуција, већином старог датума, да покажу како су многи уз њих. А у свему томе служе се несавесном демагошском агитацијом, основаном на лажи, златним брдима, клеветама. Нарочито им је стало да обману сељацима, па се увек обраћају њима, и лажу да у њиховом Сојузу има и сељачких депутата; увек и у име њих доносе резолуције. Дошло је време да испуне своја обећања, и они обећавају да ће подићи дневни оброк на 1 форинту, макар то било 2-3 дана. Али већ виде како је тешко управљати земљом, и горко се жале на друге социјалисте, што су их оставили да се сами боре са тешким приликама, оставили су им потпуно растројство у свему, анархију, глад, па сад злурадо чекају шта ће они учинити. Понавља се оно што су десни социјалисти пребацивали кадетима. А да и најглавније обећање – мир без одлагања не могу испунити, Лењин је већ првог дана показао, изјавивши да мир неће доћи просто ако се забоду бајонети у земљу. А данас су објавили свој декрет свим народима и ратујућим странама, којим траже да се одмах поведу преговори, да се на свим фронтима закључи примирје на 3 месеца. Дакле, у нај-

50 Исто, белешка од 26. октобра 1917.

срећнијем случају ипак треба чекати 3 месеца! Иначе, декрет је пун лепих, општих идеја, које сваки може потписати, нарочито су се задржали на анексији, под којом разумеју свако управљање већег народа мањим, против његове жеље, без обзира откад и на каквом је степену културе овај, и где живи, у Европи, Африци или Америци.”⁵¹

На бољшевичке изјаве да су козаци у Гачини, али да ни они ни четврта армија „неће да се бију”, Московљевић је, уколико су те изјаве тачне, замерао руском народу што после „резолуције, да ће помагати Владу против бољшевика, сад кад је треба остварити, они кукавички одустају”. Није одоброво ни прелазак бољшевицима два батаљона велосипедиста, као ни то што је „северни фронт са Черниловом за Револуционарни војни комитет”. Бежање Корнилова из затвора у Бикову сматрао је да није добро, „јер може да поквари ствар, да натера остале социјалисте на блок са бољшевикима, чему ови теже”.⁵²

И даље, у нади да ће бољшевичка власт бити кратка, Милош Московљевић не придаје много значаја томе што бољшевици „гледају да разјуре” и Комитет и Думу као центре отпора. Истицао је одлуку Думе да се састане на другом месту и њену објаву „да се домаћи Комитет с оружјем брани од сваког насртаја”, као и да су с бољшевицима „само леви есери, који су изјавили да ће помагати нову владу, али неће улазити у њу”. Навео је и да од свих листова „само Горкова ‘Н. жизн’ унеколико брани бољшевице тј. формално не, већ само осуђује социјалистичке партије што су изашле из Сјезда Совјета”, наглашавајући да је она „једини адвокат бољшевика, и служи као посредник, трудећи се да их помири и створи блок социјалиста, јер је уверена да сами бољшевици неће моћи ништа учинити – и то ће бити пропаст револуције”. Иначе, њено осуђивање бољшевика он оцењује само као „непротивљење злу”, јер у прва два чланка „мање више бране бољшевице”, а у трећем чланку, „Политичке Шораје”, Ст. Вољски „представља у правој боји безумни преступ бољшевика и немогућност да што учине”.⁵³

Наду да је бољшевичкој власти близу крај, Московљевић је скоро експлицитно изразио у дневнику 28. октобра: „Заврши се и трећи дан владе бољшевика, али по свима знацима судећи то им је и последњи.” Ево чиме то поткрепљује: „Данас по улицама народ све више подиже глас, патроле бољшевика све мање уживају ауторите-

51 Исто.

52 Исто.

53 Исто.

та, тако да публика већ почиње да разоружава `Црвену гарду` и отима поједине ухваћене. Дума и Комитет спасења све више задобијају углед и власт. Сад је чак штите матрози, а војничке патроле често доводе преступнике пред њих. Кад сам пошао на ручак зачула су се три четири пуцња, многи су почели да беже, али су жене куражније, па иду у правцу пуцња. Тамо је публика била страшно огорчена, па је почела да разоружава гарду, али су јој матрози притекли у помоћ, и убили једно дете. Публика је свуда била ван себе, тако да су поједини морнари и војници с пушкама морали да је се клоне. И то је она иста мирна публика од прекјуче, али сад зна да има за леђима Керенског, чије су трупе заузеле Гачину, Царско и Красно Село, и већ су близу Петрограда. Револуциона војска се разбегава. Керенски је упутио наредбу да се нико не придружује бољшевикима, и та је прокламација бацана с аероплана. И командант владине војске је упутио проглас. А ново бољшевичко-радничко-сељачко министарство неуморно ради на издавању `декрета` и наредаба које нико не слуша, нити ће се кад остварити. Издали су и `Декрет о земљи`, по којем сва земља несељачка прелази у руке Земљорадничког комитета. Издали су и декрет о `слободи штампе`, којим се може у сваком тернутку угушити штампа. На последњој седници `Сјезда` Лењин је објашњавао те декрете, нарочито о миру и истакао како они не смеју бити непомирљиви, те морају да пристану на преговоре чак и са владама, да им се не би пребацило да сметају миру. Сва штампа правилно и неповољно коментарише те њихове `декрете` и цео рад. Бенерал Каледин је образовао владу у Новочеркаску, где ће одржавати ред, док привремена влада не сврши са бунтовницима. Говори се да је и у Москви Радзјанко образовао владу. Козаци су завели ред у Кијеву и растерали украјинску владу.

Бољшевичке министре и власти већ нико не слуша; у министарства чак нису хтели ни да пусте нове министре; тако исто и у милицијске комесаријате. Социјалистички министри су пуштени из затвора.”⁵⁴

Величајући успехе Керенског, Московљевић је једину наду бољшевика видео у Црвеној гарди и забележио 29. октобра да је претходног дана кроз град на фронт пролазило хиљаде „радника-дечака”, да се силом „терају радници да копају ровове на крају вароши”, да је Смољни остао без војника и да у њега никога не пуштају, па ни

54 Исто, белешка од 28. октобра 1917.

новинаре, да се за вође „министре” проносе гласови „да су већ побегли на `Аурору””. Супротно томе, истицао је да поједина „надлештва и организације служитеља и радника”, али и војници јавно напуштају бољшевице и прилазе Комитету спасења. Тврдећи да *Дело народа* „пева стару песму `блок демократије без цензовика`, тј. прима и бољшевице, иако их напада”, он се пита каква је разлика има између њега и *Нове жизни* „која стално адвокатира за бољшевице?” Његов захтев „да се избегне крвопролиће и репресије над `обманутим”” прокоментарисао је са: „Дивота! Хоће промену владе сад на 15 дана пред изборима и хоће да спасе бољшевичке авантуристе. И то се зове државничка мудрост.”⁵⁵

У прилог свом ставу о скором крају бољшевичке власти, истог дана је забележио и следеће: „По унутрашњости бољшевици нису имали нигде успеха; у Москви су побеђени; у Калуги је дума са војском завела ред; са фронта долазе осуде бољшевика, али већином траже једнородно социјално министарство, нарочито Железнички савез, који је самовласно узео на себе испуњавање дужности министарства саобраћаја и претећи и категорички тражи да Комитет спасења образује социјалистичко министарство. И тако сад овај комитет изгледа хоће да створи смутњу и код законите владе, ствара нову владу, узурпира власт тј. чини оно исто што и бољшевици.”⁵⁶

Изјутра 29. октобра Московљевићу је изгледало да су бољшевици „свршили своје”, јер је све било „почело лепо” пошто су, с једне стране, „силе Комитета спасења заузеле телефонску станицу на Пороховој, телеграф и многа друга надлештва, тако да су се бољшевици држали само у Петропавловској тврђави и Смољном”, док је, с друге стране, Комитет спасења „енергично извео организацију борбе, ступио у везу са јункерима и козацима, преко својих емисара позвао војнике да не излазе из касарни”. Када су, пак, бољшевици ухватили наредбе Комитета спасења „и помоћу матроза са новодошавших миноносаца, војника и црвених гардиста почели да нападају централу, Павловско и Владимирско јункерско училиште” и успели да и „поред јуначке одбране јункера” у њих продру, после чега су „почели ужаси са јункерима, иако су се предали на часну реч комесару Револуционарног војног комитета”, Московљевић записује да су „војници били побеснели”, да никог нису слушали и да су мучили и мрцварили „јадне јункере, и у самој школи и на путу и у Петропавловску, а на Мор-

55 Исто, белешка од 29. октобра 1917.

56 Исто.

ској су их бацали с крова на калдрму и у Мојку”, оне који су остали живи одвели у Кронштат. Над њиховом судбином се запитао: „а шта их у том разбојничком гнезду чека, може се мислити”. Ужаснут, Московљевић је увече 29. октобра записао: „И тако су, после тих страшних покоља, у којима су се `добродушни` Руси показали грозни зверови, који чак нису допуштали милосрдним сестрама да превијају рањене – большевици су постали господари ситуације. Заузели су телефон и телеграф, те нема никаквих вести из иностранства, нити се може говорити на телефону.”⁵⁷

Своју дневничку белешку од 30. октобра Московљевић је почео речима: „Ни данас се не сврши большевичка авантура; напротив, сад је узела опасне размере, постала права оргија.” Из новина је видео да большевици не само што за „своје злочине” неће бити кажњени већ да ће „придобити уза се и остале социјалисте”, да је чак и Комитет спасења „решио да се бори за демократску владу и прекид крвопролића”. Закључио је да их је „дефинитивно на то све натерао Железнички савез”, којег је означио као новог неодговорног чиниоца, „који у улози диктатора подноси ултиматум, и једној и другој страни да одмах сложе оружје и да се образује једнородно социјалистичко министарство”, јер је у противном претио отпочињањем штрајка. Сазнавши да је договор скоро постигнут, да у министарству большевици имају 40%, есери 40% и интернационалци 20%, да је штрајк одложен, разочаран је закључио: „Руска социјална демократија прави још једну кобну погрешку, још један луд експеримент, док најзад не компромитују потпуно ствар револуције и уравне пут монархизму.”⁵⁸

Када је ујутро 30. октобра, преко *Нове жизни* сазнао да су се договориле све странке и Комитет спасења, осим большевика, Московљевић је у томе видео победу агитације овог листа, за који каже да је вешто експлоатисао „руску грожњу од крви и страх од `контрареволуције`, подносећи тобож ухваћене разговоре између козака, као да Каледин јавља да козаци треба да истичу име Керенског у борби, а после ће он већ свршити са том `стрвином`.” Он је нарочито осуђивао Железнички савез, који је и раније био под утицајем большевика, а лажно се представљао као противник „большевичке узурпације” и зато је пошао у њихво спасавање, управо онда кад им је, сматрао је Московљевић, „требало задати смртни ударац, да се више

57 Исто, белешка од 30. октобра 1917.

58 Исто.

никад не дигну”. Тражећи разлоге бољшевичког успеха у малодушности других социјалистичких партија, истиче да последњим напором исказују своју снагу терорисањем становништва желећи да покажу „како су они искрено за заједнички рад, и како имају довољно снаге да се расправе са свима”.⁵⁹

Тешко се мирећи са бољшевичком победом, Московљевић каже да њима већ „дају разрешницу за њихове злочине”, да Централни комитет мењшевика „поред осталог тражи да се свима учесницима преврата гарантује лична неприкосновеност, док Уставотворна скупштина не образује суд за њих!” Централни комитет есера је „огромном већином изјавио неповерење своме председнику Авксентијеву, што је он био донео одлуку да ниједан члан партије не сме бити члан бољшевичког револуционарног војног комитета (...) И тако сад бољшевики, ‘ни лук јео ни лук мирисао’, испадају чисти као агнеци незлобиви, а сва се кривица баца на друге социјалисте ако неће с њима, ради `спаса револуције!’”⁶⁰

Мада се уверио да последњи дан октобра месеца није и „последњи дан бољшевичке владавине” и да они „не мисле да лако попусте, утолико пре што виде да им други попуштају”, он и даље покушава да минимизира њихов успех, сматрајући да су се и они уверили „да сами не могу ништа учинити” и да зато „радо пристају на блок са свима партијама социјалиста”. Њихово пружање руке измирења оцењује лицемерним, како би „код масе могли рећи да су они све учинили да се избегне крвопролиће”. Чак и евентуално стварање социјалистичке владе иде њима у прилог, јер ће „у њој они бити господари” и јер ће, заклањајући се иза других партија, „покушати да проведу свој програм”, а у случају неуспеха одговорност ће пасти на све.⁶¹

Будући да не постоје Московљевићеве дневничке белешке од 31. октобра 1917. до 11. јануара 1918, не можемо износити његово виђење даљег постреволуционарног периода. У том циљу послужимо се једино његовим извештајем министру иностраних послова Краљевине Србије Николи Пашићу од 15. јануара 1918, о своме раду и о приликама у Русији за последњих месец дана, који је иначе одавно познат научној јавности. Мада је овај документ Богољуб Храбак користио пре скоро пола века, у тексту „Настанак и образовање

59 Исто.

60 Исто.

61 Исто, белешка од 31. октобра 1917.

Југословенске комунистичке групе РКП(б) у пролеће 1918. године”,⁶² говорећи о раду Југословенског друштва у Петрограду, сматрамо корисним да укажемо и на његов део у коме Московљевић претежно говори о стању и приликама у Русији.

На почетку извештаја стоји да се „цео јавни живот Русије” креће „по елипси” две основне „жиге” руског друштва: преговори о миру у Брест-Литовску и састанак Уставотворне скупштине. Московљевић, на основу дотадашњег развоја руске револуције, од Уставотворне скупштине не очекује ништа, тврдећи да је болшевици „неће трпети”. Међутим, она је постала фетиш од кога руско друштво очекује спасење, па су чак и руска интелигенција и већина политичких партија, иако су осећали да Уставотворна скупштина неће моћи ништа учинити, „очекивали да ће само та чаробна реч спасити Русију”. Даље констатује да се руско друштво налази у „болесном стању”, да су у њему фетишима постали „не само људи и ствари, већ и саме речи”, да су се и појединци и партије и масе почели „клањати речима”, очекујући од њих чудо и подлежући њиховом чаробном утицају. „Речи: мир, империјалист, контра-револуционар, буржуј, саботажник чиниле су чаробно дејство на тамне масе, опијале их и водиле као несвесну марву, и те речи, а не људи у ствари су направиле сав овај хаос у којем се налазимо.”⁶³

Пошто се Уставотворна скупштина 5. јануара 1918. састала, одржала прву и последњу седницу и разишла се, чиме су болшевици, много лакше него што су оборили владу Керенског, разбили и тај фетиш, растерали „господара земље руске”, Московљевић пише да су „сви изгубили главе”, а да се интелигенција, која је до тада штрајковала, „већ спрема да подметне главу под јарам и легне на посао”. За болшевице, као победнике, рекао је да се „осећају силнији него икад”, да „енергично продужују грађански рат, старајући се да униште и последњег `контра-револуционара`, и журе се да својим декретима што пре остваре царство социјализма, предњачећи примером свима другим народима”.⁶⁴

Говорећи о мировним преговорима с Немачком, Московљевић је, на основу болшевичког проповедања светске револуције против империјализма и капитализма, очекивао њихово „непомирљиво

62 Bogumil Hrabak, „Nastanak i obrazovanje Jugoslovenske komunističke partije RKP(b) u proleće 1918. godine”, *Istorija XX veka*, zbornik radova, IX, (Beograd, 1968), 5–62.

63 Архив Србије, Министарство иностраних дела, Посланство у Петрограду, II/486.

64 Исто.

држање на конференцији у Брест-Литовску и да неће никад приста-ти на сраман мир с Немачком”. Међутим, када је Троцки, који се до тада залагао за „свети рат”, на конгресу Совјета 14. јануара изјавио да „ако буду приморани закључити мир, `то ће бити несрећа, али не и злочин”, било је јасно да су бољшевици спремни на закључење мира. Нејасно му је било зашто да потписују сепаратни мир „баш онда кад стиге вест да су одржали победу над Украјином, чија је `рада` дала оставку, за коју су они били разгласили да је закључила мир с Немачком, нападајући је због тога као издајницу”.

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Србије. Министарство спољних послова, Посланство у Петрограду.
- Архив Српске академије наука и уметности. Рукопис дневника Милоша Московљевића.

Литература

- Московљевић, Милош. *У Великој руској револуцији – дневничке белешке*, приредио Момчило Исић. Београд, 2007.
- Станковић, Ђорђе. *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. 2. Београд, 1985.
- Трговчевић, Љубинка. *Научници и стварање Југословенске државе 1914–1920*. Београд, 1986
- Hrabak, Bogumil. „Nastanak i obrazovanje Jugoslovenske komunističke grupe RKP(b) u proleće 1918. godine”. *Istorija XX veka*, zbornik radova, IX. Београд, 1968.

Momčilo Isić
The Institute for Recent History of Serbia

The Pre-revolutionary and Revolutionary Situation in Russia (September and October 1917) – Miloš Moskovljević's View

Summary: During his stay in Russia, from September 1917 to the end of 1918, Miloš Moskovljević was able to directly observe and analyse the situation on the eve of the October revolution and the following events until the end of October 1917. He wrote down his observations, reflections and comments in a diary which became an interesting historical source for analysing the events that deeply shocked the world. Being a direct and well-informed eyewitness, Moskovljević described the changes happening almost every day and even every hour in his diary. However, until the end of October, 1917, he „doubted” the revolution victory. He tried to minimize the success of the Bolsheviks emphasizing that they were convinced they „couldn't do anything by themselves”, and that they would „happily agree to bloc with all socialist parties.” Only when the Bolsheviks managed to disperse the Constituent Assembly on January 5, 1918, Moskovljević was forced to state that „they felt stronger than ever.” That is why he expected their „irreconcilable behaviour at the negotiations in Brest-Litovsk” and thought that „they would never agree to a shameful peace with Germany.” But on January 14, at the Congress of Soviets, Trotsky, who had previously advocated a „holy war,” stated that „if it was necessary to conclude peace, it would be a misfortune, not a crime.” This made Moskovljević realize that separate peace was inevitable.

Key words: Miloš Moskovljević, Russia, October revolution, Bolsheviks

КЛИЦЕ ПРОМЕНА
Seeds of Changes

УДК 94:327(497.5:470)"19"(093.2)
32:929 Херц К.(044)
329(497.5)"19"

Горан МИЛОРАДОВИЋ
Институт за савремену историју, Београд
goranm065@gmail.com

Велики и мали. Деловање Хрватске странке права у Руској царевини до Октобарске револуције

Апстракт: Рад је посвећен истраживању деловања хрватске Странке права у Руској царевини од средине 19. века до Октобарске револуције. У средишту пажње су друштво „Јурај Крижанић“ и неколико са њим повезаних удружења која је у Русији организовао праваш Крунослав Херуц као средства за спровођење програма његове партије. Херуц и његова дружина користили су словенофилску реторику да би стекли наклоност појединаца утицајних у руском друштву и институцијама, уз чију подршку су подривали политику српске владе и отежавали формирање Добровољачког корпуса у Русији. Борбу српског и хрватског државотворног концепта за подршку Русије окончале су две руске револуције, па се од 1917. године југословенски програм указао као једини излаз за њихове заступнике.

Кључне речи: Крунослав Херуц, Странка права, словенофилство, југословенство, национализам, Русија, Србија, Хрватска

Слабљење Османске царевине је у 19. веку дошло у фазу када се морало рачунати на могућност њеног распада.¹ Опадање те државе је проистицало из њених унутрашњих противуречности, али је било подстицано и спољашњим разлозима. После пораза Наполеона Руска царевина је отпочела ширење свог утицаја на Балкану. Гео-стратешки приоритет њеног интересовања били су мореузи, док је идеолошки фокус био на симболичком центру православља – Цариграду. Друга велика сила у суседству која се интересовала за Осман-

1 Чланак је резултат рада на пројекту *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: Између демократије и диктатуре* (бр. 177016), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ско наслеђе на Балкану, Аустријска царевина, тежила је ширењу свог геостратешког утицаја у правцу Солуна, док је идеолошко тежиште било на протежирању римокатоличке вере и европског културног обрасца. Те две тенденције морале су се негде укрстити, а две силе, пре или касније, директно или индиректно, морале су се сукобити.

Географске чињенице одредиле су начин на који би могло доћи до све извесније раздеоце османских територија на Балкану. Свестан улога које у том процесу играју Русија и Аустрија, српски државник Илија Гарашанин је 1844. године у спољнополитичком програму Србије констатовао: „Ове две силе лако би се могле погодити и сложити, које ће земље и предјели којој припасти. Аустрија само за притјаживањем западних, а Русија за освајањем источних земаља тежити може. И по томе може бити да би права линија од Видина до Салоника повучена, могла ово питање на задовољство обадвеју страна рјешити. Тако дакле у случају раздјељења, сви Срби само Аустрији пали би у дјел.“² То је значило да Срби морају рачунати на то да се њихова држава у изградњи неће моћи простирати у две сфере утицаја нити ће моћи да буде под руском заштитом. Требало је, дакле, тражити начина да она опстане и напредује у околностима које су јој дате. Ширење и јачање српске државе водило је ка сукобима са другим претендентима на османски простор и становништво. Ко ће они бити није се средином 19. века сасвим јасно видело.

После Гарашанина, питањем поделе Османске царевине бавио се, 70-их година 19. века, идеолог и вођа Странке права Антун Старчевић. Још у време Марије Терезије, пише он, „Русија позва Аустрију да разделе Турску. Тај предлог у Бечу, разложи барон Бендер овако: 'користи које би Аустрија раздјељењем Турске добила, не би накнадиле штету која би по Аустрију дуго, можда на веке стајала тиме што би она свој мир у погубел ставила. Руси, постав господаром толиких земаља у којих станују Слави и Герци, исте вере које и Руси, ту би начинили државу, која би по Аустрију много погубелнија била него-ли је пропадајућа Турска. Суседство те нове славске државе било би над-а све погубелно Аустрији зато, јер ова под својим господством држи велики број Славаха и Геркаха, народима који од вазда нагибљу под руско господство.' [...] То је казано и одвећ јасно.“³ Те чиње-

2 Радосћ Љушић, *Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*, (Београд: Белетра, 2004), 189.

3 Ante Starčević, *Pasmina Slavoserbska po Hervatskoj*, (Zagreb: Lav. Hartmán i družba, 1876), 101. Старчевић се позива на: Comte Ferrand, *Histoire de trois démembrements de la Pologne*, t. I, (Paris, 1820), 197.

нице су истовремено одређивале и потенцијалне савезнике и могуће непријатеље – како Русији и Аустрији, тако Србима и Хрватима.

Статус кво је могао постојати неко време, али је већ почетком 19. века био нарушен у самој Османској царевини, која више није била у стању да ефективно контролише своју периферију. Одметнуте јаничарске вође су својим бахатим и насилничким поступцима 1804. године изазвале устанак Срба у Смедеревском санџаку, што је наредних деценија довело до стварања аутономне српске кнежевине. Та чињеница је подстакла и друге државотворне идеје и амбиције у суседним покрајинама оријенталне царевине. Трка за деловима османског наслеђа, која је тада почела, није се више могла зауставити, а у појединим фазама ни контролисати.

Међу Словенима штокавског говора, који су насељавали јужна подручја Аустрије и северозапад Османске царевине, развило се неколико државотворних и национално-интеграцијских идеологија. До средине 19. века „илирски“ покрет, покренут у Хрватској, већ је био мртав, тако да су се у реалној политичкој борби испољиле четири идеологије: 1. *пансловенство*, као свеобухватан концепт словенског препорода и могући ослонац осталим, ужим концептима; 2. *аустрословенство/југословенство* настало је на простору Хабзбуршке царевине и претендовало да обухвати све штокавце на Балкану; 3. *Начертаније*, као концепт националног уједињења Срба на простору Османске царевине; 4. *праваштво*, као ексклузивна идеологија националног уједињења Хрвата у максималном обиму. Током 19. и почетком 20. века два крајња супротстављена пола чинили су *Начертаније* (написано 1844) и хрватско државно право (настајало 1852–1894). Пансловенство и аустрословенство/југословенство, показало се у пракси, била су тактичка средства којима су се служили заступници српске и хрватске идеологије, покушавајући да формирају своје националне државе.

Праваша откривају Русију

Иако су двојица утемељивача идеологије праваштва, Антун Старчевић и Еуген Кватерник, потекла из илирског покрета, нису били сасвим сагласни у вези са односом Хрвата и Словена. Док се Старчевић оштро супротстављао идеји словенске узајамности и енергично, агресивно, па и вулгарно, порицао сваку везу Хрвата и Словена, сматрајући „славенство као плод паклених бечких сплет-

ки“, Кватерник је „видио Хрвате у оквиру Славена и Југославена“.⁴ Док је Старчевић као своје највеће противнике међу хрватским политичарима означио поборнике Народне странке и идеологије аустророславизма (Ј. Ј. Штросмајера и Ф. Рачког), постојање српске нације порицао, а Србе деградирао испод нивоа људских бића, дотле је Кватерник у појединим својим иступима допуштао постојање Срба изван „земаља хрватског државног права“ и наговештавао могућност сарадње између хрватске и српске државе.⁵ У таквим фазама Старчевић је ћутао. Та правашка тактика примењивана је у ситуацијама када им је била потребна српска политичка подршка против Беча и Пеште. Њихов однос према Србима је само најочигледнији вид испољавања флексибилности правашке политике, која се може приметити и на другим пољима њиховог деловања.

У текстовима вође и идеолога странке, Антуна Старчевића - Старог много је примера из којих се види његово шовинистичко ниподаштавање и расистичко деградирање словенских народа генерално, а Срба специјално. Старчевић је, доследан свом псеудонаучном методу, у својој „расправи“ из 1868. године под насловом *Име Серб*, настојао да оспори и само постојање имена Словена и Срба и да докаже да су то латинске заједничке именице „sclavus“ и „servus“, дакле „роб“, и то – двоструки.⁶ У памфлету под насловом *Пасмина Славосербска по Хрватској*, он на много места у пежоративном смислу користи израз „Славосерби“, који је за њега синоним са именом „Срби“ и „Серби“, који сви означавају „сужањско поколење“.⁷ Реч „Славосерби“ претходно је користио филолог Павле Јозеф Шафарик, који је Јужне Словене делио на „Славосрбе“ грчке вере (Срби и Бугари) и „Славосрбе“ католичке вере (Далматинци, Босанци, Славонци и Хрвати).⁸ Наводно је и идеолог панславизма Јан Колар користио израз „Славосрби“.⁹ Шафарик и Колар су ту кованицу користили на вредносно

4 Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, (Zagreb: Institut za hrvatsku povjest, 1973), 81–82.

5 Starčević, *Pasmina Slavoserbska po Hrvatskoj*, 34–35, 55, 76, 88, 101–14; Gross, *n. d.*, 108.

6 Према: Tomislav Jonjić, „Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina“, *Pilar – Časopis za društvene i humanističke studije*, god. X (2015), br. 19(1)–20(2), 86.

7 Starčević, *Pasmina Slavoserbska po Hrvatskoj*, 102.

8 Gross, *n. d.*, 23.

9 Nevenko Bartulin, *The racial idea in the Independent State of Croatia: origins and theory*, (Leiden/Boston: Brill, 2014), 34.

неутралан начин. Међутим, када се 1868. године Старчевић укључио у полемику са присталицама Шафарика, Вука Караџића и Јозефа Добровског, он термин „Славосрби“ користи за ниподаштавање оних који су њиме тада били јасно означени и да исмеје оне који ту реч користе у науци.¹⁰ Поред тога, кованицу „Славосерб“ вођа праваша користи у политичкој борби да би жигосао своје идеолошке противнике у Хрватској (поборнике свесловенства, аустрославизма/југословенства и српства), али истовремено циља и на две државе и два народа: Србе и Србију (због конкурентске националне идеологије) и Русе и Русију (због пансловенства и подршке коју пружају Србима). Старчевић је веровао да „словенство може свршити само у руској држави или у савезу држава које би се сматрале ’руским ађутантурама и капуралиамаи’ и значиле би пропаст Хрвата.“¹¹ Зато је, како се сматра, са словенством Старчевић „раскрстио“ још давне 1852. године.¹²

С обзиром на ставове вође и идеолога праваша о Словенима, поставља се неколико питања: Одакле њихов интерес за Русију? Због чега су одлазили и шта су покушавали да постигну у највећој словенској земљи? На који начин? Какве резултате су постигли?

Први праваш који је ногом крочио на руско тло био је Еуген Кватерник, суоснивач странке, који је у Санкт Петербургу и Москви боравио 1858. године. Повезао се са Словенским комитетом покушавајући да уз њихову помоћ заинтересује Русију за хрватско питање. Тада се представљао као „Славо-Хрват“ који жели да се укључи у борбу „Славјанства“ против туђинске власти и уверавао петербуршког професора славистике и члана више друштва И. И. Срезњевског: „Имадем и знадем кључ, којим у рок само 14 данах – могло би се дигнути до 30.000 оружаних добро граничарских Хрватах“, а потом и „сав разјарени хрватски народ“ на устанак.¹³ Примљен је као руски „тајни политички агент у трговачкој (паробродарској) служби“.¹⁴ У

10 О тој полемици више: Mile Starčević, *Dr. Ante Starčević i Srbi*, (Zagreb: Matica hrvatska, 1936), 94–96.

11 Мисли се: ађутантуре и капларства. Ante Starčević, *Bi-li k slavstvu ili ka Hrvatstvu?*, (Zagreb: Hrvatska zastava, [1861]), 6, 9. Наведено према: Gross, *n. d.*, 130.

12 Gross, *n. d.*, 36; слично и: 71.

13 Ivan Očak, „Građa za povijest hrvatsko-ruskih veza u drugoj polovini XIX stoljeća“, *Historijski zbornik*, god. 19/20, 1966–1967, 380.

14 Ljerka Kuntić, „Kvaternik i njegovo doba (1825–1871)“, u: Eugen Kvaternik, *Politički spisi. Rasprave, govori, članci, memorandumi, pisma*, priredila Lj. Kuntić, (Zagreb: Znanje, 1971), 8.

руско држављанство прешао је 19. октобра 1858. године. Убрзо се разочарао у Русију, која није показивала намеру да Хрвате ослободи хабзбуршке власти, па је већ марта 1860. иступио из руског држављанства.¹⁵ У писму аустријском министру иностраних послова Рехбергу (J. V. von Rechberg), Кватерник је 12. јула 1860. написао: „у Русији сам морао осјетити мучно колебање славенске идеје какву сам себи створио, као и многи други из мога народа; и стећи увјерење да се Руси односе суставно непријатељски према мојој домовини и народу који је већином католички, и то због саме те једноставне околности! Јер су се Руси одлучили, мада пуни неповјерења, да ме приме и употријебе у корист мога народа и против Аустрије, не због љубави за славенство, већ потакнути страхом да не закажу пред хрватским народом, одбијајући првог Хрвата који је утекао њима; да би ме касније напустили утолико апсурдније, допуштајући да се компромитујем на све стране“.¹⁶ Кватерник се боравком у Русији ослободио неких својих неоснованих очекивања, али неке друге илузије, као што се види, наставио је да негује.

Током боравка у Русији Кватерник се уверио да ће она увек пре подржати православне балканске народе него Хрвате, као и да би Руси, ако би могли, источно питање решили пре свега у своју корист и у корист православља.¹⁷ Због тога је Кватерник 1860. године у поменутом писму грофу Рехбергу указао на оно за шта је сматрао да је за министра новост: „Покрет кршћана у Турској, што га организира Русија, супротан је интересу куће Хабсбург; одузима хрватској народности понајприје читаву турску Хрватску од Саве све до Неретве и Буне [...] а затим хрватску Босну између Босне и Дрине.“¹⁸ Трагајући даље за неким моћним савезником, Кватерник је постао агент пољске националне емиграције, сањајући „да ће уз Велику Пољску ускрснути и Велика Хрватска“.¹⁹ Ковао је планове о француско-пољско-хрватској политици, а 1864. године написао *Промеморију* пољској револуционарној влади, у којој закључује: „Напокон преостаје Русија. Тко не зна за њезина настојања у корист Срба, која дапаче иду тако далеко, да негирају нашу народност? Ах то српство,

15 Gross, *n. d.*, 36, 112.

16 Kvaternik, *n. d.*, 101.

17 Dragutin Pavličević, „Eugen Kvaternik o istočnom pitanju (1859–1868)“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Vol. 28, (Zagreb, 1995), 86–87.

18 Kvaternik, *n. d.*, 103.

19 Gross, *n. d.*, 115 и даље.

то је нож у гркљан мом народу! Доста је да се сетимо Пољака и како је Хрватска од Руса напрама српству прозвана 'Мала Пољска'²⁰. То сликовито поређење руске дипломате су поновиле педесет година касније, изражавајући сумњу у могућност трајног заједничког мирног живота Срба и Хрвата у једној држави, јер, сматрали су, „однос православне Србије и католичке Хрватске има много заједничког са пољским питањем“²¹. Подразумевало се – у односу на Русију.

Кватерник је каријеру окончао 1871. године, погинувши у романтичној авантури подбуњивања Крајишника у личком селу Раковица. Да је био стрпљивији, могао је учествовати у новом заокрету правашке политике. После руско-турских ратова 1876–1878. године и под утиском геополитичких промена које је донео Берлински конгрес, чијим одлукама су Србија, Црна Гора и Румунија територијално проширене и међународно признате, јавио се нови политички феномен: правашко „русифилство“. До Конгреса, пише Старчевић, „ми смо Русију мрзили свом снагом нашега срдца, од онда ми ју љубимо оном снагом и надамо се у њу.“²² Вођа праваша написао је тих година серију чланака, покушавајући да усклади своју мржњу према словенству са надом у Русију као могућу ослободитељку Хрвата од Хабзбурга. Да се није радило о начелном ставу него о тактичком потезу, види се из чланка у коме он каже: „Хервати, и млади и стари, дадоше се штовати и љубити Русију како-но су штовали и љубили Францезку Наполеона III, и како ће штоват и љубит без разлике сваку државу која помогне потлаченим народом.“²³ Ентузијазам праваша и надање да ће на таласу „словенофилства“ и Хрватска изронити међу независне државе трајали су од 1879. до 1887. године.²⁴ Тада је наступило повлачење Русије са Балкана и нови заокрет правашке политике.

Ако је Еуген Кватерник још крајем 50-их година 19. века схватио да у Русији ни хрватство ни католичанство не могу наћи подршку, шта је његовог идеолошког истомишљеника и борбеног праваша

20 Franjo Bučar, *Promemoriја Eugena Kvaternika*, (Zagreb: Matica hrvatska 1936), 41. Наведено према: Pavličević, *n. d.*, 90.

21 „Посланик в Србии министру иностранных дел.“ (Депеша № 9, 29/13 јануара 1915 г.), *Международные отношения в эпоху империализма: Документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг.*: Серия 3: 1914–1917 гг., Т. 7, ч. 1, редактор Ф. О. Ногович, (Ленинград: Госсозэконизд, 1935), 114.

22 Чланак из листа *Sloboda* од 9. јануара 1886. Наведено према: Gross, *n. d.*, 87.

23 Чланак из листа *Sloboda* од 21. фебруара 1886. Наведено према: Gross, *n. d.*, 87.

24 *Kronologija pravaštva. Povodom 150. obljetnice Stranke prava i 115. obljetnice smrti Ante Starčevića*, priredio Mladen Kaldana, (Zagreb, 2011./2012), 35.

Крунослава Херуца одвело у Русију 25 година касније и шта га је навело да ту проведе скоро цео свој живот?

Крунослав Херуц – „хрватски конзул у Русију“

Крунослав Херуц је рођен 1859. године у Крижевцима, а 1882. је завршио Филозофски факултет у Загребу.²⁵ Датум и околности Херуцове смрти нису утврђени, а последњи подаци о њему су из средине 30-их година 20. века.²⁶ Већ у гимназији привукла га је правашка идеологија, а током студија био је познат као „борбени старчевићанац“. Студентске године су му пружиле прилику да се упозна са бугарским студентима у Загребу, нарочито са „револуционарним демократом“ Илијом Миларовим. Херуцово радикално политичко опредељење показало се као препрека да се запосли као учитељ, па се посветио књижевном послу у Загребу. Имао је намеру да путује у Русију, што је два пута покушао преко Словенског добротворног друштва (Славјанское благотворителное общество) из Санкт Петербурга, али без успеха.²⁷ Због дељења антидржавне литературе међу Хрватима домобранима морао је у пролеће 1885. године да бежи из Аустро-Угарске.²⁸

Уточиште је нашао у Бугарској, где је имао познанике из студентских дана. Ту је „ступио у тајну бугарску организацију за уједињење Јужне Бугарске или Источне Румелије са Сјеверном Бугар-

25 Наводно је на крштењу добио име Стјепан. Касније се јавља као Крунослав. Његово име у Русији понекад пишу и као Крунислав, али презиме је увек Геруц. У Бугарској литератури наводе га као Крониславъ Херуцъ.

26 О Херуцу су писали: *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, приредио Josip Badalić, (Zagreb: Suvremena naklada, 1945); *Југословенски добровољци у Русију: 1914–1918, Зборник докумената*, приредио Никола Б. Поповић, (Београд, 1977); Ivan Očak, „Krunoslav Heruc, pobornik rusko-hrvatskih veza potkraj XIX i na početku XX stoljeća“, *Historijski zbornik*, XXXVII (1984), 139–163; Михаил Ващенко, *Хрватски консул. Обществено-политическая деятельность Крунослава Геруца в России в 1880–1930-е гг.*, (Saarbrücken: Lap Lambert Academic Publishing, 2012); Нинель В. Мелкадзе, „Крунослав Юрьевич Геруц: ‘Кавказский книжный кооператив’, ‘Государственная кавказская библиотека’, ‘Кавказское зерно’“, *Королєнківські читання* 2013, Ч. 2, (Харків, 2014).

27 Očak, „Krunoslav Heruc“, 140–143.

28 Mihail Vaščenko, „Krunoslav Heruc i promidžba velikohrvatske ideje u Rusiji. Nepoznata strana djelovanja ‘hrvatskog konzula’“, *Časopis za suvremenu povjest*, br. 2, 2011, 578; Badalić, „Uvod“, *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, 12.

ском“.²⁹ Према писању његовог анонимног биографа, Херуцу тамо „повјере важну мисију у којој је већи дио Румелије управо пред сам устанак пропутовао“.³⁰ Када је крајем 1885. избио рат између Србије и Бугарске „истакао се Херуц међу оним добровољцима, који су из јужне границе проти Турској као на крилима прелетјели на западну границу према Србији, учинили ту велике услуге редовитој војсци и први унишли у Пирот.“³¹ Служећи као ордонанс у одреду капетана Костадина Косте Панице истакао се енергичношћу и храброшћу, задобио поверење претпостављеног и на крају рата био одликован.³² Током првих дана рата био је главни новински посредник са Европом, која је вести из Бугарске тада примала углавном преко Загреба.³³ После пораза Србије у рату са Бугарском 1885. године одушевљење је захватило велики део хрватског политичког спектра, од бискупа Штротсмајера до Анте Старчевића.³⁴

Међутим, политичке трзавице у Бугарској нису се смиривале. Пошто је са својим пријатељима учествовао у пучу против кнеза Александра Батенберга 1886, Херуц је прогнан из Бугарске.³⁵ Писао је касније да су га „жандари и пристави честите стамболовске владе срамотно на скелу доћерали и на аустријску лађу турили.“³⁶ Његов претпостављени Коста Паница стрељан је 1890, због завере против владе. Бугарско-хрватска сарадња против Срба, очито, није почела са Антоном Павелићем и Ванчом Михајловим 30-их година 20. века. То је логично: интереси Хрватске и Бугарске су се одувек лако усклађи-

29 Stjepan Radić, „Hrvatski konzul u Petrogradu“, *Novosti*, 26. ožujka 1909. Наведено према: *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, 12. Херуц је вероватно био члан Бугарског тајног централног револуционарног комитета (Българският таен централен револуционен комитет, БТЦРК).

30 Чланак из листа *Sloboda*, br. 293, od 24. XII 1885. Наведено према: Оџак, „Krunoslav Heruc“, 144.

31 Radić, „Hrvatski konzul u Petrogradu“. Наведено према: *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, 12.

32 Йорданъ Венедиковъ, *История на доброволцитъ отъ сръбско-българската война – 1885 г. съ 13 картографически приложения и 25 портрети*, (София: Доброволческата Организация „Сливница“, 1935), 122, 123, 142, 148, 196.

33 Radić, *n. d.*, 12. Видети и: Светлозар Елдџров, *Нашият специален дописник съобщава. Хърватският кореспондент и доброволец Крунослав Херуц за България и българите*, (София: Военно издателство, 2005).

34 Gross *n. d.*, 237; Grgo Grbešić, „Od ilirskog pokreta i jugoslavenske ideje do neuralgičnih točaka u hrvatsko-srpskim odnosima u 20. stoljeću“, *Diacovensia* 21 (2013), 1, 93.

35 Badalić, „Uvod“, *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, 12.

36 Krunoslav Heruc, „Od Sofije do Odese“, *Hrvatska*, br. 80, 8. IV 1887. Наведено према: Оџак, „Krunoslav Heruc“, 146.

вали јер немају међусобних отворених питања, а обе земље претендују на територије и становништво на које и Србија. То се потврдило више пута, а најизразитије током два светска рата. Рани период сарадње два национална покрета против трећег остао је незапажен у српској историографији, можда и зато што Хрватска тада није постојала као држава, а правашки нису били посебно истраживани.

Кунослав Херуц, „[п]рогнан из Бугарске упутио се у Русију преко Одесе, гдје је имао силних неприлика као тобожњи ухода Стамбулова. Тешком муком доспио је у Москву, а послје велике и управо невјеројатне животне борбе пресели се тада у Петроград.“³⁷ Међутим, није Херуц доспео у Русију без икакве подршке. Још из Бугарске писао је канонику Фрањи Рачком, хрватском историчару и политичару, и молио га да се у вези са његовим одласком у Русију заузме код руских историчара и слависта Владимира Ламанског и Нила Попова.³⁸ Уместо очекиване „потпоре“, код Ламанског и његовог круга наишао је на „прогон“. Жалио се Рачком 24. октобра 1888. године: „Измислили су да сам кршћански Жидов и да сам аустријски шпијун. Како ћу се бранити?“³⁹ С обзиром на биографију – врло тешко.

Преписка Херуца и Рачког, који је, поред бискупа Штросмајера, био један од вођа конкурентске Народне странке, одвијала се годинама. Рачки је свакако знао за политичка убеђења Крунослава Херуца, који је из Русије писао за правашке листове *Слобода* и *Хрватска*.⁴⁰ Када је борба за националне интересе у иностранству била у питању, између праваша и народњака владало је сагласје, као и о многим начелним питањима. На пример, Рачки је, као и правашки, сматрао „да има и народ хрватски за законито и неостарело право својине на сав простор од Бојане до Дрине и Дунава.“⁴¹ С тим би се и Кватерник сложио, док би Старчевић имао само једну примедбу: да

37 Badalić, „Uvod“, *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, 12.

38 Рачки се од 1859. дописивао са руским филолозима, а 1884. године је пропутовао делове европске Русије и стекао познанства у научним и политичким круговима, о чему је и писао: Badalić, „Uvod“, *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, 9–11; Očak, „Građa za povijest hrvatsko-ruskih veza“, 381–390.

39 Očak, „Krunoslav Heruc“, 147–148. Иако је Херуц, како сам тврди, врло лоше прошао код Ламанског, Очак, иако то зна, пише да је он „учвршћивао везе с најпознатијим теоретичарима славјанофилства као што су свеучилишни професори слависти В. И. Ламански и Ј. А. Кулаковски и др.“ (?) Упоредети: *исто*, 152.

40 Očak, „Krunoslav Heruc“, 147. Литерарне осврте слао је у часописе *Smotra* и *Dom i svijet*.

41 Gross, *n. d.*, 45.

се граница помери до Бугарске. Бадалић примећује да је Рачки сваком приликом указивао на „потребу, да се и ми Хрвати на овом или оном попришту културне дјелатности угледамо на браћу Русе и настојимо се приближити радом, у своју корист, руској културној сфери.“⁴² Херуц је потпуно на том трагу када 1889. године пише Рачком: „ми морамо сами своје идеје овдје у Русији популаризирати, не смијемо скрстити руке, да ће се итко други за нас побринути. Да то узмогне да буде, треба нам се овдје најприје материјално учврстити, треба да имамо овдје неколико образованих и *посве независних људи*.“⁴³ Те године „независни“ Херуц добио је финансијску помоћ од Фрање Рачког.⁴⁴ Та чињеница је утолико значајнија ако се зна да Рачки ни новац ни препоруке није давао свакоме.⁴⁵

У почетку Херуц је у Петербургу становао у соби коју му је у својој кући уступио Висарион Комаров, уредник листа *Славянские известия*. Потом се, на препоруку Фрање Рачког, који је тим поводом писао председнику Словенског добротворног друштва грофу Игњатијеву, запослио као пословођа у књижари А. С. Суворина. Ту је научио књижарски посао и стекао пословне контакте, па је на Невском проспекту бр. 74 отворио „Руско-Словенски књижни магацин“ („Руско-славјанский книжны склад“), који се развио у самостално трговачко и издавачко предузеће. Прва средстава за сопствену фирму стекао је као сарадник разних руских издавача, а сматра се да је добио помоћ у износу од 500 рубаља од Словенског добротворног друштва.⁴⁶ Међутим, према једном чланку, који је марта 1917. године највероватније написао сам Херуц, Анте Старчевић је 1889. „у име странке права одпремио Славенскому благодтоном друштву у Петроград најпре извјестну своту новаца за оснуће свеславенске књижаре у Петрограду, а затим и поузданика, да шири руске књиге и руски језик на славенском југу.“⁴⁷ Поменути „поузданик“ би могао бити Марко Дошен, који је наредне године стигао у Санкт Петербург и са

42 Badalić, „Uvod“, *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, 9.

43 Očak, „Krunoslav Heruc“, 153. Нагласио Херуц.

44 Ващенко, *Хорватски консул*, 18.

45 На пример, одбијен је млади Стјепан Радић када је од Рачког, тада председника ЈАЗУ, тражио препоруку за пут у Русију. Видети: Miroslav Krleža, „Stjepan Radić na odru“, *Deset krvavih godina i drugi eseji*, (Zagreb: Zora, 1957), 258.

46 Jevgenij Firsov, „Lev Tuma in Krunoslav Heruc: Ustanovitelja in meceni jugoslovan-skih kulturnih društev v carski Rusiji“, *Anthropos* 1/4, (Ljubljana, 2005), 466.

47 „Braći Hrvatima i Slovencima u Rusiji“. *Jugoslavija-Югославия*, № 5–6, 27. mart 1917, 29–31.

којим је Херуц организовао пласман руских књига у Хрватску. Дошен је касније био и Павелићев поузданик.⁴⁸

У Санкт Петербургу Херуц је радио за часопис *Славянские известия*, у коме се бавио библиографијом и уређивао све теме везане за Хрвате, Србе и Словенце. На прослави поводом покретања часописа 1889. године одржао је и говор, у коме је, поред осталог, рекао: „Међу многобројним славенским народима и Хрвати имају своје мјесто. Ја, као Хрват, с гордошћу вас подсјећам да се и у мојој домовини развија славенски покрет, а обичан пук пјева стару пјесму: ‘Нек Бог поживи сјеверног брата’, а интелигенција, иако по славенском обичају, врло разједињена, под водством наших сјајних вођа, као што су Штросмајер и Старчевић, почиње схваћати да је једини спас у зближавању с великом и моћном Русијом... Хрвати су били стража Запада против Истока, (но) надам се да ће они постати стража Истока против Запада и чекам вријеме када ће се Хрвати с правом називати бастионом славенства.“⁴⁹ Из неких разлога Херуц том приликом није помињао специфичне Старчевићеве погледе на „словенску пасмину“ и улогу Русије у међународној политици.

Да би се боље „учврстио“ у руском друштву, Херуц је оженио Петербуржанку Љубов Тимофејеву.⁵⁰ Том приликом је прешао на православну веру, те се тако, како је касније рекао, „порусио“.⁵¹ Паралелно са решавањем егзистенцијалних проблема, Херуц се бавио и политичком пропагандом. У чланцима које је објављивао у руској штампи настојао је да у што лепшем светлу представи бискупа Штросмајера, док је шефа Странке права уздизао далеко изнад његових савременика, истичући: „Како Штросмајер на културном, тако се други племенити дјелатници на политичком плану, уздижу далеко изнад просјека наше троме интелигенције. [...] Старчевића се смјело може назвати ‘оцем домовине’. [...] Он је, на крају, извео хрватски народ из погубног, опортунистичког и уског национално-егоистичног

48 *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.-1945.*, (Zagreb: Minerva, 1997), 95–96.

49 Vaščenko, „Krunoslav Heruc i promidžba velikohrvatske ideje“, 579.

50 Badalić, „Uvod“, *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, 13; Očak, „Krunoslav Heruc“, 162. Презиме јој не наводе.

51 Ćiro Truhelka, *Uspomene jednog pionira*, (Zagreb: HIBZ 1942), 113. - Херуц је то саопштио свом партијском другу Трухелки, археологу и историчару, директору Земаљског музеја у Сарајеву, када су се 1899. срели у Москви. И другим Хрватима Херуц се у Русији нашао при руци – топло је дочекао и Стјепана Радића 1909. године.

смјера, указавши му да спас може доћи само у јединству с Истоком.⁵² Тако је Старчевић, шовиниста и расиста, добио месијански атрибут и био представљен руској јавности као русофил и противник хрватске националне искључивости!

Како је већ речено, у руску престоницу је 1890. стигао још један праваш – Марко Дошен.⁵³ Херуц га је запослио код себе у књижари, као ортака у послу.⁵⁴ Према подацима из *Hrvatske enciklopedije*, Дошен је у Русију стигао по партијском задатку – не каже се каквом.⁵⁵ Њих двојица су те године објавили књигу *Хорвати и борба их с Австријом*, коју је као аутор потписао руски публициста Михаил Филипов.⁵⁶ Дошен је написао предговор и поговор, под псеудонимом М. Д. Билайградский.⁵⁷ Вероватно је књигу написао сам Херуц, а Филипова су на неки начин приволели да је потпише. Када је ауторство у питању, индикативно је да као место издавања на корицама књиге стоји „Петроград“, а тако су руску престоницу у то време називали једино балкански Словени. Касније се појавила тврдња да је управо Херуц почео пропаганду да се 1914. године назив Санкт Петербург промени у Петроград.⁵⁸ Садржај књиге обилује детаљима из хрватске историје, што је могао да зна само стручањак или неко ко се школовао у Хрватској. Теме везане за Странку права и њене идеологе Старчевића и Кватерника заузимају знатан део књиге, а у прилогу су дати и саборски говори вођа прваша. Ради се, у ствари, о краткој историји правашке партије и пропагирању њене идеологије, што је прикриве-

52 *Славјанские известия*, бр. 1–2, 1889, 42. Цитирано према: Vaščenko, „Krunoslav Heruc i promidžba velikohrvatske ideje“, 580–581. Текст је потписан са: „Дописник *Славјанские известия*“. Као уредник рубрике Херуц га је објавио, а вероватно га је сам и написао.

53 Марко Дошен (1859–1944), заступник Странке права у Хрватском сабору 1913–1918. После рата прешао у ХРСС, био посланик у Народној скупштини, а потом се придружио усташама. Павелић га је послао у Бугарску као свог опуномоћеника за сарадњу са Ванчом Михајловим. Од 1942. био је председник Хрватског државног сабора. *Тко је тко и НДН. Хрватска 1941.–1945.*, 95–96.

54 У огласу за продају речника руског језика потписали су се као „Komisionari 'slavjanskago obščestva' Heruc i Dišen“. *Naša sloga*, br. 21, 22. maj 1890, 4.

55 Видети: Ващенко, *Хорватски консул*, 17.

56 Михаил Михајлович Филипов (1858–1903), руски писац, новинар, филозоф, популаризатор природних наука. Уређивао и издавао часопис *Научное обозрение*. Ништа што је радио нема везе са темом књиге коју је потписао.

57 М. М. Филиппов, *Хорвати и борба их с Австријом*, (Петроград, 1890). - Мирјана Грос, Стјепан Матковић и Михаил Ващенко сматрају да Филипов није аутор те књиге.

58 Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor*, (Zagreb: Prosvjetna nakladna zadruga, 1925), 44.

но насловом који сугерише знатно ширу тему. Сврха књиге је да у руским образованим круговима стекне разумевање, а можда и подршку, за правашке циљеве.

Ипак, утицај те књиге, као и других Херуцових текстова, тих првих година није могао бити велики, пре свега зато што ни њихов аутор није би значајна особа у руском друштву. Из Херуцовог писма Рачком 1888. види се да је он то и сам увиђао: „Није ли срамота да овдашња господа славенофили, осим 2-3, не схваћају славенофилство осим православља! О културном јединству нису они кадри ни мислити, камоли радити.“⁵⁹ То што је љутило Херуца осетио је касније и Стјепан Радић, када је боравио у Санкт Петербургу. Он се марта 1909. жалио у писму својој супрузи како му је професор Погодин казао да су „Хрвати и уопће Славени душмани и српски и руски, будући да ћемо се ми ето тући са Србима“.⁶⁰ Руски професор је у виду имао тада актуелну кризу услед анексије Босне и Херцеговине и аустроугарске претње ратом Србији. Погодин је код Хрвата учио јако антисрпско и антируско расположење, аустрофилију и борбени ентузијазам. Линије поделе у следећем рату већ су се назирале.

Херуц је схватио да као странац и католик (упркос промени конфесије!) неће моћи много да постигне уколико не оствари контакте са утицајним људима. Важан корак у том правцу учинио је 1908. када се запослио као библиотекар у Државној думи.⁶¹ То му је пружи- ло добру основу за даље позиционирање, па се те године нашао међу оснивачима петербуршког друштва Руско зрно (Русское Зерно), које је било посвећено унапређењу земљорадње и занатства – баш у јеку Столипинове аграрне реформе. У руководству тог удружења налазиле су се политички и друштвено утицајне особе: члан Државног савета В. И. Денисов, чланови Државне думе В. И. Стемпковски и Д. П. Марин, публициста А. А. Столипин (брат председника владе)⁶² и, међу њима, Херуц, као заменик секретара и члан кореспондентске

59 Писмо Херуца Рачком од 10/22. фебруара 1888. Наведено према: Оџак, „Krunoslav Heruc“, 152.

60 Оџак, „Krunoslav Heruc“, 157. Оџак професора наводи као „М. Погодина“. Међутим, Михаил Петрович Погодин умро је 1875. године. Радић је могао срести Александра Љвовича Погодина (1872–1947), руског историчара и слависту, који је касније емигрирао и био професор Београдског универзитета.

61 Оџак, „Krunoslav Heruc“, 156.

62 Александар Аркадијевич Столипин (1863–1925), новинар и политичар, брат Петра Столипина, председника владе (1906–1911) и аграрног реформатора.

комисије. Из удружења је иступио 1913, на сопствени захтев.⁶³ Било је то две године после убиства Петра Столипина и пропасти реформи, када му тај круг познанстава више није могао бити од неке користи. Осим бројних чланака објављених у Русији, поред осталог и у утицајним новинама као што су *Правительственный вестник* и *Известия*, Херуц је у годинама пред Први светски рат штампао и самосталне публикације које откривају да се, поред рада у Думи, упорно бавио и политичком пропагандом. Правашки концепт решавања националних питања Јужних Словена он је најпотпуније и најотвореније изнео 1914. у брошури *Свесловенство и Хрватска*.⁶⁴ Управо тада наступају нови, судбоносни догађаји.

Политичка борба Срба и Хрвата у Русији током Првог светског рата

Борба српске и хрватске државотворне концепције пренела се са Балкана на простор Руске царевине. Тамо је током Првог светског рата деловало неколико група званичних и незваничних политичких представника Срба, Хрвата и Словенаца: 1) представници српске владе (дипломате, официри, интелектуалци); 2) представници Југословенског одбора (политичари и интелектуалци – Хрвати); 3) представници посебних хрватских и словеначких интереса („Руско-хрватско друштво у част Крижанића“ и друга са њим повезана друштва, редакције, руски чиновници и бивши заробљеници Хрвати и Словенци).

Кључна особа при ометању дипломатских, војних и пропагандних напора представника Србије у Русији током Првог светског рата био је Крунослав Херуц: „Онизак, продоран, живахан, веома педантан плавшан с великом светлосмеђом брадом и веселим очима које провирују испод наkostenшених жутих обрва, који засипа неправилно изговореним речима“.⁶⁵ Њему су највећу могућу помоћ пружа-

63 Николай Васильевич Токарев, „Общество 'Русское Зерно' и распространение агрокультурных инноваций в Тамбовской губернии в период столыпинской модернизации“, *Грамота*, 2011, № 5, Ч. 3, 153–156; Ващенко, *Хорватский консул*, 35–37.

64 К. Ю. Геруц, *О Думской библиотеке. Несколько слов о задачах и об устройстве библиотеки Государственной Думы*, (Петроград, 1909); К. Ю. Геруц, *Всеславянство и Хорватия*, (Петроград, 1914). Видети и: Vaščenko, „Krunoslav Heruc i promidžba velikohrvatske ideje“, 583–584.

65 Мелкадзе, *н. д.*, 90.

ли Словенац Фердинанд (Лав) Тума (1883–1961) и широки круг њихових сарадника разних националности. Док је Херуцовој личности и делатности већ посвећен одређени број научних текстова, о Туми се зна далеко мање, али се и његов рад донекле може пратити кроз изворе и литературу.⁶⁶ Са српске стране политичку борбу су водили посланство у Петрограду и посланик Мирослав Спалајковић, Српски добровољачки корпус и генерал Михаило Живковић, конзулат у Одеси и конзул Марко Цемовић, војно представништво и пуковник Бранислав Лонткијевић. На пропагандном пољу деловали су изасланици српске владе, научници Александар Белић, Станоје Станојевић, Радован Кошутић, Милош Московљевић и Радослав Јовановић. Одређену улогу имали су и представници Југословенског одбора у Русији Анте Мандић, Франко Поточњак и Миливој Јамбришак.

До 1917. године представници Србије у Русији тежили су реализацији *Начертанија*. Крунослав Херуц и са њим повезана удружења и појединци опструирали су сваки програм уједињења Срба или Јужних Словена који би спровела Србија и ометали формирање Српског добровољачког корпуса Русији. Они су тежили очувању хрватске и словеначке посебности унутар или изван Хабзбуршке монархије, али свакако без заједнице са Србијом и Црном Гором. Руска влада је подржавала српске интересе све до Фебруарске револуције, када њена политика почиње да се мења, а моћ да нестаје. Од пролећа 1917. Србија се са програма уједињења Срба преоријентише на програм стварања вишенационалне државе Југославије.⁶⁷ Крфска декларација производ је и доказ тог заокрета. Али, њеним потписивањем није престао сукоб поборника два ексклузивна државотворна концепта, српског и хрватског. Та подела се током грађанског рата у Русији испољавала тако што су се Срби већински приклањали белим снагама, а Хрвати и Словенци црвеним. Напуштајући Добровољачки корпус група Хрвата и Словенаца је изнела разлоге за то: „желимо свим силама сарађивати победи наших идеала у редовима руске револуционарне армије [...] У рукама руске армије је сада судбина и слобода не само руског него и свих малених народа, с њеном

66 Видети, нпр: Firsov, *n. d.* - У Русији је уместо непопуларног имена Фердинанд радије користио име Лав.

67 О тим маневрима српске владе детаљније видети: Андрей Шемякин, „Первая мировая война. Рождение Югославии“, *Югославия в XX веке. Очерки политической истории*, (Москва: Индрик, 2011), 198–203.

победом добивају они све⁶⁸. Тиме се поново испољила прилагодљивост правашке идеологије, чију су главну снагу у Русији тада чинили ратни заробљеници Хрвати, које је координисала и усмеравала Херуцова организација.

Несумњиви показатељ пораста Херуцовог утицаја било је оснивање неколико удружења различитих, али сродних профила, на чији рад је посредно или непосредно утицао. Његов највећи успех било је формирање „Руско-хрватског друштва у част Крижанића“, чија је намена била културна сарадња Хрвата и Руса, али и помоћ заробљеним Јужним Словенима у Русији. Друштво је Херуц, заједно са хрватским исељеником, велетрговцем и власником московског кабаре-бара „Стрелба“ (кафешантан „Стрелба“) Иваном Гарапићем, новинаром Лавом Тумом и Чехом Сватоплуком Коничеком (користио псеудониме Стјепан Горски и Сперански), основао у Москви, 7. августа 1915. године.⁶⁹ У склопу друштва Крижанић налазило се и друштво Словенски разговори (Славянские беседи) које се бавило културно-просветном проблематиком.⁷⁰ Са руско-словачким друштвом Људевит Штур, чији председник је био дворјанин Л. М. Савелов, друштво Крижанић је у лето 1916. основало ново удружење – Словенско весеље.⁷¹ Са Херуцом се доводи у везу и друштво Славија (Славия), које је постојало током Првог светског рата, а које је он, наводно, замишљао као основу будуће велике Русије.⁷² Коничек и Гарапић су октобра 1915. у Москви основали и Друштво православних Чехословјана, које је као свој циљ прокламовало „враћање чешког народа православљу“ и „прихватање источно-славенског назора на

68 Декларација официра и ђака хрватске и словеначке народности што су иступили из Српског добровољачког пука, Одеса, V 1917, *Југословенски добровољци у Русији*, 261.

69 Подаци о тој дружини сакупљени су на основу: Dragovan Šepić, „Građa o radu istarskih predstavnika u jugoslavenskom odboru“, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, Vol. 11–12, No. (1966–1968), studeni 1968, 247; Оћак, „Krunoslav Heruc“, 158; Меморандум команданта Добровољачког корпуса Срба, Хрвата и Словенаца о инциденту групе официра Хрвата и Словенаца у корпусу, Одеса 23. IV 1917, *Југословенски добровољци у Русији*, 227; Војни архив, П. 16, К. 44, Ф. 1, д. 12, л. 75, Добровољачки корпус, Извештај генерала Михаила Живковића; Мелкадзе, „Крунослав Јуревич Геруц“, 90.

70 Firsov, *n. d.*, 468.

71 Исто, 470.

72 Л. Ф. Кацис и М. П. Одесский, „Славянская взаимность“: *Модель и топика. Очерки*, (Москва: Издательский дом „Регнум“, 2011), 129.

свијет“.⁷³ Биле су то пароле за руске уши, док су они своје стварно деловање отпочели телеграмом који су послали министру иностраних послова Сазонову, а у коме га моле „да предложи Србији нека повуче своју војску из оног дијела Македоније, који према уговору од г. 1912. припада Бугарској“.⁷⁴ Праваши су извукли неке поуке из ранијих неуспеха у Русији, али свој генерални курс нису мењали.

Сарадници друштва Крижанић су се 1915–1917. године оштро супротстављали деловању представника Србије и Југословенског одбора, а нарочито су настојали да осујете организовање Српског добровољачког корпуса. Главни разлог за то била је њихова намера да формирају сопствене „добровољачке легије“ у Русији.⁷⁵ Подстицали су и организовали бекства војника и официра из Добровољачког корпуса.⁷⁶ Да би то постигао, Херуц се повезао са неким официрима у корпусу, од којих су поименце познати: Вилим (Вилко) Марион, Гашпар Пекле, Јован Пишкулић, Стеван Батон, Драгутин Грујић, Драгутин Пичинић, Стјепан Супанц, Иво Жгајнер.⁷⁷ Према процени генерала Живковића, од укупно 250 официра Хрвата и Словенаца у корпусу, таквих је могло бити око 80.⁷⁸ Спрега политичара и војника довела је до продубљивања постојећих анимозитета у Добровољачком корпусу, нарочито између православних и католика. О тим збивањима постоји обиље објављене грађе и више научних студија.⁷⁹ Командант корпуса, генерал Живковић је јавио 12. де-

73 Paulova, *n. d.*, 169–170.

74 Исто, 170.

75 Мелкадзе, *н. д.* 92.

76 Видети: Горан Милорадовић, *Карантин за идеје. Логори за изолацију „сумњивих елемената“ у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1922)*, (Београд: Институт за савремену историју, 2004), 160–162; *Армија без господарства. От сербског к југославянском добровољачком корпусу в России во время Первой мировой войны. Сборник документов*, редакција Горан Милорадович, Алексей Тимофеев, Ярослав Вишняков, (Москва: РИСИ 2014), 55–57, 142–144, 167, 177–181, 220, 261–272; *Југословенски добровољци у Русији*, 158–160, 166, 191–192, 227–235, 243–244, 271.

77 Оџак, „Krunoslav Heruc“, 158; *Učešće jugoslovenskih radnih ljudi u Oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu u SSSR, Zbornik dokumenata i materijala*, редактор Милорад Симоновић, (Београд: Институт за савремену историју, Народна књига, 1979), 484, 490; *Југословенски добровољци у Русији*, 43–45, 229–231.

78 Меморндум команданта Добровољачког корпуса Срба, Хрвата и Словенаца о инциденту групе официра Хрвата и Словенаца у корпусу, Одеса 23. IV 1917, *Југословенски добровољци у Русији*, 234.

79 Војин Максимовић, *Споменица прве српске добровољачке дивизије: 1916–1926*, (Београд: Просвета, 1926); *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije: 1912–1918*, збра-

цембра 1916. српском посланику у Петрограду Спалајковићу: „Имам да Вам саопштим једну појаву, која прети да поремети сав рад досадањи у погледу стварања Добровољачког корпуса. Мислим на разгранату и организовану Аустро-Германску шпијунажу у Русији. По казивању члана Југо-Словенског комитета Др. Поточњака, Вама је позната акција, коју су против скупљених и организованих добровољаца дуго времена водили: Геруц, Тума и други.“⁸⁰ За Херуцовог сарадника Вилима Мариона утврђено је касније да је Италијан, па је враћен у заробљеништво.⁸¹ Тиме није спречено даље роварење италијанског конзулата у Русији и његових повереника против Добровољачког корпуса, о чему је генерал Живковић обавестио посланика Спалајковића.⁸²

За деструктивни рад у корпусу настало је плодно тло када је, по жељи цара Николаја II, почела принудна мобилизација заробљених Југословена и њихово слање у добровољачке јединице. Организовани отпор српским официрима, који су настојали да од њих створе војску, водио је екалацији сукоба. Херуц и Тума су о томе писали председнику руске владе Борису Штирмеру: „нечувено понашање српских официра навело је, на крају, део добровољаца на отворено непокоравање и 23. овог октобра, на тргу пред железничком станицом, две чете су се побуниле. Истог дана, у другој чети присилно мобилисаних добровољаца Јужних Словена, неки су, ради протеста против терора, повикали 'Ура!' Францу Јозефу и 'Доле краљ Петар!' Стражи је наређено да дејствује бајонетима, што је резултирало са

li in uredili: Ernest Turk, Josip Jeras, Rajko Paulin, (Ljubljana/Maribor: Samoza-ložba sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije, 1936); Александар Д. Бурић, *Ка победи. Ратни дневник*, (Београд: Геца Кон, 1938); *Југословенски добровољачки корпус у Русији: прилог историји добровољачког покрета: (1914–1918)*, учествовали у обради Илија Јовановић, Стеван Рајковић, Вељко Рибар, (Београд: Војно дело, 1954); *Југословенски добровољци у Русији; Армија без государства*; Милан Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914–1918)*, (Ново Милошево/Београд: Банатски културни центар/ Радио-телевизија Србије, 2014).

80 ВА, П. 16, К. 44, Ф. 1, д. 12, лл. 69–70, Добровољачки корпус, Извештај генерала Михаила Живковића.

81 Paulova, n. d., 221–223.

82 Поверљиви извештај команданта Српског добровољачког корпуса генерала М. Живковића српском посланику у Русији М. Спалајковићу о италијанским активностима против Корпуса, 1. фебруара 1917. г. Одеса, *Армија без государства*, 218–221.

13 мртвих и мноштвом теже и лакше рањених.⁸³ Друштво Крижанић издало је меморандум о нередима у Српском добровољачком одреду у коме се, поред осталог, тражи да се престане са слањем заробљеника у Добровољачки корпус, да се јединица преименује у југословенску и да се команда повери руским официрима.⁸⁴ Да је тај покушај успео, корпус би се нашао потпуно ван утицаја српске владе и изгубио би своју сврху.

Тенденциозно тумачење сукоба у Добровољачком корпусу, које је први изнео Херуц, продрло је, с временом, у есејистику и научну литературу, никада не изгубивши свој национално-интегришући смисао и политичку употребљивост. Поводом смрти Стјепана Радића, Мирослав Крлежа је 1928. године написао: „У Одеси је почело. У крвавој Одеси, у 'Канатном заводу', где се масакрирало en masse и гдје су покапајући мртваце рекли оном гробару, да не треба да знаде тко су ти људи, 'јер су то Хрвати'. У Одеси се је клало, тамо су пучале кости и тамо се давили утопљеници, и само 23 октобра 1916 устријељено је тринаест Хрвата послје буне на Куљиковом пољу.“⁸⁵ Крлежина емотивна интерпретација послужила је касније историчару Ивану Очаку да понуди своје виђење истог догађаја: „Дискриминацијски односи постигли су врхунац кад је у ноћи 30. листопада 1916. дошло до масовног линча, те је убијено 13 Хрвата добровољаца, а много њих рањено. Крлежа је те догађаје назвао 'Одески покољи' у 'Канатном заводу'.“⁸⁶ Очак је тиме додатно деформисао слику догађаја. Код њега се већ ради о „ноћном линчу Хрвата добровољаца“, иако нису страдали само Хрвати, није се догодило ноћу већ ујутру, није био у питању линч и није се десило 30. октобра. Ипак, круг се затворио: Херуцова пропагандна смицалица нарасла је до историјског мита, који је добио и научну верификацију.

Како је и зашто дошло до тих погибија објашњава се у извештају руске истражне комисије, који се може сматрати најпоузданијим од доступних извора. Истрага је утврдила следеће: услед гласина о великим губицима Прве добровољачке дивизије у Добруци, које су ширила три војна бегунца, војници 4. чете 5. пука Друге до-

83 Письмо Л. Тумы и К. Геруца на имя министра иностранных дел Б. В. Штюрмера о столкновениях в корпусе, 31 октября 1916 года, *Армия без государства*, 143.

84 Очак, „Krunoslav Heruc“, 159.

85 „Stjepan Radić na odru“, *Književnik*, god. I, br. 6, septembar 1928, str. 193–203. Наведено према: Krlježa, *n. d.*, 275.

86 Очак, „Krunoslav Heruc“, 159.

бровољачке дивизије стациониране у Одеси нису одговорили на поздрав свог команданта подпуковника Милошевића (Србина из Србије) и одбили су „српски“ доручак. „Када је дежурни официр подп[оручник] Турина (Хрват заробљеник) питао зашто људи нису одговорили командиру батаљона, они су изјавили, да је 'то српски поздрав, а ми смо аустријски војници; ми смо се заклели Францу Јозефу'. Затим су се разлегли повици: 'Живела Аустрија!', 'Доле краљ Петар!' Подп[оручник] Турина је, желећи да похвата коловође, покушао да изведе чету из касарне, али његове наредбе нису извршене. Тада је тај официр позвао наоружани одред из суседних 1. и 2. чете ради обезбеђења оружја и хапшења коловођа. То је довело до жестоког окршаја, при чему су убијена 2 Хрвата и 1 Србин, тешко су рањена 2 Хрвата, лако су рањена 4 Хрвата и 1 Србин; изгажено је током гужве на степеницама 9 Хрв[ата] и 1 Словенац, укупно 20 људи (Извештај истражне комисије).⁸⁷ Пуцњава није било: неки су убодени бајонетима прилоком покушаја да приђу оружју, други су изгажени током пометње.⁸⁸

После тих догађаја Херуц, Тума и њихова дружина имали су обиље материјала за даљу дискредитацију и деморализацију Добровољачког корпуса путем гласина које су ширили и листова које су издавали. На руку су им ишле и ратне околности: пораз у Добруци, велики српски губици у Битољској операцији, Фебруарска револуција, растројство руских институција и армије... Српски конзул Марко Цемовић је априла 1917. телеграфисао Пашићу: „Познато друштво Крижанић нашој одеској организацији наноси опасне ударце – ми имамо широко поље за националан рад у Москви и императивну потребу да одмах тамо отворимо Консулат.“⁸⁹ Врло слично је описивао стање и хрватски члан Југословенског одбора Франко Поточњак, који је опажао да су се Југословени-католици у Русији груписали насупрот Срба

87 Рапорт генерал-лейтенанта С. Д. Чистякова главнокомандующему армиями юго-западного фронта Генералу от кавалерии А. А. Брусилову, 9 января 1917 г., *Армия без государства*, 173. - У документу се погрешно наводи име потпоручника као „Турика“. У питању је Оскар Турина из Краљевице.

88 Рапорт начальника одесского военного округа генерала от инфантерии М. И. Эбелова главнокомандующему армиями юго-западного фронта генералу от кавалерии А. А. Брусилову о столкновениях в корпусе, 27 октября 1916 г., *Армия без государства*, 147.

89 Архив Србије, МИД, ПО, 1917, Ф. IX, д. III, 213, Генерални конзул Краљевине Србије у Одеси Марко Цемовић министру иностраних дела Николи Пашићу, 10. април 1917.

и да има „Хрвата у вези са Супилом и агент-провокатера, дјејствујући код руске владе створити: заробљенички хрватски корпус и пропагирати идентично независну Хрватску са Словеначком.“⁹⁰

Ти „агенти-провокатори“ су на руску владу утицали преко Словенског добротворног друштва, путем кога су били у контакту са Министарством иностраних дела, а унутар кога „[н]ајјаче очитоваху се славофилске тенденције у т.зв. 'статистичком одјељењу', т.ј. департменту, којем је било специјално повјерено, да води рачуна о приликама у Аустрији, да спрема информације за будућу мировну конференцију, а исто тако и пројекте о разграничењу с њоме. [...] Поузданици Статистичког одјељења бијаху од Југославена Крунослав Геруц и његови људи“.⁹¹ Сматра се да су они утицали да је Статистичко одељење Министарства иностраних послова против „уједињења католичких Хрвата и Словенаца с православним Србима и настојало отежати и онемогућити дјеловање Југославенског одбора подржавајући групе Геруца, Гарапића и Туме“.⁹² Поред тога, имали су Херуц и другови довољно јаке везе у Министарству унутрашњих дела да је њиховим посредовањем учињена „чешком водству у Петрограду, које је радило у уској вези са дром. Мандићем, она срамотна понуда, позната већ и у јавности, да се чешки и југославенски заробљеници употребе као уходе за руску полицију“.⁹³ Такву понуду, која је имала и свој финансијски део, није могао да пружи било ко. Због свега тога генерал Живковић је сматрао да су Херуц, Тума и остали били у двострукој служби: најпре аустроугарског министарства спољних послова, а потом и „германофилског“ председника руске владе Штирмера и његовог министра унутрашњих послова Протопопова.⁹⁴ Утолико пре јер су Херуц и Тума ту везу енергично и детаљно порицали у својим новинама.⁹⁵

90 Franko Potočnjak, *Iz emigracije II*, (Zagreb: M. Breyer, 1919), 51. - Франо Супило, члан Југословенског одбора, идеолошки је био праваш и против уједињења са Србијом.

91 Paulova, *n. d.*, 152–153.

92 Šerić, *n. d.*, 232.

93 Paulova, *n. d.*, 170 и даље.

94 О томе више: Војни архив, П. 16, К. 44, Ф. 1, д. 12, лл. 69–70, Добровољачки корпус, Извештај генерала Михаила Живковића; Меморндум команданта Добровољачког корпуса Срба, Хрвата и Словенаца о инциденту групе официра Хрвата и Словенаца у корпусу, Одеса 23. IV 1917, *Југословенски добровољци у Русији*, 227–228.

95 Видети: „Pamflet generala Živkovića“, *Jugoslavija-Југославия*, № 7–8, 3. VII 1917, 44–46; „Krokodilske suze“, *isto*; Л[ав] Тума, „Письмо генералу Живковичу“, *isto*, 47–48. - Тумин текст је, очито, намењен руском читаоцу.

Херуцов сарадник Тума је септембра 1915. основао друштво Југославија и од октобра 1916. до септембра 1917. године издавао часопис *Jugoslavija-Югославия. Organ Slovencev*. Гласило је за заробљенике било бесплатно, објављивало је текстове на словеначком, руском и хрватском језику, а као уредник се потписивао Чех Антон Микш.⁹⁶ Уређивачка политика била је у складу са Херуцовим схватањима. У часопису је изашло више чланака у којима се отворено или прикривено води полемика са генералом Живковићем, што је повремено ескалирало у агресивно агитовање против Добровољачког корпуса и српске владе. Интересантно је да се на страницама *Југославије* марта 1917. појавио чланак „Браћи Хрватима и Словенцима у Русији“ писан тзв. кориенским правописом, (какав је користио Анте Старчевић - Стари), а потписан псеудонимом „Стари Хрват“. Вероватно је аутор текста био сам Херуц, јер се у њему директно промовишу правашка идеологија и вође, укључујући историјске реминисценције и помињање Словенаца и Хрвата као да се ради о једном народу (правашки су Словенце сматрали „алпским Хрватима“). Најзад, у тексту се износе детаљи о оснивању Херуцове књижаре у Санкт Петербургу које је једино он сам могао да зна.⁹⁷

Са Херуцом и Тумом виšekратне контакте имао је и Анте Мандић, представник Југословенског одбора у Петрограду, али је њихов однос био напет: „Нападали на мене, што сам радим, што се с њима не савјетујем и да им све приповиједам *post factum*; они су се тужили на моју тактику: Русе ваља по глави тући, да разумију штогод и они ће шкандалима постићи оно, итд. Тума је говорио из наивности и жеље да суради; Геруц је имао посебне мотиве. [...] Ја ћу их држати под оком“.⁹⁸ Да би помогла посланству у пропагандном раду, српска влада је током јесени 1916. године у Русију послала слависту Александра Белића и историчара Станоја Станојевића. Они су одржали бројна предавања на Петроградском универзитету, као и за ширу публику, и објавили по неколико публикација и новинских чланака. О Белићевим предавањима одржаним децембра 1916. у просторијама друштва Саборнаја Русија (Саборная Россия), српски научници су известили председника владе Николу Пашића: „У дискусији су међу другима учествовали и Геруц, Хрват, и Тума, Словенац. Они обојица,

96 Firsov, *n. d.*, 471.

97 „Браћи Хрватима и Словенцима у Русији“, *Jugoslavija-Югославия*, № 5–6, 27. III 1917, 29–31.

98 Писмо А. Мандића А. Трумбићу од 4. марта 1916, Šepić, *n. d.*, 247.

и ако су признали такође да је једини спас у уједињењу и у слободи свих Јужних Словена, покушали су да нарочито истакну, како треба узети гаранције да не буде хегемоније н.пр. српске и сл. Наравно, све је то речено тек узгред и овлаш, али нама је јасно откуда то иде. [...] Ми смо у разговору и у Министарству Спољних Послова скренули пажњу на те људе (нарочито г. Прекланскоме), али не изгледа да они осећају сву тежину њиховог неваљалства. Зато их треба тући на самом терену.⁹⁹ Али, то више није било лако.

Одавно је констатовано за Херуца да „[њ]егов политички назор бијаше мјешавина славјанофилства и франковачке идеологије.“¹⁰⁰ Словенофилство је било атрактивна амбалажа у којој је Русима „продавао“ правашку идеологију у франковачком издању. То делује апсурдно, али је ипак давало солидне резултате – словенофилством и југословенством легитимисана је правашка идеологија: „У политичким круговима и у друштву заклињао је он све Русе, да не жртвују Хрвате и Словенце Србима, који ће им се зато одужити црном незахвалношћу, да заштите Хрвате од српског шовинизма и национализма, да ће Хрвати бити Русима за то захвални и највјернији савезници.“¹⁰¹ Да их убеди, на располагању је имао пуних тридесет година, а време није губио. Почетком 1916. Анте Мандић је из Петрограда писао Хинку Хинковићу у Лондон „да се разни Геруци и Туме не би усудили никад иступати официјално и бранити Хрвате и Словенце од 'српског насиља', кад не би знали да ће то једноме или другоме бити мило, те да имаду за собом дио руске јавности.“¹⁰²

С друге стране, српске снаге у Петрограду биле су деморалисане и дезорганизоване. Професор Милош Московљевић, који је септембра 1917. стигао у Петроград да од Белића преузме вођење Српског института, у дневнику је бележио своје утиске. Сматрао је да Мирослав Спалајковић није био одговарајућа особа за посланика у Русији и да је својим негативним ставом о Фебруарској револуцији утицао да Станоје Станојевић напусти Петроград. У том Московљевићевом мишљењу одражавају се његова социјалистичка уверења и симпатије за револуцију. Међутим, много је важније то што Александар Белић није био у добрим односима са славистом Радованом Ко-

99 Горан Милорадовић, „Борба за душе: српска пропаганда у Русији 1916. године“, *Историјске свеске Андрићевог института*, бр. 14, фебруар 2015, 21.

100 Paulova, *n. d.*, 44.

101 *Исто*.

102 Писмо А. Мандића Х. Хинковићу од 13. јануара 1916, Šepić, *n. d.*, 291.

шутићем и др Радославом Јовановићем, са којима је требало да утиче на руске академске кругове. Поврх тога, Московљевић је увидео да су секретари посланства Јеврем Тадић и Михаиловић били у сукобу са другом двојцом секретара – Фотијем Станојевићем и Миланом Ненадићем, док са петим службеником, М. Димитријевићем, нико од њих није ни говорио. У Српском институту затекао је само бившег аустроугарског официра Латинчића и „секретарицу“ Марију Константиновну, јер је Белић био у Одеси.¹⁰³ Мало тога су они могли да учине против бројних, организованих и већ дубоко укорењених противника. А само три године раније, српски представници, предвођени управо Белићем, у Русији су потпуно поразили Бугаре у пропагандном рату око Македоније.¹⁰⁴ Узрок драстичног преокрета лежи у растројству српских институција после пораза 1915. године. Ипак, иако је српски државни апарат био разбијен, а елита проређена и деморалисана, борба је и даље вођена.

Да би се парирало Херуцовој дружини и њеном раду, под покровитељством српског конзула Цемовића у Одеси је 17. априла 1916. покренут часопис *Словенски југ*. Лист је уређивао Милован Митричевић, а за њега су писали Марко Цемовић, Александар Белић, Милан Прибићевић, Милош Тривунац, Анте Ковач, Драгиша Живковић и други. Херуц и Тума су октобра 1916. одговорили својим часописом *Jugoslavija-Југославија* који су издавали у Петрограду, а у коме су текстови ретко кад потписивани именом и презименом. Најзад, октобра 1918, Привремени југословенски народни одбор у Русији покренуо је лист *Уједињење*, који је, у складу са политиком српске владе, уређивао Милош Московљевић. Излазио је на српском језику (на ћирилици) и словеначком (на латиници) у Чељабинску, а потом у Краснојарску, под покровитељством српског конзула у Сибиру Јована Миланковића. Марта 1919. променио је назив у *Југословенско уједињење* и тада га је уређивао Мирко Јовановић. Био је намењен организовању и политичком информисању Јужних Словена, заробљеника у Русији, добровољаца и избеглица из Србије. Насупрот њему, појавио се лист *Југославјанин – Орган југославјанской комиссии в России*, који је деловао на политичкој платформи „дисидентског“

103 Милош Московљевић, *У великој руској револуцији. Дневничке белешке*, приредио Момчило Исић, (Београд: ИНИС, 2007), 57–58, 60, 63–64.

104 Никита Гусев, „Руски 'фронт' борбе за Македонију: Срби и Бугари у Петербургу 1912–1913. године“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2, 2015, 77–95.

покрета, био под покровитељском чешке организације у Русији и излазио током 1918. и 1919. године.

У једном тренутку, уочи Фебруарске револуције, 10. јануара 1917, команда Српског добровољачког корпуса тражила је од главног начелника Московског војног округа Мразовског да против Херуца и његове дружине поведе истрагу, али је захтев остао без одговора.¹⁰⁵ Нарасло револуционарно расположење, а потом и царева абдикација 2. марта 1917. паралисали су надлежне руске институције. Међутим, то је водило у нове, још оштрије облике борбе. На Видовдан, 15. јуна 1917. године, 14 одабраних подофицира и војника штапске (комитске) чете у Добровољачком корпусу Срба, Хрвата и Словенаца кришом је из Одесе отпутовало за Петроград. Сви су били Срби из Босне и Херцеговине, а одвео их је руски официр српског порекла Липовац, син генерала Јована Поповића-Липовца. Ангажовали су их високи руски војни и политички кругови да ликвидирају Лењина и његове сараднике. Срби су то прихватили из убеђења, не желећи да узму понуђени новац. При том су намеравали да „успут“ пошаљу „на онај свет“ и Херуца и Туму, али – за свој рачун. У то су, изгледа, били упућени посланик Спалајковић, генерал Живковић, др Анте Мандић и други. Међутим, након руског пораза у Галицији почетком јула 1917. године покушај је изгубио смисао, па су атентатори одустали.¹⁰⁶

Као што се из изложеног види, траг деловања правашке политичке и обавештајне организације у Русији може се континуирано пратити до Октобарске револуције и грађанског рата. Крунослав Херуц је преживео рат и запослио се као библиотекар на Кавказу, који је био ван домаћаја большевика. Тамо се бавио продајом књига, организовао друштво Кавкаско зрно (Кавказское зерно), Тифлиску градску задругу „Огород“ (Тифлисская городская кооператива „Огород“), Тифлиско пољопривредно друштво „Церера“ (Тифлиское сельско-хозяйственное общество „Церера“), писао о библиотекарству, основао Кавкаску књижну кооперативу, а наводно је био и директор Кавкаског библиографског института.¹⁰⁷ Последњи подаци о њему су из

105 *Армия без государства*, 144, 267. О томе више: РГВИА, Ф. 2000, Оп. 16, д. 2156, л. 9.

106 Три документа о тим догађајима објављена су у: Vladimir Koščak, „Prilog za historiju 1917. godine“, *Historijski zbornik*, god. X, br. 1–4, 1957, 131–136.

107 Očak, „Krunoslav Heruc“, 162; Мелкадзе, *н. д.*, 93–96.

писма које је 1934. године упутио Надежди Крупској.¹⁰⁸ Тачно место и датум његове смрти није, за сада, утврдио ниједан истраживач.

Постоје, међутим, неки подаци о његовој породици. Херуцов старији син, штабни капетан Георгиј (Јурај) Геруц (Георгий Круниславович-Стефанович Геруц) био је ожењен Евфимијом Михајловном Колосовом. Током јуна и јула 1918. налазио се у редовима Црвене армије, али је септембра 1919. прешао на страну белих. Код њих је био начелник обавештајног одељења Селецког фронта, а касније и Железнодорожног рејона. Бољшевици су га ухватили и стрељали 1920. у околини Архангелска.¹⁰⁹ За свог млађег сина Бориса, Крунослав Херуц је веровао да је погинуо 1919, а млађа кћи Зинаида погинула је у земљотресу у грузијском граду Гори, новембра 1919. године. У писму које је Крунослав Херуц 14. децембра 1920. послао свом брату Луки у Крижевце пише да му је жива само старија кћер Марија.¹¹⁰ Ипак, лоза Херуца није угашена тим погибијама: после Другог светског рата на списку становника Волгограда пет особа је носило то презиме, од којих је двоје имало очество Круниславович.¹¹¹ С обзиром да се међу њима налазе Борис Круниславович и Крунислав Борисович, јасно је да је млађи син ипак преживео ратове и друге недаће и добио сина, кога је назвао по свом оцу пустиловног духа.

Закључак

Током друге половине 19. века вође хрватске Странке права показују амбивалентно интересовање за Русију: с једне стране оштро одбацују „словенство“ као елемент свог погледа на свет и боре се против српског државног и националног програма, а с друге стране настоје да за своје политичке циљеве искористе моћ руске империје. У контексту у коме су се преламале тежње четири главна чиниоца: Русије, Србије, Аустроугарске и Хрватске, такав приступ водио је идеолошким и политичким противуречностима. Странка права је током времена изградила своје неформално повереништво у Русији, које је водио Крунослав Херуц. У околностима Првог светског рата то пове-

108 Ващенко, *Хорватски консул*, 84.

109 С. В. Волков, *База данных «Участники Белого движения в России» на январь 2016*, Буква Г, 158, датум приступа 6. 4. 2017, http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/pdf/Uchastniki_Belogo_dvizhenia_v_Rossii_04-G.pdf.

110 Оџак, „Крунослав Херуц“, 162.

111 *База жителей Волгограда*, датум приступа 14. 2. 2017, <http://nomerorg.info/jitelivolgograd/>

реништво је нарасло у мрежу међусобно повезаних организација које су одиграле вишеструко значајну улогу: осим снажне афирмације ексклузивно схваћених хрватских националних интереса, помагале су аустроугарској и италијанској дипломатији у борби против интереса Србије, коју су праваши доживљавали као свог главног непријатеља. Такву улогу омогућиле су им бројне друштвене и политичке везе које су развиле унутар институција руског друштва и државе.

Иако су кључни људи српских војних и политичких представништава у Русији лоцирали жариште непријатељског рада, у почетку нису увиђали пуну дубину и комплексност врло бројних и међусобно повезаних група, организација, институција и појединаца. Главни разлог лежи у томе што су после слома Србије 1915. године њене институције и друштвена елита били растројени и деморалисани, раздирани сопственим слабостима и без јасне идеје-водиље. Принудни заокрет од идеологије српске националне интеграције ка југословенству, који се догодио 1917, није елиминисао српско-хрватске супротности, него је само изменио амбијент у коме се оне испољавају. Када су се српски представници суочили са резултатима непријатељског рада, могли су само да региструју његове ефекте и главне личности, али не и да га спрече.

Против Херуцове дружине легалним путем ништа се није могло предузети без сагласности руских власти, чији цивилни и војни представници често нису увиђали карактер деловања добро организоване и агилне групе, а неретко су и сарађивали са неким њеним члановима. То је представнике Србије наводило на радикализацију метода у борби са многобројним и вешто прикривеним непријатељима, што је дискредитовало сам концепт национално мешовитих добровољачких јединица као језгра будуће заједничке државе. Главна препрека да службена Русија разуме са чим се суочавају и она и Србија била је спретна камуфлажа словенофилском реториком коју је главни координатор мреже утицаја Крунослав Херуц промишљено и обилно користио. „Словенска узајамност“ се у његовим рукама претворила у ефикасно средство за реализацију правашког политичког програма и ширење утицаја кроз руске институције, укључујући министарства иностраних и унутрашњих послова. Највећи отпор правашима у Русији пружили су руски научници, филолози и историчари, који су боље од политичара разумели националне односе на Балкану.

Међусобне политичке борбе Срба, Хрвата и Словенаца, које су током Првог светског рата на тлу Русије буктале пуним сјајем, биле су већ тада пригушиване агитацијом и силом. Међутим, пренеле су се у Краљевину СХС/Југославију и умногоме обележиле њену историју. Нова држава борила се против посебних национализама својих све бројнијих народа безуспешно покушавајући да наметне нову службену идеологију – југословенство. Базична супротстављеност политичких интереса Срба и Хрвата, два народа која су претендовала на улогу „Пијемонта“ Јужних Словена и изградњу велике и снажне националне државе, упркос тактичком позивању на аустрословенство/југословенство и свесловенство, довела је до немогућности да Југославија постоји најпре као демократска држава, а потом и као ма каква држава.

Мала група пустолова, предвођених предузимљивим, интелигентним, талентованим и идеолошки изграђеним лидером, успела је да у околностима кризе током Великог рата наметне своје виђење односа међу словенским народима не само делу руске јавности него и да освоји симпатије појединих државних службеника и друштвено утицајних особа. Херуца није омело ни то што су га многи у Русији сматрали аустријским „уходом“, „агентом“, „шпијуном“. Од почетка борбе са представницима конкурентског политичког програма његова дружина је, захваљујући, поред осталог, и подршци аустроугарске и италијанске дипломатије, увек била корак испред противника, успешно парирајући институцијама двеју држава – Србије и Русије.

Догађаји, појаве и процеси, који су истраживани у овом чланку, у српској историографији су деценијама били запостављани или су обрађивани парцијално и узгред, док су у југословенској науци третирани у идеолошки контролисаној оквиру. Пуни смисао међусобне политичке борбе Срба и Хрвата која се водила на тлу Русије, њена комплексност, слојевитост, утемељеност у међународна збивања и процесе, као и њен далекосежни значај, упорно су измицали истраживачима. Главна препрека извођењу закључака о природи и сврси Југославије била је сама идеологија југословенства и у складу са њом вођена политика. Њен императив било је избегавање да се поставе осетљива питања о међунационалним односима и критикује догма по којој је Југославија настала као „вековна тежња њених народа“.

Бројни документи и чињенице показују да је нова држава настала као изнуђено решење, компромис и импровизација у околностима када су друга средства била исцрпена, а контекст захтевао ра-

дикална решења. Иронијом историје Југославију су створили српски радикали и хрватски праваши. Дуготрајна међусобна борба заступника конкурентских државотворних програма Срба и Хрвата ненадано је пресечена када су, упућујући изазов целом дотадашњем поретку, на историјску сцену ступиле нове снаге: комунистичка идеологија и совјетска држава.

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Србије. МИД, ПО, 1917, Ф. IX, Д. III, 213.
- Војни архив. П. 16, К. 44, Ф. 1, д. 12, л. 75.

Објављени извори

- *Армија без государства. От сербског к југославијанском добровољеском корпусу в Росии во время Первой мировой войны. Сборник документов*, редакција: Горан Милорадовић, Алексеј Тимофеев, Ярослав Вишняков, Москва: РИСИ, 2014.
- Геруц, К. Ју. *Всеславијанство и Хорватија*. Петроград, 1914.
- Геруц, К.Ју. *О Думској библиотеке. Нескільки слов о задачах и об устройстве библиотеки Государственной Думы*. Петроград, 1909.
- Ђурић, Александар Д. *Ка победи. Ратни дневник*. Београд: Геца Кон, 1938.
- *Југословенски добровољци у Русији: 1914–1918, Зборник докумената*, приредио Никола Б. Поповић. Београд: Удружење добровољаца 1912–1918, 1977.
- Kvaternik, Eugen. *Politički spisi. Rasprave, govori, članci, memorandumi, pisma*, priredila Lj. Kuntić. Zagreb: Znanje, 1971.
- Koščak, Vladimir. „Prilog za historiju 1917. godine“. *Historijski zbornik*, god. X, br. 1–4, 1957, 131–136.
- Максимовић, Војин. *Споменица прве српске добровољачке дивизије: 1916–1926*. Београд: Просвета, 1926.
- *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije: 1912–1918*, zbrali in uredili: Ernest Turk, Josip Jeras, Rajko Paulin. Ljubljana/Maribor: Samozaložba sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije, 1936.

- *Международные отношения в эпоху империализма: Документы из архивов царского и Временного правительства 1878–1917 гг.*, Серия 3: 1914–1917 гг., Т. 7, ч. 1, ред. Ф. О. Нотович. Ленинград: Госоцэконизд, 1935.
- Милорадовић, Горан. „Борба за душе: српска пропаганда у Русији 1916. године“. *Историјске свеске Андрићевог института*, бр. 14, фебруар 2015.
- Московљевић, Милош. *У великој руској револуцији. Дневничке белешке*, прир. Момчило Исић. Београд: ИНИС, 2007.
- Оџак, Иван. „Грађа за повјест хрватско-руских веза у другој половини XIX стољећа“. *Historijski zbornik*, god. 19/20, 1966–1967, 369–391.
- Потоцњак, Франко. *Iz emigracije II*. Zagreb: M. Breyer, 1919.
- Starčević, Ante. *Bi-li k slavstvu ili ka Hrvatstvu?* Zagreb: Hrvatska zastava, [1861].
- Starčević, Ante. *Pasmina Slavoserbska po Hervatskoj*, Zagreb: Lav. Hartmán i družba, 1876.
- Truhelka, Ćiro. *Uspomene jednog pionira*. Zagreb: HIBZ, 1942.
- *Učešće jugoslovenskih radnih ljudi u Oktobarskoj revoluciji i građanskom ratu u SSSR*, *Zbornik dokumenata i materijala*, ред. Milorad Simonić. Београд: Институт за савремену историју, Народна knjiga, 1979.
- Филиппов, Михаил М. *Хорваты и борьба их с Австрией*. Петроградъ, 1890.
- *Hrvatska svjedočanstva o Rusiji*, priredio Josip Badalić. Zagreb: Suvremena naklada, 1945.
- Šepić, Dragovan. „Грађа о раду истарских представника у југославенском одбору“. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, Vol. 11–12, No. (1966–1968), studeni 1968.

Литература

- Bartulin, Nevenko. *The racial idea in the Independent State of Croatia: origins and theory*. Leiden/Boston: Brill, 2014.
- Буџар, Франjo. *Promemorija Eugena Kvaternika*. Zagreb: Matica hrvatska, 1936.
- Vaščenko, Mihail. „Krunoslav Heruc i promidžba velikohrvatske ideje u Rusiji. Nepoznata strana djelovanja 'hrvatskog konzula'“. *Časopis za suvremenu povjest*, br. 2, 2011, 577–586.
- Ващенко, Михаил. *Хорватский консул. Общественно-политическая деятельность Крунослава Геруца в России в 1880–1930-е гг.* Saarbrücken: Lap Lambert Academic Publishing, 2012.

- Венедиковъ, Йорданъ. *История на доброволцитъ отъ срѣбно-българската война – 1885 г. съ 13 картографически приложения и 25 портрети*. София: Доброволческата Организация „Сливница“, 1935.
- Grbešić, Grgo. „Od ilirskog pokreta i jugoslavenske ideje do neuralgičnih točaka u hrvatsko-srpskim odnosima u 20. stoljeću“. *Diacovensia* 21 (2013), 1, 85–107.
- Gross, Mirjana. *Povijest pravaške ideologije*. Zagreb: Institut za hrvatsku povjest, 1973.
- Гусев, Никита. „Руски 'фронт' борбе за Македонију: Срби и Бугари у Петербургу 1912–1913. године“. *Војноисторијски гласник*, бр. 2, 2015, 77–95.
- Елдъров, Светлозар. *Нашият специален дописник съобщава. Хърватският кореспондент и доброволец Крунослав Херуц за България и българите*. София: Военно издателство, 2005.
- Jonjić, Tomislav. „Rasno učenje i eugenika u hrvatskim zemljama do sredine 1930-ih godina“. *Pilar – Časopis za društvene i humanističke studije*, God. X (2015), br. 19(1)–20(2), 9–160.
- *Југословенски добровољачки корпус у Русији: прилог историји добровољачког покрета: (1914–1918)*, учествовали у обради Илија Јовановић, Стеван Рајковић, Вељко Рибар. Београд: Војно дело, 1954.
- Кацис, Л. Ф., М. П. Одесский, „Славянская взаимность“: *Модель и топика. Очерки*. Москва: Издательский дом „Регнум“, 2011.
- Krleža, Miroslav. *Deset krvavih godina i drugi eseji*. Zagreb: Zora, 1957.
- *Kronologija pravaštva. Povodom 150. obljetnice Stranke prava i 115. obljetnice smrti Ante Starčevića*, priredio Mladen Kaldana. Zagreb, 2011/2012.
- Љушић, Радош. *Књига о Начертанију. Национални и државни програм Кнежевине Србије (1844)*. Београд: Белетра, 2004.
- Мелкадзе, Нинель В. „Крунослав Юрьевич Геруц: 'Кавказский книжный кооператив', 'Государственная кавказская библиотека', 'Кавказское зерно'“. *Королєнківські читання* 2013, Ч. 2, (Харків, 2014), 87–117.
- Милорадовић, Горан. *Карантин за идеје. Логори за изолацију „сумњивих елемената“ у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1919–1922)*. Београд: Институт за савремену историју, 2004.

- Мицић, Милан. *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914–1918)*. Ново Милошево/Београд: Банатски културни центар, Радио-телевизија Србије, 2014.
- Оћак, Иван. „Krunoslav Heruc, pobornik rusko-hrvatskih veza potkraj XIX i na početku XX stoljeća“. *Historijski zbornik XXXVII* (1984), 139–163.
- Pavličević, Dragutin. „Eugen Kvaternik o istočnom pitanju (1859–1868)“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, Vol. 28, (Zagreb, 1995), 84–95.
- Paulova, Milada. *Jugoslavenski odbor*. Zagreb: Prosvjetna nakladna zadruga, 1925,
- Starčević, Mile. *Dr. Ante Starčević i Srbi*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1936.
- *Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.–1945*. Zagreb: Minerva, 1997.
- Токарев, Николай Васильевич. „Общество ‘Русское Зерно’ и распространение агрокультурных инноваций в Тамбовской губернии в период столыпинской модернизации“. *Грамота*, 2011, № 5, Ч. 3, 153–156.
- Firsov, Jevgenij. „Lev Tuma in Krunislav Heruc: Ustanovitelja in meceni jugoslovanskih kulturnih društev v carski Rusiji“. *Anthropos* 1/4, (Ljubljana, 2005), 465–476.
- Шемякин, Андрей. „Первая мировая война. Рождение Югославии“. *Югославия в XX веке. Очерки политической истории*. Москва: Индрик, 2011, 175–216.

Интернет презентације

- *База житељей Волгограда*. Датум пиступа 14. 2. 2017. <http://pomerorg.info/jitelivolgograd/>
- Волков, С. В. *База данных „Участники Белого движения в России“ на январь 2016*, Буква Г, 158. Датум приступа 6. 4. 2017. http://swolkov.org/2_baza_beloe_dvizhenie/pdf/Uchastniki_Belogo_dvizhenia_v_Rossii_04-G.pdf

Штампа

- *Jugoslavija-Югославия*, Петроград, 1916–1917.
- *Југословенско уједињење*, Краснојарск, 1919.
- *Naša sloga*, Zagreb, 1890.
- *Словенски југ*, Одеса, 1916.
- *Уједињење*, Чельабинск/Краснојарск, 1918–1919.
- *Югославянин – Орган югославянской комиссии в России*, Екатеринбург, 1918–1919.

Goran Miloradović
Institute for Contemporary History

The Great and the Small. Activities of the Croatian Party of Rights in the Russian Empire until the October Revolution

Summary: The article deals with the activities of the members of the Croatian Party of Rights in Russia from mid-19th century till the 1917 October Revolution. Conflict between the Serbian and Croatian program for formation of nation states was related to the aspirations of the Russian and Austrian empire to take part in the division of the Ottoman heritage in the Balkans. In such context, representatives of the Party of Rights sought to create a political base in Russia for the realization of the main goal of their program: the creation of the Croatian state in the maximum extent – within or outside the Habsburg monarchy. There was a consensus on the basic elements of Croatian national interests between the National Party of J. J. Strossmayer and the Party of Rights of A. Starčević, who cooperated. After E. Kvaternik's failure to find support in Russia for the program of the Party of Rights, Krunoslav Heruc, very capable advocate and organizer and also a member of the Party of Rights, went to St. Petersburg. In the period from 1885 to 1917, he used the Slavophil ideology to form a number of interconnected associations which influenced various Russian institutions. He wrote for a number of newspapers and magazines in Croatia and Russia, and published a number of publications promoting the ideology of A. Starčević. During the World War I, he joined a group of associates of different nationalities with whom he fought against the policy of the Serbian government and interfered with the formation of volunteer corps in Russia. The success of his actions was partly due to distress in Serbian institutions and demoralization of the Serbian elite after the military defeat and occupation of Serbia in 1915, as well as the lack of understanding of official Russian circles of international relations in the Balkans. Struggle between the Serbian and Croatian politics in Russia was ended with the revolutions in 1917 that have paralyzed the Russian institutions, and then launched a civil war. In such circumstances, the orientation of the Yugoslav program was the only way out for the two opposing sides.

Key words: Krunoslav Heruc, Croatian Party of Rights, Slavophilia, Yugoslavism, nationalism, Russia, Serbia, Croatia

УДК 327.39:061(=16)"19"
32:929 Чубински М. П.
32:929 Плетњов В. Д.

Алексеј АРСЕЊЕВ
arsenjev@neobee.net

Михаил ОРДОВСКИ
mdot812@gmail.com

Делатност М. П. Чубинског и В. Д. Плетњова у Петрограду везана за уједињење словенских народа Балкана

Апстракт: Извесног удела у реализацији „југословенске идеје уједињења“, у руским и међународним круговима, имала су два правника, професора Петроградског универзитета, од 1920. емигранти у Београду: Михаил Павлович Чубински (1871–1943) и Владимир Дмитријевич Плетњов (1878–1954). Године 1912. петроградски Словенски комитет (основан 1909) реорганизује се у Удружење словенског научног уједињења, које се због ратног стања на Балкану 1913. окренуло политици. Влада је ускоро осудила њихов рад. Тада је формирана „Група научника, професора и друштвених радника напредне мисли, који се интересују словенским питањима“. На њиховим скуповима редовно председава проф. Чубински. У зборнику *Интереси на Балкану и саопштење Владе* (1913) своје прилоге објавили су М. Чубински и В. Плетњов. Реферат проф. Чубинског „Историја србо-хрватских односа и будуће уједињење“ био је штампан у зборнику А. Шахматова (1916). Југословенски комитет објавио га је на француском (*L'union serbo-croate*, Paris, 1917). За тај рад проф. Чубинског је њ. в. престолонаследник-регент Краљевине Србије одликовао Орденом Св. Саве трећег реда.

Кључне речи: Словенски народи Балкана, југословенска идеја уједињења и Русија, Удружење словенског научног уједињења, Петроградски универзитет, Михаил Павлович Чубински, Владимир Дмитријевич Плетњов, Петроград, Париз, Београд, Крф

Као на сегмент руско-српских односа, рекли бисмо опозиционог става једног дела руске интелигенције према званичној политици Русије, осврнућемо се на рад неколико „невладиних организа-

ција“ насталих у Петрограду у другој деценији XX века. Јавиле су се као реакција на попустљивост Русије према агресивној аустроугарској политици, током и после балканских ратова, као и против дипломатије Русије током разбукталог Великог рата.

У тим удружењима су извесног удела у реализацији „југословенске идеје уједињења“, у руским, па и међународним круговима, имала два правника, професори Петроградског универзитета, од 1920. године политички емигранти у Београду: Михаил Павлович Чубински и Владимир Дмитријевич Плетњов. Њихова професионална и друштвена делатност, у Русији и емиграцији, обимна је и разноврсна. Ограничићемо се прво на основне податке њихових биографија.

Михаил Павлович Чубински рођен је 1871. у Кијеву, у племићкој породици познатог етнографа, аутора текста данашње државне химне Украјине.¹ Дипломирао је права у Кијеву, магистрирао у Москви, усавршавао се на универзитетима у Халеу и Бечу, а 1905. године докторирао из области криминологије. Био је редовни професор универзитета у Харкову, Петрограду и Тартуу. Од његовог чланства у бројним организацијама треба споменути Међународни савез криминолога. Био је сенатор казног касационог департмана, члан Кадетске партије (уставно-демократске), касније њен симпатизер. После обнове масонских ложа у Русији (које је по задатку Велике ложе Француске 1904. обавио петроградски академик Максим Максимович Ковалевски, са циљем свргавања самодржавља и успостављања демократског друштвеног уређења у Русији), Чубински приступа првој петроградској ложи, већ као истакнути представник либерално-демократске струје интелигенције и ватрени поборник ослобођења и уједињења словенских народа на Балкану. После бољшевичког преврата, он са породицом напушта Петроград. Од маја 1918. је министар правде у украјинској влади хетмана Петра Скоропадског, па сенатор у Државном сенату у Кијеву. Током владе Семјона Потљуре, као противник независности Украјине, једно време је провео у затвору. Од 1919. заузимао је положај високог тужиоца при казном департману Сената у Новочеркаску.

1 На једној вечеринки друштва Кијевска громада, 1862. године, где је било и неколико Срба, певала се српска песма која је садржала речи „срце бије и крв лије за своју слободу“. Павлу Платоновичу Чубинском се песма допала, изашао је и ускоро се вратио са стиховима „Шче не вмерла Украјина“. Песма на мелодију свештеника Михаила Вербицког постала је популарна, а од марта 2003. године она је државна химна суверене Украјине.

У емиграцији, у Краљевини СХС од 1920. године, Чубински је професор на правним факултетима у Београду и Суботици. Осим деловања на универзитету, професор Чубински је члан Сталног законодавног савета при Министарству правде. Радио је на пројектима Казненог законика и Кривичног поступка Краљевине СХС. Аутор је значајних дела која су унапредила југословенску правну науку и праксу. Његовим залагањем 1925. у Београду је основан Криминалистички институт и музеј.

Међу руском емиграцијом деловао је на политичком и културном пољу. Био је члан управе Руске академске групе, члан Националног комитета руских организација демократског опредељења, Савеза руских писаца и новинара. Године 1925. у Београду је основао руску масонску ложу „Максим Ковалевски“.

Ратне године провео је у Београду. Хапшен је и неко време провео у логору Бањица. Преминуо је 1943. и сахрањен на руској парцели Новог гробља у Београду, крај мајке Катарине и супруге Ане. Његов син Арсеније, доктор медицине, умро је 1962. у Калифорнији.

Владимир Дмитријевич Плетњов, колега по струци и друг Чубинског, седам година млађи, рођен је 1878. у Орелу, у племићкој породици државног чиновника. Завршио је војно училиште. Три године служио у армији, а затим је 1905. у Петрограду дипломирао на Александровској војно-правној академији. Опредељује се за педагошки позив и предаје у Чугујевском пешадијском училишту. Стиче педагошка искуства и постаје противник система наставе и васпитања у таквим школама. Недалеко од Чугујева је универзитетски Харков, где на правном факултету предаје Михаил Чубински, доктор кривичног права. Њихово пријатељство ојачано је и блиским политичким ставовима. Плетњов 1908. брани магистарски рад на Војно-правној академији, а годину дана касније на тој академији отпочиње и да предаје. Вероватно не без удела Чубинског, коначно се формирају његова политичка и друштвена опредељења и он се укључује у јавни живот Петрограда. Стаје на чело једне привредне организације, члан је редакције новина *Петроградски курир*. Објављује свој други научни рад. Као доцент катедре кривичног права и судског поступка предаје на Правном факултету Петроградског универзитета. Године 1913, у чину пуковника, дефинитивно напушта војну службу, допунски предаје на вишим женским (бестужевским) курсевима, истовремено када и Чубински. Плетњов је и правни заступник при петро-

градској адвокатској комори. У скупој престоници издржава жену и два сина.

Као и Чубински, активно се укључује у рад Удружења словенског научног уједињења. Поред интересовања за балканска питања, марта 1914. путује на Кавказ где у многим градовима држи предавања и труди се да руско јавно мњење упозна са страдањима Јермена, уверен да решење тог питања одговара интересима Русије, да спровођење реформи у Турској може спасти Јермене Мале Азије од потпуног истребљења. Као Петрограђанин, Плетњов је тамо био дочекиван са овацијама.

По избијању Великог рата, пуковник Плетњов је упућен на Кавкаски фронт, где руководи бригадом за посебне задатке. Фебруарску револуцију и пад монархије доцент универзитета прихвата, али без нарочитог одушевљења, о чему сведочи једна његова брошура о генералу Лавру Корнилову.² Бољшевички преврат дочекао је у Петрограду. Године 1918. он је предавач, а 1919. професор Факултета општих наука (ФОН) Петроградског универзитета. У лето 1919. са породицом напушта Петроград, у коме влада глад. Исте године делује као правник у контрареволуционарним Оружаним снагама Југа Русије (ВСЈР), а почетком 1920. са породицом стиже у Краљевину СХС.

У Београду је постављен за руског представника у Државној комисији за пријем и смештај руских избеглица. На том пољу је много учинио, координирајући рад руских и југословенских организација. Био је члан Руске академске групе, оснивач Удружења љубитеља војних наука, председник Удружења руских националних демократа.

Међутим, већ на путу бродом и железницом до Параћина и Београда, професор Плетњев је себи у емиграцији зацртао, а ускоро и остварио циљ: основао руску гимназију на тековинама савремених педагошких достигнућа, која ће спречити денационализацију деце и обезбедити им образовање, практичније и свестраније него у руским кадетским корпусима и девојачким институтима, које је време надживело. С друге стране, у свом писму министру просвете он је истакао да ће гимназија за основу имати „национално руско-српску-словенску идеју“, која ће створити пионире и носиоце „српско-руског јединства и политичке блискости“.³ Захваљујући

2 В. Д. Плетнев, *Первый народный главнокомандующий генерал-лейтенант Лавр Георгиевич Корнилов*, (Петроград: Новое время, 1918).

3 Архив Југославије (АЈ), Фонд Министарств просвете (МПс), 66-1111-1442/1920, Писмо В. Плетњова, 2. јуна 1920.

својој упорности, контактима са београдским утицајним политичарима и особљем Министарства просвете, већ октобра 1920. у Београду је отпочела настава у Првој руско-српској мешовитој гимназији, којој је Плетњов био оснивач и први директор. Својим демократским, републиканским опредељењем, негативним ставом према руској армији и генералу П. Н. Врангелу, увођењем предмета друштвеног уређења у наставу, као и борбом са гломазним бирократским апаратом руских монархистичких организација у Београду, нарушеног здравља, Плетњов доноси одлуку да 1925. напусти земљу. Отпутовао је у Праг, у коме су студирали његови синови, а од 1934. се трајно настањује у Казабланки. У Чехословачкој и Мароку објавио је две књиге.⁴ У трећој земљи свог избеглиштва годинама је неговао тешко болесну жену. Преминуо је 1954. године, болестан и у немаштини, потпуно усамљен.

Сведок и учесник догађаја у Петрограду у другој деценији 20. века, Херцеговац Душан Семиз је писао: „Право је да се истакну имена неких Руса који не треба да падну у заборав. Тако треба споменути пре свију име професора М. П. Чубинског. Он има, више него ико, право да прими нашу захвалност за свој неуморни труд и успешни рад на стварању Југославије“.⁵ Верујемо да је Семиз имао у виду и руског професора Владимира Плетњова.

Потрудили смо се да истражимо делатност ових професора у Русији.

Године 1912. петроградски Словенски комитет (основан 1909. при Психо-неуролошком институту Медицинског факултета коме је на челу стајао академик Владимир Бехтерјов, пријатељ Јужних Словена, аутор студије „Значај уједињења блиских народа у општечовечанску културу“) реорганизује се у Удружење словенског научног уједињења. Чинили су га истакнути руски интелектуалци европског реномеа: академик Максим Ковалевски,⁶ историчар и социолог; академик Алексеј Шахматов, филолог, члан Српске краљевске академије; професор Михаил Туган-Барановски, економиста и историчар; професор Петар Лавров (аутор дела „Балкански савез и

4 В. Д. Плетнев, *Вопросы жизни. Украинский вопрос: может ли существовать независимая Украина?*, (Прага: издание автора, 1928); V. D. Pletnev, *Roosevelt*, (Casablanca, [1943]).

5 D. Semiz, „Pred zoru velikih dana: Pre dvadeset godina, iz licnih uspomena“, *Nova Evropa* (Zagreb), knjiga XIX, broj 3, 11. februar 1929, 72.

6 Маркс и Енгелс високо су ценили радове Ковалевског о родовским заједницама, обичајном праву, пореклу и развоју породице и својине.

Србија“); професор Михаил Чубински; члан Државне думе А. Александров (аутор студије „Утицај балканских догађаја на руску јавну свест“); лекар-терапеут Василиј Сиротинин, будући лекар краља Петра I Карађорђевића у Београду; професор Сергеј Гогел, правник-криминолог; Александар Брјанчанинов, члан Петроградске градске думе и други. Циљ Удружења није био да нешто диктира Словенима, оно је негирало сваку помисао да словенске народе потчини Русији; залагало се за зближавање Словена на пољу науке и културе.⁷

Удружење је вршило припреме за сазивање свесловенског конгреса и организовање пригодне словенске изложбе. Али, због ратног стања на Балкану 1912. године, окренуло се политици и повело широку и одушевљену агитацију да се морално и материјално помогне балканским савезницима. Уследила је осуда рада Удружења од стране Министарства унутрашњих послова, које је поручивало: „Ваша је ствар наука, не политика“.⁸ Чланови су игнорисли тај прекор и наставили са радом. Преселили су се у стан професора Ковалевског и под називом „Група научника, професора и друштвених радника напредне мисли који се интересују словенским питањима“ наставили делатност.

Проглас „Руском друштву“ објавили су 14. октобра 1912. године. У њему је стајало: „Руско друштво жели и хоће да помогне балканским савезницима. [...] Узвишена је обавеза руског друштва да будно прати догађаје и да се непрекидно обраћа европској просвећеној мисли, да јој објашњава битне интересе балканских народа“. Поред поменутих активних чланова Групе, проглас је потписао низ истакнутих научника европског профила, међу којима Јевгениј Аничков, Владимир Вернадски, Никодим Кондаков, Павле Ровински, Михаил Ростовцев, Филип Фортунатов.⁹

Проглас подршке Словенима у борби за своју независност одјекнуо је широм Русије. Прво јавно предавање о „српском питању“ одржали су професори Ковалевски и Лавров. Затим је у дворани дворца грофа Шереметјева председник Бехтерјов одржао предавање „Значај уједињења народа за општечовечанску културу и

7 Профессор М. П. Чубинский и 35-летие его научной, литературной и общественной деятельности. Юбилейный сборник, (Белград, Союз русских писателей и журналистов в Белграде, Союз русских юристов в Суботице, 1930), 38.

8 D. Semiz, „Pred zoru velikih dana: Друштво Slovenskog Naučnog Ujedinjenja“, *Nova Evropa*, knjiga XIX, broj 8, 26. april 1929, 219.

9 Исто, 220.

савремена питања Словенства“. Уследило је предавање Брјанчанинова „Европска равнотежа и Балкански рат“. Група научника организује хуманитарни концерт у корист породица рањених и погинулих, а 12. децембра 1912. одржана је масовна манифестација „Дан словенских застава“ – помоћ словенским борцима, коју су одушевљено прихватили сви слојеви друштва. Група научника је сакупила на стотине хиљада златних рубаља (део намењен Србији однео је Радован Кошутић). Посебна комисија организовала је и слала санитарске мисије у Србију, Бугарску и Грчку. Ову политичку и хуманитарну акцију званична руска дипломатија и државни апарат нису подржавали и са прекором су пратили јавну делатност интелигенције и народних маса.

Стан професора Ковалевског постао је тесан да прими чланове и симпатизере Групе, па су 23. новембра 1912. прешли у палату Брјанчанинова. На првом скупу донета је резолуција, у којој се апелује на праведни мир, не у духу ранијих међународних конгреса велесила, и позива Русија да да свој допринос.

Крајем децембра 1912. године објавили су зборник *Словенско питање у његовом савременом значењу*, у коме је био објављен текст предавања Чубинског „Балкански рат и питање културе“,¹⁰ одржаног 8 децембра. Критика је хвалила зборник и писцима признала да су „изразите присташе Југословенства, да њихово Словенство нема ничег заједничког са старим славјанофилством Аксакова и Хомјакова“.¹¹

Састанци у палати Брјанчанинова одржавани су сваке недеље, па и чешће, током Другог балканског и Великог рата. Њима је редовно председавао професор Чубински.

После Декларације Министарства иностраних послова од 29. марта 1913. године, о Скадру и Албанији, Група научника се исте вечери састала и донела оштру резолуцију, која је имала одјек у Русији и у политичким и војним круговима Европе. Она је изазвала масовне демонстрације у Петрограду, које су биле пропраћене људским жртвама.

Потписујући се већ као „Група прогресивних друштвених радника“ априла 1913. године објавили су зборник *Интереси на Бал-*

10 М. П. Чубинский, „Балканская война и вопрос культуры“, *Славянский вопрос в его современном значении*, (Санкт-Петербург, 1913).

11 Semiz, „Pred zoru velikih dana“, 222.

кану и саопштење Владе,¹² са прилозима Александра Брјанчанинова, Владимира Плетњова, Душана Семиза и Михаила Чубинског („Значај декларације о балканском питању“).

Реферат Владимира Плетњова је носио наслов „Званично решење балканског задатка“.¹³ У оштром тону он прекорева Русију и европске велесиле: „Четири месеца гине и умире црногорски народ у Санџаку, на обалама Бојане и Дрине, на обронцима Тарабоша. Четири месеца лила се крв, снаге су се трошиле, људи гинули, а Европа је ћутала и остајала пасивна. Коначно, непримерене жртве и напори ближили су се реализацији. Иза брда лешева, реке крви и мора суза назирало се светло лице блиског смиривања и успеха. Тада је Европа у наводницима рекла – стој! Стој, јер се у Скадру налази албански народ, који има право на самобитност и ми смо обавезни да га заштитимо. Али зашто је та обавеза четири месеца висила на бедрима Европе и тек сада се обрушила на главе Црногораца? И тако, мир је пошто-пото постигнут, Словенски савез ће добити наоружани полигон Аустрије у својој позадини, а Србија полазну тачку економског поробљавања у самом свом срцу, јер такав је управо значај Скадра, стратешког кључа ка Јужној Србији, као економског продора аустријског утицаја. Да ли је чврст такав мир?“¹⁴

О даљој активности професора Плетњова на тзв. „српској ствари“, па и током Првог светског рата, нисмо наишли на документе и сведочења, али његова делатност на том пољу неоспорно се одвијала и 1915. и 1916. године. Посредно, о томе сазнајемо из његовог писама министру просвете Краљевине СХС, 13. децембра 1925, које отпочиње речима: „Од момента мога доласка у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, због услуга које сам учинио у борби Југо-Словена за њихово ослобођење и уједињење, својим политичким радом у Русији, мени је била поверена организација јединствене владине југословенске установе, која би концентрисала у своје руке сву финансијску помоћ руским избеглицама и у исто време би била позвана да их чува од самовоље аутократизма руске бирократије“.¹⁵

12 *Интересы на Балканах и Правительственное сообщение. Статьи А. Н. Брјанчанинова, В. Д. Плетнева, Д. И. Семиза и проф. М. П. Чубинского*, (Санкт-Петербург: Группа прогрессивных общественных деятелей, 1913).

13 В. Плетнев, „Официальное решение балканской задачи“, *Интересы на Балканах и Правительственное сообщение*, (Санкт-Петербург, 1913), 31–39.

14 *Исто*, 39.

15 АЈ, МПс, 66-1111-1442/1926, Писмо В. Плетњова Министру просвете, 13. 12. 1925.

Међутим, о делатности професора Чубинског таквих потврда има. Не упуштајући се у сложене међусобне односе Југословенског одбора и српске владе на челу са Николом Пашићем (који је заступао чврст став „не уједињење, већ присаједињење Краљевини Србији“), делатност Чубинског у Русији по питању уједињења словенских народа на Балкану није улазила у суптилне детаље, али он заступа управо српски став. Године 1917. у Петрограду излази значајна брошура са текстом његовог раније одржаног предавања „Развој и садашње стање идеје српско-хрватског уједињења“, са предговором академика Алексеја Шахматова.¹⁶

О тој брошури у „Забавнику“, додатку *Српских новина*, гласилу српске владе у избеглиштву на Крфу, објављена је краћа похвална белешка, која гласи: „Писац жели да овим својим радом упозна руску јавност са српско-хрватским питањем, те износи његов историјат и садашње стање. Пледира на уједињење свих српских и хрватских земаља, под вођством Србије. Спомиње италијанске претензије на источну обалу Јадрана и бугарске на Македонију. Заступа мишљење да Србија треба да добије у Македонији такве границе, које ће јој обезбедити економски развитак, и сачувати је од ‘братских’ мучких напада Бугара, које назива издајницама словенске ствари. У јадранском питању Русија мора издејствовати за Србију максимум уступака.“¹⁷

У јуну 1917. у Паризу је основано удружење „Југославија“, састављено од Срба, Хрвата и Словенаца, са задатком да на основу Крфске декларације упознаје француску и европску јавност са балканским питањима. Објавили су три публикације: Станоја Станојевића, Јована Жујовића и превод брошуре Чубинског, која је претходно имала великог одјека у Русији.¹⁸ Упутно је поменути састав Удружења објављен на корицама брошуре: Коста Кумануди, председник, Филип Вуковић, заменик, Војислав Георгијевић, секретар, а међу члановима: Станоје Станојевић, Милета Новаковић, Риста Одавић, Велимир Стојановић, Угљеша Јовановић, Станоје Пеливановић.

16 Тој брошури је претходила изјава новог, после Фебруарске револуције, министра спољних послова Миљукова од 11. марта 1917, о решености руског народа да гарантује остварење националног идеала – уједињење „двоименог народа“ у велику и снажну државу. Брошуром „Словеначко питање“ тих дана огласио се и академик Петар Лавров.

17 *Забавник*, (Крф), број 6, 15. октобар 1917, 16.

18 М. Р. Tchoubinski, *L'Idée de l'Unité Serbo-Croate au point de vie de son développement et de sa situation actuelle*, (Paris, 1918).

Павле Стевановић, шеф пресбириа при српској влади на Крфу, објавио је опсежни приказ француске верзије овог рада, са цитатима из ње. Он пише: „Професор Петроградског универзитета, г. Чубински, сматра проблем нашега уједињења као једно од најважнијих које има да реши овај рат и од чијег ће правилног решења заиста зависити солидност будућег мира. [...] Ослобођење и уједињење нашег народа Чубински види у облику *сједињења са већ постојећом српском државом*. [...] Посматрано са политичког гледишта и практично решавано, наше ће питање наићи на две тешкоће, на једној страни претензије Италије, на другој сукоб са Бугарима“.¹⁹

Завршне реченице приказа гласе: „Цела је брошура писана са пуно научничке савесности, наравно, и правилног разумевања нашега питања, али и са дубоком симпатијом једног културног човека према тешко намученом и још и данас толико отпорном нашем народу. Иако су се прилике у Русији из основа промениле, ипак ће овако поштено и отворено написана брошура г. Чубинског имати свога утицаја“.²⁰

За тај рад проф. Чубинског је њ. в. престолонаследник-регент Краљевине Србије одликовао Орденом Св. Саве трећег реда.

Извори и литература

Необјављени извори

- Архив Југославије. Фонд Министарства просвете: 66-1111-1442/1920 и 66-1111-1442/1926.

Литература

- Плетнев, В. „Официјално решење балканској задачи“. *Интереси на Балканах и Правителствено саопштење*. (Санкт-Петербург, 1913).
- Професор М. П. Чубински и 35-летие его научной, литературной и общественной деятельности. *Юбилейный сборник*. Белград: Союз русских писателей и журналистов в Белграде, Союз русских юристов в Суботице, 1930.
- Semiz, D. „Pred zoru velikih dana: Društvo Slovenskog Naučnog Ujedinjenja“. *Nova Evropa*, knjiga XIX, broj 8, 26. april 1929.

19 *Забавник*, број 16, 15. август 1918, 30.

20 *Исто*, 31.

- Semiz, D. „Pred zoru velikih dana: Pre dvadeset godina, iz ličnih uspomena“. *Nova Evropa*, knjiga XIX, broj 3, 11. februar 1929.

Штампа

- *Забавник*, (Крф), број 6, 15. октобар 1917.
- *Забавник*, број 16, 15. август 1918.

Aleksej Arsenjev,
Michael Ordovsky

The Contribution of M. P. Tchubinskij and V. D. Pletnev to the Uniting of the Slavic Peoples in the Balkans

Summary: In Russian and international circles, two lawyers, professors at Saint-Petersburg University – Michael Pavlovich Tchubinskij (1871–1943) and Vladimir Dmitrievich Pletnev (1878–1954), who emigrated to Belgrade in 1920, gave certain contribution to the later realization of the “Yugoslav principle of uniting”. In 1912, “Slavic Committee” in Petrograd (founded in 1909) was transformed into “Association of Slavic Scientific Society”, which in 1913, because of the war in the Balkans turned to politics. Their activities were met with immediate condemnation of the Government. Then, another “group of progressive scientists, professors and public workers interested in Slavic questions” was formed. Professor M. Tchubinskij was a regular chairman at these meetings. Both M. Tchubinskij and V. Pletnev published their texts in “Interests in Balkans and Government Report” collections of articles (1913). Prof. M. Tchubinskij’s report titled “History of Serbo-Croatian Relations and Intended Union” was published in “Collection of Articles Proceeding Dedicated to A. Shakhmatov” (1916). Yugoslav Committee reissued it in French (“L’Union serbo-croate”, Paris, 1917). For this work, prof. Tchubinskij was awarded St. Sava decoration of the 3rd order by H.R.H. Crown Prince – Regent of the Kingdom of Serbia.

Key words: Slavic Nations in the Balkans, Yugoslav principles of uniting and Russia, “Association of Slavic Scientific Society”, University of Saint-Petersburg, Michael Pavlovich Tchubinskij, Vladimir Dmitrievich Pletnev, Sankt-Petersburg, Paris, Belgrade, Corfu

УДК 94(470)"1917"(093.2)
94:323.1(497.1)"1917"(093.2)
32:929 Пашић Н.

Андреј Л. ШЕМЈАКИН

Институт за словенске студије Руске академије наука, Москва
anshemjakin@rambler.ru

Фебруарска револуција 1917. у Русији, Никола Пашић и Крфска декларација

Апстракт: Доношење заједничке декларације владе Краљевине Србије и Југословенског одбора на Крфу јула 1917. тесно је повезано са Фебруарском револуцијом у Русији, која је јако утицала на промене у политици зараћених коалиција у пролеће и лето 1917. године. Оне су такође допринеле сазревању услова за њено потписивање. Набројаћемо главне од њих: крах царског режима – ослонца Београда (Ниша, Крфа); потреба ревизије ратних циљева, имајући у виду потенцијалне мировне преговоре (афера Сикста Бурбонског); релативна либерализација у Цислајтанији после смрти Франца-Јозефа (новембар 1916) и доношење „тријалистичке“ Мајске декларације (1917); нестабилност опште војне ситуације с тенденцијом ка њеном погоршању за Антанту. Све те услове Никола Пашић је узео у обзир у тренутку састављања текста декларације. Према томе, пред нама је практично изнуђени документ, који је наставио традицију Нишке декларације српске владе (децембар 1914), са гледишта утилитарне мотивације.

Кључне речи: Русија, Фебруарска револуција, Србија, Југословенски одбор, Крфска декларација, Никола Пашић, Анте Трумбић, Павел Миљуков

Буде ли победа комплетна, биће и пуно уједињење извршено.

(Јован Јовановић – Александру Карађорђевићу,
Лондон, 23. децембар 1916)¹

1 Јован Јовановић-Пижон, *Дневник (1896–1920)*, приредили Радош Љушић и Миладин Милошевић, (Нови Сад: Прометеј, 2015), 633.

*Руска револуција доиста је у многим ометала свима
за правилно и сигурно решавање толиких проблема
општеевропског значаја. За Србе је најтеже борити се.
(Јован Јовановић – Александру Карађорђевићу. Лондон, 4.
јун 1917)²*

Крајем фебруара 1917. године у Петрограду се догодила Друга руска револуција, као резултат дубоке друштвено-политичке кризе, изазване умором већине становништва од Светског рата, распућинштином, а осим тога и презасићеношћу „атмосфере вишег престоничког друштва само личним интересима и интригама (...), док су се на фронту водиле очајничке крваве борбе“, како је забележио очевидац те агоније Василије Николајевич Штрандман.³ Другог марта се император Николај II неочекивано лако и чак равнодушно одрекао престола. Нежан отац у њему је победио цара и хиљадугодишња руска монархија се срушила као кула од карата.

Са друге стране, 7. јула исте године на Крфу је, после дугих преговора чланова владе Краљевине Србије и представника Југословенског одбора из Лондона, потписана позната Крфска декларација, у којој се наглашавала заједничка тежња ка стварању јединствене и независне државе Срба, Хрвата и Словенаца на челу са династијом Карађорђевић, засноване на владавини закона и равноправности „три племена једног народа“.⁴ Поставља се питање зашто је српски министар-председник Никола Пашић тек тада ступио у званичан контакт са организацијом југословенских емиграната из Аустро-Угарске? И да ли је уопште постојала нека веза између ова два догађаја?

И још једно питање непосредно везано за декларацију: да ли је то идеолошки документ који је настао као последица обостраног и искреног опредељења за национално-државни „суживот“ или је њено потписивање био чисти тактички корак, који је требало да обезбеди само тренутне интересе? Нама се чини да постављено питање заслужује посебну пажњу, јер се чак и код једних те истих аутора понекад срећу различите оцене. Тако је на пример Јован Јовановић Пижон у књизи *Борба за народно уједињење*, објављеној 1935. (односно

² Исто, 647.

³ Василий Н. Штрандман, *Балканские воспоминания*, подгот. текста А. Л. Шемякина, (Москва: Книжница, 2014), 380.

⁴ Текст Крфске декларације видети у: Đorđe Stanković, *Srbija i stvaranje Jugoslavije*, (Beograd: Službeni glasnik, 2009), 228–230.

када су њени резултати били одавно и добро познати) придао декларацији „значај једног устава будуће уједињене државе“;⁵ с чиме није могуће сагласити се. Са друге стране, у свом дневнику и телеграмима регенту Александру Карађорђевићу из 1917, када не само да се судбина југословенског покрета још увек није могла предвидети већ је и сам исход рата (од којег је она зависила) био неизвестан, он ју је тумачио као „само један програм“, „на коме треба продужи рад“ и који „захтева свакојаку допуну“ и „конкретисање“.⁶

Или став нашег колеге Јарослава Валеријановича Вишњакова који, имајући у виду потписану на Крфу „довољно компромисну декларацију о стварању државе Срба, Хрвата и Словенаца“, сматра да је њоме „дугогодишње маштање Срба, које је одређивало политичке оријентире државе од прве половине XIX века да постане југословенски ‘Пијемонт’, на крају остварено“.⁷ На који начин? Или аутор озбиљно претпоставља да је тај умногоме *изнуђен* документ постао камен темељац будуће заједничке државе и да је у складу са тим њено стварање представљало догађај који није имао другу алтернативу (отприлике овако се у духу „Кратког курса“ интерпретирао октобарски преврат у Русији)? Како се понекад „разбистрава“ поглед историчара који гледа на историју кроз призму догађаја који се већ одиграо. Али, ипак, Андрија Раденић, следећи Драгослава Јанковића, сматрао је (и то исправно!) да је „почетком 1918. године још изгледало безнадежно остварење циљева заговорника уједињења Југословена“.⁸ Уз то, маштање да се постане југословенским Пијемонтом уопште није било за Београд главни „политички оријентир“ у првој половини XIX века, па и сама употреба метафоре „Пијемонт“ у толико раном хронолошком контексту тешко да је оправдана. Али, то је друга ствар.

5 Јован Јовановић, *Борба за народно уједињење: 1914–1918*, (Београд: Издавачко и књижарско предузеће Г. Кон, 1935), 125.

6 Јовановић-Пижон, *Дневник*, 358; Ј. Јовановић – А. Карађорђевићу. Лондон, 9 децембар 1917, *Дипломатска преписка српске владе 1917. год. Збирка докумената*, приредили Миодраг Зечевић и Миладин Милошевић, (Београд: Народно дело, 1991), 327.

7 Јарослав В. Вишњиков, „Армия без государства. Сербский добровольческий корпус в России 1916–1917 гг.“, *Первая мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-Восточной Европы. Очерки истории*, отв. ред. Е. П. Серрапионова, (Москва: Институт славяноведения РАН, 2015), 137.

8 Драгослав Јанковић, „Из историје стварања југословенске државе 1918. године“, *Анали Правног факултета у Београду* 3–4/1963, 281; Андрија Раденић, *Спољна политика Србије у контроверзној историографији: Од Начертанија 1844. до стварања Југославије 1814–1918*, (Београд: Службени гласник, 2005), 479.

За изношење објективног суда о Крфској декларацији веома је значајно, по нашем мишљењу, показати прави однос према њој њених потписника – Николе Пашића и Анте Трумбића, председника Југословенског одбора. За њих двојицу немачки историчар Холм Зундхаузен је у својој *Историји Србије* приметио: „Пашић Крфску декларацију није схватао као правно обавезујући договор, а Трумбић је у њој видео Магна карту југословенског уједињења“.⁹ Што се тиче Пашића то је у реду, код Трумбића пак сумњамо, а зашто – то ће се видети у наставку...

Свесни смо да су се поменути проблемима бавили многи научници у прошлости и у садашњости: Милада Паулова, Јован Јовановић – у периоду међуратне Југославије; Драгослав Јанковић, Богумил Храбак, Богдан Кризман, Драгован Шепић, Никола Б. Поповић, Ђорђе Станковић, Јуриј Алексејевич Писарев – у СФРЈ и СССР-у. Ми смо се ипак одлучили да се поново вратимо овим питањима, јер су се у последње време појавили нови извори, пре свега мемоарског карактера: дневник Јована Јовановића, успомене члана Југословенског одбора Николе Стојановића, белешке генерала Светомира Ђукића. Посебно су за истраживаче драгоцени свакодневни записи Јовановића, познатог дипломате (у периоду 1916–1918. посланика Србије у Лондону), а затим историчара, који уочљиво илуструју однос Пашића према Крфској декларацији. У вези са овим неће бити сувишно да наведемо оцену патриотизма Јовановића-Пижона коју је дао његов презимењак – политичар и интелектуалац Драгољуб Јовановић: „Тај патриотизам је најпре био српски, врло српски. Али се он код њега попео до југословенског, што никад није код старог Пашића“.¹⁰ Стога се, с временом, Јован Јовановић све мање солидарисао са политиком свог шефа.¹¹ И због тога у дневнику нема његове глорификације, која се среће у појединим радовима.¹² Овде се само бележе разговори посланика и премијера савета у Лондону за време Пашићевих долазака на обалу Темзе. И то врло детаљно.

Али, идемо редом, почевши (ради целовитости излагања) мало издалека.

9 Холм Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, (Београд: Clio, 2009), 253.

10 Драгољуб Јовановић, *Људи, људи – медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*, (Београд: „Филип Вишњић“, 2005), 37.

11 Видети: Ненад П. Габрић, *Јован Јовановић Пижон и европска дипломатија Србије (1913–1918)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2011), 263–266.

12 Видети на пример: Светомир Ђукић, *Мемоари, Први светски рат*, књ. 2, приредио Миле Бјелајац, (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2015).

* * *

Добро је познато да је први пут „југословенско питање“ српска влада поставила већ крајем 1914. у Нишкој декларацији, која је за главни ратни циљ Србије прогласила „ослобођење и уједињење све наше неослобођење браће Срба, Хрвата и Словенаца“.¹³

То питање је имало своју предисторију.

Крајем XIX и почетком XX века представе о „народном јединству“ Срба, Хрвата и Словенаца биле су довољно распрострањене у круговима југословенске интелигенције. У српском друштву „југословенска идеја“ постаје популарна већ после Мајског преврата 1903. године. Посебан одјек је мисао о јединству, према којој су Срби, Хрвати и Словенци проглашени „трима племенима једног народа“, нашла међу студентском омладином и интелектуалцима – њихово главно гласило је постао часопис *Српски књижевни гласник*, на чијем челу је био Јован Скерлић. Он и његови истомишљеници сматрали су све територије на Балкану насељене Југословенима (без обзира на конфесије и државне границе које су их раздвајале) јединственим етнојезичким простором, у којем је живео јединствени „троимени народ“.¹⁴

Представници хрватске и словеначке интелигенције су, напротив, сматрали могућим уједињење Југословена у оквиру Хабзбуршке монархије ако они буду добили иста политичка права која су уживали Немци и Мађари. Захтевали су замену дуализма аустро-угарско-југословенским тријализмом. Немали број њих је поздравио окупацију, а затим и анексију Босне и Херцеговине, видевши у томе јачање југословенског фактора у монархији и увод у њену унутрашњу реорганизацију. Што се тиче аустријских и мађарских Срба, многи од њих су са нескривеним симпатијама гледали ка Београду.

Али без обзира на све то, треба посебно нагласити да су се разговори о „југословенском јединству“ водили пре 1914. године углавном у интелектуалној и студентској средини. У ходницима власти о том питању није се гласно говорило. Приоритет је даван хитнијим питањима – укључењу нових територија на југу (припојених током балканских ратова) у правно-политичко поље Краљевине и

13 Текст Нишке декларације видети у: Đorđe Stanković, *Srbija i stvaranje Jugoslavije*, (Београд: Službeni glasnik, 2009), 74–75.

14 Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, (Београд: Просвета, 1989), 670.

регулисању односа с Црном Гором у тренутку када су две независне српске државе добиле заједничку границу. О томе колико су за Пашића били важнији преговори о реалном зближењу Србије и Црне Горе у поређењу са апстрактним паролама јединства Југословена, сведочи и руски посланик у Београду Николај Хенрихович Хартвиг. Обавештавајући Министарство иностраних дела, почетком априла 1914, о почетку дијалога, он је запазио да је „Пашић нашао за пожељно да остави по страни све бриге о ‘још неослобођеној српској браћи и целом југословенству’ и да размисли о мерама, које би ојачале везе једнокрвних народа (Срба и Црногораца – А. Ш.)“.¹⁵

Дакле, очигледно је да је чак и у условима када је јавно мњење „нагињало“ југословенској идеји (што се појачало после победа у балканским ратовима), Пашић у својој политици давао предност решењу, да их тако назовемо, унутрасрпских проблема. Југословенска перспектива је за њега била далеко иза „свесрпског“ хоризонта. У праву је Милош Ковић када пише да је „Југословенска политика била (...) у том тренутку најмање значајан ослонац српске спољне политике. Тек ће јој будућност дати посебну важност“.¹⁶

И поред тога, Срби су почетком рата поставили „југословенско питање“ на дневни ред. Ипак, у условима оружаног конфликта оно је зависило од војно-политичких околности. Могуће је чак говорити о његовом директном коришћењу у политичке сврхе. Није тајна да је у борби против Аустро-Угарске српски министар-председник рачунао на њене југословенске поданике као на потенцијалне савезнике, својеврсну „пету колону“ у немачко-мађарској позадини. Према сведочењу његовог секретара Милана Гавриловића, декларација о ратним циљевима Београда је задобила *општејугословенски* карактер¹⁷ тек након што су Пашића убедили да је она „чисто вој-

15 Документ 169, Белград, 07. IV – Н. Г. Гартвиг – С. Д. Сазонову, *Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств. 1878–1917*, Серия III: 1914–1917, II, подгот. к печ. А. С. Ерусалимский, (Москва–Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1933), 220.

16 Милош Ковић, „Србија у борби за опстанак (1903–1914)“, *Два века модерне српске дипломатије*, ур. Ч. Попов, Д. Живојиновић, С. Марковић, (Београд: Досије, 2014), 152.

17 Првобитна варијанта Нишке декларације је имала „непотпун југословенски“ карактер, јер су помињани само Срби и Хрвати из Аустро-Угарске, које је требало „ослободити и ујединити“. Тек након разговора са познатим словеначким научником-етнологом, будућим чланом Југословенског одбора Ником Жупа-

но средство: да ослаби морал Хрвата и Словенаца у аустроугарској војсци.¹⁸ Поред тога, документ је имао и други смисао. Прво, он је био средство „заштите“ српског руководства од притиска савезника – што је више уступака у корист Бугара у Македонији Антанта захтевала, то су се даље на северозапад према „заветном мору“ простирале контрапретензије Срба. И друго, представљао је геополитичку противтежу Краљевине италијанским претензијама на Јадран, које би јој потпуно затвориле излаз на приморје...¹⁹

Представници аустроугарских Југословена нису остали по страни од проглашених ставова српских власти. Почетком маја 1915. у Лондону је основан Југословенски одбор, на чије је чело стао Анте Трумбић, Хrvat из Далмације. Ослањајући се на идеју „народног јединства“ Срба, Хрвата и Словенаца, чланови Одбора су се изјаснили за пораз Аустро-Угарске у рату и уједињење свих југословенских области са Србијом у јединствену државу. Мотиви за овакве тежње били су стрепња од германизације и мађаризације Југословена у монархији, као и жеља да се консолидују унутар ње све до тада подељене хрватске и словеначке земље. Последњи услов је био одлучујући.

Према речима Анте Трумбића, „сачуваним“ у дневнику Ј. Јовановића, „сви ови главари (Хрвата и Словенаца – А. Ш.) су да иду са Србијом, ако се све територије хрватске и словеначке уједине“.²⁰ И Никола Стојановић је забележио ову његову мисао: „Трумбић је вероватно имао, као што је доцније признавао, основну идеју да Хрвате окупи у једној држави, а то је, према политичкој ситуацији, могло бити само у Југославији“.²¹ Још радикалније је био настројен један од најистакнутих учесника југословенског покрета (једно време члан Лондонског одбора) Франо Супило. „Он хоће да очува, по сваку цену, јединство хрватско (...); он и његови једномишљеници – а њих има више него што се обично рачуна – хоће да се плебисцитом реши суд-

ничем и његових објашњавања Пашић се сагласио с тим да у тексту документа помене и Словенце.

18 Милан Гавриловић, *Народни пут. Одабрани списи*, (Нови Сад: Балканија, 2015), 142.

19 Детаљније о југословенској политици Србије 1914–1915. године: Андреј Л. Шемјакин, „Југославянская программа Сербского королевства в первый период войны (август 1914 – октябрь 1915 гг.)“, *Первая мировая война. Пролог XX века*, отв. ред. В. Л. Мальков, (Москва: Наука, 1998), 380–395.

20 Јован Јовановић-Пижон, *н. д.*, 148.

21 Никола Стојановић, *Младост једног поколења (успомене 1880–1920.)*, приредио Миле Станић, (Београд: Историјски институт, 2015), 205.

бина свих југословенских земаља које су биле под Аустро-Угарском. Ма на коју се страну одлучиле, *било за Аустрију било за Србију* (курзив А. Ш.), он хоће да су те земље заједно“. Према речима Н. Стојановића, „ствар је разумљива, са чисто племенског и ужег становишта“, али „право југословенско гледиште то сигурно није“.²² Осим тога, у разговору са Павлом Николајевичем Миљуковим почетком 1916. у Лондону Супило је директно казао „да би се Хрватска, *кад била слободна* (курзив А. Ш.), изјавила против сједињења са Србијом“.²³

Истаћи ћемо нове моменте – Аустрија као тада још увек могућа форма решења југословенског питања, али с обавезном „*интегрално-католичком*“ опцијом унутар њега, и Миљуков као алтернативни спољни фактор званичном руском МИД-у, код кога апелују присталице овакве концепције „ослобођења“ Југословена. Поменутих мотива још ћемо се дотаћи.

На себе скреће пажњу крајњи утилитаризам овог приступа хрватско-словеначке „унионистичке“ емиграције у Европи потенцијалном уједињењу с Београдом, што, како се чини, дозвољава да се говори о објективно *привременом* карактеру њеног савеза са српским властима. Ту посебност иза гласних изјава о „братству и јединству“ је већ одавно приметилу проницљиво око руске дипломатије. Царски конзул у америчком Питсбургу Георгије Викторович Чирков је обавестио руску амбасаду о југословенском конгресу који се састао у том граду 1916. године и који је ујединио други (северноамерички) елемент емигрантског покрета Срба, Хрвата и Словенаца око идеје ослобођења и стварања јединствене државе у свом европском завичају. Описујући члана Југословенског одбора, америчког Хрвата Анту Бјанкинија као „убеђеног и веома активног борбеника идеје ослобођења Југословена од аустро-мађарског старатељства“, конзул је, ипак, из разговора с њим стекао „утисак основне претежње његових убеђења на страну која приметно одступа од начела потпуног јединства Југословена“, управо у страну – „крајње националних тежњи хрватско-словеначке групе“.²⁴ Руски посматрач је запазио и општи „уздржан однос према Србији, који је доминирао у овдашњем југословенском покрету“, као и „негативну реакцију

22 Исто, 191.

23 Исто, 187–188, 293.

24 Андрей Л. Шемякин, „Главнейшие задачи юго-славян“. Донесение российского консула в Питтсбурге Г. В. Чиркова в посольство России в Вашингтоне. 1916 г., *Исторический архив* 3/1994, 113.

на њега тамошњих Срба“, који су сматрали да ту уздржаност треба приписати „искључиво притиску Хрвата-Далматинаца, који су само успешно користили Србију“.²⁵

Утисцима Чиркова придодаћемо и део извештаја руског посланика у Буенос Ајресу Евгенија Фјодоровича Штејна од 21. новембра 1916. у којем је известио о опасности од раскола у југословенској заједници Аргентине (односно већ на трећој емигрантској платформи!) јер многи њени православни чланови „сумњају у Централни југословенски одбор у Лондону који усмерава цео свесрпски покрет ка својим себичним плановима у корист само једне Хрватске и уопште католичких аустро-угарских земаља и који је у некаквој игри жмурки са садашњом законитом српском владом“.²⁶ Руски дипломата је био у праву. Круг се затворио!

Имајући у виду такву (партикуларну) „југословенску“ линију Хрвата и Словенаца, не чини се необичним што је између њих с једне и „Србијанаца“ с друге стране, у условима јавно изражене воље за јединством, од почетка постојало скривено супарништво по питању тога ко ће бити хегемон уједињења и сходно томе какав треба да буде његов модел? То супарништво, које је иначе имало веома дубоке корене, избило је на површину почетком пролећа 1916. када је Србија била окупирана, а њен суверен, влада и остатак војске су се налазили у изгнанству на грчком острву Крф. Од тада су, по мишљењу руководства Одбора, Краљевина и југословенске области Аустро-Угарске биле једнаке по свом политичко-правном статусу. И у таквим условима амбиције хрватско-словеначке емиграције су знатно порасле, о чему сведочи „Накнадни меморандум Југословенског одбора“, предат француским властима 13. марта 1916. године. У њему су чланови Одбора тражили да га Антанта призна у својству политичког органа, равноправног по тежини и значају српској влади, што би лишило Србију функције јединог „ујединитеља“ („Пијемонта“) свих југословенских земаља. Осим тога, за центар уједињења они су уместо Београда предлагали Загреб.²⁷ Дана 20. марта је у интервјуу француском листу *Еко де Пари* (*L'Echo de Paris*) Трумбић поновио своје претензије о

25 Исто.

26 Государственный архив Российской Федерации, Ф. 102, ДП. 00 (1916 г.), Д. 231, Т. 2, Л. 200.

27 Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. 1914–1919*, (Zagreb: Matica hrvatska, 1920), 50–55.

давању Хрватској статуса другог „Пијемонта“²⁸ и посебно истакао да „нема више слободних Срба и таквих Срба, Хрвата и Словенаца, које би тек требало ослободити (курзив А. Ш.)“^{29,30}

И овде треба напоменути да су у Нишкој декларацији власти Краљевине једним од главних циљева (поред „уједињења“) прогласиле управо „ослобођење“ аустроугарских Југословена и то својим снагама; и током целог рата (а посебно у периоду од 1917. до 1918, односно после Фебруарске револуције) тражиле су од Антанте да призна том њиховом циљу међународни легимитет. Према речима Николе Стојановића, „Пашић жели решење (југословенског питања – А. Ш.) на основу права, које би савезници признали Србији да ослободи југословенске крајеве“.³¹

Због свега тога кораци које су предузимали хрватски и словеначки политичари нису радовали српског премјера, који је интерпретирао улогу Југословенског одбора на сасвим други начин и никако није желео да прихвати ту емигрантску организацију као „легитимног“ представника аустроугарских Југословена. Сматрајући „старатељство“ над Србима, Хрватима и Словенцима Дунавске монархије прерогативом руководства Србије, он се дуго уздржавао од успостављања било каквих озбиљних веза са Трумбићем. Тек је много касније, како је већ истицано, на Крфу била потписана декларација у којој су се обе стране недвосмислено изјасниле за стварање јединствене државе Срба, Хрвата и Словенаца.

28 Исто, 58; Юрий А. Писарев, *Сербия и Черногория в Первой мировой войне*, (Москва: Наука, 1968), 217.

29 Цит. према: Јован Н. Томић, *Југославија у емиграцији. Писма и белешке из 1917*, (Београд: б. и., 1921), 121.

30 Крајем 1916. г., после неуспешне офанзиве Срба на Солунском фронту, која се није завршила његовим одлучујућим пробојем, већ само заузимањем невеликог дела државне територије Србије заједно са Битољем, лидери Југословенског одбора су поново истакли своје претензије на улогу „другог Пијемонта“, затраживши од савезника да признају организацију као званичног представника аустроугарских Југословена (Юрий А. Писарев, *Сербия на Голгофе и политика великих держав. 1916. г.*, (Москва: Наука, 1993), 143). То је био већ други пример отворене нелојалности лондонских политичара српској влади... Неки аутори, истина, сматрају да се само тада „Анте Трумбић обратио Енглеској, Француској и Италији изјавом о томе да Хрватска као и Србија има исто право да постане Други Пијемонт“ (видети: Сергей А. Романенко, *Югославия: кризис, распад война. Образование независимых государств*, (Москва: Московский общественный научный фонд, 1999), 323). Односно, као да њеног првог случаја, који се, како смо већ видели, десило после „српске Голгофе“ уопште није ни било.

31 Стојановић, н. д., 203.

И овде се враћамо питањима која су постављена на почетку чланка: прво – зашто је тек тада (у јулу 1917) Пашић кренуо путем зближења са Одбором, успоставивши с њим званичне контакте, и друго – да ли постоји нека веза између овог његовог корака и пада царизма у Русији?

Постоји, и то најнепосреднија!

* * *

До Фебруарске револуције српски лидер је био дубоко убеђен да је управо Русија та која може на крају рата да постави пред савезнике аустроугарско питање у целом његовом обиму (да ли ће бити Хабзбуршке монархије или не, и ако хоће, у којој форми) и да притом заштити интересе Краљевине, јер као што је рекао у Народној скупштини већ јако давно: „Српском елементу на Балканском полуострву не прети никаква већа опасност но једино од Аустро-Угарске, и нас може у томе само Русија бранити, јер у томе брани и своје интересе“.³² Због тога није ни желео да се тада везује било каквим обавезама и обећањима према Југословенском одбору,³³ сматрајући га пре свега једном од *пропагандистичких* структура српске владе и служећи се притом румунским и италијанским моделом, по којем су Букурешт и Рим сами представљали своје саплеменике из Аустро-Угарске...³⁴ Тим пре су сва питања будућих односа Србије и Русије била регулисана током последње Пашићеве посете Петрограду у пролеће 1916. („Утисак, да ни у једном питању нема са руске стране тешкоћа“),³⁵ а поштовање према њему и његов престиж достигли су тамо врхунац. Вративши се почетком 1917. из руске престонице, члан Југословенског одбора Франко Поточњак је констатовао да „од свих српских дипломата само један Пашић ужива у Русији неограничено поверење“.³⁶

32 Никола Пашић у Народној скупштини, књ. 1, приредила Латинка Перовић, (Београд: Службени лист СФРЈ, 1997), 696.

33 Индикативно је да су то и чланови Југословенског одбора признавали (како то преноси Јован Јовановић): „Када су Руси били у снази – царска Русија – ми нисмо радили ништа“. Јовановић-Пижон, *н. д.*, 518.

34 Стојановић, *н. д.*, 203.

35 Цит. према: Никола Б. Поповић, *Србија и царска Русија*, (Београд: Службени гласник, 2007), 297.

36 Јовановић-Пижон, *н. д.*, 235. Видети и: Андреј Л. Шемјакин, „Са Крфа у Русију: Никола Пашић у Петрограду и Москви 1916. године“, *Први светски рат: Србија*,

Када је фактички Русија „изашла из игре“, односно „од када је руски глас изгубио своју тежину и значај у решавању међународних проблема, постало је очигледно“, писао је Пашић регенту Александру августа 1917, „да се наши остали савезници: Француска, Енглеска, а посебно Италија, нимало не старају о српским интересима“.³⁷

Шта је Србима преостало да чине у овој ситуацији? Само једно – следити препоруку свог представника при француској врховној команди, генерала Михаила Рашића упућену Александру Карађорђевићу 20. марта 1917. (односно практично одмах после одрицања од престола Николаја II): „Не треба се варати Ваше Височанство, сад кад немамо потпору у великом ауторитету Руског Цара Николе, морамо се сами потрудити“.³⁸ И Пашић је морао буквално у ходу да што пре мења своју дотадашњу политику – у Југословенском одбору је пронађен нови савезник, а Крфска декларација је имала за циљ да сада већ у име новог политичког тандема постави аустроугарско питање пред владе држава Антанте. „Ову декларацију је, по заједничком споразуму“, писао је очевидац догађаја Никола Стојановић, „српска влада доставила савезничким владама и тим је званично постављен заједнички југословенски (читај: аустроугарски – А. Ш.) програм“.³⁹

Овде ћемо мало застати и поново се запитати: зашто се нови (февруарски) режим у Петрограду за српске власти и лично Пашића показао неугодан – скоро до потпуног одбацивања?

Прво, сама фигура министра иностраних дела Привремене владе Павла Миљукова није могла да не изазове бојазан код српског премјера, јер је тај прозападно оријентисани вођа руских либерала (кадета) био отворени бугарофил/србофоб, и то како на речима тако и на делима, што се поготово јасно видело током балканских ратова. Зато је потпуно разумљиво што су односи између два политичара били врло хладни – Пашић је, како се зна, одбио да прими Миљукова 1913. када је он допутовао у Београд као члан мисије фонда Карнеги.⁴⁰ Осим тога, српски лидер се плашио да ће шеф дипломатије нове Русије предузети мере како би обезбедио излазак Бугарске из рата и тада би било – збогом цела српска Македонијо! Иако је у разго-

Балкан и велике силе, Зборник радова, ур. С. Рудић, М. Милкић, (Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2015), 197–206.

37 *Дипломатска преписка српске владе 1917*, 193.

38 *Исто*, 128.

39 Стојановић, *н. д.*, 195.

40 Василий Н. Штрандтман, *н. д.*, 205–206.

ворима са српским послаником у Петрограду Мирославом Спалајковићем министар у потпуности одбацивао такве намере, чињенице говоре друго. Тако је Никола Б. Поповић у својој монографији објавио податке о тајним контактима Бугара и Руса у Швајцарској и Норвешкој и с правом закључио да су „страховања српске дипломатије да ће Миљуков наставити бугарофилску политику била оправдана“.⁴¹ И Јован Јовановић је забележио у свом дневнику исто то: „Миљуков је био човек, који има свој програм у светској, руској и балканској политици. Балканска политика: ‘Маћедонија – Бугарској’, а Срби и Хрвати у једну државу“.⁴²

Још једна напомена у вези са Павлом Николајевичем и то у контексту односа српске владе и Југословенског одбора. Да бисмо их описали, поново ћемо цитирати мемоаре информисаног и проицљивог Николе Стојановића: „Колико је за Пашића било незгодно, толико је за Трумбића згодно, што би се то питање (југословенско – А. Ш.) расправљало без учешћа царске Русије, на коју се Пашић до сад једино ослањао“.⁴³ Миљуков (западњак, либерал и србофоб) овде је за Одбор прави проналазак! Није узалуд Супило, честитајући му ступање на дужност министра иностраних дела Русије, уделио следеће комплименте: „Поносу и прваку интелектуалаца цјелога Славенства, поборнику и мученику за народна и човјечја права, великоме душевном архитеку *нове свјеже Русије* (курзив А. Ш.); учитељу и вођи младих и будућих генерација Руса и осталих Славена; *великоме пријатељу и заговорнику Хрвата, њиховом милом савјетнику и госту*; пријатељу и будућем успоставитељу и покровитељу споразума, мира и љубави међу свима балканским Славенима“.⁴⁴ Тако, на источњачки начин раскошно, човека без разлога не величају.

Друго, Србе је веома разочарало слабљење фебруарске Русије као глобалног војног фактора, што је свима постало очигледно након потпуног пораза јулске офанзиве „демократизоване“ руске војске. А управо од обима/стања војног потенцијала Русије директно је зависило решење српског/југословенског питања. Није случајно што је још у априлу 1916. за време Пашићеве посете Петрограду, кадетски

41 Никола Поповић, *Србија и Руска револуција: 1917–1918*, (Београд: Завод за уџбенике, 2014), 12.

42 Јовановић-Пижон, *н. д.*, 338.

43 Стојановић, *н. д.*, 197.

44 „Supilo – Miljukovu. 29./16. marta 1917“, Ante Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja: povodom četrdesetogodišnjice osnivanja Jugoslovenskog Odbora*, (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1956), 238.

лист *Говор* (Речь), поставивши питање о „границама будуће српске територије“, указивао: „Колико је јасно принципијално решење тог питања – у широким границама етнографског расејања српског племена, толико је нејасно његово практично решење. Оно у потпуности зависи од наших војних успеха, пре свега општих, а затим и појединачног на Балкану“.⁴⁵

Треће, негативна осећања на Крфу је изазвало стално јачање пацифистичког крила у руском револуционарном покрету током 1917. године, што није могла да не узме у обзир Привремена влада (макар на речима). И због тога је, када је она тог лета преко Михаила Ивановича Терешченка, који је заменио Миљукова на месту министра иностраних дела, предложила да се савезнички уговори ревидирају у духу принципа руске револуције на специјално сазваној међусавезничкој конференцији, тај апел био још један повод за потписивање Крфске декларације.

О томе сведочи и строго поверљиви телеграм Јована Јовановића из Лондона који је послао српској влади 26. јуна 1917. (односно у време Крфске конференције): „Влада руска наваљује све више да се изврши ревизија свих уговора савезничких, закључених за време рата. Сви осим Италије пристају на то. *С обзиром на ту околност, на држање Италије према нама и уопште на маневре Аустро-Немачке у погледу мира без анексије и одштете ратне, на потребу да не остане никаква сумња код наших саплеменика о политици Србије, на непредвиђене евентуалности рата, које могу наступити изненадно* (курзив А. Ш.), потребно је изаћи што пре пред наше савезнике отворено са нашим гледиштем како у погледу циљева, тако и са нашим захтевима и целим проблемом нашег уједињења“.^{46, 47} Напомињемо да је већ кроз десет дана по пријему телеграма била потписана Крфска декларација, што указује на то да су се мотиви српског посланика у Лондону подударили са гледиштем страна које су се договориле на Крфу.

Узгред речено, Јован Јовановић је већ у септембру 1916, обраћајући се регенту Александру, предлагао да се сместа у виду пре-

45 *Речь*, № 103, 16. 4. 1916.

46 Архив Србије, Фонд МИП, Политичко одељење, Стр. пов. Бр. 312. - Аутор чланка је искрено захвалио Алексеју Тимофејеву, који нам је љубазно скренуо пажњу на овај документ.

47 Овај телеграм Јована Јовановића је раније користио Никола Б. Поповић, цитирајући његов почетак и завршетак. Средишњи део који ми објављујемо курзивом није публикован у раду овог историчара (Поповић, *Србија и Руска револуција*, 26).

цизног програма формулише цео комплекс југословенских претензија Србије: „Потребно је имати готов пројекат за уједињење (облик владавине, политичке установе и права, вера, језик и тд.), како би га примиле силе Споразума пре него се састане Конгрес за мир, иако смо далеко од њега“.⁴⁸ Никола Пашић је тада игнорисао ову изјаву, и тек је у априлу 1917. г. (поново после руског фебруара и марта!) позвао чланове Југословенског одбора на саветовање на Крф.⁴⁹

Али вратимо се поменутој депеши. О чему сведочи њен садржај? Прво, о томе да је српска влада знала (или наслућивала) о сепаратним преговорима новог аустријског цара Карла Хабзбурга са Антантом преко његовог шурака принца Сикста Бурбонског, током којих је Беч предлагао обнову Србије и обезбеђење излаза на море преко албанске обале.⁵⁰ Сасвим је јасно, да су се ти преговори завршили успешно, сва југословенска маштања српских политичара и лондонског одбора заувек би остала само машта.

Друго, очигледно је да су Срби пажљиво пратили процес релативне политичке либерализације у Цислајтанији, који је започео после смрти Франца Јозефа у новембру 1916, и да су страховали од њега. Сазивање бечког Рајхсрата и његово одобрење (30. маја 1917) Мајске декларације Југословенског клуба, која је садржала позив на уједињење свих територија Аустро-Угарске насељених Словенцима, Хрватима и Србима у самосталну јединицу монархије с оним истим правима којима су располагале Аустрија и Мађарска под жезлом Ха-

48 Јовановић-Пижон, *н. д.*, 624.

49 Стојановић, *н. д.*, 190.

50 Што се тиче информисаности владе Србије о преговорима Карла I са савезницима, у српској историографији већ од 20-их година постоје два гледишта. С једне стране, сматрало се да је власт Краљевине на основу гласина само наслућивала да постоје контакти; с друге – да она не само да је знала о преговорима већ је и сама учествовала у њима... Навешћемо овде најновија истраживања присталица оба гледишта. Тако Миле Бјелајац пише: „Прави се конструкција која се ни данас код појединих историчара не напушта, да је наводно мала Србија била о свему обавештавана и да је знала детаље“ (Миле Бјелајац, „Предговор. Мистерија Аписовог признања и даље траје“, у: Милан Живановић, *Луковник Апис. Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте*, (Нови Сад: Прометеј, 2015), XIX). На то Александар Животић одговара: „Петар Живковић је имао и важну улогу у вези са могућности потписивања сепаратног мира с Аустро-Угарском, кад је путовао из Солуна у Швајцарску с поруком регента Александра за принца Сикста Бурбонског“ (Александар Животић, „Генерал Петар Живковић и његово доба“, у: Петар Живковић, *Сећања: 1903–1946*, приредио Александар Животић, (Зајечар: Задужбина Никола Пашић, 2016), 164).

бзбурга,⁵¹ захтевало је њихове превентивне кораке. Размишљајући о дуготрајним дискусијама и расправама са члановима Југословенског одбора на Крфу, Пашић је посебно истицао да „ако Аустро-Угарска примети да нема слоге између нас, она ће цео програм наш и још више сад дати, пре него пропасти, па чим дође време опет претити“.⁵² И отворено је признавао „да му је једини страх био – тријализам“.⁵³ Због тога је, страхујући да сменом монарха не дође до реформи које би повисиле статус југословенских области, руководство Србије је настојало да их предупреди, обезбедивши тражену сагласност „Лондонаца“ (па макар и краткотрајну), који су постали коаутори текста Крфске декларације.

Треће, поставка о „непредвиђеним евентуалностима рата, које могу наступити изненадно“, односила се на читав низ спољних околности у којима се налазила Европа у лето 1917. године. Најважнија од њих је био војни ћорсокак у који су себе сатерале државе Антанте. „Крај се рату још не види“, констатовано је Јован Јовановић у јуну 1917.⁵⁴

И заиста, положај на фронтима и у позадини је за њих био скоро очајан. У пролеће 1917. Французи су предузели офанзиву у области Ремса-Соасона, али су поражени, подневши притом огромне губитке (140 хиљада избачених из строја за две недеље). Неуспех је довео до антиратног покрета у позадини, који је угушен искључиво драконским мерама.⁵⁵

У таквим условима је у јулу 1917. Никола Пашић писао регенту из Париза: „Ми не смемо да губимо из вида у нашем националном раду следеће (...). За време свих сусрета, које сам имао са виђеним личностима, приметан је пад духа и стога су сви избегавали да разговарају о питањима, која нису била на дневном реду. Сада нико не размишља о томе шта ће бити с Аустријом, да ли ће она нестати или се само смањити. Раније никада нисам слушао од француских политичара друго мишљење од оног да Аустрију треба уништити. Сада се преносе гласови о очувању Аустрије и 'равноправности' европских држава, како ми је рекао председник Националне скупштине Дешанел. У

51 Текст Мајске декларације видети у: Stanković, *n. d.*, 227.

52 Јовановић-Пижон, *n. d.*, 307.

53 Гавриловић, *n. d.*, 126.

54 Јовановић-Пижон, *n. d.*, 647.

55 Видети на пример: Давид П. Прицкер, *Жорж Клемансо*, (Москва: Мысль, 1983), 202–203; *Мировые войны XX века*, кн. 1: Первая мировая войны. Исторический очерк, ред. В. Л. Мальков, Г. Д. Шкундин, (Москва: Наука, 2002), 207, 316.

овом моменту ситуација је таква да вера у потпуну победу над Немачком ослабила“.⁵⁶ Истог месеца Јован Јовановић је забележио у дневнику своје утиске са разговора са Пашићем у Лондону: „Много је више пессимиста и чини му се да су сад свуда уморни од рата и да је то опазио нарочито у Француској. *Помишља само на ресторацију Србије* (курзив А. Ш.)“.⁵⁷ Што изгледа потпуно логично, јер и према горком признању Николе Стојановића, сада „наша акција може само да тапка у месту (...). Југословенско питање постаје за велике силе трећестепено“.⁵⁸

Као последница тог општег слабљења вере (да не кажемо и – панике) код савезника у пролеће и лето 1917. наступио је пад морала и код Срба. Тако је на Крфу у исто време „дух војника пао и очај је обузео све. Крај рата се не да догледати и повратак у земљу изгледао је безнадежан. Неколико људи је извршило самоубиство. (...) Један православни свештеник се обесио. Жудња за завичајем била је неиздржива“.⁵⁹ О положају на Солунском фронту, након доласка српске војске крајем 1916. до граница Србије и ослобођења Битоља, које су пратили огромни губици, тако да се та „тактичка победа“ могла лако назвати Пировом, регенту је лично саопштио председник владе: „После последњег неуспелог покушаја, после последње офанзиве, кад сам ја са осталим министрима дошао у Солун, нашао сам депресију код све војске“.⁶⁰

Али, ипак, у том тренутку, када се чинило да су ишчезле нада и вера, потписана је Крфска декларација...

* * *

Имајући у виду претходно наведено, могуће је, чини се, закључити да заједничка изјава на Крфу, као и уопште „нови курс“ у сусрет Југословенском одбору, за Николу Пашића није била ништа друго до последица промене спољнополитичке ситуације. Даље од потписане заједничке изјаве он није желео да иде, него је наставио да маневрише. Због тога се не чини изненадном ни његова изнуђена сагласност крајем 1917, после италијанског пораза на Капорету, о

56 *Дипломатска преписка српске владе 1917*, 193.

57 *Исто*, 311.

58 Стојановић, *н. д.*, 189.

59 Ђукић, *н. д.*, 243.

60 Н. Пашић – А. Карађорђевићу. Лондон, 22. јул 1917, *Дипломатска преписка српске владе 1917*, 194.

могућности организације референдума у југословенским областима Аустро-Угарске („треба радити и спремати се за евентуални плебисцит“),^{61, 62} чију је идеју раније у потпуности одбацивао;⁶³ као ни оштар заокрет у страну од „заједничке“ линије са Југословенима почетком 1918. када су се САД и Британија (због таласа обесхрабрености после неуспеха у Алпима)⁶⁴ изјасниле за очување *федеративне* Аустро-Угарске (говор Дејвида Лојд Џорџа у Доњем Дому 5. јануара и познатих „14 тачака“ Вудроа Вилсона). Реагујући на тај корак, Пашић је одмах наредио српским дипломатама на Темзи и Потомаку да поставе питање о Босни и Херцеговини, како би Србији макар нешто обезбедио у тој ситуацији.

Југословенски политичари који су сматрали да би одвајање Босне и Херцеговине од Аустро-Угарске довело само до слабљења словенског елемента у њој и, у складу са тим, смањења могућности за повољан исход у борби за аутономију југословенских области у границама монархије (у случају њеног очувања),⁶⁵ пребацивали су Пашићу што је колебајући се за „Велику Србију“ нарушио југословенску солидарност. За њега је пак на овај начин постављено питање било ирелевантно. Главна дилема која је била пред српском владом и њеним председником током рата (а посебно након изласка из њега Русије) није уопште била „Велика Србија“ или „Југославија“, како се то неретко истиче у историографији. Да ли ће се очувати (и ако да, у којој форми) Аустро-Угарска или ће се распасти – то је било питање.

61 Стојановић, *н. д.*, 199.

62 Тадашњи српски посланик у Паризу Миленко Веснић „који је увек био оптимиста, овог пута није уверен у потпуну победу савезника и мисли да се цео наш национални програм неће моћи остварити“ (Стојановић, *н. д.*, 198).

63 Према речима Николе Стојановића, у јесен 1915. су чланови Југословенског одбора добили „препис Пашићеве депеше, којом одговара савезницима да не прима плебисцит и тражи директно сједињење Хрватске са Србијом“ (Стојановић, *н. д.*, 178).

64 У марту 1918. г. (у време немачке офанзиве под Амијеном) Ј. Јовановић је у дневнику писао о расположењима у Лондону: „У државним канцеларијама се не ради ништа готово. Свуда се чекају новости са фронта. Много песимиста“. И „Енглези су више песимисте“. „Ратоваће они (Немци – А. Ш.) још неколико година, – говоре они, – и неће се лако дати“. (Јовановић-Пижон, *н. д.*, 436, 439).

65 Та идеја је још увек постојала код чланова Југословенског одбора, због чега је Слободан Јовановић био потпуно у праву истичући да се „Југословенски Одбор још није био сасвим ослободио оне старе идеје о уједињавању свих Југословена у оквиру Хабсбуршке монархије“. (Слободан Јовановић, *Из историје и књижевности*, књ. I, (Београд: БИГЗ, 1991), 201).

А то је наравно зависило од општег тока војних операција и степена успеха савезника.

Није случајно што је на заседању српског кабинета 14. јуна 1917. констатовано: „Од величине савезничког успеха зависи да ли ће у пуној мери моћи извести ове три тачке нашег програма политичког:

1. да се сачува Србија,
2. да се сачувају све српске земље,
3. да се сачувају све југословенске земље“.⁶⁶

Да ли је Пашић заиста веровао у то да ће се Аустро-Угарска сигурно срушити и да ће победа бити потпуна? Тешко да је он био убеђен у то. Одатле потиче и његова муњевита реакција на кораке британско-америчке дипломатије. Када су се пак савезници коначно одлучили да „замене“ Дунавску монархију за низ (много)националних држава, српски премјер се вратио свом „југословенству“. А 2. новембра 1917. када је исход рата већ био очигледан, упутио је Живојину Мишићу брзи телеграм: „Примирје са Аустро-Угарском биће потписано. Хитајте најбрже ући у Босну, Банат и Срем и у друге области Аустро-Угарске“.⁶⁷

Као што видимо, његова политика је била веома еластична. Стремећи да у било којој „расподели“ обезбеди пре свега интересе Србије и српског народа у *целости*, он се у зависности од промене међународне ситуације колебао од „великосрпства“ до „југословенства“...

Треба истаћи да ни они који су пребацивали српском лидеру да нарушава такозвану „југословенску солидарност“, односно чланови лондонског Одбора, нису уопште били безгрешни. Тако је 14. 24. и 30. октобра 1918. Анте Трумбић, преко британске војне мисије и иза леђа колега (!), упутио тајне инструкције активисти југословенског Народног већа у Вашингтону и тамошњем члану Одбора, католичком свештенику Нику Гршковићу у којима је захтевао да издејствује интервенцију Сједињених Америчких Држава заједно са њиховом окупацијом „главних тачака у Далмацији, Истри, Крањској па у Хрватској и Словенији. Важно је, да се нити талијанске нити српске трупе не употријебе, а томе се може избећи само на поруку Сједињених

66 Цит. према: Никола Б. Поповић, „Антанта и идеја ‘Велике Србије’ у Првом светском рату“, *Срби и Први светски рат 1914–1918*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 13–15. јула 2014, ур. Д. Живојиновић, (Београд: Српска академија наука и уметности, 2015), 149.

67 *Исто*.

Држава⁶⁸. Индикативно је што чланови Југословенског одбора из Северне Америке (хрватски емигранти) „дају том Трумбићевом гесту тумачење, да се тим жели избећи велико-српска окупација“.⁶⁹ А још је припремно саветовање будућих учесника Одбора, које је одржано у јесен 1914. у Фиренци, као једну од тачака плана његове активности одредило: „Израдити предлоге за државну организацију, коју треба применити иза *окупације Српске војске* (курзив А. Ш.) и предати их својевремено српској влади“, с чим се отворено солидарисао и његов будући председник.⁷⁰

Где су ту „Крфски принципи“? Пред нама није ништа друго до игра жмурке са Србима, која је очигледно потврђивала брижљиво скривану иза „југословенског“ паравана једну од константи у стратегији Трумбића и осталих: жељу да они искористе Србију ради реализације „сопствених крајње националних тежњи хрватско-словеначке групе“, о чему су, како се сећамо, већ одавно писали руски дипломати.

* * *

После инцидента који се десио почетком 1918. године односи између српске владе и лондонског Одбора су се веома заострили.

Трумбић је захтевао од савезника да признају његову организацију као званичног представника Срба, Хрвата и Словенаца Аустро-Угарске, односно да се она изведе на међународну сцену; тражио је да се регулише добровољачко питање, сазове општејугословенски конгрес како би се изразио протест поводом становишта Лојда Џорџа и Вудроа Вилсона. Али је Пашић стално одбијао да подржи „колегу“, сматрајући као и до тада да су „Лондонци“ само као „један приватни одбор за пропаганду а не званични представник Срба, Хрвата и Словенаца“.⁷¹ „Ја сам створио Југословенски Одбор, ја сам учинио све“, стално је тврдио.⁷² И настављајући ову тему, цитираћемо један део његовог разговора са Јовановом Јовановићем, који је он забележио у дневнику.

68 Цит. према: Ljubo Leontiћ, „Simpozijske teze (neka zapažanja iz istorije ujedinjenja jugoslovenskih naroda)“, *Jugoslovenski narodi pred Prvi svetski rat*, ur. V. Čubrilović, (Beograd: Naučno delo, 1967), 494.

69 Стојановић, *н. д.*, 206.

70 *Исто*, 167–168.

71 Јовановић-Пижон, *н. д.*, 524.

72 *Исто*.

„[Ј. Ј.] – После Крфске декларације то нису приватни људи, Југословенски Одбор је од Вас признат као један фактор.

[Н. П.] – Какав фактор? То је приватни одбор за пропаганду. А Крфска декларација један последњи акт пречишћавања ситуације. Хтели смо да се зна, да између Срба, Хрвата и Словенаца нема разлике и ништа више (и у другим случајевима Пашић је сматрао декларацију само последицом ‘привремене потребе да се задовољи јавно мњење’“.⁷³ (И ничим другим – А. Ш.).

„[Ј. Ј.] – Ја се чудим Вама, (...), да сте ову ствар тако упустили да доведе до скоро раскида.

[Н. П.] – Па нека доведе, они нека иду где хоће, а ми ћемо својим путем. (...) Они хоће да играју неку улогу, хоће да их признају савезници као Чехо-Словаке. Е, то не може. Они су одбор за пропаганду и ништа више.

[Ј. Ј.] – Они су Одбор, који сте Ви признали са Декларацијом Крфском од 7. VII. 17. за конституитивни фактор – и траже сада само то, да их савезници признаду за представнике Срба, Хрвата и Словенаца из Аустро-Угарске. А то они јесу.

[Н. П.] – Нису, нису. Ја сам их створио, давао им паре, ја сам пре њих дао декларацију у децембру 1914. пред скупштином (...), кад они су били ништа и нигде (...). Ја опет кажем, они су приватни одбор, који сам створио ја, они не представљају никог.

[Ј. Ј.] – Па што је потписана од Вас Крфска декларација, а од Трумбића премапотписана. Зашто се оперише са њом? (...) Ако она не значи ништа, и њен одбор, онда треба рећи отворено.

[Н. П.] – Па и хоћу да кажем. Крфска декларација је пречишћавање ситуације и ништа више. Шта хоће она? Наспело се некое да игра улогу у међународној политици, па хоће да води југословенску политику. Е, не може. Не дам ја то никако да буде. *Србија хоће да ослободи и уједини Југословене, а неће да се утопи у море једне Југославије* (курзив А. Ш.) (...). Ми ћемо да молимо Савезнике да нам помогну да их ослободимо и ујединимо, а ‘они хоће унутр.[ашњу политику]’“.⁷⁴

И поновио још једном: „Србија неће да се утопи у Југославију него Југославија у њу“.⁷⁵

И на крају, афел! У интервјуу за француске медије у септембру 1918. Пашић је на сав глас изјавио да „Хрвати и Словенци ако хоће

73 Исто, 533.

74 Исто, 525–527.

75 Исто, 527.

могу са нама, а ако неће нека раде како хоће“.⁷⁶ Односно да „Србији треба признати право да уједињује, а ништа више другоме“.⁷⁷

Богат дневник Јована Јовановића садржи велики број педантно забележених разговора са најразличитијим људима – како Србима тако и странцима. Неретко се на страницама дневника појављује и Анте Трумбић. Стога из немалог броја његових реплика није тешко изабрати оне који се могу сматрати за одговор на ове испаде Николе Пашића. Цитираћемо једну, својеврсни резиме: „Господин Пашић више не признаје Крфске декларације и не жели да на њој настави рад, она му је требала у своје време, сад му не треба. Ми остајемо на њој“.⁷⁸

Што се тиче Пашића, овај Трумбићев закључак у општим цртама је тачан. Али последњу тврдњу ипак морамо ставити под сумњу, јер смо већ видели да чланови Југословенског одбора нису били увек искрени и да су с лакоћом заборављали „јединствена“ правила игре. Што опет не изненађује – они су у заједничком на први поглед унионистичком пројекту имали свој скривени, посебни хрватско-словеначки интерес. Није случајно Никола Стојановић писао да „Трумбић првенствено има у виду разграничење с Италијом и расположење Хрвата према будућем државном уређењу“.⁷⁹ Због тога је управо „питање о једној држави или о федеративној делило нарочито Трумбића од Срба“.⁸⁰

* * *

Дакле, ми смо настојали да покажемо како је доношење заједничке декларације српске владе и Југословенског одбора на Крфу било на најдиректнији начин повезано са Фебруарском револуцијом у Русији, која је јако утицала на промене у политици обе ратујуће коалиције у пролеће и лето 1917. године. Набројаћемо главне чиниоце који су допринели сазревању услова за њено потписивање: крах царског режима у Русији – најважнијег ослонца Београда (Ниша, Крфа);⁸¹ потреба ревизије ратних циљева, повезана са потен-

76 Исто, 534.

77 Исто, 524.

78 Исто, 530.

79 Стојановић, *н. д.*, 197.

80 Јовановић-Пижон, *н. д.*, 334.

81 Још једна (можда и најочљивија) илустрација је из писма Љубомира Давидовића Пашићу од 8/21. марта 1917. г.: „Бојим се за успех наше ствари у Русији. Тамо се заснива нов ред. Најјача наша нада за остварење наших националних

цијалним мировним преговорима; релативна либерализација у Цислајтанији после смене монарха и доношење „тријалистичке“ Мајске декларације; крајња нестабилност опште војне ситуације с тенденцијом ка њеном погоршању за Антанту. Све ове околности је узео у обзир Никола Пашић у тренутку састављавања крфског текста.

У таквим условима добили смо практично *изнуђени* документ, који је наставио традицију Нишке декларације, с гледишта утилитарне мотивације. Што се тиче идеологије потписника, скривене иза компромисних изјава, она се битно разликовала. Чак су централну поставку декларације – узајамно признање постојања „троименог народа“ интерпретирали на свој начин. За Пашића је она била база која је омогућила да ослобођење свих грана тог народа буде дело српске владе, као признате од Антанте ратујуће стране. Одатле потиче и његов енергични телеграм војводи Мишићу о хитној окупацији југословенских области Аустро-Угарске. Снага и време су тада решавали све! То је с једне стране. С друге, ако се дели мишљење да је народ један, шта ће му онда некакво званично представништво? Довољно је да га представљују Срби са Крфа? Поготово стога што би у случају Пашићевог признања Југословенског одбора као представника Југословена Аустро-Угарске, он као председник владе аутоматски изгубио право на покровитељство над хрватским и мађарским Србима, као и над Босном и Херцеговином. И на крају, ако је опет народ један, шта ће му федерација у оквиру јединствених државних граница? То је логика Николе Пашића.

Анте Трумбић је имао друго становиште. Он је својим главним циљем сматрао самоопредељење *католичког* дела „троименог народа“ (уједињење Далмације са Хрватском и Славонијом и фактичко апсорбовање Словеније у границама јединствене Југославије), али са територијалном поделом у погледу „Србијанаца“ према заветима хрватског историјског права! Сетимо се овде оцене Николе Стојановића о Супиловом ставу, на који доста личи овај Трумбићев: „Ствар је разумљива, са чисто племенског и ужег становишта“, но „право југословенско гледиште то сигурно није“. Зато је Трумбић и предложио САД-у да окупира југословенске области „на шавовима“ Аустро-Угарске како не би омогућио победоносним јединицама Живојина Мишића да прве уђу у њих. Истина, Американци су у одгово-

аспирација – цар Никола није више на месту, са кога се решава или утиче на решење“ (цит. према: Богумил Храбак, *Србија и Фебруарска револуција 1917. године*, (Приштина: Филозофски факултет, 1978), 25).

ру на његову молбу изјавили „да без споразума са српском владом ништа не могу у том погледу предузети“⁸²...

А затим је освануо 1. децембар!

Извори и литература

Необјављени извори

- Государственный архив Российской Федерации. Ф. 102.
- Архив Србије. Фонд МИП.

Објављени извори

- Гавриловић, Милан. *Народни пут. Одабрани списи*. Нови Сад: Балканија, 2015.
- *Дипломатска преписка српске владе 1917. год. Збирка докумената*, приредили Миодраг Зечевић и Миладин Милошевић. Београд: Народно дело, 1991.
- Ђукић, Светомир. *Мемоари, Први светски рат*, књ. 2, приредио Миле Бјелајац. Београд: Медија центар „Одбрана“, 2015.
- Јовановић, Драгољуб. *Људи, људи – медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*. Београд: „Филип Вишњић“, 2005.
- Јовановић-Пижон, Јован. *Дневник (1896–1920)*, приредили Радош Љушић и Миладин Милошевић. Нови Сад: Прометеј, 2015.
- *Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств. 1878–1917*, Серия III: 1914–1917, II, подгот. к печ. А. С. Ерусалимский. Москва–Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1933.
- Стојановић, Никола. *Младост једног поколења (успомене 1880–1920.)*, приредио Миле Станић. Београд: Историјски институт, 2015.
- Томић, Јован Н. *Југославија у емиграцији. Писма и белешке из 1917*. Београд: б. и., 1921.
- Шемякин, Андрей Л. „Главнейшие задачи юго-славян“. Донесение российского консула в Питтсбурге Г. В. Чиркова в посольство России в Вашингтоне. 1916 г.“ *Исторический архив* 3/1994.
- Mandić, Ante. *Fragmenti za historiju ujedinjenja: povodom*

82 Стојановић, н. д., 206.

četrdesetogodišnjice osnivanja Jugoslovenskog Odbora. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1956.

- Šišić, Ferdo. *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. 1914–1919.* Zagreb: Matica hrvatska, 1920.

Литература

- Бјелајац, Миле. „Предговор. Мистерија Аписовог признања и даље траје“. У: Милан Живановић, Пуковник Апис. *Солунски процес хиљаду деветсто седамнаесте.* Нови Сад: Прометеј, 2015.
- Вишняков, Ярослав В. „Армия без государства. Сербский добровольческий корпус в России 1916–1917 гг.“ *Первая мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-Восточной Европы. Очерки истории,* отв. ред. Е. П. Серапионова. Москва: Институт славяноведения РАН, 2015.
- Габрић, Ненад П. *Јован Јовановић Пижон и европска дипломатија Србије (1913–1918).* Београд: Завод за уџбенике, 2011.
- Екмечић, Милорад. *Стварање Југославије 1790–1918,* књ. 2. Београд: Просвета, 1989.
- Животић, Александар. „Генерал Петар Живковић и његово доба“. У: Петар Живковић, *Сећања: 1903–1946,* приредио Александар Животић. Зајечар: Задужбина Никола Пашић, 2016.
- Зундхаузен, Холм. *Историја Србије од 19. до 21. века.* Београд: Слио, 2009.
- Јанковић, Драгослав. „Из историје стварања југословенске државе 1918. године“. *Анали Правног факултета у Београду* 3–4/1963.
- Јовановић, Јован. *Борба за народноједињење. 1914–1918.* Београд: Издавачко и књижарско предузеће Г. Кон, 1935.
- Јовановић, Слободан. *Из историје и књижевности,* књ. I. Београд: БИГЗ, 1991.
- Ковић, Милош. „Србија у борби за опстанак (1903–1914)“. *Два века модерне српске дипломатије,* ур. Ч. Попов, Д. Живојиновић, С. Марковић. Београд: Досије, 2014.
- *Мировые войны XX века,* кн. 1: Первая мировая войны. Исторический очерк, ред. В. Л. Мальков, Г. Д. Шкундин. Москва: Наука, 2002.
- *Никола Пашић у Народној скупштини,* књ. 1, приредила Латинка Перовић. Београд: Службени лист СФРЈ, 1997.
- Писарев, Юрий А. *Сербия и Черногория в Первой мировой войне.* Москва: Наука, 1968.

- Писарев, Юрий А. *Сербия на Голгофе и политика великих держав. 1916. г.* Москва: Наука, 1993.
- Поповић, Никола Б. „Антанта и идеја ‘Велике Србије’ у Првом светском рату“. *Срби и Први светски рат 1914–1918*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног 13–15. јула 2014, ур. Д. Живојиновић. Београд: Српска академија наука и уметности, 2015.
- Поповић, Никола Б. *Србија и Руска револуција: 1917–1918*. Београд: Завод за уџбенике, 2014,
- Поповић, Никола Б. *Србија и царска Русија*. Београд: Службени гласник, 2007.
- Прицкер, Давид П. *Жорж Клемансо*. Москва: Мысль, 1983.
- Раденић, Андрија. *Спољна политика Србије у контроверзној историографији: Од Начертанија 1844. до стварања Југославије 1814–1918*. Београд: Службени гласник, 2005.
- Романенко, Сергей А. *Югославия: кризис, распад война. Образование независимых государств*. Москва: Московский общественный научный фонд, 1999.
- Храбак, Богумил. *Србија и Фебруарска револуција 1917. године*. Приштина: Филозофски факултет, 1978.
- Шемјакин, Андреј Л., „Са Крфа у Русију: Никола Пашић у Петрограду и Москви 1916. године“. *Први светски рат: Србија, Балкан и велике силе*, Зборник радова, ур. С. Рудић, М. Милкић. Београд: Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, 2015.
- Шемякин, Андрей Л. „Югославянская программа Сербского королевства в первый период войны (август 1914 – октябрь 1915 гг.)“. *Первая мировая война. Пролог XX века*, отв. ред. В. Л. Мальков. Москва: Наука, 1998.
- Штрандтман, Василий Н. *Балканские воспоминания*, подгот. текста А. Л. Шемякина. Москва: Книжница, 2014.
- Leontić, Ljubo. „Simpozijske teze (neka zapažanja iz istorije ujedinjenja jugoslovenskih naroda)“. *Jugoslovenski narodi pred Prvi svetski rat*, ur. V. Čubrilović. Beograd: Naučno delo, 1967.
- Stanković, Đorđe. *Srbija i stvaranje Jugoslavije*. Beograd: Službeni glasnik, 2009.

Andrey Shemyakin

The Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences

The February Revolution of 1917 in Russia, Nikola Pašić and Corfu Declaration

Summary: The adoption of the joint declaration of the Government of the Kingdom of Serbia and the Yugoslav Committee in Corfu in July 1917 is closely related to the February revolution in Russia which strongly influenced the policy changes between the coalitions of the powers in spring and summer of 1917. These changes also created favourable conditions for declaration signing, the most significant being: the collapse of the tsarist regime, which had supported Serbia; the need to review the war objectives, taking into account the possible peace negotiations (the Sixtus Affair); relative liberalization in Cisleithania after the death of Franz Josef (in November 1916) and the adoption of the “trialistic” May Declaration (1917); instability of the general military situation with the tendency to deteriorate for the Entente. When drafting the text of the declaration, Nikola Pašić took all these facts into account. So, we can say that the Corfu Declaration was a forced document, as well as the Nish Declaration (December 1914) which appeared earlier and was also motivated only by the utilitarian causes.

Key words: Russia, February Revolution, Serbia, Yugoslav Committee, Corfu Declaration, Nikola Pašić, Ante Trumbić, Pavel Milyukov

УДК 94(497.1)"1918"
94:327(470:497)"19"
94:327(470:44)"18/19"

Гордана КРИВОКАПИЋ-ЈОВИЋ
Институт за новију историју Србије
gordanajovic228@gmail.com

Зашто Југославија? Преоријентација Србије од Русије ка Француској?

Апстракт: У чланку се на полемички начин дефинишу спорне тачке око проблема стварања југословенске државе уочи и током рата, где се француско-руско савезништво с прелома 19. у 20. век сагледава као најшири геостратешки оквир српског југословенског пројекта, који је омогућио стварање те државе преоријентацијом Србије од Русије ка Француској. Кроз најновију домаћу и страну историографску литературу анализира се које идеје и процеси су то омогућили. Ова литература се негде супротставља а негде наслања на претходна постигнућа историјске науке, што је ограничено праћено.

Кључне речи: Србија, југословенски пројекат, француско-руско савезништво, анексиона криза, балкански ратови, Први светски рат, француска славистика, српска историографија, југословенска историографија

Увод

Контроверзе око стварања Југославије/југословенске државе и природе њеног трајања су бројне. Како у историографији тако и у самој историји, па и у животима који још трају на овим просторима. Оне настају и у кругу стереотипног размишљања и у веома комплексним дискурсима унутар историјске науке. Постоје старе контроверзе, присутне у домаћој (српској и осталим југословенским историографијама) и у европској историографији, које су произашле из извесне немоћи/неуспеха да се објасне многе контрадикторности и парадокси везани за стварање и трајање Југославије. Постоје и нове контроверзе, настале после разарања Југославије, јер и ту треба објашњавати како, зашто и на којим основама је настала та држа-

ва, као што треба одредити њен смисао и значај у историји тих нових малих јужнословенских националних држава.

Главне тачке у историји стварања Југославије које су произвеле, и производе, контроверзе у домаћим и страним историографијама јесу југословенски програм Србије, формулисан кроз „ратне циљеве“ у јесен 1914. у Нишу, и природа и трајање француско-руског савеза, који је био најшири геополитички оквир у коме је настајала Југославија.¹ Постоје иначе и на индивидуалном плану бројне „забуне“ око стварања Југославије, чија се природа види као контрадикторна или парадоксална.²

Проширени списак тачака у историји које су произвеле те контроверзе, или пак изазивале забуне на индивидуалном плану, би био: „анексиона криза“ 1908/1909. године, која се до пре двадесет (или нешто мање) година широко у историографији сматрала првим озбиљним кораком који је водио ка светском рату;³ „јулска

- 1 Dragoslav Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, (Beograd: „Savremena administracija“, 1967); Исти, *Србија и југословенско питање 1914–1915. године*, (Београд: ИСИ и НИП ЕКСПОРТ-ПРЕС, 1973); Исти, „Женевска конференција о стварању југословенске заједнице 1917. године“, *Istorija XX veka*, V, zbornik radova, ur. Dragoslav Janković, (Beograd: ISI, 1963). - Студије и монографије професора Јанковића су постале парадигматске за истраживање свих релевантних историјских садржаја југословенског уједињења. Он је дефинисао низ посебних питања и проблема унутар ове велике теме, показујући сву сложеност тог историјског догађања. Дао је еволуцију југословенског питања од национално-политичког ка државно-правном, уочио, представио, описао и протумачио смисао и значај свих важних фактора тог уједињавања, посебно истакао значај међународног фактора и дефинисао политику компензација нарочито важну за прве године рата, уочио и протумачио све амплитуде у међунационалним односима током рата на нивоу југословенских елита, издвојио сва битна догађања и процесе који су ометали, штетили југословенским напорима, као и оне који су им користили. Сви потоњи велики истраживачи ове теме (М. Екмечић, Б. Петрановић, А. Митровић, Ђ. Станковић) су се обилато ослањали на његов истраживачки корпус и аналитички поступак, који је, без обзира на рогобатности, и данас од вредности. Видети такође: Ђорђе Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, друго проширено издање, (Зајечар, 1995).
- 2 Видети нпр.: Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, (Београд: СКЗ, 1975); Алан Џон Персивал Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918*, (Београд: СЛЮ, 2001).
- 3 Vojislav G. Pavlović, *De la Serbie vers la Yougoslavie. La France et la naissance de la Yougoslavie 1878–1918*, (Belgrade: IEB, ASSA, 2015). - Професор Жан-Пол Блед, који је написао предговор овој књизи, такође види анексиону кризу на тај начин. А. Џ. П. Тејлор, М. Екмечић и други такође.

криза“ 1914. и цео комплекс питања о одговорности за избијање светског рата који има корене у изузетно комплексном сплету догађаја;⁴ затим тзв. Лондонски уговор из априла 1915, чији садржај, смисао и значај, као и вишестрана перцепција, нису добили одговарајуће место ни у домаћој ни у страниј историографији;⁵ ту је и цела ратна 1917. година, и посебно Фебруарска и Октобарска револуција у Русији, као њен непосредни и посредни утицај на развој југословенског питања.⁶ У вези са овом петом тачком треба истаћи да се Француска крајем 1917. још једном удаљила од одлуке о судбини Хабзбуршког царства и с тим у вези није имала јасно скициран југословенски пројекат.⁷ И под шестом тачком бисмо истакли да је цела 1918. година пуна контрадикторних догађања када је у питању настанак југословенског пројекта и његова реализација.⁸ Улога Русије и Француске је била прворазредна у свим тим догађањима.

Парадоксално, али је југословенска криза, као и сам рат за разарање Југославије и наравно нестанак југословенског оквира за националне историографије које су егзистирале у њој, довела до неких не безначајних појашњења српске политике у југословенском уједињењу, као и неких других политичких тенденција, нпр. хрватских. Парадоксално је то што се у том новоотвореном простору за нове податке и чињенице дошло до неких истина које су ишле у прилог предоминантном историјском мишљењу на српској страни, да је Србија од почетка до краја усрдно устрајала на свом југословенском пројекту, без обзира на ставове не само непријатеља већ и савезника, као и на широком разумевању културно-историјских, антропо-географских и уопште етничких основа на којима је пројекат почивао.

4 Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, (Београд: СКЗ, 1984); Миле Бјелајац, *1914–2014: зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, (Београд: МЦ Одбрана, 2014).

5 Dragovan Šepić, *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918*, (Zagreb: Školska knjiga, 1970).

6 Никола Поповић, *Србија и царска Русија*, друго издање, (Београд: ЈП „Службени гласник“, 2007). Ово друго издање је идентично првом, из 1994, како нас обавештава аутор у Предговору другог издања.

7 Jean-Baptiste Duroselle, *Clemenceau*, (Paris: Fayard, 1988); Miro Kovač, *Francuska i hrvatsko pitanje 1914.–1929.*, (Zagreb: Dom i svijet, 2005). - Узајамну зависност питања рушења Аустро-угарског царства и остварења југословенског пројекта је прецизно уочио, формулисао и добрим делом поставио основе за одговор професор Д. Јанковић у наведеним књигама (видети нап. 1) .

8 *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*, ed. Dejan Djokić, (London: Hurst&Company, 2003).

Дејан Ђокић је под насловом *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*⁹ понудио у форми зборника радова више аутора један нови концепт обраде југословенства, што се већ види и из наслова. Део о југословенској идеји и стварању Југославије је међу успелијима захваљујући тексту Косте Ст. Павловића под насловом „Први светски рат и уједињење Југославије“ који је истински помак у разумевању историје настанка југословенске државе. То је прегнантиан, целовит приказ уједињења са јако искристалисаним мишљењем и ставовима о људима, идејама, догађањима, процесима, на малом простору, али пун нових чињеница, података, нових копула међу догађајима, нарочито од времена Фебруарске и после Октобарске револуције у Русији 1917. које су биле катализатори за демократске и националне захтеве у Двојној монархији.¹⁰ Он је дао јасан идејни и догађајни оквир масовне српске подршке уједињењу, издиференцирао прецизно *pro et contra* подршку у другим националним заједницама и посебно дефинисао југоскептике у хрватској средини.¹¹

За разлику од Ђокићевог покушаја да преко разнородних аутора објективизује историју стварања и трајања југословенске државе, сада као пропале идеје и државе, хрватски историчар Миро Ковач је испитивао међународни контекст тзв. хрватског питања учи, током и после Првог светског рата, прецизније француске ставове о томе.¹² То је наравно проистекло из нове позиције независне хрватске националне државе, али је свеједно морао да се носи са целим југословенским контекстом у коме се ткало и хрватско питање. Тако смо добили један низ нових чињеница о југословенском уједињењу, које су драгоцене без обзира да ли је историчару основни потицај да буде објективан или да заузме поуздану позицију историчара у служби националне или неке друге идеје, што му неоспорно сужава видно поље и олакшава посао. Ковач је у реконструкцији хрватског питања утврдио неке важне тачке за француску перцепцију јужнословенског простора, као што је тренутак када је Шарл Лоазо (Charles Loiseau) повезао српско национално питање како га је видела и водила Србија са националним питањима Југословена у Хаб-

9 Исто, 11–57.

10 Kosta St. Pavlowitch, „The First world War and the Unification of Yugoslavia“, *Yugoslavism*, 27–42.

11 Gordana Krivokapić Jović, „Kako je Francuska videla jugoslovensku kraljevinu 1918–1929, posebno hrvatsko pitanje“, *Pisati istoriju Jugoslavije: videnje srpskog faktora*, zbornik radova, (Beograd: INIS, 2007), 375–397.

12 Kovač, *Francuska i hrvatsko pitanje*, 11–163.

збуршкој монархији. Даље, пратећи судбину хрватског питања кроз све ратне обрте, посебно је разоткрио улогу Жоржа Клемансоа у хрватским покушајима стварања другог политичког центра југословенског уједињења, његов брутално негативан став, затим одложене ефекте Лондонског уговора.¹³ Занимљиво је да се хрватском историчару отело неколико финих епитета уз Пашићево име као што је „велики српски политичар“ или „истински балкански мештар“, што је готово незамисливо за целу хрватску историографију када је исписивала његово име и док је југословенска држава трајала.¹⁴

Један израз посебне храбрости и самопоуздања је књига српског историчара Милета Бјелајца, посвећена старим и новим контроверзама о узроцима Првог светског рата. Ту се анализирају сва контроверзна питања из времена тзв. јулске кризе 1914, где су своје изразито место имале и Русија и Француска, које су са још више прецизности постављене у своје већ познате улоге. Минуциозне продоре у реконструкцији тих догађања аутор је супротставио снажном ревизионистичком таласу у светској историографији који се упео да докаже српску одговорност за избијање светског рата. Више десетина књига светске историографије о узроцима Првог светског рата купа се овде у хладној води прецизно постављених чињеница и веза међу њима.¹⁵

Наше је мишљење проистекло из старих конвенционалних виђења и спознаја о овим спорним тачкама, као и из нових истраживачких радова и властитих истраживања. Оно би ишло за тим да се у целом временском распону дефинише еволуција руско-француског савеза када је у питању Србија, па и целина Балкана са њему гравитирајућим простором,¹⁶ као најширег контекста у коме се плео југословенски пројекат, из кога је и проистекло француско варирање од идеје Велике Србије до Југославије. У том варирању је став према опстанку Хабзбуршке монархије био кључан, а посебно су га појачала револуционарна догађања у Русији током 1917. године. Улога Жоржа Клемансоа је такође била прворазредна и за сада је само

13 Gordana Krivokapić Jović, „Različiti pristupi istoriji jugoslovenske ideje i države“, (Kritički esej povodom zbornika Dejana Djokića, ed., *Yugoslavism. Histories of a failed idea 1918–1992*, Hurst & Company, London 2003, 356), *Tokovi istorije* 3–4/2003, 111–127; Kovač, *Francuska i hrvatsko pitanje*, 190–191.

14 *Исто*, 137, 157.

15 Бјелајца, *1914–2014: зашто ревизија?*

16 René Girault, „Les Balkans dans les relations franco-russes 1912“, *Revue historique* 253, (Paris, 1975), 155–184.

делимично осветљена. Све говори да је његово пројектовање нове југословенске државе као унитарне требало да замени Двојну монархију, која је била поље сукоба две владајуће нације и сталног незадовољства и побуна мањих националних заједница.¹⁷ То варирање од идеје Велике Србије ка Југославији и обрнуто постало је нарочито драматично у јесен 1918. и било је израз тих дубоких дилема француске политике у питању опстанка Монархије. Пашић је то изванредно осећао и покушавао да прати све фине титраје те политике и вуче потезе ка југословенском решењу, оптуживан са разних страна да се бори за Велику Србију а не за Југославију. Није ли право питање у сагледавању и француске и српске дилеме (ако је код Срба уопште било) „Велика Србија или Југославија“: да ли је идеја велике српске државе (тзв. Велике Србије) била пут који је водио ка југословенском решењу, а не његова препрека?

Одијум који је накалемљен на пројекат тзв. Велике Србије је вишеслојан. Први слој, који нас овде занима и везан је за француске идеје, проистекао је из догађања у Великом рату, када се перципирао као супротан великом југословенском пројекту са више страна у укупном јужнословенском политичком миљеу. Други слојеви, све до данашњих дана, проистекли су из споја ове идеје са другим идеолошким садржајима са крајње негативном конотацијом.

*Нови трендови у историографији и контроверзе
и забуне око југословенства уопште и стварања
Југославије*

Под новим трендовима у историографији мислимо пре свега на концепт оријентализма, балканизма и еврооријентализма. Боље него важећа „конвенционална“ историографија, која у маниру логичког позитивизма бележи процесе и слободна догађања, деловање појединаца и група, околности, пратећи шта преко преломних тачака у историји траје а шта нестаје, нови правци у историјској науци који се баве настајањем „слике другог“, „другошћу“, паралелом ми и они, показују све мањкавости у општем виђењу и разумевању Балкана, односно његовој перцепцији. То се односи и на тзв. Запад-

17 Гордана Кривокапић, „Француско виђење унутрашње политике Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у време њеног конституисања 1918–1921. године“, *Француско-југословенски односи*, (Recueil des Travaux Rapport Franco-yugoslaves), зборник радова, књ. 10, (Београд, 1989), 248–256.

ни Балкан тј. јужнословенски/југословенски простор. Европска и светска историјска наука као да непрекидно генеришу своје виђење и разумевање Балкана увек изнова, те су те слике Балкана, и у њему Србије која заузима геополитички нејасно дефинисан средишни положај, увек наново изломљене. То нам јасно показује књига Марије Тодорове,¹⁸ која без обзира на мањкавости, бележи многе варијетете у „погледу“ на Балкан, од оних који долазе из средина традиционално присутних европских сила до оних са других континената. Ипак, и код ње остаје нејасно како из ужих западнобалканских идентитета, који се препознају у свим модерним европским идеологијама (од конзервативне и либералне идеологије до идеологије европског радикализма, социјализма, анархизма), нема еволуције ка југословенском идентитету, било националном било државном. Заправо, код Тодорове та еволуција уопште није идентификована, као ни њен основни садржај, виђење и разумевање, једноставно нису праћени појединци који су се тиме бавили. Чак и када се идентификују неки од највећих балканолога епохе 19. века и њихова перцепција Балкана, као што је то случај са Амијем Буеом (Ami Boué), у његовом огромном корпусу се не учавају виђења и тумачења, која су иначе круцијална за целину његовог дела, које обухвата томове, а посебно су битна за разумевање простора као југословенског.¹⁹ Наиме, он балкански простор посматра кроз интегришуће и дезинтегришуће факторе, од географије тла до природе на њему, преко народне културе и оне више, преко језика, образовања и књижевности па до политике. У свеукупном шаренилу Западног Балкана Буе није само језик видео као обједињавајући (први га је назвао српско-хрватским именом) већ је разматрао и конкретне могућности, антропо-географске и политичке, његовог обједињавања. Код нас су га са неким, макар ограниченим системом користили једино М. Екмечић и Д. Батаковић.²⁰

18 Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 1999).

19 Ami Boué, *La Turquie d'Europe; observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les mœurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état de cet empire, I, II, III, IV*, (Paris: Arthus Bertrand, 1840), retrieved 2012-12-27. - У захвалници на почетку овог капиталног дела, од три имена која тамо стоје, једно је Јернеј Копитар а друго Вук Ст. Караџић.

20 Milorad Ekmečić, „Sudbina jugoslovenske ideje“, *Politički život Jugoslavije 1914–1945, zbornika radova*, (Beograd: Treći program, 1973), 11–49; Dušan Bataković, *The Kosovo Chronicles*, (Belgrade: Plato Books, 1992).

Ми бисмо то довели у везу са ситуацијом на почетку 20. века када се Огист Говен (Auguste Gauvain) „жалио (се) да јавност не разуме Југословене. (...) ’у очима западних државника Југословени изгледају као уљези. За то је заслужно само њихово име. Оно у себи садржи варварску атмосферу и празно значење.”²¹ И Емил Оман (Emile Naumant) је нешто касније јасно видео нестабилност Југославије и њене изворе. Ипак је веровао да ће се „Југославија као тело неопходно за мир на Балкану и у Европи одржати – сем у случају општег слома у Европи“.²²

Подржавана од француског радикализма и социјализма, па и анархизма, после 70-их година 19. века, дакле после француско-пруског рата 1870–71, комуне, настаје у оквиру славистичких студија научна литература која гради „позитивну слику“ потоњег југословенског простора, који види кроз јединство а не разлике. Она се обилато ослањала на научно и интелектуално наслеђе Амија Буеа и Сипријена Робера (Cyprien Robert). Као научници обојица су били изразито независни умови, и док је први наглашавао унутрашњу повезаност Словена „европске Турске“ (Turquie d’Europe), други је у свом дискурсу о панславизму говорио о особеностима Јужних Словена (он Балкан назива „le monde Grec-Slave“) спрам целине словенске масе, коју већ види као културно-историјски издиференцирану у више целина, са формираним посебним интересима.²³

У крилу левих идеологија се полако рушила и „негативна“ слика словенских земаља, посебно Русије, карактеристична за либералну идеологију у Француској током читавог 19. века.²⁴ Та нова слика прати нову стратешку преоријентацију Француске ка савезништву са Русијом.²⁵ То савезништво на општем европском плану

21 Auguste Gauvain, *La Question Yougoslave*, (Paris, 1918), 5; Милорад Екмечић, „Више од војних савезника. (Прилог француском изучавању етничке природе Југословена)“, *Огледи из историје*, друго издање, (Београд: Службени лист СРЈ), 219.

22 Emile Naumant, *Histoire de Yougoslaves*, (Paris, 1932), 44.

23 Видети напомену 19; Cyprien Robert, „Le Monde Slave. Son passé, son état présent et son avenir“, (Paris: Passard, 1852), сајт посећен 10. априла 2017, <https://archive.org/stream/lemondeslaveson00robegoog#page/n8/mode/2up>; Elisée Reclus, „Nouvelle Géographie Universelle. La Terre et les Hommes“, I, (L’Europe méridionale. Grèce, Turquie, Roumanie, Serbie...), сајт посећен 8. 2. 2015, <http://www.gutenberg.org/files/28370/28370-h/28370-h.htm>

24 Ezekiel Adamovsky, *Euro-Orientalism. Liberal Ideology and the Image of Russia in rance (c. 1740–1880)*, (Bern: Peter Lang, 2006).

25 Alan Džon Persival Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, (Sarajevo: IP „Veselin Masleša“, 1968), 306–506; *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, ур.

цветало је у више праваца од почетка 20. века нарочито на Балкану. Према Хабзбуршком царству оно је добило форму подршке словенским заједницама, и то првенствено зато што су се оне највише буниле унутар дуалног система Царства, а затим што су биле словенске.²⁶ Затим, словенски свет на Балкану је добио на значају новим оживљавањем наполеоновске империјалне политике на источном Медитерану у време Треће републике.²⁷ Она је иначе проистекла из француске империјалне политике на Медитерану, посебно у Алжиру и Тунису чије насељавање тече током целог 19. века. Француска балканска политика се заокруживала њеном политиком на Дунаву која је имала корене у кримском рату 1853–1856, када је успостављена равнотежа на доњем Дунаву, као и политичко неутрализовање околног простора, и настављала се политиком према Леванту и Блиском истоку, односно Османском царству.²⁸

Парадоксално, али је радикалско-социјалистичка политика у Француској, у деценији уочи избијања Првог светског рата, еволуирала у правцу успостављања мира, или помирења, са Немачком а против сарадње са царском Русијом. То је линија која је ишла од Рувиеа, преко Кајоа до Жореса. С друге стране, конзервативно-либерално-империјална струја се држала савеза са царском Русијом, који је изграђиван од 80-их година 19. века, бранећи тако своје већ развијене пословне интересе у њеним јужним деловима. Тако је динамика политичких односа на унутрашњем плану издиктирала решења на спољнополитичком плану, како то обично бива у међународној политици која ретко иде правом линијом.²⁹ У савезништва на Балкану, па и са Србијом, као и у југословенски пројекат Француска је уградила од свега по мало, од либералних, чак и конзервативних, до радикалских и социјалистичких идеја, империјалних идеја у маниру „цивилизаторских мисија“, чак и идеја и деловања слободних инте-

Срђан Рудић, Миљан Милкић, (Београд: Историјски институт САНУ и Институт за стратегијска истраживања, 2015).

26 Kovač, *Francuska i hrvatsko pitanje*, 13–52.

27 Гордана Јовић Кривокапић, „Европски корени француског југословенског пројекта на почетку 20. века“, *Први светски рат*, 155–167. Видети напомене 14, 15 и 17.

28 Гордана Кривокапић Јовић, „Француски слависти и југословенски простор“, *Срби и Први светски рат 1914–1918*, ур. Драгољуб Р. Живојиновић, (Београд: САНУ, 2015), 541–555.

29 Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi*, 437.

лектуалаца, а највише истраживачког и интелектуалног напора научника и публициста, дипломата такође.³⁰

Шири оквир у коме се испитује однос између перцепције другог и стварања властитог идентитета пружа књига Езекијела Адамовског о евро-оријентализму односно либералној идеологији и слици Русије у Француској кроз скоро цео 18. и 19. век. Иако је Балкан, односно тадашња „европска Турска“, на маргинама ауторовог дискурса, за шире и уже испитивање нашег проблема/питања је више него занимљива јер испитује перцепцију целине словенског света у контексту европске либералне идеологије. Концептуално близак Саидовом „оријентализму“ и „балканизму“ Тодорове (у смислу упоредивих дискурса), он се у битном питању виђења еврооријентализма као класне идеологије разликује од њих. Класна идеологија је невидљива и код Саида и код Тодорове, вероватно као део постмодернистичке интелектуалне климе: сваки други облик угњетавања је вредан испитивања, сем класне и економске експлоатације.³¹

Књига Е. Адамовског иначе пружа низ драгоцених садржаја о идеолошком, институционалном и политичком оквиру развоја славистичких студија у Француској, за нас посебно важних у завршним деценијама 19. века. За нас су важни делови о Сипријену Роберу (Cyprien Robert), Елисеу Реклију (Elisée Reclus), Алфреду Рамбоу (Alfred Rambaud), Анатолу Лероа-Болјеу (Anatole Leroy-Beaulieu), Лују Лежеу (Louis Leger), мада има и других значајних имена. Тумачења њихових „representations“ су убедљива и за тумачења садржаја наше теме вишеструко корисна.

Иако се бави темом француских изворишта српске демократије у широком распону од преко једног века, Душан Батаковић се легитимише као изврстан зналац низа француских дипломата, путника, публициста и научника који су у том времену походили Србију, остваривали разноврсне контакте, истраживали, испитивали, бележили, као и Срба који су то радили у Француској. Иако се не бави односом између перцепције другог и прављења властитог идентитета, и нара-

30 Гордана Кривокапић Јовић, „Јужнословенски свет у француској науци на почетку 20. века“, *Срби о Французима – Французи о Србима*, зборник радова, (Београд: Филолошки факултет у Београду и Друштво за културну сарадњу Србија-Француска, 2015), 151-175.

31 Adamovsky, *Euro-Orientalism*, 269-270, 144-147, 256-257, 149-150, 180-183, 190-192, 180-183; Никола Пашић, *Моја политичка исповест. (Белешке за броштуру)*, (Београд: Задужбина Милоша Црњанског, 1989). - Пашић ту уводи класну идеологију као битан елемент стварања југословенске државе.

ција му је класична историографска, он даје обиље садржаја за тај концепт, као и у неким другим својим радовима. Изгледа да је јединствен, јер за њега многи француски истраживачи и научници нису тек пука имена за набрајање већ и извор садржаја за тумачење.³²

„Југославија као вештачка творевина“

Српска историографија, као и остале мање југословенске историографије, ограничено се бавила важним стереотипима везаним за стварање и природу егзистирања југословенске државе. Два можда најупадљивија стереотипа дошла су са супротних страна: један из круга победничких земаља о Југославији као француском сателиту, а други из круга ревизионистичких земаља о Југославији као вештачкој творевини. Оба стереотипа, као и историографски одговори на њих су била битна, и даље су битна за разматрање спорних тачака историографских садржаја које имамо у виду.

Постоји важна повезаност између испитивања слике о Јужним Словенима/Југословенима коју гради наука у Француској током Треће републике, као и пратећа публицистика, путописна и остала литература, и става међу ревизионистичким државама после 1918. године да је Југославија вештачка творевина. Из немачке деснице, тај став је прешао у немачку левицу па у Коминтерну током 20-их година 20. века, па после у совјетску државну политику. Овај модерни тренд тумачења „images“-а и „representations“-а близак је са врло делотворном идејом у методолошком систему логичког позитивизма по којој се испитује шта је у историји делотворније: да ли шта мислимо о некоме или нечему или шта је тај неко или нешто објективно, чиме се алудира на варирање у човековој способности да објективно мисли и да увек тако ради, као и на човекову особину да се понаша по принципу репетиције.³³

У великој и исцрпној студији о француском изучавању етничке природе Југословена,³⁴ Екмечић је понудио један од најбољих одговора на распрострањено мишљење о Југославији као вештачкој творевини. Иако не пружа целину одговора, студија продира ду-

32 Bataković, *The Kosovo Chronicles*, употребљава прецизно садржаје из оних делова Буеовог опуса који се односе на тај простор.

33 Fritz Stern, *Varieties of History*, (New York: Vintage Books, 1973).

34 Милорад Екмечић, „Више од војних савезника. (Прилог француском изучавању етничке природе Југословена)“, *Огледи из историје*, друго издање, (Београд: ЈП Службени лист СРЈ, 2002), 191-219.

боко у суштину проблема. Извучена је линија француске перцепције југословенског простора од наполеоновских времена до Првог светског рата, а детаљно је разматран сам рат. Као заједничка битна одлика те перцепције уочено је француско сагледавање простора кроз оно што га уједињује, а не само кроз очевидне облике расцепканости. Ту су пре свега анализирани резултати француске науке на пољу српскохрватског језика, књижевности, историје, антропо-географије, етнологије, и посебно етничке природе Југословена у оквиру теорија о расама и истраживања раса (Ежен Питар, Јован Цвијић). Посебно се супротстављају теорије о расама у крилу француске науке расистичким теоријама које долазе из других средина.³⁵ Дато је и француско виђење одговорности за рат: извучена је цела линија организованог и осмишљеног истраживања тог проблема која је отпочела стварањем посебног одбора за публикување истраживања и докумената о рату. Извучен је читав списак људи и институција које су се тиме бавиле (Ернест Лавис, Емил Диркем, Ернест Дени, Шарл Сењобос, Огист Говен, Пјер Ренувен). Описан је прегнантно и прецизно цео систем институција, места, појединаца и група које су се бавиле словенским, и посебно српским питањем. Дата је еволуција француске науке и мишљења од ранијег пројекта уже Србије ка пројекту велике српске државе кроз књигу Ернеста Денија *La Grande Serbie* (објављена 1915), у којој је он сумирао знања француских научника о историји српског народа. Без овога се не може разумети еволуција француске политике од пројекта о великој српској држави ка југословенском пројекту.

Ови резултати о етничком и језичком јединству, блискости и сродности у другим правцима, суштина су тих француских научних напора и као такви су се поклапали са резултатима српске науке, уз нека научна постигнућа из других југословенских средина. Блискост и поклапања на пољу науке и културе учинила су да се боље разумеју и у политици. Ако су мислили да је експанзија Србије неопходност европског поретка и један од услова њихове безбедности, онда су сигурно мислили да ће та будућа српско-југословенска држава бити простор за учвршћивање и даље ширење француског културног утицаја.

У неким драгоценим радовима из времена док је још постојао југословенски државни и друштвени оквир, имамо још увек

35 Исто, 197–203.

значајна и употребљива знања о ограничености и немоћи ширења француског утицаја, па и француске културе у бившим хабзбуршким покрајинама, као и о виталности трајања уврежених мишљења (стереотипа) у политици и јавном простору.³⁶ У новије време студије Станислава Сретеновића дају широку основу да се размишља у овом правцу.³⁷

Француска наспрам руске балканске политике

Који су оквири руске балканске политике у годинама које претходе Првом светском рату и какав је смисао и значај руско-француског савеза првенствено за Балкан и Подунавље, још увек је питање које изазива многе недоумице, чак и када се професионални историчар креће кроз поузданију традиционалну историографску литературу о томе, и још више када користи нову ревизионистичку литературу која иде за тим да терет одговорности за подстицање и изазивање рата пребаци са Немачке и Аустро-Угарске на Русију, Србију и Балкан. Српска историографија се чини као најотвореније и најслабије поље, на којем велике европске и друге историографије могу да испишу своју ревизију историје 20. века, и у њему посебно начине избијања, природе и исходишта Првог и Другог светског рата.

Руска балканска политика на почетку 20. века се у традиционалној европској историографији види као ограничено важна за ту велику словенску државу. Тејлор, у својој чувеној књизи о међународним односима у Европи 1848–1918, каже како је источни део Балкана био важан за царску Русију због Мореуза и доњег Дунава, односно Бугарска због првог а Румунија због другог. Србија је посредно била важна као тампон држава између Мореуза и хабзбуршких и немачких аспирација, првих да одрже позицију велике државе у Европи ширећи се на Балкану, других да преко Европе посегну за светском моћи. Како каже Тејлор, Русија никакве друге интересе није имала у Србији и међу Југословенима. Она није желела ни да се Србија посебно шири, али ни да слаби, као ни остале балканске државице. Принцип *status quo*-а на Балкану и опстанка целине Османског царства је

36 Vuk Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata. (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“?)*, (Beograd: ISI, 1985). (Детаљи о томе су развучени по целој књизи).

37 Stanislav Sretenović, *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*, (Beograd: ISI, 2008).

био идеалан за њу. То ју је и држало у савезништву са Француском, јер по Русима, на Мореузима су могли бити само Турци или они. Србија је само могла да буде објекат демагошког манипулисања јавношћу.³⁸

Милорад Екмечић, који је у много чему комплементаран са Тејлором, каже како је Србија са околним јужнословенским областима била важна за Русију као простор где се она доказивала као велика сила кроз цео 19. век и почетак 20, заправо и цео 20. век.³⁹ Традиционална европска историографија (нпр. Пјер Ренувен и А. Џ. П. Тејлор) бележи да су се кроз балканске ратове 1912. и 1913. четири балканске државице ослободиле директног притиска великих сила и на изванредан начин осамосталиле. Како је то констатовао Сазонов: „Оне су ми измакле“.⁴⁰

Иако је руска дипломатија (а могуће и неки други агенти) „добро радила“ на Балкану око склапања балканских савеза, посебно у Софији и Београду, много боље него уочи и током анексионе кризе 1908/1909. када су Срби спознали како руска воља да делује као и њена моћ могу бити ограничени, парадоксално али је њихов укупни утицај на Србију слабио а француски растао.⁴¹ Француска се, за разлику од Русије, и поред обима и тежине својих интереса у Османском царству, показала способном да прати динамику догађања на Балкану. Њен демократски потенцијал, као и научни и интелектуални уопште, показао се као креативан, предузимљив и вешт, далеко агилнији од руског, прилагодљив новим демократским кретањима у српској, као и осталим јужнословенским заједницама.⁴² Балкан и Србија су били код Француза најкреативнија тачка савеза са Русијом, иако неупоредиво мање важан разлог тог савезништва.

Руски утицај на Балкан враћа се са револуционарним променама током 1917. године. Утицај демократских и комунистичких идеја које су долазиле из Русије од фебруара 1917. је био од не малог значаја и имао је негативан ефекат на стабилност нове југословенске заједнице. Пашић је у јесен 1918. ценио да се Југославија ствара не само упркос непријатељима већ и уз противљење савезника и „мо-

38 Tejlor, *Borba za prevlast*, 391–476.

39 Екмечић, „Predgovor“, u: Tejlor, *Borba za prevlast*, 5–23.

40 Исто као 38, 449.

41 Aleksandra Kolaković, „French Intellectuals and the French Policy Change in the Balkans (1912–1913)“, *Journal for Turkish World Studies* XII/2 (2012), 199–212.

42 Dušan T. Bataković, *Les sources françaises de la Démocratie serbe (1804–1914)*, (Paris: CNRS Editions, 2013).

жда баш због одсуства Русије на Балкану“.⁴³ Француски утицај се рапидно смањивао у потоњим деценијама. Нови геостратешки заокрети у Европи и свету који су отпочели 1989, а посебно рат за разарање Југославије, докрачили су га. Ревизионистичка историографија је то начела у својим новим тумачењима.

Закључак

Преоријентација Србије од Русије ка Француској није проистекла само из околности заједничког рата који је то захтевао. С правом је већ уочено у нашој историографији да је француски утицај на српску историју знатно шири и да се протезао кроз њу у целој модерној епохи.⁴⁴ Може се пратити кроз више равни: кроз француски утицај на образовање, науку и културу који је водио ка блискости на овом пољу, кроз најшири политички утицај који је проистицао из овог културног а остваривао се и дипломатским каналима, и донекле кроз присуство француског капитала и других економских веза.⁴⁵ Може се пратити и из француске и из српске перспективе (и из других), па би резултанта тога била историјски допринос тог сусретања, блискости и сарадње, а то су узајамни напори на реализовању прво српског па онда југословенског пројекта. Сарадња и напори око реализовања овог пројекта су највеће сведочанство француског утицаја и „преоријентације српске политике од Русије ка Француској“. Ако се разуме та усредсређеност обе стране на пројекат велике српске државе, који се током рата преливао у југословенски, чији је рацио био супротан до тада важећем рацију српске спољне политике која је питање националног ослобођења и уједињења видела у старим хабзбуршко-османским границама Балкана, разумеће се и смисао и значај „преоријентације од Русије ка Француској“, не само као геостратешки заокрет него као један демократски процес на пољу друштвеног и политичког живота, као и културе. У центру тог заокрета стоји то фино лавирање између великосрпског и југословенског пројекта. А њега су омогућиле разноврсне идеје, од либералних до радикалских.

43 Gordana Krivokapić, „Rusija u Pašićevom projektu spoljnopoličke orijentacije nove jugoslovenske države u jesen 1918. godine“, *Tokovi 1-2* (1993), 5-11.

44 Екмечић, „Више од војних савезника“, *Огледи из историје*, 191.

45 Андреј Митровић, *Стране банке у Србији 1878-1914. Политика, прогрес, европски оквири*, (Београд: Стубови културе, 2004).

Који су процеси, односно догађања, ово омогућили? Заокрет од традиционалног схватања и решавања тзв. источног питања ка потпуно новом концепту организације Балкана и јужнословенског простора, са потпуно новим геостратешким положајем, био је плод укрштеног деловања на пољу науке, културе и политике, али је пре-дузимљивост малих балканских заједница и њихова жеља да своју судбину узму у своје руке била кључна.

Управо зато је Србија виђена као стожер од кога би требало да иде југословенско уједињење 1918. године. Војислав Павловић је посветио целу књигу тој еволуцији француске политике, пре свега дипломатије, од српског ка југословенском пројекту и дао објашњење зашто је као центар обједињавања виђен Београд, зашто је француска политика то тако видела.⁴⁶

Литература

- Adamovsky, Ezekiel. *Euro-Orientalism. Liberal Ideology and the Image of Russia in France (c. 1740–1880)*. Bern: Peter Lang, 2006.
- Bataković, Dušan T. *Les sources françaises de la Démocratie serbe (1804–1914)*. Paris: CNRS Editions, 2013.
- Bataković, Dušan. *The Kosovo Chronicles*. Belgrade: Plato Books, 1992.
- Бјелајац, Миле. *1914–2014: зашто ревизија?. Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*. Београд: МЦ Одбрана, 2014.
- Boué, Ami. *La Turquie d'Europe; observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l'archéologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état de cet empire*, I, II, III, IV. Paris: Arthus Bertrand, 1840, retrieved 2012-12-27.
- Duroselle, Jean-Baptiste. *Clemandeau*. Paris: Fayard, 1988.
- Екмечић, Милорад. „Више од војних савезника. (Прилог француском изучавању етничке природе Југословена)“. У: *Огледи из историје*, друго издање. Београд: ЈП Службени лист СРЈ, 2002.
- Екмеčić Milorad. „Sudbina jugoslovenske ideje“, *Politički život Jugoslavije 1914–1945, Zbornika radova*. Beograd: Treći program, 1973.

46 Pavlović, *De la Serbie vers la Yougoslavie*.

- Ekmečić, Milorad. „Predgovor“. U: Tejlor, A. DŽ. P. *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*. Sarajevo: IP “Veselin Masleša”, 1968.
- Gauvain, Auguste. *La Question Yougoslave*. Paris, 1918.
- Girault, René. „Les Balkans dans les relations franco-russes 1912“. *Revue historique* 253. (Paris, 1975), 155–184.
- Naumant, Emile. *Histoire de Yougoslaves*. Paris, 1932, 44.
- Јанковић, Драгослав. „Женевска конференција о стварању југословенске заједнице 1917. године“. *Istorija XX veka, V*, zbornik radova, ur. Dragoslav Janković. Beograd: ISI, 1963.
- Јанковић, Драгослав. *Србија и југословенско питање 1914–1915. године*. Београд: ИСИ, НИП ЕКСПОРТ-ПРЕС, 1973.
- Janković, Dragoslav. *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*. Beograd: Savremena administracija, 1967.
- Јовић Кривокапић, Гордана. „Европски корени француског југословенског пројекта на почетку 20. века“. *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, ур. Срђан Рудић, Миљан Милкић, 155–167. Београд, 2015.
- Kolaković, Aleksandra. „French Intellectuals and the French Policy Change in the Balkans (1912–1913)“. *Journal for Turkish World Studies* XII/2 (2012), 199–212.
- Kovač, Miro. *Francuska i hrvatsko pitanje 1914.–1929*. Zagreb: Dom i svijet, 2005.
- Кривокапић Јовић, Гордана. „Јужнословенски свет у француској науци на почетку 20. века“. *Срби о Французима – Французи о Србима*, Зборник радова, 151–175. Београд: Филолошки факултет у Београду и Друштво за културну сарадњу Србија–Француска, 2015.
- Кривокапић Јовић, Гордана. „Француски слависти и југословенски простор“. *Срби и Први светски рат 1914–1918*, ур. Драгољуб Р. Живојиновић, 541–555. Београд: САНУ, 2015.
- Кривокапић, Гордана. „Француско виђење унутрашње политике Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у време њеног конституисања 1918–1921. године“. *Француско-југословенски односи*, Зборник радова (Recueil des Travaux Rapport Franco-yougoslaves), књ. 10, 248–256. Београд, 1989.
- Krivokapić Jović, Gordana. „Kako je Francuska videla jugoslovensku kraljevinu 1918–1929, posebno hrvatsko pitanje“. *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, zbornik radova, 375–397. Beograd: INIS, 2007.

- Krivokapić Jović, Gordana. „Različiti pristupi istoriji jugoslovenske ideje i države“, (Kritički esej povodom zbornika Dejana Đokića, ed., *Yugoslavism. Histories of a failed idea 1918–1992*, Hurst & Company, London 2003, 356). *Tokovi istorije* 3–4/2003, 111–127.
- Krivokapić, Gordana. „Rusija u Pašićevom projektu spoljnopolitičke orijentacije nove jugoslovenske države u jesen 1918. godine“. *Tokovi* 1–2 (1993), 5–11.
- Митровић, Андреј. *Србија у Првом светском рату*. Београд: СКЗ, 1984.
- Митровић, Андреј. *Стране банке у Србију 1878–1914. Политика, прогрес, европски оквири*. Београд, Стубови културе, 2004.
- Pavlović, Vojislav G. *De la Serbie vers la Yougoslavie. La France et la naissance de la Yougoslavie 1878–1918*. Belgrade: IEB, ASSA, 2015.
- Pavlowitch, Kosta St. „The First world War and the Unification of Yugoslavia“. *Yugoslavism, Histories of a Failed Idea 1918–1992*, D. Djokic, ed., 27–42. London: Hurst&Company, 2003.
- Пашић, Никола. *Моја политичка исповест. (Белешке за броширу)*. Београд: Задужбина Милоша Црњанског, 1989.
- Поповић, Никола. *Србија и царска Русија*, друго издање. Београд: ЈП Службени гласник, 2007.
- *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, ур. Срђан Рудић, Миљан Милкић. Београд: Историјски институт САНУ и Институт за стратегијска истраживања, 2015.
- Reclus, Elisée. *Nouvelle Géographie Universelle. La Terre et les Hommes, I, (L'Europe méridionale. Grèce, Turquie, Roumanie, Serbie ...)*. Datum pristupa 8. 2. 2015. <http://www.gutenberg.org/files/28370/28370-h/28370-h.htm>
- Robert, Cyprien. *Le Monde Slave. Son passé, son état présent et son avenir*, (Paris: Passard, 1852). Datum pristupa : 10. 4. 2017. <https://archive.org/stream/lemondslaveson00robegoog#page/n8/mode/2up>
- Sretenović, Stanislav. *Francuska i Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1929*. Beograd: ISI, 2008.
- Stern, Fritz. *Varieties of History*. New York: Vintage Books, 1973.
- Šepić, Dragovan. *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918*. Zagreb: Školska knjiga, 1970.
- Тејлор, Алан Џон Персивал. *Хабзбуршка монархија 1809–1918*. Београд: CLIО, 2001.

- Tejlor, Alan Džon Persival. *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*. Sarajevo: IP „Veselin Masleša“, 1968.
- Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek, 1999.
- Vinaver, Vuk. *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata. (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)?* Beograd: ISI, 1985.
- *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*, Dejan Djokic, ed. London: Hurst&Company, 2003.

Gordana Krivokapić-Jović
The Institute for Recent History of Serbia

Why Yugoslavia? Reorientation of Serbia from Russia to France?

Summary: The controversial issue of creation of a Yugoslavian state on the eve and during World War I is defined in polemical style in this article. At the same time, the French-Russian cooperation at the turn of the 19th and 20th centuries is considered as a wide geostrategic context for the Serbian Yugoslavian project because it promoted reorientation of Serbia from Russia to France and resulted in creation of the Yugoslav state. The latest reviews of Serbian and foreign historiography aim to define the ideas and processes which made it possible. The studied works partly disprove of and partly develop the historiography of the previous period, which is also partially considered in the article.

Key words: Serbia, Yugoslav project, French-Russian cooperation, the Annexation crisis, the Balkan Wars, World War I, French Slavistics, Serbian historiography, Yugoslav historiography

УДК 323.1(497.1):930(470)"19/20"
323.1(=163.41)(497.1)
930:316.75(47)

Александар АЛЕКСАНДРОВИЧ СИЛКИН
Институт за словенске студије Руске академије наука, Москва
alsilkin@rambler.ru

„Великосрпска хегемонија“ и тешка судбина „несрпских народа“ у Краљевини СХС/Југославији: од докумената Коминтерне до савремене руске историографије

Апстракт: У СССР-у је тоталитарна идеологија догматски предодредила научне представе о историји као о националној и свеопштој. Садашњост и прошлост „свих земаља“, а у том смислу и Југославије, током читавог совјетског периода, разматране су у светлу квазирелигијског месијанског учења. Краљевина СХС/Југославија је оцењивана као „једна од карика империјалистичког Версајског система“, као резултат „суровог угњетавања револуционарно расположених народних маса“. Лажна истраживачка парадигма је условила немогућност јасног тумачења прошлости, утврђивања и приказивања редоследа догађаја из међуратне југословенске историје. Због тога су поуздана реконструкција токова догађаја и одређивање њихових учесника остали претежак задатак за совјетску историографију.

Кључне речи: Коминтерна, СССР, Краљевина СХС, совјетска историографија, југословенски комунисти, великосрпска хегемонија, угњетавање несрпских народа

Пишући о феномену руско-српских односа током „кратког“ ХХ века, професор Мирослав Јовановић је истицао да су „два народа у ново време ушла у радикално измењеним државним формама. У вртлогу револуција (1917) са историјске позорнице нестала је руска царевина. С друге стране, по окончању Првог светског рата (1918) српска политичка елита, предвођена династијом Карађорђевића, добровољно је утопила независност и државност Србије у новоформирану државу јужних Словена – Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. На историјској сцени појавили су се Југославија и Совјетски Савез.

Међусобни односи су у великој мери изгубили предзнак. Наступила је ера идеологије“.¹

У случају Русије/СССР, тоталитарна идеологија је догматски предодредила научне представе о историји као о националној и свеопштој. Садашњост и прошлост „свих земаља“, а у том смислу и Југославије, током читавог совјетског периода разматране су у светлу квазирелигијског месијанског учења, уз ритуално обожавање којем није измицао ниједан историјски рад. „Велика октобарска социјалистичка револуција у Русији је отворила нову епоху у светској историји човечанства – епоху слома капитализма и утврђивања комунизма“;² овим обавезним „Оче наш“ почињао је и други том *Историје Југославије*, који се појавио 1963. године. Сама држава, основана 1. децембра 1918, непрестано је оцењивана као „једна од карика империјалистичког Версајског система“,³ као резултат „суровог угњетавања револуционарно расположених народних маса“.⁴

Лажна истраживачка парадигма је условила немогућност јасног тумачења прошлости, утврђивања и приказивања редоследа развоја сложених токова међуратне југословенске историје. Због тога су поуздана реконструкција токова догађаја и одређивање његових учесника остали претежак задатак за совјетску историографију. Иначе, приоритет није било решење задатка, већ постулирање мишљења, поткрепљеног не аргументима уобичајеним за историчара него поставкама које не захтевају доказивање.

Приповедање о историји Краљевине СХС/Југославије сводило се на одвајање добрих од лоших – оних који су играли „прогресивну улогу“ од реакционара и „експлоататора“. У прву групу су, разуме се, спадали комунисти, описивање чијих активности је имало два циља: преувеличавање улоге КПЈ у међуратној југословенској историји на штету осталих политичких снага а да се притом не каже ни реч истине о судбини њихових чланова. На пример, у *Историји Југославије* је о боравку Филипа Филиповића у СССР-у речено само то

1 Мирослав Јовановић, *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*, (Београд: Народна библиотека Србије, 2012), 155–156.

2 *История Югославии*, II, ред. Ю. В. Бромлей, И. С. Достян, (Москва: Академия наук СССР, 1963), 7.

3 *Исто*, 35.

4 М. М. Сумарокова, „Югославия. Политические отношения в Королевстве СХС (1921–1928 гг.)“, *Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1917–1929 гг.*, ред. Р. П. Гришина, (Москва: Наука, 1988), 506.

да се „налазећи се 20-их и 30-их година у емиграцији, бавио научним радом“.⁵

Поред комуниста, позитивно су оцењивани и „буржоаски“ противници државног централизма и теорије народног јединства Југословена. На пример Хрватска републиканска сељачка странка на челу са Стјепаном Радићем, који, иако „није схватао улогу радничке класе (...) ипак је остао у сећању југословенског народа као прогресивна личност“. Табор „реакције“ је представљала „великосрпска буржоазија“, која је доношењем Видовданског устава „озаконила своју диктатуру“. Као резултат тога су, према речима Ј. А. Писарева, „права *несрпских* (курзив А. С.) народа и националних мањина у потпуности игнорисана“.⁶

Потврда за то је наложена у позајмицама из савремених југословенских радова, који су у недостатку приступа изворима служили као једини ресурс података за међуратни период. У том смислу је карактеристичан одељак из монографије групе аутора *Проблеми историје кризе буржоаског политичког система: државе централне и југоисточне Европе у међуратном периоду*⁷ који је написао В. В. Зеленин. Како би описао „настанак и кризу представничког система Краљевине СХС“, совјетском југослависти нису били потребни било какви извори, осим ако се таквим не сматра други том *Устава буржоаских држава*, из 1935. године, зборник докумената Ф. Шишића који није имао везе са поменути периодом, или обавезан цитат из Лењина. Нису коришћени чак ни раније објављени документи, што се види и из основног текста и фуснота, у којима нема скраћенице „цит. према“. За „разоткривање теме“ биле су довољне компилације радова Ф. Чулиновића и Б. Глигоријевића.⁸

Тако је „из друге руке“ руски читалац сазнавао о акцијама званичног Београда које су предузимане у првим годинама по фор-

5 *История Югославии*, II, 279.

6 *История Югославии*, II, 67; Видети и: Юрий А. Писарев, „Югославия в 1918–1939 гг.“, *Новейшая история стран Западной Европы и Америки. 1918–1939*, I, ред. Н. И. Саморуков, (Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1959).

7 Владимир В. Зеленин, „Некоторые аспекты становления и кризиса представительной системы Королевства сербов, хорватов и словенцев“, *Проблемы истории кризиса буржуазного политического строя: страны Центральной и Юго-Восточной Европы в межвоенный период*, ред. А. М. Клеванский, (Москва: Наука, 1984).

8 *Исто*, 281.

мирању Краљевине СХС и које су довеле до успостављања „великокрпске хегемоније“. На такве су се односили: игнорисање одредби Крфске декларације, административно-територијална подела Краљевине, којом су дискриминисани „несрпски народи“ и Србија стављена у надређени положај, економска „експлоатација“ Хрватске и Словеније, које су претворене у „полуколоније“ као резултат замене аустроугарске круне југословенским динаром, „кочење развоја индустрије“, неравномерно опорезивање пречанских области и Србије, спречавање напредовања Хрвата и Словенаца на више командне функције у војсци, коришћење белогардејске војске на челу са Врангелом ради борбе са политичким противницима државе и др.

Велики део набројаног и прећутаног је, ако не отворена лаж, онда полуистина. Неоснованост ових тврдњи је очигледна сваком чија су знања о догађајима у Краљевини СХС нешто дубља и шира од онога што се налази у радовима који говоре о успостављању „великокрпске хегемоније“. Авај, формирање свестране слике контрадикторне прошлости није на списку достигнућа совјетских историографија. Поред тога, њихова, у поређењу са југословенским колегама, ограничена обавештеност о предмету истраживања резултирала је појавом нових „појединости“ у антисрпским филипикама. На пример М. М. Сумарокова у једном раду два пута пише о томе да су снаге које су гласале за Видовдански устав нарушиле одредбе Крфске декларације које предвиђају доношење основног закона „парламентарном већином 2/3 гласова“,⁹ иако је користила зборник докумената Ф. Шишића, у којем црно на бело пише о „бројчано квалификованој већини“.¹⁰ Подсетићемо да је управо одсуство прецизности (у декларацији) тога шта представља „квалификована већина“ дозволило руководству Народне радикалне странке да у Уставотворној скупштини инсистира на томе да „заиста квалификовану“ чини 50% уз још један глас.¹¹

9 М. М. Сумарокова, „Становление единого Югославского государства“, *Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1917–1929 гг.*, ред. Р. П. Гришина, 215, 250.

10 „Krfaska deklaracija od 20. (7.) jula 1917“, u: Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca. 1914–1919*, (Zagreb: Naklada „Matice Hrvatske“, 1920), 99.

11 *Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Књ. I (од I претходног до XXXVII редовног састанка), LIII, ред. саст. 16 јуна 1921, (Београд: Државна штампарија Краљевине СХС, 1921), 28.

Ако је за веровати Ј. А. Писареву, административно-територијална подела Краљевине СХС је била резултат доношења Устава,¹² који је у ствари само спецификовао основне карактеристике и бројност становништва будућих области. Оне су се појавиле само десет месеци касније – 26. априла 1922. када је влада објавила уредбу. Иза, на први поглед, неозбиљног пропуста скрива се несхватање тога да централизам у Југославији није створен одједном, већ да је грађен годинама, што је умногоме довело до краха парламентаризма и успостављања „диктатуре“ краља Александра Карађорђевића. Иначе, писаревска немарност бледи у поређењу са тврдњом В. И. Фрејдзона да се тобоже поменути подела десила као резултат доношења Закона о заштити државе (1. августа 1921).¹³

Ауторова површност, необраћање пажње на нијансе и законмерности разматраних политичких процеса доводили су и до већих грешака. Политичким јавним радницима – представницима и „реакционарног“ и „прогресивног“ тabora – приписиване су особине које нису имале везе са реалношћу. Очигледно сматрајући да није било манифестација „српског великодржавља“ у којима би било немогуће утврдити кривицу Николе Пашића, Ј. А. Писарев га је представио као највећег присталицу теорије народног јединства Југословена. „Против исувише бескомпромисне националне политике“ главе Народне радикалне странке (НРС) тобоже су „иступали Светозар Прибићевић (sic!), Љуба Давидовић и други лидери Демократске странке“.¹⁴ Подсетићемо да је заправо ситуација била обрнута. Присталица „компромисног“ националног унитаризма Никола Пашић је критиковао демократе због „бескомпромисности“ и непомирљивости.

У складу са демонизацијом Пашића била је идеализација С. Радића. Како Писарев наводи, „без обзира на умереност захтева (курзив А. С.) Стјепана Радића, дворска клика и српска војска су га мрзеле“.¹⁵ Оваплоћењем „умерености“ настављача дела Матије Гупца очигледно треба сматрати „Устав неутралне сељачке републике

12 *История Югославии*, II, 67.

13 Владимир И. Фрејдзон, *История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.)*, (Санкт-Петербург: Алетейя, 2001), 245.

14 *История Югославии*, II, 65.

15 *Исто*, 107.

Хрватске“,¹⁶ који је подразумевао укидање регуларне војске, крупног поседа, царина, гимназија, реалних школа, универзитета...

Фрејдзон није Радића отворено клеветао, али је, ипак, пружио не толико убедљиво објашњење пораста популарности хрватског оратора у периоду 1919–1921. године. „Томе је допринело увођење свеопштег гласачког права; схватања Радића да је цела структура државе била прилагођена интересима великосрпских кругова, који су неумољиво прогањали (...) хрватско сељаштво“.¹⁷ Први део наведеног тврђења потпуно оповргава други. И тако су управо „великосрпски кругови“ „непажњом“ дали хрватском, као и босанском и словеначком сељаштву право гласа. Већ 6. јануара 1919. регент Александар је објавио у манифесту: „Моја ће влада имати дужност да одмах примени на цело Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, сва права и слободе, које до сада, по Уставу Краљевине Србије уживаху грађани Србије“.¹⁸ Први пут су бивши поданици Хабзбурга, који раније нису имали право гласа, учествовали у изборима за општинске органе власти, који су организовани пре избора за Уставотворну скупштину.

Из тога следи да су не само „прогони“ већ и друге околности омогућиле Радићев успон у каријери, о чијој је делатности Фрејдзон имао веома нејасне представе. На пример, он пише да су се и стварање коалиције ХСС–НРС и њен распад догодили у току 1926.¹⁹ У ствари, прво се десило годину раније, а друго 1927. Уопште о информисаности водећег совјетског кроатисте о међуратној југословенској историји могуће је судити према његовим речима да су тобоже за прву владу коју је поставио краљ после узурпације власти јануара 1929. „изабрана малопозната лица“.²⁰ Таквима, очигледно, треба сматрати Антона Корошеца, Војислава Маринковића, Божицара Максимовића, Мату Дринковића...

16 Stjepan Radić, *Politički spisi*, priredio Z. Kulundžić, (Zagreb: Znanje, 1971), 367–379. (Детаљније: Александр А. Силкин, „Социјална и религиозна пропаганда Хорватској републиканској крестјанској партији (ХРКП) у првој половини 1920-х гг.“, *Человек на Балканах. Социокултурне измеренија процеса модернизација на Балканах (середина XIX – середина XX вв.)*, Сборник статей, ред. Р. П. Гришина, (Санкт Петербург: Алетеја, 2007).

17 Фрејдзон, н. д., 238.

18 „Manifesta Regenta Aleksandra narodu. Beograd 6. jan. 1919. (24. dec. 1918.)“, u: Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca*, 299.

19 Фрејдзон, н. д., 247.

20 *Исто*, 250.

Цитирана књига је објављена десет година после пада СС-СР-а. Ипак, како смо могли да се уверимо, пуна је грешака, као и пређашњих стереотипа, што сведочи о чврстим ставовима совјетске историографије. Другим речима, идеологија је отишла, али је незнање остало. Њега можемо видети и у радовима С. А. Романенка. Дотичући се широког спектра историјских тема, ученик Фрејдзона је о свакој од њих давао неистините податке. У књизи под називом *Југославија. Историја настанка. Криза. Распад. Образовање независних држава (национално самоопредељење народа централне и југоисточне Европе XIX–XX века)*, објављеној 2007. нетачно је писао о броју чланова Југословенског одбора, периоду пребивања Франа Супила у Русији 1915, времену одржавања Крфске конференције.²¹

У монографији објављеној после поменуте, истиче се да су Солунски процес „организовали краљ Петар Карађорђевић (sic!) и премијер Пашић, користећи фалсификоване доказе“.²² Престолонаследник, по свему судећи, није био укључен у послове, јер је он фактички тек „од 1918. г. (sic!) као последица болести оца имао у својим рукама све полуге власти“. Године 1929. Александар је извео државни преврат и „Краљевина СХС је почела да се назива *Југославијом* (курзив А. С.) (...) Нова административна подела из 1930. године са изменама, које су учињене 1931. (курзив А. С.), одржала се до 1939. г.“²³

21 Видети: Юлия В. Лобачева, „К столетию образования Югославянского комитета: российский документы и исследования“, *Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX в.*, Сборник статей, ред. К. В. Никифоров, (Москва: Институт славяноведения РАН, 2016), 169. - У књизи *Југославија. Историја настанка...* на страници 53 наводи се да је после образовања Југословенског одбора „у њега ушло 25 лица“. Према другим подацима, првобитни састав одбора је био знатно мањи. Затим је на стр. 317 и 318 писано о посети Ф. Супила Русији 1915. г. Напомињемо да се Супило налазио у Русији у периоду од фебруара до априла 1915. (а не од јануара) и сазнао о тајним преговорима Антанте и Италије пре (а не после!) потписивања Лондског уговора 26. априла 1915. (видети на пример: „Frano Supilo“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1971), 218). Такође је (на стр. 330) неисправно наведено време одржавања Крфске конференције „2(15) – 7(20) јула“ – она је одржана од 2. (15) јуна до 7. (20) јула.

22 Сергей А. Романенко, *Между „пролетарским интернационализмом“ и „славянским братством“.* *Российско-югославские отношения в контексте этнополитических конфликтов в Средней Европе (начало XX века – 1991 год)*, (Москва: Новое литературное обозрение, 2011), 124.

23 *Исто*, 148, 150.

За тренутак ћемо пажњу са радова С. А. Романенка усмерити на то да је настанак „војне диктатуре великосрпске буржоазије“²⁴ била тема у оквиру које су (пост)совјетски историчари изложили неколико смелих претпоставки. На пример Н. В. Василјева пише да је након краљеве узурпације власти „главни удар био нанет хрватском банкарском капиталу“.²⁵ Вероватно су с тим циљем у првој влади Петра Живковића на челу министарстава финансија, трговине и индустрије, пољопривреде били Хрвати: банкар и председник загребачке берзе Станко Шврљуга, адвокат Желимир Мажуранић, председник Хрватско-славонског економског друштва Ото Франгеш...

Описујући политику режима 30-их година, Романенко није имао ништа мање упечатљива „открића“. Пишући о изборима 1931. навео је да је на њима „победио Државни блок, који су чиниле Српска радикална страна и партија монархиста (?! – А.С.)“. А насупротив њему је био „јединствени демократски блок – Сељачко-демократска коалиција (‘Демократска странка и Слободна демократска странка, ХРСС, Савез земљорадника’), која је постојала од 1927. до 1941. г.“²⁶

Начин на који се Романенко понаша према историјским чињеницама чини да је бесмислено разматрати закључке које он изводи на основу њих. Тим пре што они скоро дословно понављају идеологизирани писаревске клишее старе пола века: Хрвати и Словенци су по доношењу Видованског устава постали „неравноправни народи“, јер „никаква посебна права *несрпским народима* (курзив А. С.) и националним мањина нису давана“.²⁷

24 Нина В. Василјева, Виктор А. Гаврилов, *Балканский тупик?.. (Историческая судьба Югославии в XX веке)*, (Москва: Гея итэрум, 2000), 86.

25 Исто, 87.

26 Романенко, *н. д.*, 151. - Претпостављајући да ће се поменути колега сусрети са овим чланком, информисемо га да је 1914. г. Петар пренео на престолонаследника, регента Александра монархијске прерогативе; да је 3. октобра 1929. г. донет „Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја“ који је гласио: „Званичан назив државе Срба, Хрвата и Словенаца је *Краљевина Југославија* (...) Општу управу у Краљевини Југославији чине бановине, срезови и општине (...) Формирано је девет бановина“. (Године 1931. краљ је „даровао“ Устав, којим је потврђен закон). Тридесетих година 20. века није постојало ништа од оног о чему пише Романенко – ни Државног блока, ни партије монархиста, ни Сељачко-демократске коалиције у поменутом саставу. А Српску радикалну странку је 1940. г. основао бивши председник владе Милан Стојадиновић. Стара пашићевска партија, формално забрањена 1929. г. (као и све парламентарне организације), звала се Народна радикална странка Срба, Хрвата и Словенаца).

27 Исто, 150.

Континуирано саосећање према „несрпским народима“²⁸ приморава нас да размислимо о извору тог неологизма. Будући да у руском језику не постоје „неенглески“, „нефранцуски“, „ненемачки“ народи, ми вероватно имамо посла са механичким позајмљивањем српскохрватске синтагме. Њена појава у совјетској историографији додатно сведочи о неоригиналности већине претходно наведених совјетских радова у односу на послератне југословенске историчаре. Главни „доказ“ је научни апарат који показује потпуну зависност совјетских аутора од мишљења Ф. Чулиновића, Р. Бићанића, Д. Јанковића, Б. Глигоријевић, Б. Петрановића...

Показану несамосталност су предодредиле како особине истраживача – одсуство радозналости, истраживачке савести, потребног познавања језика – тако и фактори који нису од њих зависили. На такве се односи и ограничени приступ изворима, као и чињеница да се у СССР-у перцепција Краљевине СХС/Југославије у државним, друштвеним, као и научним круговима формирала под јаким спољним утицајем још у оном времену кад догађаји у балканској монархији нису били историја него садашњост.

* * *

Двадесетих година 20. века, као резултат тријумфа марксистичке „науке“ над „великодржавном“/„буржоаском“, улогу „класно туђих“ домаћих слависта умногоме су присвојили представници бугарског, југословенског, пољског и чехословачког комунистичког покрета, који су по доласку у РСФСР/СССР дарезљиво поделили своја знања о недавној прошлости и садашњости држава централне и југоисточне Европе. Што се тиче Јужних Словена, то су већином били исељеници из Бугарске, Македоније, Хрватске, Црне Горе, односно представници народа незадовољних исходом Првог светског рата. Њихови сентименти су били у складу са општим совјетским погледима на „империјалистички“ версајски систем и његове „творевине“. Посебно оне које су према спољним ознакама схватане као „аналози“ Руског царства и у којима је уточиште нашла Врангелова војска.

28 До истог закључка као и Писарев и Романенко дошла је Н. Васиљева: „Устав донет 1921. г. учврстио је победу српске буржоазије. Држава је подељена на 33 области према административном принципу, што (тако стоји у тексту – А. С.) је свесно отежало развој несрпских националности.“ Васиљева, Гаврилов, *н. д.*, 79–80.

Редовним члановима и функционерима РКП(б), који су о Краљевини СХС знали само то да је власт у њој „белогардејска“, референти Извршног комитета Коминтерне који нису добро знали руски, као и предавачи на комунистичким школама су говорили: „Српска буржоазија, која (...) у Југославији спроводи политику угњетавања других националности, сматра да су Срби, Хрвати и Словенци један народ. Српска хегемонистичка буржоазија створила је ту теорију како би лакше прикрила своје хегемонистичко угњетавање и како би могла да оправда (и) ту теорију (и своју) централистичку политику“.²⁹

Такве тврдње су убрзо и на дуг период формирале идеолошки „костур“ совјетске југославистике који су њени представници облагали садржајним „месом“ позајмљеним из књига штампаних у СФРЈ. На пример, до дан-данас многи су, као и раније цитирани Божић Масларић, презентовали југословенску идеју искључиво у светлу њене политичке инструментализације од стране званичног Београда: „Београдски властодршци су покушали да убеду раднике, да тобоже постоји један ‘троимени’ народ – Срби, Хрвати и Словенци. Али то је био пропагандни мит“;³⁰ „руководећу улогу у новој држави су на себе преузели великосрпски монархистички кругови. Званичном доктрином је прокламована ‘теорија интегралног југословенства’, којом су Срби, Хрвати и Словенци проглашени једним троименим народом“.³¹ Оне које такве тврдње могу довести у заблуду обавештавамо да су се „теорије“ придржавале, у крајњој линији јавно, све политичке снаге које су биле укључене у стварање Краљевине СХС/Југославије и скоро сви представници њене политичке класе, без обзира на „племенску“ припадност. А да не спомињемо да „југословенски национализам“ и до и после светског рата није био ништа мање распрострањен међу хрватским, словенским и муслиманским поданицима Хабзбурга него међу Србијанцима.

Колико су тезе које су формулисали политички емигранти и руководство ИК КИ током 20-их и 30-их биле доминантне у главама послератних совјетских историчара илуструје следећа табела:

29 Российский государственный архив социально-политической истории (РГАС-ПИ), Ф. 529, Оп. 1, Д. 680, Л. 147, 149, 152–154, 168–169

30 *История Югославици*, II, 37.

31 Васильева, Гаврилов, н. д., 79

„Извукавши за себе корист из победе, коју су извојевали савезници, и користећи се њиховом војском (...) српска буржоазија и монархија наметнуле су свим другим нацијама своју грубу хегемонију“. ³² (Из резолуције VI конференције Балканске комунистичке федерације, 1923. г.)	„Године 1918, после пораза Аустро-Угарске у Првом светском рату и <i>формалне победе Србије, која је ступила на страну Антанте</i> (курзив А. С.), Срби, Хрвати и Словенци су се договорили да уједине своје територије у једну државу“. ³³ (С. А. Романенко, 2011. г.)
„Југо-славија представља производ светског империјалистичког рата, у којем је српска нација, као владајућа, та која угњетава све остале нације Југо-славије“. ³⁴ (Филип Филиповић, 1924. г.)	„Владајућа буржоазија, у првом реду великосрпска, кренула је путем стварања система заснованог на немилосрдној експлоатацији, националном угњетавању и политичкој обесправљености“. ³⁵ (М. М. Сумарокова, 1988. г.)
„Сва политика владајуће великосрпске буржоазије (економска, финансијска, административна и културна) је током 20 година била усмерена на угњетавање и плачкање несрпских народа. У несрпским областима становништво је плаћало 20–75% више пореза“. ³⁶ (Владимир Поптомов, ³⁷ 1939)	„Владајућа врхушка је покушала да превлада кризу на рачун јачања експлоатације радних маса. Држава је уводила нове и нове порезе, посебно угњетавајући несрпско становништво“. ³⁸ (Ј. А. Писарев, 1963)

32 *Националнији проблем на Балкану кроз призму светске револуције (У документима централних руских архива почетка - средине 1920-их година)* у 2-х ч, 1, ред. Р. П. Гришина, (Москва: РОССПЭН, 2000), 163–166.

33 Романенко, н. д., 145.

34 Из „Платформе сагласности унутра НРПЈ/КПЈ“ (9 новембра 1924 г., Белград), *Националнији проблем на Балкану кроз призму светске револуције: У документима централних руских архива почетка-средине 1920-их година, 2, Јуни 1924 – децембар 1926 г.*, ред. Р. П. Гришина, (Москва: РОССПЭН, 2000), 246.

35 М. М. Сумарокова, „Југославија. Политичке односе у Краљевству СХС (1921–1928 гг.)“, *Политичке системе у земљама Централне и Југо-Источне Европе. 1917–1929 гг.*, ред. Р. П. Гришина, 506. (У поменутом случају, ауторка у својству „класика“ цитира Ј. Б. Тита).

36 РГАСПИ, Ф. 495, Оп. 18, Д. 1306а, Л. 4–6, (Из аналитичке записке „КПЈ и националнији захтеви хрватова и других народа у Југославији“ ст. референта Исполкома Коминтерна по балканским земљама В. В. Громова у Секретариат ИККИ).

37 Владимир Поптомов (1890–1952), псеудоним Владимир Васиљевич Громов, члан Бугарске комунистичке партије (блиске социјалистима) од 1919. године. У периоду 1924–1934. био је секретар ЦК Уједињене унутрашње македонске револуционарне организације. Од 1935. до 1940. г. био је старији референт балканских држава у ИК Ки. После рата био је члан Политбироа ЦК БКП и заменик председника Савета министара Бугарске.

38 *Историја Југославије*, II, 64.

<p>Македонци (њих око 800 хиљада) су били лишени свих националних и културних права и слобода и подвргнути жестокој денационализацији. (Владимир Поптомов, 1939)</p>	<p>„У Вардарској Македонији је спровође-на политика денационализације аутохтоног становништва. У школама и установама је уведен српски језик. Учитељи, судије, чиновници, чак и свештеници су упућивани из других делова Краљевине. Великосрпски шовинисти су хтели да предају забраву саму реч ‘Македонија’ и преименовали Вардарску Македонију у Јужну Србију“.³⁹ (Ј. А. Писарев, 1963)</p>
<p>„Ако се томе придода србизација не-српских области и долазак српских чиновника у несрпске области, избацивање несрпских чиновника из државне службе, хегемонија Срба на свим пољима, тада се добија потпуна и јасна слика српске хегемонистичке политике“.⁴⁰ (Божидар Масларић, 30-их година)</p>	<p>„С политиком српског великодржавља није се мирио слободољубиви црногорски народ. Црногорски сељаци су одбијали да извршавају захтеве српских чиновника (...) који су долазили у села и угњетавали сељаке“.⁴¹ (Ј. А. Писарев, 1963)</p>
<p>„Ми смо већ упознати са војним превратом у Југославији. Тамо ми сада имамо најреакционарнију фашистичку диктатуру у историји апсолутистичких монархија (...) Српска буржоазија је покушала да консолидује ек[ономски] положај државе на штету радника и сељака. Привредна криза траје већ три године. Сви покушаји стабилизације су били неуспешни. Биланс је био и биће пасиван. Само се војна индустрија развија. Економска зависност од крупних капит[алистичких] држава појачава се помоћу зајмова. Буржоазији су потребни нови зајмови, а њихови енгл[ески] и франц[уски] капиталисти су могли да их дају само у условима војне диктатуре“.⁴² (Милан Горкић, јануар 1929. г.)</p>	<p>„Све државне мере после државног преврата од 6. јануара 1929. г. сведоче о успостављању монархо-фашистичке диктатуре у земљи. Требало је да нови режим обезбеди несметану експлоатацију радничких маса, да створи још боље услове за владавину страног капитала“.⁴³ (В. Н. Белановски, 1963)</p>

39 Исто, 69.

40 РГАСПИ, Ф. 529, Оп. 1, Д. 680, Л. 154.

41 Историја Југославије, II, 77.

42 РГАСПИ, Ф. 529, Оп. 2, Д. 228, Л. 1.

43 Историја Југославије, II, 116.

Наравно да ни бугарски ни југословенски комунисти нису долазили у СССР како би оставили траг у совјетској историографији. Они су настојали да учествују у формирању спољнополитичког курса Москве који је требало да одражава њихове представе о ситуацији у балканским државама и о односима између народа полуострва.⁴⁴ Како су под утицајем тих представа кориговани ти или други кораци совјетског руководства, сведочи документ Секретаријата ИК КИ који датира из новембра 1943. године. Генерални секретар Коминтерне Георги Димитров је уносио исправку у списак који је припремио други Бугарин Петар Дамјанов.⁴⁵ Реч је о списку тема из југословенске историје које је требало популарно и на одговарајући начин изложити заробљеним усташким војницима - новим борцима Прве југословенске бригаде. У део који је посвећен међуратном периоду и који описује „националну неравноправност у југословенској држави“, руком је дописана тема „Великосрпска политика и њени катастрофални резултати“.⁴⁶ Када се радило о савременим догађајима, Димитров је „издајничку улогу југословенске реакције“ применивао у „издајничка улога српске реакције“, појаснивши да је потребно говорити о „Влади српског Квислинга – генерала Недића“. Утврђени „План предавања за југословенске војне јединице“ намењен је високопозиционираном сараднику државне безбедности Г. С. Жукову, који је био одговоран за стране војне јединице на територији СССР-а.

Очигледно је да је такво виђење онога што се дешавало у Југославији од 20-их до 40-их година било условљено етничким предрасудама донесеним из отаџбине, које су у извесној мери излазиле изван оквира званичне совјетске позиције, примарно идеолошке по својој природи. Пристрасност балканских другова је била очигледна чак и необавештеним совјетским функционерима, који су сматрали

44 Што се тиче средстава за остварење постављених циљева, они су остали непромењени од почетка 20-их до краја Другог светског рата. „Сва делатност партије треба да буде потчињена припреми како самог организма партије, тако и маса које се налазе под њеним духовним утицајем (...) за грађански рат, као и оружани устанак радних маса“. Тако је 1924. Президијум Балканске комунистичке федерације одређивао задатке КПЈ. *Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции: В документах центральных российских архивов начала-середины 1920-х годов*, 2, Июнь 1924 – декабрь 1926 г., ред. Р. П. Гришина, 244.

45 Георги Дамјанов (псеудоним Белов Г, 1892–1958). У периоду 1936–1937. предавао је у Међународној лењинској школи. Од 1938. до 1943. је био руководилац Одељења кадрова ИК КИ.

46 РГАСПИ, Ф. 495, Оп. 74, Д. 598, Л. 43,46.

да за правоверног бољшевика „нема ни Хелена, ни Јудеја“, већ само класних непријатеља. Карактеристично је писмо заменика народног комесара иностраних послова А. Е. Корнејчука свом шефу В. М. Молотову, које датира из јануара 1943. У писму се указује на изражени антисрпски карактер скорашњих одлука АВНОЈ-а, које су дословно преношене путем коминтерновске радио-станице, којом је руководио Вељко Влаховић: „Теза о великосрпској доминацији у Југославији и неопходности борбе против ње наглашава се довољно. Питање борбе против хрватског реакционарног сепаратизма скоро да се уопште не расветљава, и у сваком случају, то питање није јасно“.⁴⁷ Корнејчук нема амбиције да утиче на руководство Народноослободилачког покрета, али наводи које „акције“ треба предузети како би се „побољшале те радио-емисије и избегле оптужбе због антисрпских испада у њима“:

„1. Започети са редовним преносима, који описују херојску борбу српског народа против Немаца и херојску прошлост Срба. Окарактерисати водеће личности – Србе, који чине Антифашистичко веће и Народноослободилачку војску.

2. Иступајући против Михаиловића, треба наглашавати не толико његов великосрпски шовинизам, колико његов издајнички однос према ослободилачком покрету Југославије уопште.

3. У радио-преносима треба разјаснити неопходност борбе против реакционарног хрватског сепаратизма, именујући притом његове носиоце.

4. Побољшати програм радио-преноса конкретним материјалом и живљим излагањем, наглашавајући братство српског, хрватског и словеначког народа Југославије“.

Нажалост, ми не знамо да ли је било испуњено било шта од наведеног. Није на нама ни да оценимо карактер разлаза између Народном комесаријата иностраних послова и ИК Ки. Ипак, познато је да су се крајем 1944. у Југославију вратили они који су историју схватили искључиво у оном духу у којем се она предавала у школама Коминтерне. Међу њима су били будући чланови ЦК КПЈ – предавач „историје родног краја“ КУНМЗ-а Б. Масларић, руководилац југословенског сектора Универзитета Никола Ковачевић, В. Влаховић, који је 1942, по наређењу Димитрова, написао Курс за слушаоце Уједињене партијске школе при ИК Ки,⁴⁸ и многи други послератни

47 РГАСПИ, Ф. 495, Оп. 74, Д. 598, Л. 1.

48 РГАСПИ, Ф. 495, Оп. 75, Д. 14, Л. 33.

градитељи социјализма. У ФНРЈ/СРФЈ, као и у совјетској Русији, партија је одлучивала „кто более матери-истории ценен“. Од 50-их до 70-их година, идеолошку матрицу су допуњавали претходно поминути београдски и загребачки истраживачи, чија су дела уистину постала „трећи јужнословенски утицај“ за оне који су се у СССР-у бавили Краљевином СХС/Југославијом.

Извори и литература

Необјављени извори

- Российский государственный архив социально-политической истории:
 - Ф. 529. Коммунистический университет национальных меньшинств Запада им. Ю. Мархлевского (1921–1936). Оп. 1 (Правление, учебная часть и сектора КУНМЗ). Оп. 2 (Партком, бюро ВЛКСМ и профком КУНМЗ).
 - Ф. 495. Оп. 74. Секретариат Генерального секретаря ИККИ Г. М. Димитрова. Материалы по компартиям.
 - Ф. 495. Оп. 75. Секретариат Генерального секретаря ИККИ Г. М. Димитрова. Материалы о школах ИККИ.
 - Ф. 495. Оп. 18. Секретариат ИККИ.

Објављени извори

- *Националниот вoпpoc на Балканах чeрез призмa мирoвoј рeвoлyцији (В докyмeнтaх цeнтрaлнyх рoссийских архивoв нaчaлa – сeрeдинy 1920-х гг.) В 2-х ч, 1*, ред. Р. П. Гришина. Москва: РОССПЭН, 2000.
- *Националниот вoпpoc на Балканах чeрез призмa мирoвoј рeвoлyцији (В докyмeнтaх цeнтрaлнyх рoссийских архивoв нaчaлa – сeрeдинy 1920-х гг.) В 2-х ч, 2*. Июнь 1924 – декабрь 1926 г, ред. Р. П. Гришина. Москва: РОССПЭН, 2003.
- *Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Књ. I (од I претходног до XXXVII редовног састанка), LIII. ред. саст. 16 јуна 1921. Београд: Државна штампарија Краљевине СХС, 1921.
- Radić, Stjepan. *Politički spisi*, priredio Z. Kulundžić. Zagreb: Znanje, 1971.

- Šišić, Ferdo. *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca. 1914–1919*. Zagreb: Naklada „Matice Hrvatske“, 1920.

Литература

- Васильева, Нина В. и Виктор А. Гаврилов. *Балканский тупик?... (Историческая судьба Югославии в XX веке)*. Москва: Гея итэрум, 2000.
- Зеленин, Владимир В. „Некоторые аспекты становления и кризиса представительной системы Королевства сербов, хорватов и словенцев“. *Проблемы истории кризиса буржуазного политического строя: страны Центральной и Юго-Восточной Европы в межвоенный период*, ред. А. М. Клеванский. Москва: Наука, 1984.
- *История Югославии*, II, ред. Ю. В. Бромлей, И. С. Достян. Москва: Академия наук СССР, 1963.
- Јовановић, Мирослав. *Срби и Руси 12–21. век (историја односа)*. Београд: Народна библиотека Србије, 2012.
- Лобачева, Юлия В. „К столетию образования Югославянского комитета: российский документы и исследования“. *Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX в.*, Сборник статей, ред. К. В. Никифоров. Москва: Институт славяноведения РАН, 2016.
- *Новейшая история стран Западной Европы и Америки. 1918–1939*, I, ред. Н. И. Саморуков. Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1959.
- Романенко, Сергей А. *Между „пролетарским интернационализмом“ и „славянским братством“. Российско-югославские отношения в контексте этнополитических конфликтов в Средней Европе (начало XX века – 1991 год)*. Москва: Новое литературное обозрение, 2011.
- Сумарокова, М. М. „Югославия. Политические отношения в Королевстве СХС (1921–1928 гг.)“. *Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1917–1929 гг.*, ред. Р. П. Гришина. Москва: Наука, 1988.
- Сумарокова, М. М. „Становление единого Югославского государства“. *Политические системы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. 1917–1929 гг.*, ред. Р. П. Гришина. Москва: Наука, 1988.
- Силкин, Александр А. „Социальная и религиозная пропаганда Хорватской республиканской крестьянской партии (ХРКП) в первой половине 1920-х гг.“. *Человек на Балканах. Социокульту-*

турные измерения процесса модернизации на Балканах (середина XIX – середина XX вв.), Сборник статей, ред. Р. П. Гришина. Санкт-Петербург: Алетейя, 2007.

- Фрейдзон, Владимир И. *История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времен до образования республики (1991 г.)*. Санкт-Петербург: Алетейя, 2001.

Aleksandr Silkin

The Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences

“Great-Serbian Hegemony” and the Destiny of “Non-Serbian Peoples” in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia: from the Documents of Comintern to Contemporary Russian Historiography

Summary: In the USSR, the totalitarian ideology predetermined dogmatism of scientific ideas in both local and world history. Throughout the Soviet period, the present and the past of “all countries” including Yugoslavia were considered in the light of the quasi-religious messianic doctrine. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia was assessed as an element of “imperialistic Versailles system” and the result of “cruel suppression of revolutionary mood of the masses”. The wrong research paradigm led to the inability to conceptualize the past, to comprehend and set out distinctly the logic of interwar Yugoslav history. Therefore, the reliable reconstruction of events and identification of all their participants remained an infeasible task for the Soviet historiography.

Key words: Comintern, USSR, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Soviet historiography, Yugoslav communists, Great-Serbian hegemony, oppression of the non-Serbian people

ПОДАЦИ О АУТОРИМА ABOUT THE AUTHORS

Др Миле БЈЕЛАЈАЦ, научни саветник,
директор Института за новију историју Србије, Београд

Проф. др Јарослав ВИШЊАКОВ, Московски државни
институт за међународне односе (универзитет), Москва

Доц. др Далибор ДЕНДА, научни сарадник,
Институт за стратегијска истраживања / Војна
академија, Београд

МА Милана ЖИВАНОВИЋ,
докторанд Филозофског факултета Универзитета
у Београду

Доц. др Александар ЖИВОТИЋ,
Филозофски факултет Универзитета у Београду

Др Момчило ИСИЋ, научни саветник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Др Гордана ЈОВИЋ-КРИВОКАПИЋ, виши научни сарадник,
Институт за новију историју Србије, Београд

Доц. др Људмила КУЗМИЧЕВА,
Московски државни универзитет „М. В. Ломоносов“, Москва

Др Горан МИЛОРАДОВИЋ, виши научни сарадник,
Институт за савремену историју, Београд

Др Константин НИКИФОРОВ, научни саветник,
директор Института за словенске студије Руске
академије наука, Москва

Михаил ОРДОВСКИ, Алексеј АРСЕЊЕВ,
самостални истраживачи, Санкт-Петербург, Нови Сад

Др Мирослав ПЕРИШИЋ, виши научни сарадник,
директор Архива Србије, Београд

Др Латинка ПЕРОВИЋ, историчар

МА Радован ПИЛИПОВИЋ,
директор Архива Српске православне цркве

Др Никола ПОПОВИЋ, историчар

Др Александар СИЛКИН, виши научни сарадник,
Институт за словенске студије Руске академије наука, Москва

Доц. др Алексеј ТИМОФЕЈЕВ, виши научни сарадник,
Институт за новију историју Србије / Филозофски
факултет Универзитета у Београду

Др Андреј ШЕМЈАКИН, научни саветник,
Институт за словенске студије Руске академије наука, Москва

Издавачи
ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
ИНСТИТУТ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Прелом текста
Ђорђе Секерезовић

Штампа
Ћигоја

Тираж
100 примерака

Фотографије на корицама:

1. Комадант 4. пука 1. српске добровољачке дивизије пуковник В. Требињац обележава Ускрс у Русији, 15. априла 1917. (Војни музеј)
2. Проглас којим представници Црвене армије у Самарској губернији Ф. В. Паршин, Е. Чоп и С. Ратков позивају добровољце да се придруже југословенским совјетским трупима, 7. јуна 1918. (Архив Србије)

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

94(100)«1914/1918»(082)
323.2(470)«1917»(082)
355.48(497.11)«1914/1918»(082)
355.48(470)«1914/1917»(082)

СРБИЈА и руска револуција 1917. : нове теме и изазови. : тематски зборник радова = Serbia and the Russian Revolution of 1917. : New Issues and Challenges. : Thematic Collection of Articles / [главни и одговорни уредник др Алексеј Ј. Тимофејев ; превод са руског Милана Живановић]. - Београд : Институт за новију историју Србије ; Москва : Институт славяноведения российской академии наук, 2017 (Београд : Ćigoja štampa). - 428 стр. ; 25 см. - (Библиотека Зборници радова / [Институт за новију историју Србије] ; бр. 15)

Тираж 100. - Реч уредника: стр. 9-11. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-7005-135-5 (ИНИС)

1. Ур. ств. насл.

а) Први светски рат 1914-1918 - Зборници б) Октобарска револуција 1917 - Зборници с) Србија - Војна историја - 1914-1918 - Зборници д) Русија - Војна историја - 1914-1917 - Зборници
COBISS.SR-ID 237116940